

MODERN MAGYARORSZÁG

2013/1
II. ÉVFOLYAM

AZ ELTE BTK ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR T-ÖRTÉNETI TANSZÉK
DOKTORI PROGRAMJÁNAK TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program

Főszerkesztő:

Erdődy Gábor

Szerkesztőbizottság:

Pajkossy Gábor, Pritz Pál, Sipos Balázs, Varga Zsuzsanna

Szerkesztőség:

Manhercz Orsolya (felelős szerkesztő)

*Bern Andrea, Cúthné Gyóni Eszter, Dombovári Ádám, Marchut Réka,
Szilágyi Adrienn, Tóth-Barbalics Veronika, Wirthné Diera Bernadett*

A tanulmányok lektorálásában közreműködött:

Csapó Csaba, Gergely András, Izsák Lajos

Tördelés:

Madarász Anita

Borítóterv:

Fekete Bálint

Kiadó: *ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék*

Székhely: *1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.*

Felelős kiadó: *Erdődy Gábor*

ISSN 2063-894

TARTALOMJEGYZÉK

Tisztelt Olvasó!	5

Tanulmányok

Zádorvölgyi Zita:	<i>A polgárháború előtti Egyesült Államok vallási élete és egyházpolitikája az elbeszélő forrásokban</i>	7
Bene Orsolya:	<i>Békepárti állásfoglalások a békekötés és a függetlenség kérdését illetően az országgyűlés 1849-es debreceni ülészakán</i>	29
Simon Bernadett:	<i>„...egész Budapest illuminálva volt...”</i>	45
Kozák Péter:	<i>Egy tanítónő Magyarországon. Ellen Key, 1905</i>	69
Csik Tamás:	<i>Megjegyzések Tisza István politikai kapcsolatrendszeréhez a koalíciós kormány végső válságának időszakában 1909–1910</i>	81
Divinyi Zsombor:	<i>Országgyűlési választások Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye gödöllői (Pest megye 4. számú) választókerületében 1920 és 1990 között</i>	111
Sárándi Tamás:	<i>A nemzetiségi középosztály helyzete Észak-Erdélyben 1940 őszén</i>	141
Bern Andrea:	<i>Horthy István halála és a német titkosszolgálatok</i>	165
Klestenitz Tibor:	<i>A második világháborús ellenállási mozgalmak tervei Európa jövőjéről</i>	181
Eöry Áron:	<i>„Hernyó a káposztában”</i>	207
Huhák Heléna:	<i>A Szabad Nép „forradalmi” párttaggyűlése és a Petőfi Kör sajtóvitája</i>	229
Feitl Írisz:	<i>Múzeumügy a Rákosi-korszakban</i>	265

Megvédett disszertációk

Marchut Réka:	<i>A Pest megyei németek kitelepítése és annak előzményei - Doktori értekezés tézise</i>	291

Recenziók, könyvismertetések

Bern Andrea:	<i>A kormányzó arcélei</i>	321
Kozák Péter:	<i>Arányok és mértékek</i>	331

Figyelő

Szilágyi Adrienn:	<i>Gérard Noiriel: A történetírás „válsága”</i>	337

Beszámolók

Kárbin Ákos:	<i>Beszámoló a külföldi kutatásokról</i>	345
Szilágyi Adrienn:	<i>International Students of History Association (ISHA)</i>	359

Interjúk

	<i>„Nem voltam hős, csak egyszerűen ragaszkodtam a szakmához.” (Izsák Lajos)</i>	365
	<i>Hogyan lett az „obscsinás Kövér”-ből „eszláros Kövér”? (Kövér György)</i>	375
	<i>„A bölcsészettudományok tágabb perspektívája végül győzött...” (Joseph F. Patrouch)</i>	392
Számunk szerzői		405

TISZTELT OLVASÓINK!

A tervezettnél valamivel később jelentkezünk a Modern Magyarország második számával. A megjelenés viszonylagos elhúzódsát azonban ezúttal kellemes gondok – a beérkezett írásoknak a vártnál lényegesen jelentősebb száma – idézték elő. A publikációs igények megnövekedéséből adódóan bővülő terjedelmi lehetőségek a folyóirat eredetileg megalkotott struktúrájának megőrzése mellett bizonyos változtatásokat is életre hívtak. A folyamatos megújulás jegyében számunk új borítóval jelenik meg, és két új rovatot is tartalmaz. Így, a *Figyelő* lapjain olyan könyvismertetésekkel találkozhatnak az olvasók, amelyek nem a legújabbban, az elmúlt 1–2 évben megjelent könyvekről számolnak be ugyan, de aktualitásukat napjainkig megőrző fontos, történelmi gondolkodásunkat alapvetően befolyásoló kérdéseket vetnek fel. A *Megvédett disszertációk* rovatában pedig a doktori programunkban a közelmúltban sikerrel megvédett PhD-disszertációk közül kiválasztott, kiemelkedő színvonalú dolgozat téziseit, valamint egyik különösen jól sikerült fejezetét tesszük az érdeklődők számára hozzáférhetővé.

A közölt 12 tanulmány és három recenzió kiválasztása során a vizsgált korszakaink egyes periódusai közötti egyensúly fenntartására törekedve a tematikus sokszínűség megőrzését is szem előtt tartottuk. A politikatörténeti problémákkal foglalkozó írások mellett összeállításunkban művelődés- és sajtótörténeti, továbbá többek között a női szerepvállalás speciális megjelenésével, a nemzetiségi ellentétek alakulásával összefüggő kérdéseket boncolgató, a magyar fejlődés nemzetközi beágyazottságának néhány konkrét példájára rámutató, helytörténeti és regionális, valamint birodalmi és egyetemes érvényességű dimenziókat rekonstruáló elemzések találhatók.

A szerkesztőségbe beérkezett írások számának jelentős gyarapodása, a munkálatok színvonalának komoly emelkedése egyértelműen azt bizonyítja, hogy a humán tudományok szempontjából rendkívül kedvezőtlen körülmények ellenére a történettudomány (mint ahogy általában a bölcsészettudományok) iránti szakmai érdeklődés intenzitása és minősége nem csupán nem gyengült, hanem kifejezetten erősödött.

Mindezek – s a már beérkezett újabb írások – alapján megalapozottan reménykedhetünk abban, hogy a Modern Magyarország harmadik számának megalkotása során a szerkesztőség fentiekben említett örömteli problémái bizonyosan fokozódni fognak.

Erdődy Gábor

Tanulmányok

Zádorvölgyi Zita

A POLGÁRHÁBORÚ ELŐTTI EGYESÜLT ÁLLAMOK VALLÁSI ÉLETE ÉS EGYHÁZPOLITIKÁJA AZ ELBESZÉLŐ FORRÁSOKBAN¹

„Religion in America takes no direct part in the government of society, but it must be regarded as the first of their political institutions; for if it does not impart a taste for freedom, it facilitates the use of it.”²
(Alexis de Tocqueville, 1835)

Bevezetés

A 18. századi felvilágosult gondolkodóktól, elsősorban Hajnóczy Józseftől kezdve a reformer magyar szellemi-politikai elit számos alkalommal tanulmányozandó, sőt követendő példaként hivatkozott az Egyesült Államokra, annak politikai-társadalmi berendezkedésére, gazdasági működésére. Az észak-amerikai hatás jelentőségéről sokat elárulnak a magyar utazók szép számmal megjelent élménybeszámolói, útinaplói is, illetve, hogy bizonyos, az Egyesült Államokkal foglalkozó politikai-filozófiai írások kiadásának híre nemcsak, hogy felbukkant a hazai folyóiratokban, hanem magyar fordítások is készültek: 1841 és 1843 között négy kötetben, Fábíán Gábor fordításában adták közre Alexis de Tocqueville eredetileg 1835-ben és 1840-ben megjelent munkáját, *A demokratia Amerikában* címmel. Tekintettel arra, hogy az Egyesült Államok és annak egyházpolitika komoly hivatkozási alapot jelentett a vallásszabadság és a szekularizáció ügyének

¹ Jelen tanulmány *A 19. századi magyar egyházpolitikai gondolkodás egyik modellje, az amerikai modell* címmel 2013-ban az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékére benyújtott szakdolgozatom utolsó fejezete. Ezúton is szeretném megköszönni témavezetőmnek, Dr. Erdődy Gábor tanár úrnak a segítséget és támogatást, amelyet a dolgozat megírásához nyújtott.

² Alexis de Tocqueville: *Democracy in America*. I–II. Szerk. Arthur Goldhammer. New York 2004. I. 338.

magyar pártfogói számára, érdemes alaposan megvizsgálni a 18–19. századi amerikai egyházi szervezetet és vallási életet: mi tette a hazai reformerek szemében példaértékűvé az amerikai berendezkedést, melyek voltak meghatározó jellemzői? Hogyan valósították meg a vallásgyakorlás szabadságát és a felekezetek közötti egyenlőséget?

Tanulmányunkban két, az általunk vizsgált korszak utolsó évtizedeiben keletkezett forrást veszünk górcső alá, és segítségükkel alaposabban körüljárjuk az amerikai vallás és társadalom, illetve egyház és politika viszonyának néhány eddig csak futólag érintett aspektusát. A két választott mű, amelyre az áttekintett szakirodalom is rendszeresen hivatkozik, az angol Frances Trollope (1779–1863) *Domestic Manners of the Americans* (1832) és a francia Alexis de Tocqueville (1805–1859) *A demokratia Amerikában* (két kötetben, 1835 és 1840) című munkái. A két könyv ugyanabban az évtizedben, az 1830-as években íródott, de szerzőik alapvetően eltérő szempontok szerint vetették papírra az Egyesült Államokban szerzett tapasztalataikat.³

Az Angliában született Trollope egy anyagi gondokkal küszködő ügyvéd feleségeként, hétgyermekes édesanyaként, negyvennyolc évesen költözött családjával egy amerikai utópikus közösségbe, Tennessee államba, ahol rabszolgákat oktattak, és készítettek fel a Libériába, vagy Haitire való „hazatérésre.” A telepet – nagyban az utópikus szocialista Robert Owen (1771–1858) és Charles Fourier (1772–1837) hatására – a feminista, abolitionista, radikális gondolkodó Frances Wright (1795–1852) hozta létre. A közösség rövid időn belül felbomlott, és a Trollope-család továbbállt Cincinnatiba, Ohio. 1832-es hazatérésükig több amerikai nagyvárosban is megfordultak, például Baltimore-ban és Philadelphiában. A *Domestic Manners* Trollope első könyve, amely kiadásra került, éles kritikát fogalmazott meg a korszak Amerikájáról, de nem haladta

³ Timothy L. Smith: *Revivalism and Social Reform in Mid-Nineteenth Century America*. New York–Nashville 1957. 38. A korszak Amerikájáról számos további utazási beszámolóból tájékozódhatunk: Max Berger: *The British Traveler in America, 1836–1860*. New York 1943.; Isabella (Bird) Bishop: *The Aspects of Religion in the U.S...* London 1859.; Mariane Finch: *An Englishwoman's Experience in America*. London 1853.; Georges Fisch: *Nine Month in the U.S...* London 1863.; William Hancock: *An Emigrant's Five Years in the Free State of America*. London 1860.; Johann Georg Kohl: *Travels in Canada, and Through the States of New York and Pennsylvania*. London 1861.; Charles Mackay: *Life and Liberty in America; or Sketches of a Tour in the U.S. and Canada in 1857–58*. London 1859.; David W. Mitchell: *Ten Years in the U.S...* London 1862.; Henry A. Murray: *Lands of the Slave and the Free; or Cuba, the U.S. and Canada*. London 1857.; stb.

meg saját társadalmi rétegének nézőpontját.

Az ősi normandiai nemesi családból származó Tocqueville szülei 1794-ben angliai emigrációra kényszerültek, és a napóleoni uralom alatt tértek haza. Tocqueville apja a Bourbon-restauráció idején főnemesi és prefektusi rangot kapott. Tocqueville politikai karrierje 1830-ban, a Lajos Fülöp-i érában kezdődött, és már 1831-ben feladatául kapta, hogy vizsgálja meg az Egyesült Államok börtönviszonyait és büntetőjogi rendszerét. Közel egy évig tartózkodott az országban, és ez idő alatt az amerikai társadalom és politikai élet minél több részletét igyekezett megismerni. Megfigyeléseit és előrejelzéseit két kötetben, 1835-ben és 1840-ben jelentették meg, amelyek már nagyon korán magyarul is kiadásra kerültek, és jelentős hatást gyakoroltak a reformkor nemzedékére. Tocqueville elemzésében arra kereste a választ, hogy miként válhatott működőképpé a köztársasági államforma Amerikában, és miért bukott el például saját hazájában. Könyvének fő témáját az egyenlőség eszméje jelentette, minden egyesült államokbeli tapasztalatát annak mérlegére helyezte, az egalitarianizmus működése és következményei érdekelték.

Trollope és Tocqueville beszámolója alapján tehát az alábbi kérdésekre keressük a választ: Hogyan értékelték az alkotmányos vallásszabadság hétköznapi érvényesülését a külföldi kortársak a 19. század első felének Amerikájában? Mit gondoltak a felekezetek demokratikus egyenlősítésének és az államegyház hiányának következményeiről? Milyen képet festettek a lelkészekről és a hívekről?

Frances Trollope Amerikája – vallás és társadalom a fiatal köztársaságban

A 19. század első évtizedei a második nagy ébredés, a minden korábbinál nagyobb ütemű felekezetalakulások és szektásodás, a folyamatos nyugati irányú terjeszkedés és a katolikus bevándorlók tömeges érkezésének időszaka: Frances Trollope benyomásait az 1820-as évek végén, az 1830-as évek elején ezek a folyamatok határozták meg. Az író úgy látta, hogy hiába számúzták a lelkészeket a világi hivatalokból és a politikai életből, saját gyülekezetükben, elsősorban annak női tagjain keresztül, továbbra is erősen befolyásuk alatt tartották az emberek (főleg magánéleti) szokásait. „A

szekularizáció az Egyesült Államokban inkább szervezeti, mint pszichológiai volt” – állapította meg Christopher Grasso történész.⁴

A gyülekezeteken belül a második nagy ébredés idejére kialakuló női túlsúly általánossá válásáról már korábban szót ejtettünk. Trollope a nők heves vallásos buzgalmának okát abban látta, hogy társadalmi befolyást kizárólag a papsággal együtt tudtak gyakorolni, és a női jogok tekintetében Európához képest Észak-Amerikában nagy elmaradottságot állapított meg. A lelkészek tekintélyét a spanyol katolikus papokéhoz hasonlította, ugyanakkor felfigyelt rá, hogy a buzgó vallásosság sokkal kevésbé vonta hatása alá a férfiakat.⁵ A világi és egyházi hatalom szövetségi szinten kimondott intézményes szétválasztása ellenére még az 1830-as évek végén is börtönbüntetésre ítéltettek valakit blaszfémia vádjával. A közéletben általánossá vált a két-három felekezetet is megjáró, a vallási szkepticizmushoz, az ateizmushoz, nemritkán a szocializmus eszméihez is eljutó szabadgondolkodók jelenléte, akik megkísérelték a szembenézést a számtalan megoldatlan társadalmi problémával.⁶ A korszakban sürgetett reformok közt szerepelt az oktatás általánossá tétele, a női egyenjogúság megteremtése, a válási procedúra egyszerűsítése, választói és adóreformok, a kapitalizmussal járó kihívások megoldása, a monopóliumok korlátozása, és elsősorban a rabszolga-felszabadítás.

Az újjáéledési mozgalom a Biblia-központúságot és az egyén lelkiismeretét emelte a vallásgyakorlás középpontjába.

A felekezetenként és szektánként eltérő, de egyforma lázzal hirdetett „igazságok”

⁴ Christopher Grasso: Skepticism and American Faith: Infidels, Converts and Religious Doubt in the Early Nineteenth Century. 466. Journal of the Early Republic, 22. (2002: 3. sz.) 465–508.

⁵ Frances Trollope: Domestic Manners of the Americans. Ed. by. Donald Smalley. New York 1949. 74–75.

⁶ L. Grasso, C.: Skepticism i.m. 465–471. Grasso négy, a korszakban a felekezetváltások és/vagy vallásos kételkedés szempontjából eklatáns példának bizonyuló személy spirituális gondolkodását követte nyomon: Abner Kneelandét (1774–1844), William Millerét (1782–1849), Horace Mannét (1796–1859) és Orestes Brownsonét (1803–1876). Kneeland radikális vallási és társadalmi eszméket vallott, ő volt az utolsó ember, akit az Egyesült Államokban istenkáromlás miatt börtönbe zártak. Miller baptista prédikátorként kezdte pályafutását, de ma már az adventista mozgalom atyjaként tartják számon, aki az 1840-es években többször megjövedőlt a (posztmillenniumi értelemben vett) világvégét. Horace Mann oktatási reformerként híresült el, a közoktatási rendszer kiépítéséért, állami iskolák alapításáért szállt síkra. Brownson több protestáns felekezeti tagság és spirituális mozgalmak felé fordulás után végül katolizált.

zűrzavarában nem meglepő, hogy egyre többen kezdték megkérdőjelezni a „tudás, igazság és hit”⁷ mibenlétét, és jutottak el a kétely valamely állapotába az agnoszticizmustól az ateizmusig. Az 1820-as, 1830-as években a szkepticizmus és a radikális társadalmi mozgalmak hulláma, különösen a városi munkások köreiben, gyakran összemosódott. Ugyanebben az időszakban az evangéliumi mozgalom legelszántabb pártolói azért küzdöttek, hogy a törvényhozás a vasárnapra vonatkozó tilalmakat léptessen életbe.⁸

A revitalizálódás a kisebb városokban és a közelmúltban kialakult államok szétszórta elhelyezkedő településein jellemzően rendszeres tábori találkozók és imatálalások révén működött, aminek Trollope szerint egyik fő oka az volt, hogy más mód a szabadidő eltöltésére nem, vagy csak alig-alig kínálkozott:

„I never saw any people who appeared to live so much without amusement as the Cincinnatians. Billiards are forbidden by law, so are cards. [...] They have no public balls, excepting, I think, six, during the Christmas holidays. They have no concerts. They have no dinner parties. They have a theatre [...] but they seem to care little about it, and either from economy, or distaste, it is very poorly attended. Ladies are rarely seen there [...] It is in the churches and chapels of the town that the ladies are to be seen in full costume...”⁹

(„Még sosem láttam embereket, akik annyira szórakozás nélkül látszanak élni, mint a cincinnatiak. A billiárdot törvény tiltja, ahogy a kártyajátékot is. [...] Nincsenek közös báljaik, kivéve, azt hiszem, hatot a karácsonyi ünnepek alatt. Nem rendeznek koncerteket, vacsorákat. Van egy színházuk [...] de úgy tűnik, keveset törődnek vele, és vagy takarékoságból, vagy ellenszenvből, de kevesen látogatják. Hölgyeket ritkán látni ott [...] A város templomai és kápolnái azok a helyek, ahol a hölgyeket teljesen kiöltözve látni.”)

Az író számos alkalommal eltúlozta az általa tapasztaltakat, ám Cincinnati

⁷ Grasso, C.: Skepticism i.m. 469.

⁸ Grasso, C.: Skepticism i.m. 480–481.

⁹ Trollope, F.: Domestic Manners i.m. 74.

kitűnő példaként szolgál, hogy megértsük a korszak dinamizmusát, és az államiság, a városiasodás kezdeti nehézségeit, az ország elkerülhetetlen két részre szakadását a polgárháborúban, amitegyébként Tocqueville már a harmincas években valószínűsített. Ohio állama az addigi Északnyugati Területből (*Northwest Territory*) 1803-ban jött létre, míg Cincinnati 1788-ban alapították, és már 1819-től városnak számított. Bár 1801-ben még egész Ohio népessége nem érte el az ötvenezer főt, Cincinnati lakossága a 19. század közepéig valamivel több mint százezer főre gyarapodott. A kongresszus a jelentékeny számú ohioi őslakos oktatásával és kereszténységre térítésével egy viszonylag kis felekezetet, az eredetét Husz Jánosig visszavezető, morva területről menekülő protestánsok egyházát bízta meg (*Moravian Brethren*), akiknek a feladatért cserébe jókora területet jelöltek ki az újonnan létrehozott államban.¹⁰

Cincinnati a kortársak úgy tekintettek, mint az első igazán jelentős, nem tengerparti, eredendően „amerikai” városra. A település gazdaságilag hamarosan erősen függővé vált a déli szomszédaival folytatott rabszolga-kereskedelemtől. Ohio azonban a nem-rabszolgatartó államok közé tartozott, és Cincinnatiban az afroamerikaiak népes csoportjai telepedtek meg, ami az 1820-as évektől több alkalommal zavargásokhoz vezetett. A lakosság megosztottsága a polgárháborúban is súlyos veszélyeket hordozott magában az északi csapatok ellátásáért felelős városban.¹¹

Az 1800-as évek első évtizedeinek felgyorsuló infrastrukturális és ipari fejlődése, valamint számos társadalmi feszültsége mellett Trollope egy nemzeti egyház hiányát inkább kártékónynak látta, mintsem a lelkiismereti szabadság diadalának. Az író szemében a végtelenül megosztott felekezeti rendszerben a lelkészek ugyanúgy képesek „a vallásos zsarnokság” gyakorlására, mint egy államegyházban: emlékei szerint számos alkalommal hallotta, hogy egyesek nem járnak színházba, vagy táncolni, nem

¹⁰ A morva protestánsok a középkori kezdetek után a 18. század második negyedétől, a pietista Zinzendorf birodalmi gróf (1700–1760) pártfogásával nőttek világszerte missziókat vezető felekezetté. New York gyarmaton a mohikán indián törzs térítésével foglalkoztak, ám a mohikánokkal szembeni helyi gyűlölet egy idő után a morvákra is átragadt, azzal vádolták őket, hogy titokban a franciákkal szövöttek, és 1744-ben kitiltották őket a gyarmatról. A felekezet Pennsylvániában talált menedéket, majd a 19. században megjelentek a belső államokban is.

www.moravianchurcharchives.org/timeline.php, 2013.02.28.

¹¹ www.ohiohistorycentral.org/entry.php?rec=681, 2013.02.23.

viselnek bizonyos ruhadarabokat, mert máskülönben „kiteszik őket az egyházukból.” A kiközösítés valamely formájától való félelem mögött az állt, hogy a felekezethez való tartozás közmegegyezés szerint a „tiszteltreméltóság” fő kritériumának számított.¹²

A nemzeti egyház hiánya tette szükségessé a rendszeres időközönként rendezett újjáéledéseket is, a vallásos aktivitás fenntartására – állapította meg Trollope.¹³ A mozgalomról szintén lesújtó véleményt fogalmazott meg:

„We had not been many months in Cincinnati when our curiosity was excited by hearing the „revival” talked of by everyone we met throughout the town. [...] At these seasons the most enthusiastic of the clergy travel the country [...] These itinerant clergymen are of all persuasions, I believe, except the Episcopalian, Catholic, Unitarian, and Quaker. [...] These itinerants are, for the most part, lodged in the houses of their respective followers, and every evening that is not spent in the churches and meetinghouses, is devoted to what would be called parties by others, but which they designate as prayer meetings. Here they eat, drink, pray, sing, hear confessions, and make converts. [...] the Itinerant prays extempore. They then eat and drink; and then they sing hymns, pray, exhort, sing, and pray again, till the excitement reaches a very high pitch indeed. [...] It was at the principal of the Presbyterian churches that I was twice witness to scenes that made me shudder [...] Young girls arose, and sat down, and rose again; and then the pews opened, and several came tottering out, their hands clasped, their heads hanging on their bosoms, and every limb trembling, and still the hymn went on...the sobs and groans increased to a frightful excess.”¹⁴

(„Még nem voltunk régóta Cincinnatiiban, amikor kíváncsiságunkat felkeltette „az újjáéledés”, amelyről városszerte mindenki beszélt [...] Ezekben az időszakokban a lelkészek legbuzgóbbjai járták az országot [...] a vándorprédikátorok között mindenféle hitbeli meggyőződésű akadt, csak epizkopális, katolikus, unitárius és kvéker nem.

¹² Trollope, F.: *Domestic Manners* i.m. 107–108.

¹³ Trollope, F.: *Domestic Manners* i.m. 76.

¹⁴ Trollope, F.: *Domestic Manners* i.m. 76–80.

[...] Ezek az itineránsok legtöbbször saját híveik házaiban vannak elszállásolva, ahol minden este, amit nem templomokban és imaházakban töltenek, vacsorákat rendeznek, amelyeket mások estélynek hívnának, de itt imatalálkozó a nevük. Ilyenkor esznek, isznak, imádkoznak, énekelnek, vallomásokat hallgatnak meg és térítenek. [...] A vándorprédikátorok rögtönözve adnak elő. Aztán esznek és isznak, majd himnuszokat énekelnek, imádkoznak, buzdítanak, énekelnek és újra imádkoznak, amíg az izgalom valóban nagyon magasra hág. [...] A presbiteriánusok fő templomában kétszer is olyan jelenet tanúja voltam, amelyektől megborzongtam. [...] Fiatal lányok emelkedtek fel, ültek le és emelkedtek fel újra, aztán számosan kitántorogtak a templomi széksorok közül, tapsoltak, fejük lelógott a keblükre és minden végtagjuk remegett, és a himnusz még mindig folytatódott... a zokogás és a nyögések ijesztően erősödtek.”)

A leírás végén Trollope feltette a kérdést, hogy vajon ha az amerikai férfiak úgy értékelnék a nőket, mint ahogy feleségeiket és lányaikat értékelniük kellene, akkor hasonló jelenetek lejátszódhatnának-e templomokban és imaházakban. Élesen bírálta, hogy egészen fiatal, tizenhárom-tizennégy éves lányok részt vehetnek a „megváltás” gyakran hisztérikussá váló hullámaiban, és felhívta a figyelmet, hogy a vándorprédikátorokat a város legjobban öltözött asszonyai is hallgatják.¹⁵ Párhuzamot vont a fiatal költőket támogató gazdag angol hölgyek és a jómódú amerikai nők és lelkészeik közti viszony között,¹⁶ emlékeztetve rá, hogy ha minden világi szórakozástól eltiltják a gyülekezetet, valamiféle kikapcsolódásra akkor is szükségük lesz a híveknek: Trollope szerint az ébredési jelenetek túlfűtöttsége „szelepként” való működésükről árulkodik.¹⁷

A nemzeti egyház hiánya a *Domestic manners*-ben megfogalmazott érvek szerint a megosztottságon kívül további veszélyekkel járt: az újjáéledési mozgalomban tapasztalt kirívó viselkedés (is) annak eredménye, hogy bárkiből, megfelelő műveltség és tapasztalat nélkül prédikátor válhatott.¹⁸

¹⁵ Trollope, F.: *Domestic Manners* i.m. 80–81.

¹⁶ Trollope, F.: *Domestic Manners* i.m. 77.

¹⁷ Trollope, F.: *Domestic Manners* i.m. 81.

¹⁸ Trollope egy szélsőséges példával, egy naiv fiatal lányokat teherbe ejtő vándorprédikátor esetével bizonygatta, hogy nemcsak műveletlen, de erkölcstelen emberek is lekipásztori pályára léphettek.

A lelkészek egzisztenciálisan, állami támogatás híján, saját híveiktől váltak függővé, így tanításuk, fellépésük könnyedén azok befolyása alá kerülhetett, akik elég vagyonosak voltak ahhoz, hogy támogassák őket. A probléma világosan mutatkozott meg az egyes egyházak, például a baptisták és metodisták többfelé szakadásában az északi és déli államok, afroamerikaiak és nem afroamerikaiak között, miután a déli lelkészi közösség fokozatosan rabszolgaság-ellenes nézetei feladására kényszerült. Ráadásul — teszi hozzá Trollope — az ateizmus egyre szélesebb körben terjedt el, amihez az is hozzájárult, hogy a ritkán lakott területeken sem templomok fenntartását, sem papok fizetését nem engedhette meg magának a közösség. A tiszteletes- és templomhiányt ellensúlyozandó rendezték „a legszörnyűbb saturnáliákat”, a tábori találkozókat.¹⁹

Az író 1829-ben Indiana államban látogatott el egy találkozóra, amelyet még ijesztőbbnek talált, mint a városi újjáéledés templomi jeleneteit.

„When we arrived, the preachers were silent; but we heard issuing from nearly every tent mingled sounds of praying, preaching, singing and lamentation. [...] Great numbers of persons were walking about the ground, who appeared like ourselves to be present only as spectators. [...] One tent was occupied exclusively by Negroes... One of these, a youth of coal-black comeliness, was preaching with the most violent gesticulations, frequently springing high from the ground, and clapping his hands over his head. Could our missionary societies have heard the trash he uttered, by way of an address to the Deity, they might perhaps have doubted whether his conversion had much enlightened his mind.”²⁰

(„Amikor megérkeztünk, a lekipásztörök hallgattak; de majdnem minden sátorból imádkozás, prédikálás, éneklés és siránkozás összevegyülő hangjait hallottuk. [...] A

Trollope, F.: Domestic Manners i.m. 125., 276–277. Trollope számos vádja, például, hogy az itineránsok mindenhol a legjobb ellátásban részesültek, híveik a legfinomabb ételekkel és italokkal kényeztették őket, amit ők kihasználtak, ellentétben áll más forrásokkal, így például a metodista vándorprédikátorokkal kapcsolatos adatokkal, melyek az óriási fizikai megterhelés okozta korai halál gyakoriságát bizonyították közöttük.

¹⁹ *Trollope, F.: Domestic Manners i.m.108–110.*

²⁰ *Trollope, F.: Domestic Manners i.m. 168–170.*

terület körül nagy számban sétálgattak olyanok, akik hozzánk hasonlóan csak nézőként lehettek jelen. [...] Az egyik sátorban kizárólag négerek tartózkodtak... Egyikük, egy szénfekete jó megjelenésű fiatal, a legvadabb taglejtéssel prédikált, gyakran felugrált és összezsapta kezeit a feje felett. Ha térítő társaságaink hallották volna az ostobaságokat, amelyeket az Istenségnek címezve mondott ki, talán megkérdőjelezték volna, hogy megtérése vajon valóban felvilágosította-e az elméjét.”)

Ismét felháborodását fejezi ki a fiatal lányok részvétele miatt:

„Many of these wretched creatures were beautiful young females. The preachers moved about among them, at once exciting and soothing their agonies. [...] I heard the murmured confessions of the poor victims, and I watched their tormentors, breathing into their ears consolations that tinged the pale cheek with red. Had I been a man, I am sure I should have been guilty of some rash act of interference; nor do I believe that such a scene could have been acted in the presence of Englishmen without instant punishment being inflicted [...] After the first wild burst that followed their prostration, the moanings, in many instances, became loudly articulate; and I then experienced a strange vibration between tragic and comic feeling.”²¹

(„Sokan e szerencsétlen teremtmények közül gyönyörű fiatal nők voltak. A prédikátorok, szenvedésüket egyszerre fokozva és csillapítva, járkáltak közöttük. [...] Hallottam szegény áldozatok elmormolt vallomásait, és figyeltem kínzóikat, ahogy olyan vigaszokat suttogtak a fülükbe, amelyektől sápadt arcuk vörösre váltott. Ha férfi lennék, biztosan bűnösnek kellene lennem valamilyen azonnali közbeavatkozásban, és nem hiszem, hogy hasonló jelenet lejátszódhatna egy angol jelenlétében, anélkül, hogy azonnali büntetést rónának ki [...] Az első vad kitörést kimerültség követte, a jajgatások, sok esetben, hangosan érthetővé váltak; és aztán furcsa, a tragikus és a komikus között váltakozó érzést tapasztaltam magamban.”)

A fenti idézetek jól érzékeltetik Frances Trollope intelligens, helyenként csípős

²¹ Trollope, F.: *Domestic Manners* i.m. 173.

stílusát, jó megfigyelő képességét, és hogy ítéletét angolságából fakadóan bizonyos felsőbbrendűségi érzéssel alkotta meg. Egyes felekezetekről, a katolikusokról²² és a kvékerekről,²³ elismerően szól, de a dicséretet valójában a korábban becsmért jelenségekkel *szemben* fogalmazta meg: mindkét egyházat fegyelmezett nyugalma és „a dühös megosztottságban” tanúsított csöndessége, szerénysége és megfontoltsága miatt becsülte.

A vallásos újjáéledés-ellenességnek ugyanakkor valóban népes tábora volt az országban. James D. Bratt 2004-es tanulmányában jóformán úttörő jelleggel látott neki, hogy a második nagy ébredés ellenzéki tevékenységét nagy vonalakban felvázolja: az addigi szakirodalom „szinte érintetlenül hagyta a sikertörténetet”, amelyet az ébredési mozgalom 19. század első felében lejátszódó szakaszához kötöttek, vagyis többek között „az amerikai identitás megteremtésében, a demokrácia kiterjesztésében, a társadalmi jólét előmozdításában és a rabszolgaság eltörlésében.”²⁴

Az ébredési mozgalom ellenzéke már az 1820-as években hallatni kezdte a hangját, de igazán komoly kritikával két évtizeddel később lépett fel, és a polgárháború előtt jutott el odáig, hogy új irányvonalat jelöljön ki nemcsak az egyházakon belüli problémák (felekezet-hívő viszony, teológiai viták stb.) kezelésére, hanem az amerikai vallási élet és a kultúra, illetve a társadalom viszonyában.

A kritikusok táborában Bratt öt kategóriát különített el: az elsőbe az ébredések korábbi pártolói tartoztak, akiket a radikális fejlemények aggasztottak; míg a másodikba azok, akik kezdettől elleneztek a mozgalmat. A harmadik csoportba a történész azokat sorolta, akik eleinte ugyancsak részt vettek az újjáéledésben, ám ráébredve annak belső ellentmondásaira, kiábrándultak belőle. Tőlük elkülönültek, akik a mozgalom hibáit azért ismerték el, mert felszínre kerülésüktől remélték a megoldásukat, és a helyesnek tartott módszerek visszatérését, illetve külön kategóriát képeztek, akik nemcsak az újjáéledések táborának fordítottak hátat, hanem a kereszténységet is elhagyták.²⁵

²² Trollope, F.: Domestic Manners i.m.109.

²³ Trollope, F.: Domestic Manners i.m. 274–275.

²⁴ James D. Bratt: Religious Anti-Revivalism in Antebellum America. 65–68. Journal of the Early Republic, 24. (2004: 1. sz.) 65–106.

²⁵ Bratt, J. D.: Anti-Revivalism i.m. 76.

Az ébredési mozgalmakban hitüket veszítették számára egyébként (az ateizmuson kívül) több alternatíva is kínálkozott az apró szektáktól az egyházakkal szkeptikus spiritualista irányzatokon át az episzkopálisok ún. magas egyházáig (*High Church*), amely liturgiájában sok szempontból a római katolikus egyházra emlékeztetett. Voltak azonban, akik a protestantizmust elhagyva maguk is katolikusok lettek.²⁶

Az ébredési mozgalom elleni fellépés három szakaszban zajlott, az elsőben, az 1820-as években a támadások még elsősorban a mozgalom vezetőit, különösen Charles Finney-t érték. Az 1830-as években az újjáéledés ellenzékében új hangok jelentek meg. A presbiteriánusok azért kárhoztatták a „finneyizmust”, mert felekezeti tagságukra, amelynek bizonyos feltételei voltak, rombolóan hatott az azonnali megváltást hirdető ideológia. A baptisták „misszióellenes mozgalma” a jótékony birodalommal járó kockázatokra figyelmeztetett: arra, hogy jelentős befolyás összpontosult egy szűk kör kezében, akik veszélyeztethetik „a polgári és vallási szabadságjogokat.” A külföldi utazók úti beszámolóiban ugyancsak negatív képet festettek az egyesült államokbeli egyházi életről. Az ellenzéki támadások második szakaszában kezdtek egyre többen hangoztatni, hogy a tömeges „manipuláció” ellen intézményes megoldások szükségesek, így megfelelő közoktatási rendszer, és olyan erős és a törvényeket végrehajtani, az állampolgári jogokat biztosítani képes világi hatóságok, amelyek a missziós társaságok bizonyos szerepkörökben betöltött egyeduralmát képesek megtörni.²⁷

A harmadik szakaszban, az 1840-es években a kritika keresztüzébe a „methodista buzgóság” került, különösen az „önjelölt próféta”, William Miller után elnevezett „millerizmus”, amely 1843-ra ígérte Krisztus második eljövételét. A methodistákat észak-déli egyházra szakító abolicionista vita egyébként is kedvező alkalmat kínált az ellenzők fellépésére és új vallások, szekták alapítására. Elsők között lépett fel a nagy 19. századi egyházalapítások sorában Joseph Smith, a mormon egyház atyja, akit a „a felégetett körzetben” (*Burned Over District*)²⁸ szerzett tapasztalatai indítottak

²⁶ Bratt, J. D.: *Anti-Revivalism* i.m. 76.

²⁷ Bratt, J. D.: *Anti-Revivalism* i.m. 83–89.

²⁸ Bratt, J. D.: *Anti-Revivalism* i.m. 90–91. A felégetett körzet kifejezés Whitney Cross történetétől

el ezen az úton.²⁹ A kritikusok sorából kiemelkedett Orestes Brownson (1803–1876), aki, miután hosszú utat tett meg a kongregacionalizmustól, majd a presbiteriánus egyháztól az univerzalista, később a transzcendentalista tanokig, végül 1844-ben tért át a katolikus hitre. Brownson, már katolikus íróként, publicistaként, arra jutott, hogy „az újjáéledési mozgalom problémája magának a protestantizmusnak a problémája”, így attól a mozgalom kritikusai sem szabadulhatnak. A protestáns felekezetiség csak megosztottságot eredményezett, és végül „a társadalmi rétegződés tükörképe” teremtdődött meg, míg a katolikus egyháznak sikerült megőriznie történeti, liturgikus és társadalmi egységét.³⁰

James D. Bratt végkövetkeztetése azonban, hogy a két tábor, az újjáéledésé és ellenzőié, nem eredménytelenül mérkőzött egymással. A túlzott buzgóság és fanatizmus fokozatosan elhalt a mozgalomban, de a hívek öntudatos felekezetválasztása és a választott hit gyakorlása megmaradt. Az intézmények megerősítésének igénye természetes módon jelentkezett azok körében, akik a fiatal köztársaságban nemcsak „a ragyogó kezdetek” lehetőségét éltették, hanem az újítások, a politikai, vallási, társadalmi kísérletezések kockázatosságát, az elkerülhetetlen csalódásokat is tudomásul vették. A megszilárdult intézmények keretei között pedig a lakosság is „szabadabbnak” érezhette magát. Az újjáéledési mozgalom ellenzői tehát a fenti felismeréssel járultak hozzá a polgárháború utáni időszak vallásos életének új irányvonalához.³¹

Alexis de Tocqueville Amerikája – egyház és politika az Egyesült Államok korai történetében

A demokrácia Amerikában jelen dolgozat szempontjából legfontosabb megállapítása a szabadság eszméje és a vallásosság összefonódására vonatkozott, amely azt

származik, és a második nagy ébredés idejére New York állam nagy részén kialakult helyzetre reflektált: arra, hogy a lakosság egésze megtért valamely felekezethez, így már nem volt tovább szükség a missziók „lángjára.” A folyamatosan a szárazföld belseje felé tolódó nyugati határvidék azonban az 1800-as években, különösen a század második felében a legváltozatosabb vallásos és spirituális irányzatok melegágya volt.

²⁹ Bratt, J. D.: Anti-Revivalism i.m. 90–91.

³⁰ Bratt, J. D.: Anti-Revivalism i.m. 100–101.

³¹ Bratt, J. D.: Anti-Revivalism i.m. 101–102.

eredményezte, hogy maga az állam kezdeményezte, vagy hagyta jóvá a lelkészek és a missziós szervezetek tevékenységét az újonnan benépesülő vidékeken, így látva biztosítottak, hogy azok beilleszkednek a fennálló politikai-társadalmi rendbe.³²

Tocqueville, saját kora európai és észak-amerikai politikai fejleményeinek tükrében, a demokráciára egy több évszázados, isteni elrendelés szerint lejátszódó folyamat végkifejleteként tekintett, amelyben kulcsszerepet játszott, hogy a papi hivatás mindenki számára, származástól függetlenül, elérhetővé vált, és idővel a kléruson keresztül az egész kormányzást „áthatotta” az egyenlőség eszméje.³³ A szerző kijelentette, hogy „az új világ számára új politikatudomány szükséges”, hogy a demokrácia fejlődésének irányítása ne csússzon ki „a keresztény nemzetek” kezéből. A kijelölt feladatok között előkelő helyen szerepelt a vallásosság „újraélesztése”.³⁴ Tocqueville alapvetően saját hazája példáját hasonlította össze az Egyesült Államokban tapasztaltakkal, és arra a következtetésre jutott, hogy az eltérő politikai fejlődéshez nagyban hozzájárult az Amerikába érkezett puritánok egyházi és politikai szabadságot ötvöző gondolkodásmódja és a francia államegyházi modellből eredő egyházpolitikai különbség. Az Amerikában megvalósult kormányzati formára nem a demokrácia egyetlen lehetséges változataként tekintett, aminek megfelelően munkája céljaként azt tűzte ki, hogy megismertesse annak előnyeit és hátrányait, eredményeit és veszélyeit, hogy hazája (is) tanulhasson a példából.³⁵ Az állampolgárok vallásosságában Tocqueville számos kortársához hasonlóan a közerkölcs, abban pedig a szabadság megvalósíthatóságának zálogát látta.³⁶

Az észak-amerikai protestáns kereszténységet a szerző „demokratikus és republikánus vallásként” definiálta, amely kezdetektől fogva együttműködött a politika gyakorlóival, és így olyan atmoszférát teremtett, amelybe a már milliós számban az Egyesült Államokba érkező római katolikusok is sikerrel illeszkedtek be.³⁷ A számtalan

³² Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 338–339.

³³ Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 3–4.

³⁴ Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 7.

³⁵ Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 14.

³⁶ Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 12.

³⁷ Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 332.

denomináció ellenére Tocqueville egységes felfogást tapasztalt az emberek egymás közti kötelezettségeit és az erkölcsi törvényeket illetően: az ország „szuverén hatalma” — figyelte meg — vallásos, így szerinte az álszentség szembetűnően uralkodhatna az országban, ő azonban őszinte és mélyreható keresztény hitet és érzéseket tapasztalt. A liberális 19. századi gondolkodó a vallásosság „hasznosságának” ékes bizonyítékaként tekintett a „legfelvilágosultabb és -szabadabb” nemzet körében virágzó kereszténységre.³⁸

Tocqueville Trollope-hoz hasonlóan megfigyelte a lelkészség nagy befolyását a helyi közösség szokásaira és a családi életre, de ezt a napi politikától való távolmaradással együtt pozitív tényezőknak ítélte. A *Domestic Manners* írójával megegyező módon észlelte, de pozitívabban értékelte azt is, hogy a lelkipásztorok különösen a nőkre gyakorolnak rendkívüli hatást, akik köztudottan „az erkölcs védelmezői”: a francia szerző kiemelte, hogy a házasságot és családi boldogságot, az otthon rendjét sehol sem becsülik többre, mint az Egyesült Államokban. Európában épp ellenkezőleg, állapította meg Tocqueville, a társadalmi problémák jelentős része a családi élet zavaraiából ered.³⁹

A szerző a vallási életet fenyegető veszélyek közül a legsúlyosabbaknak az egyházszakadást és a közömbösséget nevezte.⁴⁰ Mindkettő (egyik) gyökerének a túlzásba vitt dogmatizmust tartotta. A dogmák létezését azonban elengedhetetlennek minősítette az egyházak tanításában, méghozzá az Istenről, a lélekről és az emberek egymás és Isten felé való kötelezettségeinek kérdésében: az engedelmesség és a rend biztosítékainak tartotta, hogy e kérdésekben általánosan elfogadott tételek uralkodjanak a közgondolkodásban. A politikai egyenlőség ugyanis, számos előnye mellett, fenyegető is lehet a társadalmi rendre, mert az emberek könnyebben szigetelődnek el egymástól, csakis saját evilági, anyagi boldogságukra összpontosítva: Tocqueville szerint egy időben nem lehet vallásos tanítás nélkül és teljes politikai szabadságban élni.⁴¹

³⁸ Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 335–336.

³⁹ Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 336–337.

⁴⁰ Tocqueville, A.: Democracy i.m. I. 345.

⁴¹ Tocqueville, A.: Democracy i.m. II. 501–503.

Az egyházi élet két szféráját különítette el, az egyik maga „a doktrína”, a másik csak a külső forma, a rítusok, amelyek alakításában a demokratikus változás korában, figyelmeztetett a francia író, tiszteletben kell tartani az átalakuló társadalom igényeit, nehogy megrendüljön az egyház tanításába vetett hit. Csak az utóbbihoz, a külsőségekhez való ragaszkodást ítélte el, mert az vallási fanatizmust, egyházszakadást és „szkeptikus többséget” eredményezhet.⁴²

A szerző az amerikai lelkészeket nemcsak a politikai élettől való elkülönülésükért magasztalta, hanem azért is, mert koruk uralkodó világi nézeteit és értékeit javarészt elfogadták, és minthogy nem kárhoztatták híveiket azért, mert földi életükben is boldogulni kívántak, a közgondolkodás alakításában sikerült megőrizniük a maguk szerepét: többek között a megváltás fontosságának általános hangsúlyozásával, illetve azzal, hogy saját koruk haladását üdvözltek, és bizonyos demokratikus módszereket, értékeket a magukévá tettek. Azzal, hogy az önérdék gondolatát beemelték a vallás retorikájába⁴³ és hangsúlyozták a vallásgyakorlás fontosságát a szabad és nyugodt társadalmi élet fenntartásában, a lelkészség megőrizhette a gyülekezetek vezetésének képességét.⁴⁴ Külön fejezetben foglalkozott Tocqueville a perfekcionista tanok új, demokratikus karakterével, amely az embert ráébresztette önmaga és környezete „határtalan javíthatóságára”.⁴⁵

A tábori találkozók fémjelezte „fanatikus spiritualizmust”, az egyes szekták külön „útjait” az örök boldogság eléréséhez szimptomatikusnak minősítette, abban az evilági haladásban és a materialista javakért folyó munkában megfáradt lélek „kitörését” látta.⁴⁶

Tocqueville számos megfigyelését az elmúlt másfél évszázad szakirodalma újra és újra alátámasztotta. Többek között Kenneth D. Wald és Allison Calhoun Brown *Religion and Politics in the United States* című könyvükben megerősítették az észak-amerikai puritánok öröksége és a demokratikus berendezkedés kialakulása közötti

⁴² Tocqueville, A.: Democracy i.m. II. 506–507.

⁴³ Tocqueville, A.: Democracy i.m. II. 614–616.

⁴⁴ Tocqueville, A.: Democracy i.m. II. 508–509.

⁴⁵ Tocqueville, A.: Democracy i.m. II. 514–515.

⁴⁶ Tocqueville, A.: Democracy i.m. II. 623–624.

összefüggéseket. Noha az 1600-as években az új-angliai kongregacionalistákat korántsem a 19. századi értelemben vett vallásszabadság gondolata vezérelte, hiszen a körükben élő vallási kisebbségeket korlátozni igyekeztek, a saját egyházközösségeik védelme érdekében (az anglikán egyházzal szemben) azonban valóban fenntartották a szabadság mint „kulturális érték” fogalmát. A puritán gondolkodás „demokratikus” elemeit arra a protestáns alaptételre lehet visszavezetni, amely az egyént képesnek tartotta rá, hogy egymaga fedezze fel a vallás igazságait a Biblián keresztül. A reformáció eszmei vívmányának gyökere pedig az újtestamentumi egyenlőségből és a minden ember számára nyitott egyház „víziójából” eredt. Másrésről azonban a puritán egyházi életet a gyarmatokon példátlan szigorúság jellemezte, amelynek jegyében a gyülekezet tagjainak előírták az egyházi tagság feltételeit, a kötelező templomlátogatást, megtiltották a többi egyház istentiszteletén való részvételt és rendkívül súlyos büntetéseket róttak ki „minden elképzelhető” vétségre.⁴⁷

Az anglikánokkal szemben őrzött szabadságukat a kongregacionalisták tehát sok szempontból korlátozták, de a gondolat más felekezetek körében, majd a világi gondolkodásban később sokkal szélesebb határok közt érvényesült, és végül elvezetett az államegyházi felfogás elvetéséhez. A folyamatban közrejátszott az angliai anyaegyház nem szűnő törekvése amerikai befolyása kiterjesztésére, ami az 1760-as években az amerikai püspök-kinevezési vitában érte el a csúcspontját. Korábban már összefoglaltuk, milyen szerepet játszott az anglikán egyházellenesség a függetlenségi mozgalom és az amerikai nemzeti érzés kibontakozásában. Fontos azonban még egyszer hangsúlyozni, hogy a gyarmatok egyházi élete, az európai mintával ellentétben, az „önkéntes befogadás” és a „gyülekezeti függetlenség” elveire épült. A kongregáció tagjainak nemcsak kötelezettségeik voltak, lelkészeiket is maguk választották.⁴⁸

A 18. század utolsó negyedében megszületett Egyesült Államok (egyház)politikai berendezkedésének körvonalaiban felfedezhetünk egy másik meghatározó puritán gondolatot, az ember eredendő bűnösségének tanát. Az embert „teljesen romlottnak”

⁴⁷ Kenneth D. Wald – Alison Calhoun Brown: Religion and Politics in the United States. Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth, UK 2011. 44–45.

⁴⁸ Wald, K. D. – Brown, A. C.: Religion i.m. 45–46.

tekintő elvnek, amelyet az alapító atyák is jól ismertek és legtöbbször közülük osztottak is, több fontos következménye öltött formát az alkotmányban: annak elve, hogy a „bűnös” emberekre nem bízható a hatalom gyakorlása, vagyis erős kormányzásra van szükség, azért hogy a jogi szabályozás lehetőleg minél nagyobb területét lefedje a mindennapi életnek, tehát az ország igazgatása jóformán „mechanikusan” tudjon működni. Másrészt azonban az ország vezetését végző emberek is „romlottak”, és nem biztos, hogy jó és rossz közül az előbbit választják, így az elkülönítendő hatalmi ágaknak és intézményeknek egymással szemben minél nagyobb ellenőrzési jogot kell adni. A föderalisták és antiföderalisták gondolkodása e téren alig különbözött, nézeteik abban tértek el, ahogy a fenti helyzetből eredő veszélyeket kiküszöbölendőnek tartották. A zsarnokság veszélye miatt a kormányzatnak, ha erősnek is, de minél kisebbnek kellett lennie, és bár a hatalmat nemcsak az elit, hanem a tömegek is veszélyeztethették, a társadalmi rend és biztonság érdekében végül az első tíz alkotmánykiegészítésben írásba foglalták az alapvető állampolgári szabadságjogokat.⁴⁹

Egyházi és politikai élet szétválasztásából és a fentiekből következett, hogy az állam nem tekintette feladatának, hogy polgárait „jobbá” tegye, hiszen a megváltás egyedül Istentől függött: kormányzati szinten csupán a legkirívóbb viselkedési minták ellen léphettek fel.⁵⁰

Láthatjuk, hogy az amerikai közéletben a politika és annak képviselői iránt napjainkig gyakran megnyilvánuló bizalmatlanságnak, a kormányzati rendszerre „szükséges rosszként” tekintő gondolkodásnak is az alkotmányban vetették meg az alapját azzal, hogy az emberi bűnösség puritán gondolatát átültették annak szellemiségébe. A politikusokat sokat éri az a vád is, hogy egyetlen motivációjuk az „önérdek” és a „karrierépítés”. Azzal, hogy a köztársaságot megvédendő a különböző hatalmi szféráknak egymással szemben adtak ellenőrzési jogot, ahogy az állampolgárokat is az állammal szemben kívánták megvédeni „az alapítók akaratlanul megnehezítették utódaik dolgát abban”, hogy az embereket rávegyék a „közérdekért”

⁴⁹ Wald, K. D. – Brown, A. C.: Religion i.m. 46–48.

⁵⁰ Wald, K. D. – Brown, A. C.: Religion i.m. 49.

való tevékenységre.⁵¹ A „jó társadalomról” alkotott elképzelések valóban elsősorban az egyházi szférában fogalmazódtak meg. Rhys H. Williams 1999-ben a *Sociology of Religion*-ben megjelent tanulmányában a szociális mozgalmak eredetét vizsgálta, és a „közjóról” folyó társadalmi diskurzusban háromféle, különféle formáikban napjainkig használt modellt különített el: „a szövetséges” (*covenantal*), a „szerződéses” (*contractual*) és a „gondnokság” (*stewardship*) modelljét.⁵²

A „szövetség” modellje Isten vagy valamely más „transzcendens hatalom” és a közösség közötti viszonyt szabályozza, amelyben a közösség feletti hatalom végső forrása a közösségen kívüli: a politikai reformok az erkölcs javítása érdekében, a felsőbbrendű hatalomtól eredeztetett törvény szellemében születnek. Az egyéni érdek ebben a modellben a közösség érdekének alárendelődik, amely pedig együttesen tartozik az isteni ítélkezés hatáskörébe. Az egyén alárendelt helyzete az eredendő bűnösség tanának elfogadásából fakad.⁵³

A szerződéses modell részben ugyancsak vallási, pontosabban kálvinista eredetű. A közösség tagjainak együttműködésén alapuló, a társadalmi szerződés elméletét kibővítő retorikai készletben a közjó az állampolgárság „politikai és gazdasági” értelemben vett kiszélesítése révén a társadalmi integrációs folyamat eredménye. Az állampolgárság fogalma bizonyos tekintetben a puritánok „választott szentjeinek” státusára vezethető vissza, akik saját közösségükön belül egymással egyenjogúnak számítottak, a „nem-szenteknél” a kongregáció (és egyben a település) ügyeiben több joggal és kötelezettséggel rendelkeztek. A modell mégis leginkább a klasszikus liberalizmushoz köthető, amely, kritikusai szerint, „az önérték szerinti racionális cselekvés” támogatásával túlzott mértékben individualista társadalmat eredményezett. A szerződéses modellre alapozott társadalmi párbeszédben az emberi természet megbízhatóvá válik, és éppen az „elnyomó” intézmények alakítják rossz irányba. Ezen modell alapján a közösség „egyedüli hiteles formái” azok, amelyek önkéntes alapon szerveződnek.⁵⁴

⁵¹ Wald, K. D. – Brown, A. C.: Religion i.m. 50–51.

⁵² Rhys H. Williams: Visions of the Good Society and the Religious Roots of American Political Culture. 4. Sociology of Religion, 60. (1999: 1. sz.) 1–34.

⁵³ Williams, R. H.: Visions i.m. 4–5.

⁵⁴ Williams, R. H.: Visions i.m. 5–6.

A gondnokság modelljére ugyancsak gyakran épül vallásos érvelés. A harmadik típusú társadalomfelfogás alaptétele, hogy az egyes nemzedékeknek nemcsak a jelent, hanem a jövőt is szem előtt kell tartaniuk: a „kötelesség” közösségi szinten jelentkezik. Williams megfogalmazásában „a közösség, mind egyéni, mind társadalmi szinten, harmonikusan kötődik a jelenhez és a jövőhöz is”.⁵⁵

Mind a háromféle közéletbeli társadalomfelfogás az amerikai vallásosságból eredt, különféle változataik azonos időben, de más és más pártálláshoz, egyházi tagsághoz és mozgalmi részvételhez köthetően születtek meg, a puritán hagyományból, az első és második nagy ébredés eredményeiből, és később a katolikusok jelenlétéből táplálkozva.

Összegzés

Frances Trollope hétköznapi tapasztalatait vetette papírra, és sok szempontból elmarasztalta az Egyesült Államok egyházi életének állapotát. Az államegyház hiánya az ő szemében a teológiai és szertartásbeli különbségek mentén való szétaprózódást, a vallási fanatizmust, illetve a papság zsarnokságát mozdította elő. A háztartásban való helytálláson kívül minden más szerepkörtől megfosztott, a közéletben való részvételtől eltiltott nők helyzetét sanyarúnak látta, akik elnyomott helyzetükben a lelkészekkel együttműködve próbálják alakítani (általában korlátozni) közösségük magánéleti és szabadidős szokásait.

Tocqueville Trollope-pal szemben az államegyház hiányát nem tartotta károsnak, mert úgy látta, hogy az egyházak sikeresen megvetették lábukat abban az úrban, ami a függetlenedett ország világi intézményeinek, hatékony közigazgatásának kiépülése és az emberek társadalmi rend iránti igénye között egy időben fennállt. A szerző elismerte bizonyos lelki és szellemi igények létjogosultságát is, amelyeknek társadalmi rangtól, nemzetiségi hovatartozástól függően eltérő módon az egyes felekezetek képesek voltak megfelelni.

Az alapító atyák fő törekvése volt, hogy az ország kormányzati rendszerébe

⁵⁵ Williams, R. H.: Visions i.m. 6–7.

megfelelő számú és erejű „féket és ellensúlyt” építsenek bele, így garantálva nemcsak a köztársasági forma, hanem az eszmei tartalom megmaradását is. Az egyházak, a világi hatalmi intézményektől függetlenül, mintegy az állampolgárok és az állam között töltöttek be egyfajta összekötő és kiegyensúlyozó szerepet, kiterjedt intézményrendszerük állt a szélsőséges individualizmus és a „gépként” működő államszervezet között. A 19. századi protestantizmus a maga számos változatában a különböző társadalmi rétegek számára egyaránt elfogadható, sőt követhető alternatívát kínált az egyén és a közösség, az önérdek és a társadalom önzetlen javítása közötti ellentétek feloldására, és a különböző értékek összehangolására. A vallásos egyénnek nem kellett lelki furdalást éreznie azért, ha saját földi gazdagodásán munkálkodott, ugyanakkor önkéntes felekezeti tagságáért cserébe a megváltás ígérletét kapta. A protestáns teológusok hagyták beszivárogni, vagy egyenesen beépítették egyházuk tanításába koruk valamennyi meghatározó szellemi irányzatából — a felvilágosodásból, vagy az evangéliumi mozgalomból éppúgy, mint a klasszikus liberalizmusból, vagy később az utópikus szocializmusból — a számukra elfogadható elemeket. Koruk társadalmi, gazdasági és politikai valóságával így nem veszítették, és állami támogatásuk megszűnése következtében nem is veszíthették el a kapcsolatot.

Zita Zádorvölgyi

THE RELIGIOUS LIFE AND CHURCH POLITICS OF THE PRE-CIVIL WAR U.S. IN THE NARRATIVE SOURCES

The paper examines the enforcement of the constitutional freedom of religion in everyday life, the consequences of the democratic, egalitarian relation among the denominations and of the lack of a state church, as the contemporaries reflected on them.

The British Frances Trollope's (1779–1863) *Domestic Manners of the Americans* (1832) and the French Alexis de Tocqueville's (1805–1859) *Democracy in America* (1835 and 1840) are often quoted works in the historical literature of the Pre-Civil War U.S. The two authors came from dissimilar social, economic and cultural environment and they offered two different approaches towards the above raised issues.

The mostly analyzed religious phenomena are proved to be two extremities, the religious indifference and the zeal of the preachers of the revivalist movement. The contemporaries' main concern was whether the order of the society could remain stable without a state church or a religious government.

Trollope considered the lack of a state church harmful for the society because it created religious fanaticism and the endless fragmentation of denominations. To the contrary, Tocqueville appreciated the churches which had often preceded the institutions of the state in the newly populated areas and had facilitated the consolidation of the social order.

Vágvölgyiné Bene Orsolya

BÉKEPÁRTI ÁLLÁSFOGLALÁSOK A BÉKEKÖTÉS ÉS A FÜGGETLENSÉG KÉRDÉSÉT ILLETŐEN AZ ORSZÁGGYŰLÉS 1849-ES DEBRECENI ÜLÉSSZAKÁN

(2. rész)

A Függetlenségi Nyilatkozata Habsburgokat a magyar trón tekintetében trónfosztottnak nyilvánította, de az államforma kérdését nyitva hagyta: kimondta, hogy a trón üres, de Magyarország nem vált köztársasággá. A megfontolás mögött elsősorban nemzetközi okok húzódtak: akkoriban csak Svájc és Franciaország volt reszpublika, ezért az európai államrendszerekbe illeszkedés legkönnyebben egy új dinasztia révén történhetett volna. A helyzet ideiglenes jellegére utal Kossuth kormányzóelnökké történt megválasztása is: kormányzója egy király nélküli királyságnak, elnöke köztársaságnak van.¹ A köztársaság kikiáltásának lehetőségével az adott helyzetben sem a kormány, sem az országgyűlés nem foglalkozott komolyan, és nem csak taktikai okokból. Nem akarták a reszpublikát kimondani, de valójában olyan kormányzati formát hoztak létre, amely megfelelt a polgári köztársaság követelményeinek. Ez az eljárásra, működésére vonatkozott, nem pedig az államformára.²

1849. május 4-én Silye Gábor tudatta a képviselőházzal, hogy Bösörmény városa a köztársasági államforma mellé állt, és óhaját írásban terjeszti a képviselőház elé.³

¹ 19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Bp. 1998. 280.

² Urbán A.: Agitáció i.m. 249–250.; vö. Duschek Ferenc: Állásom és cselekedeteim rövid áttekintése 1848 márciusától 1849 augusztusáig. In.: Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2000. 240.

³ Vö. Márczius Tizenötödike 70. május 4., 269.

Besze János elítélte Sillye propagandamunkáját, mert attól tartott, amennyiben a példa követőkre talál, és lesznek olyan kerületek, amelyek szintén a köztársaságot akarják, a helyzet idő előtti vitát szülne. Szerinte a lapokban kívánatos a kérdésről elmélkedni, de az országgyűlés ne tárgyalja azt. Az *Esti Lapok* magáévá is tette ezt az álláspontot. Halász Boldizsár viszont éppen ellenkező nézetet képviselt. Azt kívánta, jönné csak minél több hasonló petíció, mert a Háznak tudnia kell, mit gondol a nép, és viszont: „A népnek általunk kell felvilágosíttatnia a felől, hogy az ő szabadságát, boldogságát egyedül a köztársaság biztosítja.”⁴ A képviselők nagy része pártolta a böszörményiek petíciójának felolvasását, így Szacsvey, Bezerédj, Halász Boldizsár, Molnár György, Toperczer Ödön és Nyáry Pál. Ellenben Gorove helytelenítette azt, Kazinczy pedig köztes álláspontot képviselt: csak az elnökség előzetes ismertetése után kerüljön a parlament elé bármiféle „akta”, mert így ki lehet szűrni a nem odavalókat. A Ház végül felolvastatta és tudomásul vette az iratot, de a kérvényi bizottságnak már nem adta át. A kérdés az országgyűlésen többé nem került elő.

Április 2-án Hunfalvy naplójában „a reszpublika zeng már szerteszéjjel”⁵ bejegyzést olvashatjuk. A köztársasági eszme programszerű meghirdetésére április 5-én a Radical Párt megalakulásával került sor.⁶ Az új politikai csoportosulás vezetője Ujházy László volt, és a Debrecenben tartózkodó képviselők mintegy harmadát, köztük Somogyi Antalt és Kemény Zsigmondot is tömörítette.⁷ A párt deklarációjában nem csupán Magyarország teljes önállóságát és függetlenséget követelte, hanem egyben annak demokrata köztársasággá alakítását is.

Az *Esti Lapok* több cikkben boncolgatta az államforma megváltoztatásának lehetőségét, még ha a reszpublikát nem is élte tiszta szívvel. A lap a köztársaság esélyeit már a Függetlenségi Nyilatkozat kiadása előtt is latolgatta.⁸ A kormányzati

⁴ Közlöny 99. május 8., 367.

⁵ Hunfalvy P.: Napló i.m. 239.; vö. Urbán A.: Agitáció i.m. 245.; Hunfalvy Naplójában több helyen is utal a köztársaság követelőire. Vö. Hunfalvy P.: Napló i.m. 103., 119., 151., 157.

⁶ Takács Ferenc: Két flamingó. Bp. 1982. 204–205.; Spira Gy.: Polgári Forradalom i.m. 375.; Miskolczy Ambrus: A zsidóemancipáció Magyarországon. Bp. 1999, 102.

⁷ A Radical Párt programját és aláíróinak névsorát közli: Az 1848–1849. évi népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Bp. 2002. 1273–1275.

⁸ U: Debrecen, mart.24. Esti Lapok 27. március 26., 105. és Respublica, confessio, tájékozás. Esti Lapok 27. március 26., 105.

forma kérdése körüli vita újjáéledése már március 30-án tetten érhető a hírlapok hasábjain. Egy hónappal korábban a *Közlöny* nem tartotta fontosnak a kérdés felvetését: „Mi nem a monarchiáért, nem respublicáért, hanem a magyar nemzet szabadságáért harcolunk.”⁹ Madarász József a *Debreczeni Lapok* március 30-i számában viszont már leszögezte, hogy „mi határozottan köztársaságot akarunk Magyarországon.”¹⁰ Az *Esti Lapok* nem győzte hangsúlyozni, hogy a kormányzati forma meghatározása csak eszköz, a cél Magyarország függetlensége, ezért addig nem is szükséges a státusformával foglalkozni, amíg az ellenség lába az ország területét tapossa. A *Márczius Tizenötödike* – ugyancsak március 30-án – nyomban visszajára is fordította az érvelést: a kormányforma valóban eszköz, a királyság a nép elnyomásának eszköze a zsarnokság kezében, a köztársasággal lehet pedig „erőssé, hatalmassá lenni, felderíteni a sötétség éjeit, feledtetni, enyhíteni a nyomort, irtani a bűnök nyomait, emelni az emberiséget”.¹¹ Az ellenséget azonban le kell győzni, bármibe kerüljön is, mert „a mi jövőnket Európa sorsa dönti el.”¹² Úgy ítélte meg, hogy a kontinensen szinte még bármi megtörténhet, hiszen a német és az olasz egység megvalósulása, vagy a francia köztársaság tartós fennállása jelentősen megváltoztathatja az erőviszonyokat. A békepárti sajtóorgánium tudomása szerint a franciák április elsején kinyilvánították, hogy „bár a respublica zászlóját szerte nem hordandja Európában, de a keletkezőre nem tűrendi senki rohamát,”¹³ mert ha az európai monarchiáktól biztonságban akarja tudni magát, érdekében áll az újonnan született köztársaságok védelme.

Jókai *Politikai horoscop* című cikksorozatában kifejtette, hogy a királyságban összeegyeztethetetlen a király és a nép érdeke. Amíg elkerülhetetlen, túrni kell az uralkodókat mint szükséges rosszat, de a magyar nép már eljutott túréhatára legvégére, és a győzelmek lehetővé teszik a detronizációt.¹⁴ Az *Esti Lapok* úgy értékelte a helyzetet, hogy a korábbi hónapok véres eseményei után a monarchia eszményképe sokat veszített

⁹ *Közlöny* 37. február 24., 129.

¹⁰ *Debreczeni Lapok* 8. március 30., 31.

¹¹ V: Itt is egy Pro Memoria. *Márczius Tizenötödike* 39. március 30., 154.

¹² *Jókai Mór*: Mi lesz belőlünk? *Esti Lapok* 8. március 2., 29.

¹³ -: Respublica és tájékozás/IV. *Esti Lapok* 38. április 7., 148.

¹⁴ *Jókai Mór*: *Politikai horoscop*/III. *Esti Lapok* 35. április 4., 137.

fényéből, de az emberekben még mindig él a ragaszkodás az intézményhez, kettős harc dúl a lelkekben: egyrészt csalódtak a fejedelemben, másrészt ragaszkodnak a királysághoz.¹⁵ Ezért szeretett volna „C” olyan köztársaságban élni, amely elődjének, a magyar monarchiának a helyét teljes egészében betölti.¹⁶ De betöltheti-e egy köztársaság a monarchia szerepét, például hódíthat-e? – tette fel a kérdést a lap munkatársa.

Pálffy János egy cikkében magát republikánusnak vallotta ugyan, azonban abban az esetben, ha a köztársaság kimondása veszélyeztetné a valódi célt, vagyis Magyarország függetlenségének kivívását, kész volt átmenetileg elfogadni a királyságot is. Ha majd Magyarországot befogadták az európai államok önálló nemzetként, akkor kedve szerint választhat államformát – hangsúlyozta.¹⁷

Az *Esti Lapok* április 14-e előtt megjelent cikkei a királyság és a köztársaság közti választás kérdésének eldöntését nem egy országgyűlési határozat, vagyis a Függetlenségi Nyilatkozat megszületését követően, hanem a végleges katonai győzelem után látták aktuálisnak. Jókai Mór vezércikke szerint a Habsburgok évszázados uralkodásuk után szóba sem jöhetnek mint magyar királyok, így más jelölt után kell nézni. A nemzetközi politikai palettán tájékozódva három uralkodóházat nevezett meg, amelynek tagjai közül választani lehetne: a német Coburg-, a francia Bonaparte- és az orosz Romanov-dinasztiát. Bármelyik kiválasztottra is essen azonban a döntés, a másik kettő mindenképpen ellenséggé válna. Ez a veszély csak egyféleképpen védhető ki: egyik mellett sem döntenek, hanem kikiáltják a köztársaságot. Egy másik problémával viszont nem foglalkozott Jókai. Nevezetesen Magyarország köztársasággá válása még nem jelentette volna azt, hogy a három királyjelölt ellenségből baráttá válik. Ők ugyanis nemcsak egymás riválisai, hanem egymás szövetségesei is, a monarchiák, az európai status quo védelmezői voltak. Habár Jókai erre az összefüggésre nem világított rá, arra azonban figyelmeztetett, hogy mielőtt a döntő lépésre elszánná magát az ország, meg kell vizsgálni azt a geopolitikai közeget, amely körülvenné az új államot. Vagyis

¹⁵ -: Republica, confessio, tájékozás. *Esti Lapok* 27. március 26., 105., valamint N: Az eszmék álbarátai. *Esti Lapok* 50. április 21. 193-194.

¹⁶ C: Az országgyűlésnek, a Madarászok elvei szerint, mióta Debreczenben van, következő bűnlajstroma van. *Esti Lapok* 40. április 10. 154.

¹⁷ Pálffy János: Debreczen, apr. 4. *Esti Lapok* 35. április 5., 141-142.

nemcsak a magyar népnek kell készen állnia a reszublikára, hanem azt is számba kell venni, hogy a környező országok és Európa mennyire fogadnának el egy magyar köztársaságot.¹⁸

Abban az esetben pedig, ha valaki feltenné a kérdést, milyen formában szülessen újjá Magyarország, az *Esti Lapok* válasz helyett kérdéssel felelt volna: hiszi-e a kérdező, hogy „monarchiák közepette, ha azok vergődnek megint túlsúlyra Európában, fennállhat a magyar reszpublika; vagy fejlődhető reszpublikák szomszédjában fennállhat-e magyar monarchia?”¹⁹ Az újság arra figyelmeztetett, hogy egy elhamarkodott döntés sok vérbe, szenvedésbe kerülhet, a túlzott félelem és aggályoskodás viszont megakadályozhatja a sikert. A *Reszpublika és tájékozás* c. cikksorozat szerzője mégis úgy vélte, hogy április elején a köztársaság kimondására nézve sem a bel-, sem a külpolitikában nem volt elháríthatatlan akadály.²⁰ Egy magát meg nem nevező zszurnaliszta pedig április elején abban bízott, hogy a külföld nem fog akadályt gördíteni az ország elé, hiszen ilyet még a bécsi kongresszus sem tett, mivel nem megakadályozták, csupán felügyelték Hollandia és Belgium 1830-at követő szétválását.²¹ Nem tekinthető azonban mellékes körülménynek az, hogy Belgium monarchia maradt.

A debreceni *Esti Lapok* április 14-e után született cikkei a reszpublika lehetőségeit boncolgatták, miközben továbbra is hangoztatták aggályaikat. A békepárti sajtó nem tette le voksát egyik államforma mellett sem. Láta mindkettő előnyeit és hátrányait, ezért is mondta, hogy önmagában egyik sem jelent még teljes megoldást. Emellett „mi egyaránt fordulunk el a republikánus királyoktól, és a monarchikus republikánusoktól: ezek az eszmék álbarátai.”²² Akik monarchiát akarnak, azok „értenek tehát egy közügyekbe nem avatkozó, szeretetre méltó Viktória királynét, körülvéve egy a nemzet többségére támaszkodó, erős minisztériummal”, ezért tehát ha a magyar nemzet „tud olly kormányt alakítani, melly a status hajóját biztos kézzel vezérlendi, melly az elágazó érdekeket féken – a különböző népiségeket együvé, – a törvényt pedig tiszteletben

¹⁸ *J[óka] M[ór]*: Politicai horoscop/I., Habsburgház. *Esti Lapok* 33. április 2., 129–130.

¹⁹ N: Organisatio/III. Reszpublika. Monarchia. *Esti Lapok* 54. április 26., 210.

²⁰ -: Reszpublika és tájékozás/IV. *Esti Lapok* 38. április 7., 150.

²¹ -: Reszpublika és tájékozás/III. *Esti Lapok* 38. április 7., 147–148.

²² N: Az eszmék álbarátai. *Esti Lapok* 50. április 21., 194.

tartani képes – e kormány, korona nélkül is teljesíteni fogja kötelességét.”²³

Úgy tűnik, mintha a cikkek szerzői maguk sem tudták volna eldönteni, melyik államforma lenne az üdvösebb. Véleményük szerint a köztársaság deklarálása még időszerűtlen, és amúgy is „respublicai formák közt éltünk s élünk.”²⁴ Az *Esti Lapok* Pesten megjelenő folytatása, az egészen radikális hangú pesti *Esti Lapok* azonban a legnagyobb lelkesedéssel beszél a republikanizmusról:

„Legmagasabb, legerősebb név, mely mint eszme a véleményeken uralkodik, félik vagy imádják, de hisznek benne. Nem ez eszme áll-e a szabadságharc végén? A nép uralkodása – Szabadság – Respublica. – Nem kell más uralkodó, hisz csak ismét harcot okozna a mellőzés miatt... Egyedül a respublicai államforma nyújt menedéket.”²⁵

Ugyanezen lap május 5-én azt írta, hogy a magyar Herkules válaszút előtt áll: balra a királyság, jobbra a köztársaság van, és biztatta, hogy jobbra menjen, mert a magyar győzelmek biztosítéka csak a respublica lehet, az ellenkező út választása esetén az ország maga felett mondja ki a halálos ítéletet.²⁶ A debreceni *Esti Lapok* továbbra is mérsékletre intett, és kijelentette, hogy ellene volt minden „flamingó” törekvésnek, és ellene lesz ezután is.²⁷ Majd kifejtette az okokat, amelyek arra készítetik a kormányt, hogy ne siessen a köztársaság kimondásával: „Tettleg respublicai formák közt éltünk s élünk s még sem proclamáltuk azt! Mert időszerintinek nem tartotta. S mert bírva a lényegét a szóért semmit kockáztatni, ügyünk diadalát még csak nehezíteni sem akarta.”²⁸ A békepárti napilap nem győzte hangsúlyozni, hogy az államforma megváltoztatása egyébként is csak eszköz lehet, nem pedig cél, és most sokkal fontosabb a kormány, az országgyűlés és a kormányzó hatáskörének megosztása, illetve pontos körülhatárolása.

A pesti és a debreceni *Esti Lapok* nézetei közötti különbség több okra vezethető vissza. Egyrészt különböző személyek voltak a cikkek szerzői. Debrecenben több

²³ C: Ápril 28. *Esti Lapok* 58. május 1., 227.

²⁴ -: Tájékoztató. Respublicai irány. *Esti Lapok* 64. május 8., 249.

²⁵ -: Respublica. pesti *Esti Lapok* 1. április 30., 2.

²⁶ P. Horváth Miklós: Lenni vagy nem lenni? pesti *Esti Lapok* 6. május 5., 21–22.

²⁷ -:Tájékoztató. *Esti Lapok* 61. május 4., 237.

²⁸ -: Tájékoztató. *Esti Lapok* 64. május 8., 249.

békepárti képviselő írt a lapba, míg a Pesten megjelenőben már mások voltak az irányadók. Ezzel összefüggésben ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni a városok eltérő hangulatát sem, ami értelemszerűen befolyásolta a cikkek szerzőit is.

Az *Esti Lapok* köztársaságpárti pálfordulását a *Márczius Tizenötödike* mélyen elítélte.²⁹ Szerinte a békepártiak „en masse szaladnak az új kormány szekerének saroglyájába kapaszkodni; hogy aztán legyenek annak hátramosztói”.³⁰ A mérsékelt sajtóorgánumban azonban már április elején jelentek meg olyan cikkek, amelyek a köztársaság esetleges elfogadását is lehetségesnek tartották. Ekkor még szó sem volt új kormány alakításáról, ezért a radikális napilap megállapítása nem volt helytálló. De mi lehet akkor a magyarázata e látszólagos pálfordulásnak? A Békepárt, ha csak tehette, kerülte a nyílt színvallást, s kibúvókat hagyott egy radikális fordulat s a szabadságharc győzelme esetére, de még inkább a radikálisok erőszakoskodásaitól félve csak burkoltan, Madarász híveinek okfejtésével részben ellenkezve fejtette ki véleményét.

A köztársasági eszme a hírlapokban jutott először kifejezésre, azok ápolták és terjesztették. De természetesen meg kell különböztetni a békepárti és a radikális sajtót. Amikor az egyikben már egészen népszerűvé vált az eszme, a másik még hallani sem akart róla. A trónfosztással azonban eljött az az idő, amikor a lapok többsége a köztársaság mellett foglalt állást, hogy aztán az óvatosabbak ismét a várakozást tanácsolják. A köztársaság–királyság közötti vita csak elméleti jellegű volt, valójában nem két reális alternatíva, csupán feltételezések ütköztek meg egymással. A magyar országgyűlés döntő többsége – a békepártiakat is beleértve – ugyanis monarchista volt. Számukra a magyar önállóság elfogadása távolról sem jelentette a köztársaság igénylését.

A függetlenség kimondása, ha nem is érte teljesen váratlanul a képviselők mérsékelt csoportját, meglepte őket. Az olasz alkotmányt ugyan elutasították, a detronizációt azonban nem tekintették célravezetőnek. A radikális közjogi lépés Buda visszavételéig

²⁹ Vö. *Márczius Tizenötödike* 43. április 4., 174.; *Márczius Tizenötödike* 44. április 5., 175–176.; *Márczius Tizenötödike* 72. május 7., 279.; *Márczius Tizenötödike* 80. május 16., 311.

³⁰ „Képviselő” *Márczius Tizenötödike* 80. május 16., 311–312.

történő elhalasztására irányuló felvetésüket csupán kifogásnak tekinthetjük. Valójában feltehetően nem akarták elűzni a Habsburgokat a magyar trónról, mert ezzel a lépéssel az alkotmányos alapokon nyugvó mielőbbi békekötés lehetőségét látták veszélyeztetve. Jókai április 14-e előtt megjelent *Politikai horoscop* című sorozata ennek némileg ellentmond ugyan, amennyiben a szerző a győzelmek után elképzelhetőnek tartja a „respublicai formát” is. A Madarász-párt esetleges megerősödésével és a radikális fordulattal számolva a Békepárt végső esetben inkább elfogadta volna a köztársaságot, mintsem Kossuth esetleges királyságát. Ez utóbbinak azonban nem volt realitása.

A nyilvánosság előtt mégsem léptek fel Kossuth javaslata ellen, és ennek nem a félelem volt a valódi oka, hiszen a kormányzóelnök megválasztására tett javaslat kapcsán két békepárti képviselő is szabályos parlamenti vitát bontakoztatott ki anélkül, hogy bármelyiküknek baja származott volna belőle. Inkább arról lehet szó, hogy nem akartak a nemzeti egység megbontói lenni, és persze a nagy pillanat varázsa alól ők sem tudták kivonni magukat. A Békepárt határozatlanságát tagadni nem lehet. Nem tudtak mit kezdeni a helyzettel, nem voltak elég erősek, elszántak és felkészültek ahhoz, hogy egyik napról a másikra együttes álláspontot alakítsanak ki, erélyesen fellépjenek, képviseljék nézetüket, és a pillanat varázslatos erejével szembeforduljanak. Ahogy Gelich Richárd fogalmazott: „a felizgatott általános hangulat paralyálta a mérsékelt elemeket az országgyűlésen, melyek kiegyezési gondolatokkal foglalkoztak, de sohasem volt bátorságuk nyíltan fellépni”.³¹

A Szemere-kormány békepárti fogadtatása

1849. május 2-án Kossuth nemcsak az új ideiglenes alkotmányról tájékoztatta a Házát, hanem közzétette a megalakuló kormány tagjainak névsorát is.³² A minisztereket a ráruházott hatalomnál fogva Kossuth nevezte ki: a belügyminiszter és a minisztertanács elnöke Szemere Bertalan, a külügyminiszter Batthyány Kázmér, a pénzügyminiszter

³¹ Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848-49-ben. I–III. Bp. é.n. III. 127.

³² Kossuth előterjesztését az új minisztériumról és a jogkörökről lásd KLÖM XV. 181–184.

Duschek Ferenc,³³ a közlekedés- és közmunkaügyi miniszter Csány László, a vallás- és közoktatásügyi miniszter Horváth Mihály, az igazságügy-miniszter Vukovics Sebő lett. A hadügyminiszter személyét május 7-én közölte a képviselőházzal, mert Görgey csak május 1-jén tudatta, hogy elfogadja a miniszterséget, a kereskedelem ügyeit pedig ideiglenesen – valójában a Szemere-kormány feloszlásáig – Batthyány Kázmér vitte. Szemere kinevezését a Békepárt örömmel fogadta. Ennek oka elsősorban Kossuth-ellenes állásfoglalása volt, a közvélemény előtt azonban mindenekelőtt kormánybiztosi tevékenységére, szervezőképességére és az alkotmány új rendszerének kidolgozásában való nélkülözhetetlenségére hivatkoztak.³⁴

Bár a kormány névsora hivatalosan csak május 2-án vált ismerté, az *Esti Lapok* már április 16-án közzétett egy miniszteri kombinációt.³⁵ Ebben Kossuthot jelölték meg miniszterelnökként, pénz- és külügyminiszterként, Szemerét belügy-, Perényit igazságügy-, Vukovicsot pedig kereskedelemügyi miniszterként. A találgatásokon alapuló névsor helyesen adta meg Csány, Horváth Mihály és Görgey tárcáját, holott az első kettő neve először Kossuth Csányhoz írott levelében tűnt fel, április 20-án. Perényi Zsigmond személye mind az igazságügyi, mind a vallás- és közoktatásügyi tárcával kapcsolatban felmerült. Jókai lapjának egy zszurnalisztája a május 1-jei számban Perényit jó bírónak, jó felsőházi elnöknek, de egyházi és oktatási ügyekben járatlannak minősítette. A magát meg nem nevező cikkíró úgy vélte, hogy a báró nem is érez különösebb kedvet a miniszterséghez.³⁶

Április 28-án a Békepárt lapja újabb listát közölt, immár megegyezőt a Kossuth által kiválasztott személyekkel, és véleményt is alkotott a miniszterjelöltekről.³⁷ Csányról és Szemeréről korábban jelent meg jellemzés.³⁸ A cikkíró előbbi takarékos, fáradhatatlan, eltökélt, áldozatkész, munkabíró, erős karakternek mutatta be, Szemerének pedig

³³ Vö. Duschek F.: Állásom i.m. 241. és 251.

³⁴ N: Organisatio/I. Esti Lapok 53. április 25., 205.; Varga Zoltán: Kossuth és a Békepárt. Magyar Történeti Tanulmányok XI. Szerk. Fehér András – Veliky János. Debrecen 1979. 127.

³⁵ Jókai Mór: Az új miniszteri combinatio szájhallomás után e következő. Esti Lapok 45. április 16., 173.

³⁶ Esti Lapok 58. május 1., 228.

³⁷ X: Ministeri program Esti Lapok 56. április 28., 217.

³⁸ K.K.: Csány László. Esti Lapok 54. április 26., 211. valamint K.: Ismét a Márczius. Esti Lapok 55. április 27., 214–215.

republikanizmusát bizonygatta. A *Márczius Tizenötödike* április 17-i számában ugyanis azzal vádolta meg Szemerét, hogy Batthyány Lajos híve volt, bízott István főhercegben, és nem volt republikánus. A radikális hírlap úgy vélte, hogy Szemere csalódott és kiábrándult korábban követett politikájából, ezért örömmel üdvözölte őt.³⁹

Az *Esti Lapok* Szemere radikalizmusát pozitívumként állította be, ugyanakkor Madarász híveit folyamatosan támadta. A mérsékeltek sajtója azzal magyarázta Szemerének a Batthyány-kormány összetartására irányuló egykori politikáját, hogy így akart a nemzetnek időt nyerni a felkészülésre, míg republikanizmusának igazolására egy 1847-ben elhangzott mondatát idézte. Szemere a Batthyány Lajosnál összegyűlt ellenzékieknek akkor nyíltan kijelentette, hogy „minden program, mely nem republicára vezet, hiábavaló.” Ezt követően is mindig nagy hévvel szólt a köztársaságról és a republikánus erényekről. Kemény Zsigmondhoz és Csengery Antalhoz 1848. december 2-án írt levelében nyíltan megvallotta: „az én ideálom azon tiszta respublica, amely a polgárok belső tökéletessége, a törvény, a szabadság és a rend szeretete, s a polgári erények gyakorlása által erős és tündöklő.”⁴⁰

Ha a mérsékeltek Szemere republikanizmusával már kezdetektől tisztában voltak, miért lepte meg annyira őket a kormányfő kormányalakító beszéde? Hisz abban Szemere ezek szerint nem tett mást, mint évek óta vallott programját kormányzati szinten vállalta fel. Az *Esti Lapok* mindvégig Szemere miniszterelnöki alkalmassága mellett agitált. Április 25-én például azt írja „N”, hogy most nem a Felvidéken, hanem Debrecenben van Szemerére szükség, „elő tehát vele minél előbb a hazáért s magáért!”⁴¹ Az új kormányfő rátermettségét május 2-át követően is hangoztatta a lap, amikor egyik munkatársa arról írt, hogy a miniszterelnök Pesten is nagy népszerűségnek örvend, „az egész világ tudja, minden ajk beszéli, hogy Szemerének elől kell állani, ott, a hol e dolgok új rende kiindul”.⁴²

Az *Esti Lapok* igyekezett Kossuthot háttérbe szorítani – miközben ellenfelét éltette.

³⁹ Márczius Tizenötödike 55. április 17., 209.

⁴⁰ Respublica, 1. 1849. június 17., 1.

⁴¹ N: Organisatio/I. Esti Lapok 53. április 25., 205.

⁴² -: Pest megszabadulás után. Esti Lapok 63. május 7., 246.

Korábban folyamatosan azt hangoztatta, hogy szükség van az OHB elnökére a szabadságharc folytatásához, ezért nem is akarta megbuktatni, csupán megvédeni őt a radikálisoktól. Az új kormány megalakulása után viszont már nem tartotta olyan fontosnak személyét. Elérte, amit akart: olyan ember került a kormány élére, aki ugyan Kossuthtal egyetértésben hangsúlyozta az addig elért eredmények megszilárdításának szükségességét, sőt a továbblépés fontosságát, tettei azonban inkább a forradalom felszámolására, semmint kiteljesedésére irányultak.⁴³ Szemere korábbi debreceni tartózkodásai alatt többször felkereste a békepárti megbeszéléseket, így Kazinczyék nyugodt szívvel remélhették tőle eszméik kormány szintű képviselését.

„X” Batthyány Kázmért határozottsága, rendíthetetlensége, erélye és bátorsága által kivívott eredményei, valamint külföldi kapcsolatai alapján vélte alkalmasnak a bársonyszékre. Duscheket tekintette az igazi szakembernek a kormányban, Horváthot és Vukovicsot pedig „egy osztály, egy faj” hűséges képviselőjének a Házban – utalva ezzel a papság és a szerbek részvételére a központi kormányzásban.⁴⁴ Magyarország harmadik kormánya „X” szerint extraparlamentáris volt, azaz Szemerén (és Duscheken – bár őt a cikk szerzője itt nem említi) kívül egyetlen tagja sem rendelkezett minisztériumi gyakorlattal.⁴⁵ A miniszterek közül négyen (Csány, Vukovics, Batthyány, Szemere) korábban teljhatalmú országos biztosok voltak. A békepárti memoárok szerzői több helyen ellentmondásba keverednek – és nemcsak egymással, hanem önmagukkal is. Ezt az *Esti Lapok*, pontosabban „X” írásában is megfigyelhetjük. Először azt mondta, hogy a kormány nemcsak a parlamenten, hanem egyben a pártokon kívül is alakult, majd azt állította, hogy valójában nem is léteztek pártok, mert a körülmények nem voltak alkalmasak az ellentétes nézetek képviselésére. Amennyiben Kossuth mindennek dacára mégis a parlamenti élet szereplői közül választotta volna meg munkatársait, akkor kormánya középszerű, befolyásolható lett volna, állította a békepárti zszurnaliszta. Bárkit is választ azonban miniszterének

⁴³ Vö. Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Bp. 1977. 161.

⁴⁴ X: Ministeri programm. *Esti Lapok* 56. április 28., 217.

⁴⁵ X: Óvakodjunk felköltetni a ros szzenvedélyeket. *Esti Lapok* 76. május 22., 297. és X: Ministeri program. *Esti Lapok* 56. április 28., 217.

a kormányzó, tevékenysége során nem mellőzheti a parlamentet, annak támogatása hiányában léte ingataggá válik – figyelmeztetett „X” április 28-i cikkében. Állításának alátámasztására példaként a Batthyány-kormányt hozta fel: „senki sem tudta magát a parlamentben tájékozni a ministeri törekvések tulnyomósága iránt; a ministerium nem tudta szétágazó többsége sajátkép miből áll. Két törekvés küzdött változó tulsullyal a ministeriumban, a többség megoszlott s felmerült a törpe minoritás.”⁴⁶ A cikkíró a bírált gyakorlat megismétlődésének elkerülése érdekében felszólította a kormányfőt egy „élesen körvonalazott programm” megalkotására, mert szerinte ennek hiányában önmaga létét veszélyezteti, és lehetetlenné válik az eltérő vélemények konszolidált ütköztetése.

Szemere meg is fogadta a tanácsot, május 2-án, a kormányzói levél felolvasása és annak a képviselőház által történt elfogadása után a magyar történelem legrövidebb kormányprogramját mondta el. Eszerint a minisztérium nem igényli magának a viszonyoknak végleges rendezését, csupán három dolgot akar kinyilvánítani. Először azt, hogy magát forradalmi kormánynak vallja, és ezért minden eszközt elfogadhatónak tart, ami a haza megmentését szolgálja. De amint megszületik a béke, megszűnik forradalmi kormány lenni. Másodszor, a minisztérium magát „respublikai irányúnak” vallja, ezért ellene lesz a monarchista törekvéseknek, de „ellene lesz minden republikának is, melly [...] a tulajdon ellen és ennek rovására alkottatnék.” Végül a kormány demokráciai irányúnak (demokratának) vallja magát, a népfelség elvét minden következményével együtt elfogadja. Senki kezébe nem ad túlzott hatalmat, és ha akár a kormányzó, akár a nemzetgyűlés diktatúrára törne, azonnal lemond.⁴⁷

Szemere miniszterelnökként köztársasági programot hirdetett, miközben azokra támaszkodott, akik az alkotmányos monarchia és az uralkodóházzal való megegyezés hívei voltak. A programbeszéd megdöbbenést keltett mind a képviselők, mind a felsőház tagjai körében, akik azonban ott és akkor nem fejezték ki rosszallásukat,

⁴⁶ X: Ministeri programm. *Esti Lapok* 56. április 28., 217.

⁴⁷ *Hermann Róbert*: Szemere. Bp. 2002. 266–267.; A Szemere-kormányról és programjáról lásd még: *Márczius Tizenötödike* 55. április 17., 209.; *Márczius Tizenötödike* 68. május 2., 261.; *Barymetrie*: Teljes szentháromság I–II. *Márczius Tizenötödike* 83. május 19., 324. és *Márczius Tizenötödike* 84. május 21., 327.

ahogy annak idején a Függetlenségi Nyilatkozat ellen sem emeltek szót. Sőt a *Közlöny* tudósítása szerint Szemere beszédének forradalmi retorikáját – Kossuth április 14-i beszédéhez hasonlóan – „zajosan kitörő tetszés, tapsolás, helyeslés” fogadta. A republikai irányra pedig „határtalan tetszés, éljenzés s tapsolás” volt a válasz. A demokratiai irány szintűgy „zajos tetszést” váltott ki a képviselőkben. A beszéd végén pedig „a képviselők majd nem mindnyájan helybenhagyásukat felállással kijelentik. Minden oldaltól hosszan tartó éljenzés” következett.⁴⁸

A Békepárt most sem mert nyíltan ellentmondani, és nem azért, mert nem tudtak jobb megoldást javasolni. Az általuk képviselt alternatíva a mérsékelt liberalizmus volt, a maga forradalom-, radikalizmus- és diktatúra-ellenességével. De ez nem fogalmazódott meg konkrét pártprogram formájában. Békepártiságuk nem rendszeresen egyeztetett tanácskozások, hanem közös politikai nézetek, érzések alapján folytonosan változó alkalmi együttműködések formájában nyilvánult meg, tele ellentmondásokkal, következtelenségekkel, sőt olykor radikális, republikánus nekibuzdulásokkal. Utóbbi elemek utalhattak a pillanatnyi lelkesedésre, a tömeg magával ragadó erejére, de lehetett a közvéleményt befolyásolni kívánó taktikai elem is, a népszerűség növelésének eszköze. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a gyávaság vagy elbizonytalanodás lehetőségéről sem. Ám az érintett politikusok egyes konkrét kérdésekben képviselt állásfoglalásai alapján összeáll egy távolról sem ellentmondásoktól mentes, mégis domináns tendencia (alternatíva): a mérsékelt liberalizmus. Ennek formálódásában meghatározó rendezőelvként működött az ellenféllel (először Madarász Lászlóval, majd Kossuth Lajossal) szembeni összetartás, szolidaritás. Ez a külső ösztönző tényező pótolta a belső összetartó erő gyengeségét, ellentmondásait. A vázolt politikai kurzus határozott, akár konfrontatív vállalására a nyilvánosság előtt a programbeszéd elhangzásakor azonban senki nem szánta rá magát.

A programbeszédet a felsőházban Vukovics Sebő értelmezte, az *Esti Lapok*ban Hunfalvy tette közzé magyarázatát.⁴⁹ Hunfalvy úgy vélte, hogy a kormány forradalmisága természetes dolog, hiszen a világon minden jó kabinet forradalmi,

⁴⁸ *Közlöny* 95. május 3., 351.

⁴⁹ *P [Hunfalvy Pál]: Országolás és kormányzás/III. Esti Lapok* 62. május 5., 241–242.

mert mindegyiknek kötelessége a haza megmentésén fáradozni.⁵⁰ A Szemere vezette minisztertanács pedig ígéretet tett arra, hogy minden erejével a fenti célok megvalósítására fog törekedni. A cikkíró a köztársasági irányt a népfelség elvének elfogadásából kiindulva ugyancsak természetesnek vette. Úgy vélte, a népfelségből automatikusan következik a respublika is. Az újság korabeli olvasói furcsállhatták ezt a magyarázatot, főleg azok után, hogy a lap március 20-i száma a forradalmat így jellemezte: a revolúció „minden, mi rendkívüli, minden, mi rendellenes, minden, mi erőszak, mi keserű gúny a szabadságra, a zsarnoki vágyak, a hatalom szenvedélye, a félénkek önmehtagadása.”⁵¹ A május 7-én név nélkül megjelent vezércikk (írója egy korábbi cikk cíamazonossága alapján talán „X” lehetett) szerint korábban a békepártiak azért tagadták a forradalmat, mert átérezték annak jelentőségét, hogy „azok kik azt az életben értelmezni fognák, e jelszó alatt csak veszélyt hozhatnának hazánkra.” Azért léptek fel a forradalom ellen, mert annak nevében kormánybiztosok árasztották el az országot, vésztörvényszékeket állítottak fel és megszűnt a polgári kormányzás. De ha a kormány forradalmisága csak abból áll, hogy a haza megmentése érdekében semmi rendkívüli szabálytól nem irtózik, „ellenben a fennálló rendet nem ingatja meg sürgősen kívül,” üdvözik azt, és ilyen értelemben őszintén forradalmi irányúnak vallják magukat, sőt az *Esti Lapok*ban is ezeket a nézeteket fogják képviselni.⁵²

A Békepárt tehát elvetette a forradalomnak mind a társadalmi, mind a politikai formáját és tartalmát. Ám üdvözlötte a jelenséget akkor, ha az csak a belső rend megőrzésére irányul, és kifelé annak forradalmi eszközökkel történő védelmezését is elfogadta.

Az elemzésünk nyomán kirajzolódó kép szerint a békepárti állásfoglalások két dimenzióban helyezkednek el, fogalmazódnak meg, két rétegben rakódnak egymásra, egymással gyakran keveredve is. Az első szférába az ideológiai fogantatású megnyilvánulások tartoznak, a mérsékelt liberális eszmék kifejtése, esetleg védelmezése, azaz az irányzat politikai filozófiájának alapvetése, megfogalmazása. Ide tartoznak a

⁵⁰ Vö. Takács Péter: Szemere Bertalan miniszterelnöksége. In.: Szemere Bertalan és kora. I–II. Szerk.: Péter László és Ruszoly József. Miskolc, 1991. I. 322.

⁵¹ Z: Politikusaink vesszőparipái. *Esti Lapok* 22. március 20., 85.

⁵² -: Tájékoztató. Ministeri program. A forradalom. *Esti Lapok* 63. május 7., 245.

békekötés esélyeiről, a detronizációról, a hatalmi ágak megoszlásáról szóló állítások. A másodikba a politikai-taktikai indíttatásúakat sorolhatjuk: a Madarász-, illetve Kossuth-ellenes, valamint a Szemerével kapcsolatos akciókat, azaz az irányzat politikai (ön)pozicionálását. A békepártiak nem rendelkeztek valamennyi alkotóelemében tudatosan átgondolt és végigvitt stratégiával, programmal. A legfontosabb alapelveket illetően azonban – minden ellentmondásával együtt és azoktól függetlenül – tudatosan politizáltak, és elsősorban az érték hasonlóság tartotta össze a csoportot. A békepárti állásfoglalásokat és magatartást sok következetlenség, ellentmondásosság jellemezte, azok fő áramlataiban azonban mégis érvényesült az a rendezőelv, amely a két szférában elhangzott kijelentések közötti belső kohéziót összességében megteremtette, s az úgynevezett békepárti jelenséget tartalmában meghatározta.

Orsolya Vágvölgyiné Bene

THE PEACE PARTY'S POSITION ON INDEPENDENCE AND THE PEACE TREATY IN THE 1849 SESSION OF THE PARLIAMENT IN DEBRECEN

The Declaration of Independence of April 14, 1849 dethroned the Habsburgs as rulers of the Kingdom of Hungary, but left the question of the form of government open. It declared the throne vacant, yet Hungary did not become a republic. The temporary nature of this situation was reflected in the appointment of Lajos Kossuth as regent; regents are appointed in kingdoms without a ruler, while republics have prime minister.

Moderate liberalism was the alternative represented by the Peace Party, with its anti-revolutionary, anti-radical and anti-despotic nature. Their platform however never translated into a formal party program. Shared political ideas and emotions among its members resulted in periodic and fluid collaborations, which were often filled with contradictions, inconsistencies, or occasionally even radical republican efforts.

The Peace Party opposed both the social and political forms of revolution, unless it was used to maintain internal order in which case they regarded it an acceptable defense tool against foreign intervention. Based on an analysis of the party press, their activities can be grouped into two often overlapping categories. Primarily ideological assertions which serve to form the Peace Party's political philosophy belong in the first category, ie. the articulation and defense of moderate liberal ideas. These include considerations over the chances of a peace treaty, the act of dethronization, and the separation of powers. The second group includes political and tactical stances e.g. those against Madarász and Kossuth or the actions related to Szemere, in order to clearly position the party among its competitors.

Simon Bernadett

„...EGÉSZ BUDAPEST ILLUMINÁLVA VOLT...”¹

Az 1896-os Millenniumi Ezredéves Országos Kiállítás női szemmel

Legyen szó ismert vagy hétköznapi személyről, az 1896-os Millenniumi Ezredéves Országos Kiállítás feltehetőleg a kor minden emberét magával ragadta újszerűségével, ünnepélyességével és meseszerűségével. Az 1896-os millenniumi ünnepélyekről többnyire a Városligetben rendezett kiállítás jut elsőként az eszünkbe, pedig a honfoglalás ezredéves évfordulójának megünneplése az egész történelmi Magyarország területére kiterjedt. Az ország hét helyén felállított, a honfoglaláshoz és az államalapításhoz kötődő emlékoszlopon kívül számos városban tartottak megemlékezéseket. Országszerte történelmi témájú emlékműveket, emléktáblákat, festményeket, szobrokat, ünnepi épületeket avattak, emlékérmeket adtak ki, emlékfákat ültettek. A templomokban már 1895. december 29-én kihirdették a jubileum közeledtét, majd szilveszter éjszakáján harangzúgás jelezte az ünnepi, 1896-os év eljövetelét.

Az ünnepség- és rendezvénysorozat alkalmából elkezdődő városfejlesztési munkálatok közrejátszottak Budapest modern városképének kialakulásában. Számos új reprezentatív és középületet emeltek (például Vígszínház, Kúria, Iparművészeti Múzeum, Múcsarnok), megindult a város infrastrukturális fejlesztése (például földalatti vasút, Nagykörút és az Andrássy út végleges kiépítése). Mindemellett nagygyűléseket, kongresszusokat tartottak, fellendült a főváros színházi és a sportélete.² Az országos ünnepségek központi eseménye azonban kétségkívül az 1896. május 2. és november 3.

¹ A mondat egy saját családi tulajdonban lévő felmenőm, (anyai dédapám nővére) Maucha Ilona (1879–1945) naplójában (1896. május 3.) olvasható.

² Halminé Bartó Anna: Millenniumi krónika, anno 1896. Honismeret 24. (1996: 6. sz.) 17–21.

között a fővárosban megrendezett kiállítás volt. A rendezvény célja a múlt bemutatása mellett a jelen reprezentálása és egy olyan jövőkép kialakítása, bemutatása volt, amely méltán emelte – az ekkor „tündérvárossá” változó – Budapestet az európai nagyvárosok sorába.³ A Városligetben 520 000 négyzetméternyi területen 240 pavilonban mutatták be a kiállítók a magyarországi termékeket. Látványosságok, ünnepségek, különféle szórakozási lehetőségek csábították a fővárosba a vidéki és külföldi látogatók millióit.⁴

Véleményem szerint a múltbéli eseményeket a korabeli feljegyzések teszik számunkra legjobban átélhetővé. Számos forrás megjelent a kiállítással kapcsolatban, könyvek, újságcikkek, hivatalos iratok, ám azok alapján nem alkothatunk olyan szubjektív képet az eseményről, mint a memoárok és naplók segítségével. E két forrás történelmi eseményeket is személyes élménnyé tehet az utókor számára. A millenniumi kiállításról valószínűleg sokan – ha csak néhány mondat erejéig is –, de megemlékeztek naplójukban vagy leveleikben, képeslapjaikon. Vannak források, amelyeket mindannyian megismerhetünk, mivel megjelentek nyomtatásban (például Gárdonyi Géza emlékei, M. Hrabovszky Júlia író nő visszaemlékezés kötete),⁵ s léteznek olyanok is, amelyek „kalapdobozokban”, ládákból lappangva, jó esetben a család által felfedezve és megbecsülve őrzik a múlt emlékeit.

Tanulmányomban két női forrás alapján szeretném bemutatni a Millenniumi Kiállítás néhány látnivalóját, eseményét. Egy fiatal hölgy által írt korabeli napló, illetve egy visszaemlékezés általános bemutatása és a két forrás párhuzamba állítása után a millenniumi kiállításra vonatkozó azonos feljegyzéseket veszem szemügyre és mutatom be.

Maucha Ilona életrajza

A mottóban szereplő mondat anyai dédapám nővérének, Maucha Ilonának, családi tulajdonban lévő naplójában olvasható. Maucha Ilona a budai Várnegyedben született

³ Képek az Ezredévi Kiállításból. Vasárnapi Ujság 43. (1896. október 18. 42. sz.) [1].

⁴ Révai nagy lexikona : az ismeretek enciklopédiája. I–XXI. Révai, Bp. 1911. XI. 590. – A hat hónap alatt 5 800 000 fő látogatta meg a kiállítást.

⁵ Gárdonyi József: Az élő Gárdonyi. I–II. Dante, Bp. [1934]. I. 289–298.; M. Hrabovszky Júlia: Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből. Egy polgárásszony vallomásai. Helikon, [Bp.] 2001.

1879-ben, s egész ifjúkorát, ugyan háromszori lakhelyváltoztatással, de ott is töltötte. 1896-ban a kiállítás idején a tizenhét éves Ilona a Szalag utcában lakott nagymamájával, szüleivel és öt évvel fiatalabb öccsével, Rezsővel.⁶

Ilona a századforduló polgári középosztálybeli családi életét élte: iskolába, templomba járt, zongorázni tanult, s aktív társasági életet élt a környezetében lévő fiatal rokonokkal és barátokkal, akikkel együtt jártak színházba, hangversenyekre, táncolni, korcsolyázni, sétálni.

Később Ilona, édesanyja nyomdokait követve, elvégezte a Tanítónőképzőt a Csalogány utcában, de anyjával ellentétben ő gyakorolta is hivatását. Német magánórákat adott, majd a II. kerületi Marczibányi téri Iskolában (a mai Kodály Zoltán Ének-Zenei Általános Iskola, Gimnázium és Zeneiskola) tanított, később innen is ment nyugdíjba 1943-ban. Soha nem ment férjhez, öccse családjával élt, segítve őket a háztartás és a hét gyermek ellátásában. Egyikük nagymamám, Maucha Hedvig, az ő testvére pedig Maucha Imre, akinek jóvoltából a naplóhoz hozzájuthattam. Maucha Ilona 1945-ben hunyt el.

Maucha Ilona (1879–1945)

A napló

Maucha Ilona 1893. október 20. és 1896. június 5. között rendszertelenül vezetett naplót egy Agenda feliratú, zsebnaptárnyi nagyságú, fekete kiskönyvben, amelynek 133 oldalát ő látta el számokkal.

A napló kezdő mondatában Ilona megindokolja, miért is kezd hozzá „életének fő mozzanatainak” lejegyzéséhez: elég erősnek érzi magát ahhoz, hogy kövesse barátnője példáját, aki szintén naplót vezet. E két bevezető mondat után az aznapi dátum (Budapest, 1893. október 20.) és az események leírása következik, amiből kiderül, hogy

⁶ Prof. dr. Maucha Rezső (1884–1962) Kossuth-díjas kémikus, hidrobiológus.

azon a napon kezdődött a táncszezón.

A feljegyzések gyakorisága és mennyisége nagyon változó. Van olyan nap, amikor Ilona csak egy mondatot jegyez le, azonban az is előfordul, hogy több oldalon keresztül írja le aznapi élményeit. A dátumok pontos megadására láthatóan nagyon odafigyelt: mindig a teljes dátumot (év, hónap, nap) leírta. Ez is a napló egyik műfaji jellemzője, hiszen – ellentétben az önéletírással vagy visszaemlékezésekkel – az átélt élményeket általában aznap jegyzi le a naplóíró, tehát a feljegyzett dátum többnyire megfelel a valóságnak.⁷ A napló funkciójából adódóan Ilona írásainak hangvétele nagyon személyes, naplóját barátnőjének tekinti, akivel minden titkát megosztja. Mikor hosszabb ideig, akár több hónapig is hanyagolja az írást, „Kedves Napló”-jának, „egyetlen hű, bizodalmas barát”-jának bocsánatkérőleg magyarázza meg ennek okát, amely többnyire az idő hiánya.

A naplóban az iskolai események (felelés, tanulás), a tánc, zongorázás, éneklés, templomba járás körülbelül egyenlő arányban fordulnak elő. Nem ritka az ismerősök ebédmeghívásain való részvétel, valamint a délutáni teázás előkészületeiben való segédkezés megemlézése sem. A játék és a szórakozás sem hiányzott a fiatal Ilona és baráti társaságának életéből. Az 1896. január 12. vasárnapi feljegyzésből megtudhatjuk, hogy a városligeti jégpályán a belépőjegy ára – vasárnap lévén – 2 forint volt. Emellett olvashatunk tarokkozásról, Világposta játékról, valamint megtudhatjuk néhány megtekintett színházi előadás és olvasott könyv címét is. Így kiderül, hogy Ilona 1893. december 1-jén Beniczky Lenke *Tévesztett utak* című regényét olvasta. 1895. január 10-én, csütörtökön *A létért való küzdelem* című színművet látta édesanyjával, amelyet, mint az egyik korabeli napilapból (*Budapesti Hírlap*) megtudhatjuk, este hét órától játszottak a Várszínházban, és öt felvonásos volt.⁸

1895. január 27-e és február 1-je között Ilonát az foglalkoztatta, hogy a február 2-án a Népszínházban játszott, *Lili* (a naplóban tévesen Lilónak van írva) című, délután kettőkor kezdődő, három felvonásos, énekes színműre⁹ lesz-e jegy, másrészt, hogy

⁷ S. Sárdi Margit: Napló-könyv. Magyar nyelvű naplók 1800 előtt. 2010. 41. <http://www.balassikiado.hu/BB/NET/SM.pdf>, 2013. szeptember 5.

⁸ Budapesti Hírlap 15. (1895. január 10. 10. sz.) 14.

⁹ Pesti Hírlap 17. (1895. február 2. 5792. sz.) 21.

Herczeg Ferenc *Gyurkovich leányok* című regényét sikerül-e még valahol megvennie, mert a Budán lévő Kovács antikváriumban sajnos nem kapta meg. Ilona azt tervezte, hogy átmegy Pestre, és ott megveszi újonnan. A „problémák” végkifejlete azonban sajnos egyik esetben sem derül ki, mivel Ilona február 1-je után legközelebb csak április 8-án írt újra naplójába.

A fiatal lány természetesen az ünnepeket is megemlítette: a karácsonyokon, szilvesztereken, húsvétkon, valamint a családtagok születés- és névnapjain túl a tárgyalt két és fél év alatt négy temetésről és négy esküvőről is megemlékezik. Ilona naplójában kiemelt szerepet kapott továbbá Kari, akihez gyengéd érzelmek fűzték. Ez az első szerelem azonban beteljesületlen maradt.

A szűkebb, családi történéseken kívül néhány közéleti eseményről is olvashatunk. Ilyen például az 1893. november 27-én lejegyzett rácvárosi búcsú, ahol Ilona nagyon meghűlt, ezért ez a mulatság nem a jó emlékek közé számított. Az eset jól példázza azt, hogy egy közéleti esemény élményét hogyan alakítják az átélt tapasztalatok, hatások, hiszen ha Ilona nem fázott volna meg, lehet, hogy a búcsú kellemes élmény maradt volna számára. Még egy példa a megemlített közéleti események közül: 1894. március 15-i bejegyzésében Ilona ezt írta: „Szegény Kossuth Lajos ma halt meg, a szabadság napján”, majd három nappal később, március 18-án pedig a következőket: „Az elébb azt írtam, hogy Kossuth meghalt, de mégse, az csak egy álhír volt.” Azonban március 20-án, Kossuth halálának napján vagy akár utána nem tesz említést az eseményről.

A naplóban néhány, a barátokkal, barátnőkkal tett séta útvonalát is megtalálhatjuk. Ilona és baráti köre többnyire a lakóhely, vagyis a Várnegyed környékén mozgott: Mátyás-templom, Bástyasétány, Bomba tér (ma: Batthyány tér). A Várból a lejegyzések szerint többnyire a Ponty utcán vagy a Siklóval jutottak le.

1895. november 18-án barátnőjével és annak édesanyjával a következő sétát tették: az Eskü téren találkoztak, elmentek a Váci utcába, majd a Deák utcába Kleinhez bélést venni, a Bécsi utcába, a Koronaherceg utcába, azután sétálni a Kossuth Lajos utcába és onnan vissza a Váci utcába csokoládéért, végül onnan haza. Gyakori úticél volt Pest, s az egyik ilyen, öccsével való séta alkalmával Ilona előfizetett a *Divatsalon* című újságra.

A millenniumi kiállítás a naplóban

Ezek az általános, mindennapi életre vonatkozó feljegyzések jól reprezentálják, hogyan telt egy középpolgári családban élő tizenhét éves lány élete a századforduló előtti években. Azonban az általános életkörülményekre vonatkozó körképen túl, Ilona naplójából megismerhetjük a fiatal lány hétköznapijait, örömeit, bánatait, és első plátói szerelmi érzéseit is. Természetterűen a napló betekintést nyújt Ilona magánéletébe, hiszen a naplók célja éppen a személyes élmények megörökítése, amely alapján megismerhetjük a naplóíró személyiségét is.¹⁰

A naplóban az 1896-os millenniumi kiállítással kapcsolatban az első utalást 1894 decemberében olvashatjuk, amikor Ilona előre örül annak, hogy egyik barátnője eljön majd látogatóba Kassáról a kiállítás ideje alatt. Tehát a kiállítás mint viszonyítási pont szerepel a feljegyzésben, valószínűleg szóba jött az esemény a minden napokban, beszéltek róla, társalgási téma volt.

Azonban sajnos a kiállítás megnyitása előtti napokban Ilona nem írt a naplójába. 1896. április 17-e után legközelebb csak május 3-án, vasárnap tett feljegyzést, tehát a kiállítás megnyitása utáni napon. Ezért nem tudhatjuk, milyen érzésekkel várta az 1896-os év legtöbb embert foglalkoztató eseményét. A fent említett napon Ilona a mottóban idézett mondatot, valamint a kivilágítást és a hadi hajókat jegyezte le. Ezenkívül még kétszer olvashatunk élményeiről: június 1-jén, hétfőn a fontaine lumineuse-t, vagyis a világító szökőkutat (a naplóban tévesen „Fortaine illumienne”-ként van írva), a Fővárosi és a József főhercegi pavilont, „Hunyadvára”-t, a (kiállítási) falut, és mint a legszebb látványosságot az Iparcsarnokot említette meg nagy lelkesedéssel. E bejegyzések – igaz csak néhány mondatosak – kizárólag a kiállításról szólnak. A következő, június 5-én, pénteken írt bejegyzés nem csak azért említésre méltó, mert ez a kiállításról szóló utolsó feljegyzés, hanem azért is, mert ezzel zárul az egész napló. Az utolsó sorok a Bástyáünnepet örökítik meg, amikor a koronázási ékszereket a budai Várból a Mátyás-templomba vitték kiállítani, s emellett a Bástyasétányon játékonysági vásárt is

¹⁰ S. Sárdi M.: Napló-könyv i.m. 127. <http://www.balassikiado.hu/BB/NET/SM.pdf>, 2013. szeptember 5.

rendeztek pezsgős sátrakkal, csárdákkal, bábszínházzal. Ilona feljegyzéseiből kiderül, hogy ő is részt vett a programon, rózsát és szegfűt árult, s 17,95 Ft-ot tudott beszerezni. Arra sajnos nem derül fény, hogy milyen szervezet vagy társulat képviselőjeként volt jelen az ünnepségen. E mondatok után a kiskönyv betelt, ezért az utolsó sorba Ilona ezt írta: „És ezennel befejezem ezt a könyvet.” A napló tehát éppen az 1896-os évben, és éppen a millenniumi kiállítás ideje alatt telt be, és tudomásom szerint Ilona később már nem folytatta a naplóírást.

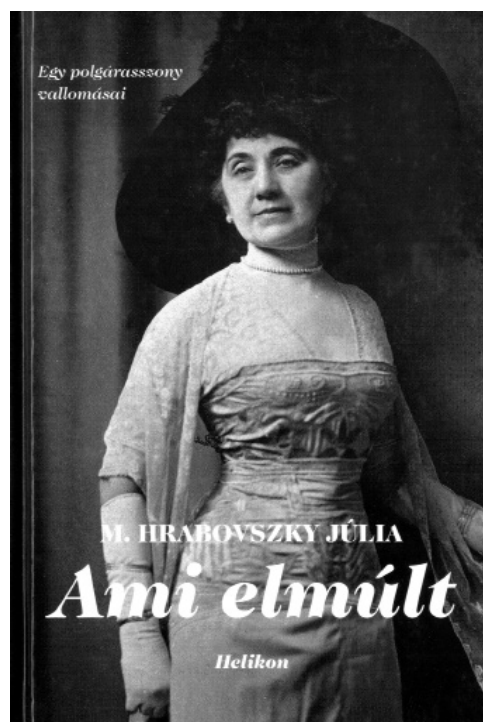
A napló ugyan kevés információt tartalmaz a kiállításhoz nézve, a bejegyzések jól tükrözik a tizenhét éves lány lelkesedését. Mivel a frissen leírt, az adott napon a lejegyzőjét ért benyomásokról olvashatunk, amelyeket Ilona kizárólag a saját maga kedvéért jegyzett le, ezért olyan látványosságokat, rendezvényeket is megemlít, amelyekre évek múltán talán már nem emlékezett volna vissza. Azonban ezen általános feljegyzések alapján nem tudunk képet alkotni arról, hogy Ilona személy szerint hogyan élte meg az eseményt. Milyen hatással voltak rá a kiállításon látottak, mennyi időt töltött a helyszínen, történt-e valamilyen különleges dolog a minden napjaiban az esemény alkalmából, például kapott-e új ruhát, új hajdíszt. Mindazonáltal valószínűsíthetjük, hogy a kiállítás hat hónapja meghatározó élményt jelentett számára.

M. Hrabovszky Júlia életrajza ¹¹

A tanulmány másik női szereplője, M. Hrabovszky Júlia, korának ismert írónője volt. Júlia 1858-ban született Aradon. Gyermek- és fiatalkorát édesapja korai halála után Bécsben, Budán, illetve Kassán, majd Pesten töltötte édesanyjával és testvéreivel. A budapesti Adler-féle nevelőintézetben, valamint a kassai orsolyita rend leányintézetében tanult, ám szerény anyagi körülményeik miatt nem volt alkalma komolyabban folytatni zenei és nyelvi tanulmányait. Tizennyolc éves korában jelentkezett Erzsébet királyné mellé udvarhölgynek, gondolkozott a színésznői pályán is, majd tíz hónapot élt Párizsban, ahogy ő írta „egész Európa fővárosában” unokatestvérénél, ahol sikerült egy zárdában elhelyezkednie segéd-zongoratanárnőként. Ez éppen 1878-ban

¹¹ M. Hrabovszky J.: *Ami elmúlt* i. m. 465–[481].

történt, a párizsi világkiállítás évében, amely a későbbiekben jelentősen meghatározta Júlia amúgy is nagyvilági életre vágyó ambícióit. 1880-tól nevelőnő lett Herkulesfürdőn, s az itt folyó társasági élet és ártalmatlan szerelmi hódításai tovább erősítették őt abban, hogy neki helye van a nagypolgári környezetben. 1882-ben kéthónapnyi ismeretség után feleségül ment a fürdőhelyen megismert Georges Muntureanu építész-mérnökhöz, akivel Bukarestben éltek a férj 1894-ben bekövetkezett haláláig. Ekkor az özvegy Júlia visszaköltözött Budapestre testvéréhez és német, francia, illetve román nyelvtudása mellett olaszul kezdett tanulni, s emellett folytatta tizenhat éves korában elkezdett herkulesfürdői, valamint bukaresti éve alatt folytatott tevékenységét: az írást. Inkább ismeretterjesztő, mint szépirodalmi írásait, valamint műfordításait folyamatosan leközölték a lapok. Több újságba publikált,¹² több novelláskötete¹³ és regénye¹⁴ jelent meg. 1899 és 1901 között ismét ellátogatott Párizsba, s onnan tudósított a magyarországi lapoknak az 1900. évi világkiállításról. Későbbi éveit utazással töltötte,¹⁵ aktív társadalmi és irodalmi életet élt. Teadélutánokat, irodalmi estélyeket rendezett, s bár korábban nem állt szándékában, de állandó bevételi forrás reményében pedagógusként is kipróbálta magát; 1910-től francia és német nyelvet tanított több polgári iskolában 1920-ban kért nyugdíjaztatásáig. Az I. világháború, az 1919-es Tanácsköztársaság és az 1920-as trianoni események őt is érzékenyen érintették. Irodalmi lehetőségei alig akadtak, a nyugdíjba menetelekor kapott pénz az infláció következtében elértéktelenedett, így Júlia magántanítással próbálta

M. Hrabovszky Júlia (1858–1946)

¹² Pesti Hírlap, Magyar Bazár, Magyar Leányok, Magyarország, Új Idők, Vasárnapi Újság, Alkotmány.

¹³ Keleti Páris. Bukaresti történetek. Athenaeum, Bp. [1897].; Asszonyszerelem. Elbeszélések. Athenaeum, Bp. 1898.; Apró történetek a nagy világból. Athenaeum; Bp. [1899].; Női szívek. Elbeszélések. Szt. István Társ., Bp. [1906].

¹⁴ Bilincsek. Regény. Benkő, Bp. 1907.; A porcelán-comtessek. Regény. Athenaeum, Bp. [1899].

¹⁵ Franciaország, Olaszország, Balatonföldvár

fenntartani magát. 1944-ben a fővárosba menekülve törött lábbal a Gyógyíthatatlank Menhelyére vitték, ahol még további két évet élt, 1946-ban bekövetkezett haláláig.

M. Hrabovszky Júlia visszaemlékezése

A magát öt évvel fiatalító hölgy csak a visszaemlékezés kötetében adta meg valódi életkorát. M. Hrabovszky Júlia, Márai Sándor nagy-nagynénje, unokaöccse kívánságára fogott bele visszaemlékezéseinek leírásába, amelynek kezdő időpontja nem ismert, viszont az biztos, hogy a „polgárasszony vallomásai” 1941-ben értek véget. A kötet utószavából kiderül, hogy kézirat nem maradt fenn. Egy antikváriumban talált, a szerző kézírásával és javításával ellátott, gépelt változat alapján adták ki 2001-ben *Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből. Egy polgárasszony vallomásai* címmel, Steinert Ágota szerkesztésében.

A kötet Márai Sándor néhány Júliával kapcsolatos írásával kezdődik, amelyből megismerhetjük az író nagy-nagynénje iránt érzett szeretetét és vele kapcsolatos gyermekkori élményeit.

A memoár elején a nyolcvan éves írónő pedig unokaöccsének tett ígéretével indokolja visszaemlékezésének megírását, „mert hosszú életemnek vannak érdekes pillanatai, főleg azok számára, akik szeretnek.”¹⁶ Júlia a továbbiakban 464 oldalon keresztül írja le emlékeit, első szám első személyben, vagyis a történet résztvevőjeként, az eseményeket 18 fejezetre – mint életének főbb szakaszaira – bontva. Ezekből megismerhetjük gyermekkori, családi, iskolai élményeit, összetartó családját, fiatalkori és későbbi utazásait, házasságának romániai éveit, megözvegyülése utáni újságírói pályájának, majd tanítóskodásának éveit, illetve az első világháború és Trianon utáni sorsának alakulását.

A leírásban a szerző többször utal arra, hogy ezt a memoárt Márai kedvéért írja, többször is megszólítja unokaöccsét a szövegben, ám érezhető a szöveg stílusán, hogy ugyanannyira saját kedvéért is tér vissza korábbi időkbe emlékei felidézésével.

¹⁶ M. Hrabovszky J.: *Ami elmúlt* i. m. 16.

A szövegben többször használ idegen szavakat, francia, német, román nyelven ír le párbeszédeket. Mivel Júlia újságírói pályája kibontakozása után, az 1890-es évek második felétől a közéletben is mozgott, a visszaemlékezésben társasági események leírásait is olvashatjuk az I. világháborúval és a trianoni eseményekkel kapcsolatos élményei mellett. Júlia nagyon sokszor tesz utalást a korabeli divatra is. Az utolsó fejezetben kijelenti, hogy az idős embereknek kötelességük külsejükkel törődniük, magukat el nem hanyagolniuk. Amint írja, megpróbál ő is így tenni, de érzi, már nem fog sokáig élni. Utolsó soraiban egy száraz falevelet említő francia versből idéz: „Mindennek, mi egykoron virult, el kell hervadnia, pusztulnia. Azért születünk, hogy meghaljunk, ez a természet törvénye. [...] Megyek én is... nemsokára.”¹⁷

A visszaemlékezés befejezésének dátumaként 1941 áprilisát tünteti fel, helyeként pedig Rákoshelyet.

A két forrás

Az önkifejeződés megjelenik a naplók mellett a visszaemlékezésekben is, amely esetben „az élettörténet nem történések rendezetlen halmaza: az emlékező az életeseményeket úgy válogatja ki és állítja sorba, hogy azok igazolják jelenlegi attitűdjét.”¹⁸ Amellett, hogy ezeknek a dokumentumtípusoknak a lényege az, hogy a múltat személyes élmények tükrében láttatják,¹⁹ a napló és a visszaemlékezés között műfaji különbségek is vannak. Ilyen például az idősík kérdése. Tudniillik „a memoáráró [...] távlatból dolgozik, válogat; a naplóírónál hiányzik a távolság, az összefüggések, következmények ismerete, erősebb az érzelmi töltés.”²⁰ Míg Ilonánál nem találhattunk erre példát, a visszaemlékezésében Júlia utalásokat tesz a későbbi eseményekre, többször feddi meg önmagát néhány egykori hibája, bizonyos esetekben tanúsított viselkedése miatt. Ezzel szemben a naplóíró Ilona minden bejegyzése a jövőre vonatkozó várakozásokkal teli jelen leírása, míg a 75–80 évesen visszaemlékező Júlia, életkoránál fogva a múlt

¹⁷ M. Hrabovszky J.: Ami elmúlt i. m. [464.]

¹⁸ S. Sárdi M.: Napló-könyv i.m. 33. <http://www.balassikiado.hu/BB/NET/SM.pdf>, 2013. szeptember 5.

¹⁹ Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Szerk. Gyáni Gábor. Napvilág, Bp. 2000. 149.

²⁰ S. Sárdi M.: Napló-könyv i.m. ⁷¹. <http://www.balassikiado.hu/BB/NET/SM.pdf>, 2013. szeptember 5.

eseményeit már összefüggéseiben látja, s annak következményeit elmúlt, illetve jelen életére vonatkoztatja.

Mivel Maucha Ilona naplója alapján csupán két és fél évet ismerhetünk meg életéből, M. Hrabovszky Júlia visszaemlékezése pedig az író egész életére kiterjed, ezért úgy vélem, a két forrás általános összehasonlítása nem adna valós képet. Ezért két szempont alapján vetem össze a napló és a memoár tartalmát: egyrészt Júlia tizenéves korára vonatkozó feljegyzéseit vizsgálom meg, és vetem össze Ilona soraival, amely alapján megállapítható, hogy a két fiatal lányt mi foglalkoztatta ugyanannyi idős korában. Eme párhuzamba állítás mentén természetesen csak általános következtetések vonhatók le, személyre szabottak nem, hiszen azon túl, hogy a két hölgy között 21 év volt a korkülönbség, tehát más korban (és más lakóhelyen) élték meg kamaszkorukat, életkörülményeik is mások voltak. Másik szempontom a millenniumi kiállítással kapcsolatos élmények összevetése: Ilona esetében mely látványosságok kerültek lejegyzésre az aznapi élmények hatására, illetve melyek maradtak – Júlia számára – maradandó élmények több évtized távlatából is. Esetleg vannak-e közös pontok, olyan látványosságok, események, amelyeket mindketten lejegyeztek?

E kérdés megválaszolására később kerül sor, annyi azonban leszögezhető, hogy a két asszony között van közös pont: ugyanis Ilona és Júlia távoli rokonságban álltak egymással, anyai ágon másodfokú unokatestvérek voltak. Júlia említést tesz Ilonáról a kötetben, családi kapcsolatai számbavételekor név szerint megemlíti őt, továbbá Ilona nagynyáját, édesanyját, édesapját, öccsét és feleségét. Ezek alapján az is valószínűsíthető, hogy életük során találkoztak egymással, ám erről írásos dokumentumot mindeddig nem találtunk. További közös az 1896-ban tizenhét éves Ilonában és ötvennyolc éves Júliában, hogy a kiállítás ideje alatt mindketten Budapesten laktak.

Összevetés

Ifjúkor

A visszaemlékezésből megtudhatjuk, hogy Júlia tizennégy éves korától járt házibálokba, tizenhat éves korától tisztibálokba és tánccal egybekötött hangversenyekre. Tehát

akárcsak Ilonának – akinek naplójában az első bejegyzés a táncszezón kezdetéről szól –, Júliának is sokat jelentett a társadalmi eseményeken való részvétel. A visszaemlékezésben olvashatjuk annak a hat lánynak a nevét, akik Júlia barátnői voltak, s barátságuk zálogaként „mind a heten egyforma kis kékköves aranygyűrűt viseltek”.²¹ A naplóban ugyancsak szerepel azoknak a lányoknak a neve, akikkel Ilona társasági életét élte. 1874-ben a tizenhat éves Júlia családjával visszaköltözött Pestre, ám előtte a nyarat egyik rokonuknál Zomborban töltötték. Az itt eltöltött hónapok – Júlia Kassa utáni honvágyát leszámítva – nagy hatással voltak a fiatal lányra, mert mint írja: „Tizenhat éves korában az ember hamar hozzászokik az új élethez. A megyei élet, a kék-fehér zsínoros megyei hajdúk imponáltak nekem.”²²

Életkori sajátosságból fakadóan Ilona is sok oldalt szentelt naplójában a társaságukban előforduló fiatalembereknek, főként szerelmének, Karinak. Júlia számára pedig Zombor azért is volt meghatározó hely, mert itt kezdte el az írást, amely később hivatása lett, továbbá itt fogalmazódott meg benne a nagyvilági élet utáni vágy. Miután Zomborban Krecsányi színésztársulatának műkedvelői előadása után – ahol a színészek és a város úri leányai (így Júlia is) együtt játszottak²³, Júlia tehetségesnek bizonyult, s a társulat hívta őt, hogy menjen velük Szabadkára, de Júlia nem ment. Az eseményre így emlékszik vissza: „Előkelő emberek közt éltem, mozogtam volt mindig, a jobb középosztály előítéletei megvoltak bennem, és visszariasztott, hogy ripacsok közé vegyüljek. [...] Nagystílú életre vágytam, hogy ezt megszerezhessem magamnak, de nem, mint színésznő.”²⁴

Júliának a későbbiekben írói tehetségével sikerült is ezt elérnie, hiszen korának közismert és kedvelt írónőjévé és újságírónőjévé vált, lehetősége nyílt utazásokra is, bár mégis sokáig szerény anyagi körülmények között élt. Élete során sok udvarlója volt, ám a férjével, George Montureanuval együtt eltöltött szép tizenkét év után nem ment ismét férjhez. Ilona tizenhét éves korában írt naplójából nem derülnek ki a későbbi évekre vonatkozó tervei, céljai. Később elvégezte a Tanítónőképző iskolát, tanítónőként

²¹ M. Hrabovszky J.: *Ami elmúlt* i. m. 31.

²² M. Hrabovszky J.: *Ami elmúlt* i. m. 33.

²³ A *Tündérlak Magyarországon* című darabban.

²⁴ M. Hrabovszky J.: *Ami elmúlt* i. m. 41.

dolgozott, soha nem ment férjhez és életét öccse családjával élte. A fentiekből kitűnik, hogy a két hölgy sorsa, életkörülményei, igényei igencsak különbözőek voltak, annyi azonban elmondható, hogy az 1896-os millenniumi kiállítás mindkettőjükre nagy hatással volt.

*A millenniumi kiállítás madártávlatból*²⁵

A millenniumi kiállítás

Júlia visszaemlékezésében kimondottan a 1896-os millenniumi kiállítás látnivalóiról másfél oldalt írt, ám az adott fejezetben többször is utalt a kiállításra. Újságírói pályája ebben az időszakban kezdett fellendülni, utazásai leírásakor említi néhányszor, hogy utasokkal megtömött hajók jöttek a fővárosba, a kiállításra. Így emlékezik meg erről: „A Budapestre induló hajó is zsúfolásig volt utassal. Ezek mindnyájan a mi kiállításunkra mentek. Hazafias lelketem örömmel töltötte el ez a tudat.”²⁶ A továbbiakban az akkor harmincnyolc éves író részletesen megemlékezik Ős-Budavára mulatónegyedéről (megemlíti, hogy el is látogatott oda ismerőseivel), a Vajdahunyad vára előtt játszó honvédekzenekarról, a főkorzóról, az Iparcsarnokról, a világító szökőkútról, valamint Godard kapitány léghajójáról, a „ballon captif”-ről, amelyre párizsi unokatestvérével,

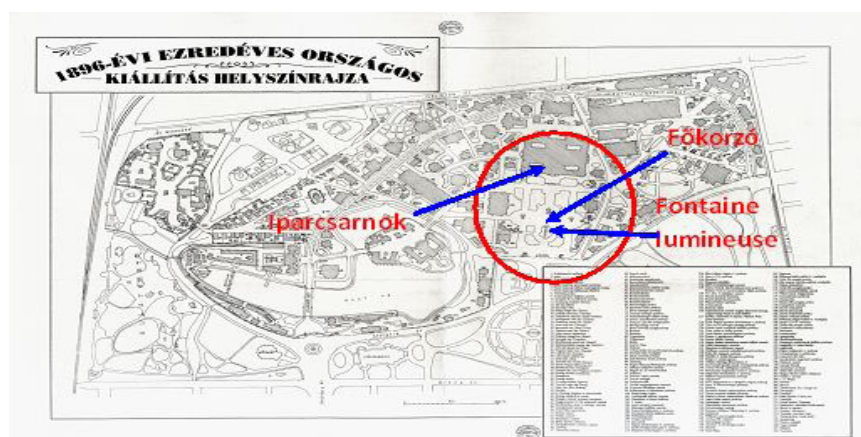
²⁵ <http://alfahir.hu/sites/barikad.hu/files/2013/04/millennium1.jpg> (2013. szeptember 5.)

²⁶ M. Hrabovszky J.: Ami elmúlt i. m. 229.

Victorine-nal fel is szállt.²⁷

A memoár funkciójának megfelelően a rendezvény és a visszaemlékezés között több évtized is eltelt, körülbelül 40–45 év, így a kiállításról valószínűleg csak a nosztalgiával vegyített főbb és maradandó élmények kerültek lejegyzésre.

Áttekintve és összevetve Ilona naplóbejegyzéseit és Júlia feljegyzéseit a millenniumi kiállításról, feltűnt, hogy három látványosságot mindketten lejegyeztek: a főkorzót, az Iparcsarnokot, valamint a világító szökőkutat, a fontaine lumineuse-t.

Az 1896-os Millenniumi Ezredéves Országos Kiállítás helyszínrajza.²⁸

(Forrás: Országos Széchényi Könyvtár, MD 63.787, melléklet)

Észrevehető, hogy e három látványosság közvetlenül a második főkapu torkolatában helyezkedett el. Ez körülbelül a mai Petőfi Csarnok és az azt körülvevő rét helyén lehetett. A terület már az 1885-ös Országos Kiállításon is a rendezvény egyik kiemelkedő központjának számított, hiszen akkor a kiállítás főkapuja is itt helyezkedett el. Mivel az Országos Kiállítás után a korzót és az Iparcsarnokot is meghagyták, az 1896-os kiállítás rendezői is erre a tényre és lehetőségre alapozták további terveiket és ide helyezték a kiállítás egyik központi helyszínét. Tehát nem meglepő, hogy ez volt a kiállítás egyik leglátogatottabb része, hiszen az ember akaratlanul is arra a területre „tévedt”. Ahogy Júlia írta visszaemlékezésében: „A főkorzó az iparcsarnok előtt volt, ahol esténként a fontaine lumineuse-ben gyönyörködünk.”²⁹

²⁷ M. Hrabovszky J.: Ami elmúlt i. m. 220–221.

²⁸ 1896. Magyarország. Ezredévi Kiállítás. [a Millenniumi Országos Kiállítás és az ünnepségek krónikája.] Szerk. Varga Katalin. Atlasz, Bp. 1996.

²⁹ M. Hrabovszky J.: Ami elmúlt i. m. 221.

*A korzó az Iparcsarnokkal és a szökőkúttal*³⁰

Amint már említettem, a kiállításnak ezt a központi részét az 1885-ös országos kiállításra alakították ki. Tehát 1896-ban a feladat a Városligetnek eme részének továbbfejlesztése, kibővítése volt. Így a téglalap alakú korzó területét felásták, alapterületét megnövelték, a régi zenepavilont és a szökőkutat lebontották, és helyette két oldalt virágokkal szegélyezett parkot alakítottak ki. A korzón műkertészeti- és virágkiállításokat is rendeztek. A parkot felosztották különböző formájú (kör, négyszög) területekre, s azokat átengedték műkertészeknek, akik tavaszi és nyári virágaik mellett bemutathatták szakmai kreativitásukat is.³¹

A korzó területe este tizenegy óráig, június 1-jétől éjfélig, október 1-jétől pedig este nyolc óráig tartott nyitva.³² A negyvenöt ívlámpával kivilágított korzó hangulatáról vendéglátóipari-egységek gondoskodtak, például a Hubert-féle pezsgős-pavilon, az Első magyar részvény-serfőzde vendéglője, a Hölle-féle pezsgős pavilon, a Kőbányai Királyi és a Polgári Serfőző Rt. vendéglője, a Törley-féle pezsgős pavilon, Steuer Sándor és Gyula kávéháza. A látogatók igényeit és kényelmét a szivarárusító pavilonok,

³⁰ Vasárnapi Újság 43. (1896. október 18. 42. sz.) [693.] – Goró Lajos rajza.

³¹ Sisa József: A Városliget átalakulása az ezredéves kiállítás idején. *Ars Hungarica* 24. (1996. 1. sz.) 66–67. 68–69.

³² A kiállítási nagy körút. *Millennium* 4. (1896. június 1.) 3.; Új záróra. *Magyarország* 3. (1896. szeptember 28. 268. sz.) 3.

tudakozó- és tolmácshivatalok, ruhatáruk igyekeztek szolgálni.

A pavilonok bezárása után a látogatók sokasága lépett ki a kivilágított korzóra, amely egyben a társadalmi élet színteréül is szolgált. A hölgyek felvették elegáns, a legutóbbi divat szerint készült „kiállítási öltözetüket”, amelyekről részletes leírást a korabeli divatújságokban találhattak. Ezek a ruhák a kor Európa-szerte divatban lévő, reprezentatív eseményekkor viselendő öltözetek voltak, azonban az ünnepély alatti néhány hónapban a női lapok a divattanácsokat is a kiállításra vonatkoztatva adták és óvva intettek attól, hogy a hölgyek ruhaboltokban vásárolják meg ruháikat, nehogy azután „kimenve a kiállítási korzóra, néhány tucsat hasonlóan öltözött hölgygel találkozzanak össze, a kik tekintet nélkül az alakjukra, korukra, valamennyien mind egy mintára vannak felruházva.”³³ Helyette javasolták, hogy a *Divatsalon* tanácsait és szabásmintáit követve maguk varrják, vagy alakítsák át ruháikat, illetve szabónővel varrassák meg viseletüket.

Amint a napló bemutatásakor említettem, Ilona 1895-ben előfizetett a *Divatsalon* című lapra, s valószínűleg nagy érdeklődéssel tanulmányozta a divatos ruhák leírásait, rajzait. Az viszont sajnos nem derül ki, hogy Ilonának milyen ruhái voltak, esetleg kapott-e valamilyen új ruhát, vagy kiegészítőt a kiállítás alkalmából. Júlia azonban visszaemlékezésében elég sokszor ír valamely újonnan vett vagy kapott ruhájáról, kalapjáról. Éppen 1896-ra vonatkozóan írja le azt a fehér tüllel, halványlila liliummal díszített florentini kalapot, amelyet Párizsból küldött neki unokatestvére.³⁴ Lássuk, milyen öltözetben illet sétálnia a kiállítás területén egy jól nevelt, ízléses, divatot követő hölgynek a *Divatsalon* szerint? Hogyan néztek ki a „kiállítási ruhák”?

Az öltözetek elsődleges szempontja és jellemzője az elegancia volt. Javasolták a feltűnő színek viselését: az élénk vöröset, üde zöldet, türkizkéket. A ruha szabása lehetett lengén redőzött vagy akár csipkebetétes strasszokkal, kövekkel hímzett vagy virágmintás.³⁵ Ezzel szemben a tizenéves fiatal lányoknak a világosabb szürke vagy drapp színű gyapjúsövetruhákat ajánlották. Divatosnak számított a zsinórozott, zsinóros gombolású sötétbarna, elöl buggyos, hátul egyenes szabású kiskabát,

³³ *Divatsalon* 9. (1896. május 15. 16. füzet) 2.

³⁴ M. Hrabovszky J.: *Ami elmúlt* i. m. 222.

³⁵ *Divatsalon* 9. (1896. július 1. 19. füzet) 2.

valamint a nyakbodrok és fodros gallérok is.³⁶ A ruhához illő kalap és kesztyű viselése is elengedhetetlen volt. A kalapot díszíthette idényhez illő virág vagy különféleképpen megkötött szalag vagy toll.³⁷ A rózsaszín csíkos vagy a fekete csipkeszegélyes apróvirágú fanyelű napernyő is hasznos kiegészítőként szolgálhatott.³⁸ Egy kiállítási öltözet leírása például így hangzott: „Kiállításiruha lazacsrózsaszín mosókreppből, szalagdiszítéssel és hímzéscsillagokkal”.³⁹

Kiállítási öltözetek ⁴⁰

Kiállítási öltözetek ⁴¹

A korzóhoz tartozó fő épület az Iparcsarnok volt. Az épületet, amelyet Ulrich Keresztély építész tervezett az 1885-ös Országos Kiállításra, Weissenbacher András építőmester kivitelezésével építették fel tíz hónap alatt. Posner Károly Lajos 1885-ben megjelent Képes útmutatójában⁴² részletes leírást találhatunk a 14.072 négyzetméteres alapterületű kereszt alapú épületről. 1896-ban az Ezredévi Kiállításra az Iparcsarnok épületét kívülről belülről felújították, és két épületszárnyal bővítették. Mindezen munkálatok 125.000 forintba kerültek.⁴³ A *Millennium* című lap 1894. december 10-i száma beszámol arról az értekezletről, melyen a szervezők eldöntötték, hogy az épület mely szárnyában milyen ipar kerüljön bemutatásra.

³⁶ Divatsalon 9. (1896. augusztus 15. 22. füzet) 10.

³⁷ Divatsalon 9. (1896. július 15. 20. füzet) 12–13.

³⁸ Divatsalon 9. (1896. június 1. 17. füzet) 5., 15.

³⁹ Divatsalon 9. (1896. június 1. 17. füzet) 5.

⁴⁰ Divatsalon 9. (1896. június 1. 17. füzet) címlap.

⁴¹ Divatsalon 9. (1896. július 15. 20. füzet) 12.

⁴² Magyar Országos Általános Kiállítás : Budapest, 1885 : Posner-féle képes útmutató a kiállításában és Budapesten. Posner, Bp. 1885.

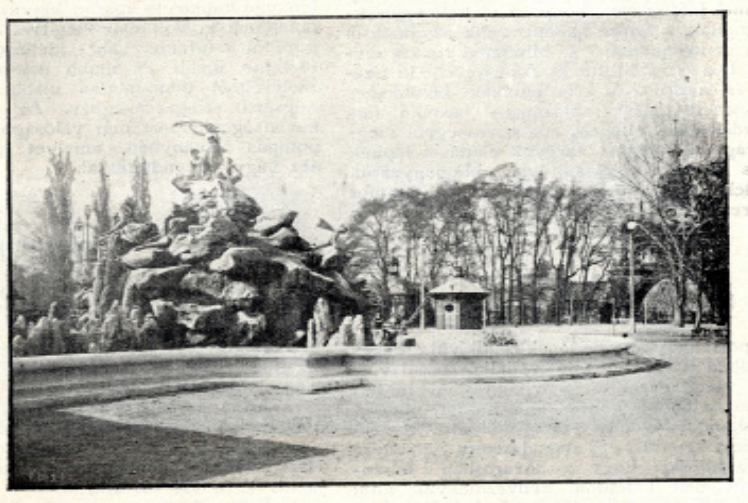
⁴³ Az iparcsarnok átalakítása. Millennium 2. (1894. november 10.) 3.; Millenniumi kalauz. Kiállítási útmutató. Szerk. Izsák Jenő, Boross Vilmos. Székely, Bp. 1896. 66.

Az Iparcsarnok épülete ⁴⁴

A korszak közepén helyezkedett el a világító szökőkút, az újdonságnak számító fontaine lumineuse. Az első színes szökőkutat az 1885-ös londoni kiállításon mutatta be a Gallavay and Sons cég, majd az utána következő kiállítások egyikéről sem hiányzott az egyre pompásabb és színesebb fény- és vízjáték, amely a legnagyobb hatású az 1889-es párizsi világkiállításon volt.⁴⁵ A *Vasárnapi Újság* egyik 1896-os

száma a „színes vízjáték”-kal kapcsolatban írja, hogy az Ezredévi Kiállításra való felállítását a Ganz és Társa Cég kezdeményezte.⁴⁶ Az Oskar Marmorek által tervezett szökőkutat, amelyet 1895. augusztus 25-től 1896 februárjáig építettek, hétszáz négyzetméternyi hosszúság medence vette körül, ennek

*A fontaine lumineuse, azaz a világító szökőkút
Magyar millenniumi kiállítási értesítő.
Közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hetilap 1.
(1896. május 31. 1. sz.) 7.*

hátterében mesterségesen kialakított sziklahegycsúcs magasodott. Középen Siónak, a Balaton tündérének, magyar regéjét ábrázoló szoborkompozíció állt Mátray Lajos alkotásaként.

⁴⁴ <http://tinyurl.com/nshcs2z>, 2013. szeptember 5.

⁴⁵ Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás színes szökőkútja. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 30. (1896: 8. füzet) 325.

⁴⁶ Képek az Ezredévi Kiállításból. Vasárnapi Ujság 46. (1896. október 18. 42. sz.) [1]-2.

A fontaine lumineuse pontos mérnöki adatairól és műszaki leírásáról a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének* 1896-os száma részletes tájékoztatást ad, képekkel illusztrálva.⁴⁷ Nappal a szikla oldalából víz csobogott a medencébe, este a szökőkút sugarai nyolc-tíz méter magasba emelkedtek fel, egyrészt a medence alatti aknában lévő vörös, sárga, zöld, sötétkék és világoskék üveglapok reflektorai, másrészt az Iparcsarnok tetején lévő lámpák által megvilágítva. A megvilágításához szükséges áram az Iparcsarnok felett lévő Ganz és Társa Cég pavilonjából, a vízi bemutatóhoz szükséges víz pedig a Gépcsarnok mellett lévő Kazánházból érkezett a föld alatt futó szívó-, nyomócső-, és kábelvezetékeken keresztül. A látványt hangi élmény is fokozhatta, hiszen a tér közepén lévő zenepavilonban rendszerint a katonai zenekar tartott előadást.

Szembetűnő, hogy mind Ilona, mind Júlia megemlíttette feljegyzéseiben a kivilágítást, amely alapjaiban meghatározhatta a kiállítás esti hangulatát. A főváros millenniumi kiállítás ideje alatti kivilágítása valóban elkápráztatta a kor embereit. Budapest - Ilona szavaival élve - „illuminálva” volt. A szó jelentése, mint „kiszínez, kivilágít, megvilágít”,⁴⁸ vonatkozhat egyrészt magára a főváros kivilágítására, másrészt viszont, mint illuminált, bódult jelentésében a kiállítás emberekre gyakorolt hatását is kifejezheti.

Tény és való, hogy mind az országos, mind a világkiállítások elkápráztatták az odalátogatókat. M. Hrabovszky Júlia visszaemlékezésében nagy lelkesedéssel ír az 1900-as párizsi világkiállításról is, amelyet azért érdemes megemlíteni, mert Júliának emlékei megírásakor volt összehasonlítási, viszonyítási alapja a kiállításokkal kapcsolatban, hiszen már az 1878-as párizsi világkiállítás szellemisége is nagy hatással volt rá. Az 1900-ban, szintén Párizsban megrendezett világkiállítás alkalmával már több magyar lap tudósítójaként vett részt.⁴⁹ Ez a párizsi látogatás azért is volt különleges számára, mert húsz év után ekkor láthatta újra a francia fővárost. A párizsi

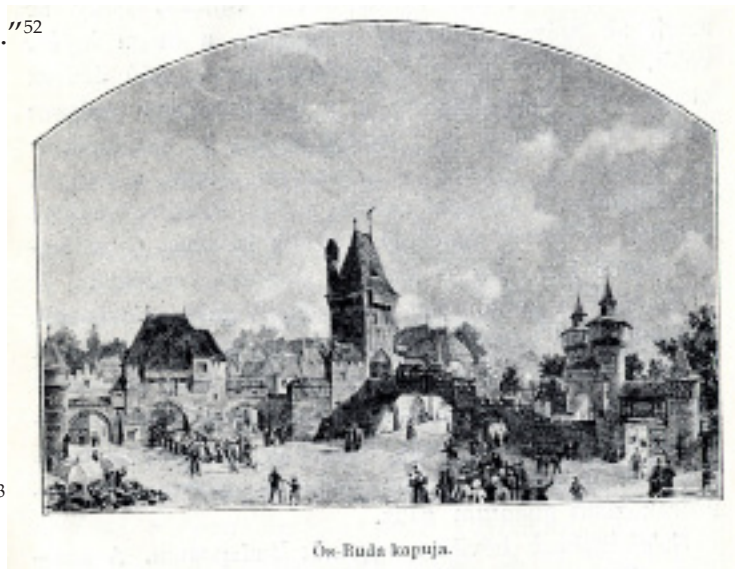
⁴⁷ Az 1896. évi ezredéves országos kiállítás színes szökőkútja. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 30. (1896: 8. füzet) 325–329.

⁴⁸ Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Főszerk. Zaicz Gábor. Tinta Kvk., Bp. 2006. 332. – Lumen = fény, világosság

⁴⁹ *Pesti Hírlap, Új Idők, Vasárnapi Újság, Magyarország, Magyar Leányok, Magyar Bazár, Alkotmány*

kiállításra akárcsak a négy évvel korábbi budapestire, szabadjegyet kapott, amellyel minden kiállítási épületet ingyen látogathatott. Ez a párizsi világkiállításon azért is volt lényeges, mert ott a pavilonok, látványosságok megtekintéséhez külön belépőjegyet kellett fizetni. A fő attrakciók Júlia számára a következők voltak: az épületek mentén végig futó „mozgó járda”, az Eiffel-torony első és második emeletén berendezett kávéház és vendéglő, a különféle országok – főként a vad népek – falui, valamint a színházak, mulató-, és vendéglátóhelyek.⁵⁰

E rövid felsorolásból is kitűnik, hogy a kiállítások – természetesen leszámítva az egyes országok életét bemutató falukat, mivel a magyarországi millenniumi kiállítással ellentétben ebben az esetben világkiállításról van szó – alapkoncepciója ugyanaz volt: bemutatni az adott nemzet történetét, gazdasági, ipari helyzetét, jelen állapotát. Azonban a kiállítások másik fő célja a szórakoztatás volt. Egy, az 1900-as párizsi világkiállítást részletesen ismertető könyv bemutatja az itthoni Ős-Budavára, illetve a bécsi Alt-Wien francia megfelelőjét, a „Vieux Paris”-t, vagyis a Régi Párizst.⁵¹ A 15–19. századi francia fővárost bemutató „városrésről” Júlia sajnos nem emlékezik meg visszaemlékezésében, azonban a millenniumi kiállítás Ős-Budaváráról igen. Ezt írja: „A kiállítás nagyon sikerült volt, mindenféle attrakciók, a legnagyobb az Angol Parkká átváltozott Ős Budavára.”⁵²

Ős-Budavára egyik bejárata⁵³

⁵⁰ M. Hrabovszky J.: Ami elmúlt i. m. 255.

⁵¹ Strausz Adolf: Páris és az 1900-iki világkiállítás. (Iparosok olvasótára VI.) Lampel, Bp. 1900. 25–27.

⁵² M. Hrabovszky J.: Ami elmúlt i. m. 221.

⁵³ Az ezeréves Magyarország múltjából és jelenéből. Összeáll. Gelléri Mór. Pesti Kivny., Bp. 1896. 179.

A mai Állatkert területén elhelyezkedő, európai színvonalú, a középkor és a török világ Budájának hangulatát idéző „városrész” mindennapjai a mulatság és a látványosság jegyében teltek. A mulató- és szórakozónegyedben jelen voltak mind a kelet egzotikumai,⁵⁴ mind a látványos, különleges és új attrakcióknak számító mutatványok és mutatványosok,⁵⁵ mind a modern vendéglátás helyszínei.⁵⁶

Összegzés

Elmondható, hogy mindkét forrástípus érdekes, értékes és gondolatébresztő adalékként szolgál a millenniumi kiállítással kapcsolatban. A források egyediségét és fontosságát az adja, hogy a személyes élmények a kiállítás egyénre gyakorolt hatását mutatják be s ezek számunkra is közelivé hozzák a korszak hangulatát. A tanulmány két női szereplőjének Maucha Ilonának és M. Hrabovszky Júliának – habár családi gyökerük közös volt – életvitelük, körülményeik, lehetőségeik és igényeik teljesen eltértek. A napló és a visszaemlékezés ismeretében azonban elmondható, hogy – bár Ilona életében a Millenniumi Ezredéves Országos Kiállítás az első volt, Júliának pedig volt összehasonlítási alapja, hiszen több kiállításon is részt vett –, az 1896-os esemény mindkettőjük számára ugyanazt jelentette: egy álomvilágot, szórakozási lehetőséget, egy olyan helyet ahol kikapcsolódhatnak.

Kutatásom további céljai között szerepel, hogy a millenniumi kiállítás hangulatát férfiszemmel is bemutassam és megvizsgáljam, hogy miben és mennyiben van különbség, illetve hasonlóság az esemény megélésében. Melyek azok az élmények, melyeket egyaránt a hölgyek és urak is fontosnak tartottak lejegyezni, illetve melyek azok a szempontok, amelyek kizárólag csak az egyik nemhez köthetők?

A korabeli naplók és visszaemlékezések feljegyzései és a számos korabeli forrás

⁵⁴ A kupolás mecset negyven méter magas minaretje, dervisek, müezzín, török bazár, a Török Mulató, hastáncosnők.

⁵⁵ A fakírok, óriások és törpék, „a szakállas hölgy”, Ujváry Ignác panorámája a régi Budáról és Pestről, előfényképek, a Telefon-Hírmondó hallgatószerobája.

⁵⁶ Nérey Dezső Kávéháza, Dréher Vendéglő, Párizsi Mulató, Serly Lajos ének- és zenekara, Rácz Rudi cigánybandája, Bábszínház, pezsgőpavilonok, dalcsarnokok.

jól visszaadják az újdonságokat felsorakoztató, látványos, a kortársakat elkápráztató kiállítás hangulatát és ízelítőt adnak számunkra a századfordulónak abból a néhány békés napjából, hónapjából, amikor „egész Budapest illuminálva volt”.

Bernadett Simon

„...WHOLE BUDAPEST WAS INTOXICATING ...”

The Hungarian Millennium Exhibition in 1896 through the eyes of women's

The Hungarian Millennium Exhibition took place in Budapest in 1896. The program was organized in one of the largest urban park of the city, Városliget. The Exhibition's task was to show the Hungarian history, the arts, industries and products for the visitors. 240 exhibition pavilions were built by the organizers and were visited by the King I. Ferenc József and his wife Elisabeth thirteen times.

My work, The Hungarian Millennium Exhibition describes on the basis of my relative, Maucha Ilona's diary (period diary) and memory of M.Hrabovszky Júlia, authoress. They took a note of many spectacle of Millennium Exhibition but three sightseeings both of them: Main-Corso, Industry-hall, and Fontaine lumiense and the Ós-Budavára (the Castle of Old Buda).

My essay in details shows the next buildings of the Millenium Festival: Main-corso, Industry-hall, Fontaine lumiense (illuminating fountain).

Furthermore I compare the diary with memoir.

Kozák Péter

EGY TANÍTÓNŐ MAGYARORSZÁGON. ELLEN KEY, 1905¹

Módszertani problémák

A nők oktatásáért és művelődéséért a – még a reformkorban indított – hosszú küzdelem a 19. század utolsó éveire eredménnyel zárult. Miután 1895. november 18-án megnyíltak az egyetemek a tanulni vágyó hölgyek előtt, az elmúlt századelőn új típusú nők jelentek meg a magyarországi közéletben, és új típusú nőalakok bukkantak fel különböző irodalmi műfajokban (elsősorban a kisprózában és a drámában). A formálódó új női karrierrek (pl. középiskolai tanár, orvos, tudományos kutató stb.) új attitűdöket váltottak ki az addig jobbra férfiak uralta társadalomban, de az új jelenség elsősorban magukat az érintett nőket foglalkoztatta.

A kialakuló, munkát vállaló és politikailag rendkívül aktív női hivatalnokréteg megalapította első érdekvédelmi szervezeteit. Az 1896-ban létrejött Nőtisztviselők Országos Egyesületéből 1904. december 19-én, az Urania Filmszínházban megalakult a Feministák Egyesülete.² Az irodalomban az új társadalmi problémával elsők között Lovik Károly regénye (*Doktor Pogány*, 1902)³ és Balázs Béla drámája (*Doktor Szélpál Margit*, 1909)⁴ foglalkozott. Bródy Sándor századvégi novellái szintén érintették az új

¹ A tanulmány a Miniatűrök sorozatban megjelenő, Bródy Sándor *A tanítónő* c. drámájával foglalkozó kismonográfia egy fejezete.

² A feminizmusról ld.: Acsády Judit: A magyarországi feminizmus a századelőn. In: Jelenkortörténeti műhely II. Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi Magyarországon. Szerk. Püski Levente, Timár Lajos, Valuch Tibor. Debrecen 1999. 295–311.

³ Lovik Károly: *Doktor Pogány*. Regény. Bp. 1902. 125. és Bp. 1902. 130.

⁴ Balázs Béla: *Doktor Szélpál Margit*. Tragoedia 3 felvonásban. Bp. 1909. 145.; 2. átd. kiad. Gyoma 1918. 97. A műről ld.: Kozák Péter: *Doktor Szélpál Margit*. Az első tudós nő magyar színpadon. Bp. 2011. (Miniatűrök sorozat 1.) 48.

női sorskérdéseket, *A tanítónő* (1908) c. műve⁵ pedig tulajdonképpen a női becsület drámája.

A szerző első monográfiája, Juhász Ferencné⁶ – aki méltán tartja Bródy legjobb művének *A tanítónőt* – a dráma előzményei között megemlíttette, hogy 1905. április 2-án a svéd feminista író, Ellen Key nagy sikerű előadást tartott Budapesten, s az előadásról részletesen beszámolt Bródy Sándor lapja, a *Magyar Hírlap* is, ill. *Új asszonyalakok* címmel, Bródy – Key nyomán – cikksorozatot közölt ugyanott.⁷

Valójában ki volt Ellen Key, és miről beszélt ez a svéd „feminista” hölgy Magyarországon, 1905-ben? Vajon ez a nagy sikerű (?) előadás mennyiben tekinthető a Bródy-dráma forrásának vagy előzményének? Bródy Sándort – öngyilkossága előtt – foglalkoztatták-e egyáltalán a század eleji új nőtípusok? Tanulmányom tehát a következőekben ezekre a kérdésekre keresi a válaszokat...

Ki volt Ellen Key?

Az előkelő nemesi családból származó Ellen Karolina Sofia Key 1849. december 11-én született a Småland megyei Sundsholmban.⁸ Apja Emil Key, neves svéd történész, később országgyűlési képviselő, a népszerű *Aftenposten* c. napilap megalapítója, anyja Sofia Posse grófnő volt. A család igen jó körülmények között nevelte a kis Ellen Karolinát, aki tanulmányait magánúton végezte német és francia nevelőnő közreműködésével; műveltségét édesapja gazdag könyvtárából szerezte. Húsz éves volt Ellen, amikor apját a Svéd Agrárpart képviselőjeként a *Riksdag*⁹ tagjává választották, s ekkor, 1869-ben, a család Stockholmba költözött.

Néhány évvel később azonban a család elvesztette vagyonát, s az 1870-es évek közepén a fiatal hölgy, aki semmilyen pedagógusi képzéssel sem rendelkezett,

⁵ Bródy Sándor: *A tanítónő*. Falusi életkép 3 felvonásban. Bp. 1908. 140.

⁶ Juhász Ferencné: Bródy Sándor. Monográfia. Bp. 1971. (Irodalomtörténeti Könyvtár 26.) 306.

⁷ Juhász Ferencné: Bródy Sándor i. m. 237–238. p.

⁸ Ellen Key életéről ld.: R. A.: Ellen Key. Vasárnapi Ujság, 1905. 13. sz. 201–202. és Vág Ottó: Ellen Key és „A gyermek évszázada.” Utószó. In: Key, Ellen: *A gyermek évszázada*. Bp. 1976. (Pedagógiai források). 183–203.

⁹ Azaz a svéd parlament.

tanítani kezdett egy stockholmi elemi iskolában. Harminc éves korára, 1880-ban, a tanítói képesítést is megszerezte, s 1883-ban a kor ismert pedagógusa, Anton Nyström, munkásnők számára alapított iskolájában vállalt állást (közel húsz évig, 1903-ig dolgozott itt). Ebben a munkásintézetben azonban nemcsak tanított, hanem szociális és karitatív munkát is végzett, valamint megalapította a Tizenketek Társaságát, amely a munkásnők „szívbeli és értelmi képzését” tűzte ki céljául.

Ellen Key, a népszerű szónok és karizmatikus előadó a 19. század utolsó éveiben közéleti tevékenysége révén már Európa szerte ismertté vált: munkás-, diák- és nőegyesületekben ismertette pedagógiai nézeteit, a nőkérdéssel kapcsolatos álláspontját, publicisztikák, tanulmányok és monográfiák sorozatát jelentette meg, amelyek sokszor erőteljesen és élesen reagáltak az elmúlt századvég és századelő gyakorta tárgyalt problémáira: elsősorban a házasság és a szerelem kérdésére, az egyéniség szabad, de felelősségteljes kibontakozását követelve.¹⁰

Ellen Key nézetei azonban eltértek a feminista ideológusok elképzeléseitől. Ahogy a korabeli kolumnista a *Vasárnapi Ujságban* megállapította,¹¹ nála erélyesebben soha senki sem követelte a nők felszabadítását, viszont senki sem hirdette nála nagyobb nyomatékkal a nők kötöttségeit sem. Azt kívánta, hogy a nő teljesen szabad, munkára nevelt, az ember minden jogával bíró legyen, de csakis női természetének megfelelő hivatást válasszon magának. Azaz sajátos munkaterületeket kívánt kijelölni a nők számára, hangsúlyozva a férfi és a női intellektus közötti különbség jelentőségét. Ugyanakkor elsők között állt ki a nők továbbtanulása mellett, ennek megvalósításáért küzdve sajátos női népfőiskolák alapítását sürgette. A nő természet szerint való legmagasabb hivatása az anyaság, ezért legismertebb művében Key (*A gyermek évszázada*, 1900) a gyermeknevelés radikális megújítását hirdette. A mű szándékoltan jelent meg 1900-ban, a kor felfogása szerint a 20. század kezdő évében, Ellen Key

¹⁰ Érdekes módon a *Világirodalmi Lexikon* 6. kötetében szereplő Ellen Key-szócikk szerzője egyetlenegy magyar nyelven megjelent művét sem ismeri. Tudomásunk szerint Ellen Keytől először Bródy Sándor lapja, a *Jövendő* közölt írást: *Key, Ellen: Vallásos nevelés és iskola*. Ford. Faber Oszkár. *Jövendő*, 1905. 17. 26–30. A két világháború között jelent meg első önálló műve magyar nyelven: *Key, Ellen: Szerelem és házasság*. Bp. [1921].

¹¹ R. A.: Ellen Key. *Vasárnapi Ujság*, 1905. 13. sz. 201–202.

ugyanis a 20. századtól várta azt, hogy az majd a gyermek évszázada lesz, amikor eltörlik a gyermekmunkát, jogszabályban tiltják a gyermekek testi fenyegetését, továbbá olyan iskolát képzel el, ahova minden gyermeket befogadnak, s minden gyermeket az állandó önképzés jegyében szabad és önálló egyéniségekké nevelnek.

Ellen Key tehát húsz évig tanított a stockholmi Nyström-féle munkásintézetben, ezután kizárólag írásaival foglalkozott. 1903-tól 1909-ig hosszabb külföldi utakat tett, elsősorban német nyelvterületen népszerűsítve pedagógiai elgondolásait. 1905 márciusában Bécsben járt, a Burgtheaterben tartott felolvasást, majd eleget téve a Magyar Nőegyesületek Szövetsége, ill. ezen belül a Magyar Nők Közművelődési Köre meghívásának, Budapestre érkezett.

Az előadás és visszhangja

A rendezés

A kedves svéd hölgy 1905-ben két felolvasást is tartott Budapesten: március 27-én a Vigadó dísztermében és március 31-én a Műbarátok Körében.¹² A rendező Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége háromezer darab négykoronás jegyet adott el erre az eseményre, de még feleannyi ülőhelyről sem gondoskodott; így a közönség fele állva szorongott. A rendezvény főrendezője, Rosenberg Augusztá,¹³ a Szövetség alelnöke, a magyarországi feminista mozgalom egyik úttörője ugyanakkor gondoskodott arról, hogy az első két sorban csupán arisztokrata hölgyek (és urak) foglaljanak helyet. Ám amennyire ügyelt az előkelőségek kényelmére, annyira nem törődött a sajtó kiszolgálásával: nem állt a hírlapírók rendelkezésére sem szék, sem asztal.

A német nyelvű előadás címe *Die Evolution der Seele* (A lélek evolúciója) volt, Key ugyanezt adta elő néhány nappal korábban Bécsben is (a dolgozat a *Neue Freie Presse*

¹² Ellen Key látogatásának híreről valamennyi napilap beszámolt: Pesti Hírlap, 1905. március 21. 11.; Magyar Hírlap, 1905. március 23. 8. ; Pesti Napló, 1905. március 23. 10. stb.

¹³ Rosenberg Augusztá (1858–1948): polgári iskolai tanár, később igazgató, a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének alapító alelnöke.

c. bécsi lapban is megjelent).¹⁴ A felolvasás kezdetét fél 8-ra hirdették meg, azonban a műsor csak 8 órakor kezdődött el, viszont közel két órán át tartott. A svéd író nő gyöngyvirágbokrétaival a kezében és fekete estélyi ruhában jelent meg. Hosszan tartó taps fogadta.¹⁵ Némi zavart okozott, hogy a taps elülte után, a harmadik mondatnál felborult a felolvasó asztal.¹⁶ A rendezők azonban hamar úrrá lettek a nehézségen, s a rutinos író nőt már nem zavarta semmi. Már csak azért sem történhetett semmi baj, mert Ellen Key Bécs és Budapest között meghűlt, így rendkívül halkán beszélt. A jelenlévők nagy többsége szinte semmit sem hallott az előadásból, így a *Pesti Napló* tudósítója sem, aki jobb híján a közönség soraiban meghúzódva a nézők reakcióit jegyezte fel, s a szalonképeseket lapjában meg is jelentette az előadásról szóló tudósításában.¹⁷

Az előadás

Valamennyi jelentősebb korabeli napilap beszámolt a svéd pedagógus előadásáról. Ilyen rendezés mellett azonban nem véletlen, hogy a hazai lapok többsége – finoman szólva – fanyalgott Ellen Key „hallatlan” produkciója okán. A *Magyar Hírlap* két – homlokegyenest ellenkező – cikket közölt az eseményről: az egyik cikknek a szerzője Zemplényi P. Gyuláné [= Zempléni Pál Gyuláné Elek Irma]¹⁸ a Magyar Nők Közművelődési Köre elnöke volt, a másik cikket a fiatal Jób Dániel jegyezte.¹⁹

A *Magyar Hírlap* újságírójának, Zempléni Pál Gyulának²⁰ özvegye, a szintén író nő, valamint Selma Lagerlöf műveit és kortárs lektűröket fordító Elek Irma²¹ írásából kiderül,

¹⁴ L. L.: Ellen Key Budapesten. *Pesti Hírlap*, 1905. március 28. 9.

¹⁵ Jób Dániel: Ellen Key felolvasása. *Magyar Hírlap*, 1905. március 28. 6.

¹⁶ L. L.: I. m. 9.

¹⁷ A lélek fejlődése. *Pesti Napló*, 1905. március 29. 12. A tudósító rendkívül szórakoztató módon számolt be a nézők reakciójáról: „Legalább fél órája olvassa a bevezetést, mikor fog már énekelni?” „Egy szót sem értettem az egészből. Csak annyit láttam, hogy Elza [!] előbb felülről lefelé intett, aztán a legyezőjét, majd három ujját mutatta, végül az aranyláncára nézett” stb.

¹⁸ Zemplényi P. Gyuláné: Ellen Key. *Magyar Hírlap*, 1905. március 26. 5. A bemutató írás még a felolvasás előtt készült.

¹⁹ Jób Dániel: Ellen Key i. m. 6.

²⁰ Zempléni P[ál] Gyula; 1884-ig Pollák (1856–1902): újságíró, a *Magyar Hírlap* munkatársa és a *Magyarország* politikai rovatvezetője.

²¹ Elek Irma; Engel; Zempléni P. Gyuláné (1868–1944?): újságíró, író, szerkesztő. Lagerlöfön kívül még Thomas Mayne Reid és Rider Haggard műveit tolmácsolta.

hogyan Ellen Key az „anyaság evangelistájának”, aki a nők kérdése harcosaként elsősorban a nők természet szabta kötelességeire emlékezteti a hölgyeket. A nőemancipátorok – Zempléniné szerint – a leghevesebben támadják Keyt, mégpedig azért, mert a nők valódi erkölcsi szabadsága sohasem lehet teljesen egyenrangú a férfiéval. A lényeg az, hogy tiszteletben tartassanak a természet törvényei, ám ezen törvényen belül is lehetséges az erkölcsi és lelki „tökéletesbülés.” Zempléniné kiemelte ugyanakkor, hogy Key küzdött a nők szavazati jogainak elismeréséért, sajátos módon ezt a küzdelmet legalább olyan fontosnak tartotta közölni, mint azt, hogy a svéd pedagógus legfontosabb művében, a már idézett *A gyermek évszázadában* a nők legfőbb szabadságaként a gyermeknevelés szabadságáért harcolt.

Jób Dániel néhány nappal később ugyanebben a lapban Ellen Keyt „harmadrangú skandináv” érdekességnek nevezte.²² A nők kérdése ama apostolai közé sorolta a svéd vendéget, aki ötven százalékban kiegyezik a hatalommal – a nők érdekében. A szerző szerint Ellen Key, egy „opportunist, mérsékelt forradalmár,” nézetei amennyire hangzatosak, annyira banálisak, valójában nem akar, sőt nem is mond semmit! Jób Dániel gyilkos iróniával idézi a legkétségbeejtőbb közhelyeket, amelyeket a Vigadóban hallott: a nőt meg kell hagyni abban, aminek a természet rendelte, az anyaság a legfőbb kincs, emellett a nők legyenek műveltek, ismerjék fel emberi és női mivoltukat, legyenek türelmesek és megértőek egymással stb. Jób cikkéből kiderül, hogy Key gyakran emlegette még a lélek higiéniját, sokat idézett Nietzschétől, Goethétől és Herbert Spencertől, sajnos azonban nem sokat értett meg műveikből. Viszont nincs benne semmi eredetiség, „idehaza tízével ödöngének lenézett feministák, akikben több a tartalom, az értékesség és az invenció, mint őbenne – és mégsem hallgatják meg őket.”

A *Pesti Hírlap* tudósítója²³ előjáróban megállapítja, hogy az 1905. évben igen sok „feminista apostol” járt Magyarországon, hisz tiszteletét tette a fővárosban

²² Jób Dániel: Ellen Key i. m. 6.

²³ L. L.: Ellen Key i. m. 9.

Lady Aberdeen,²⁴ Stritt Mária,²⁵ Schreiber Adél²⁶ és Mrs. Perkins-Gilman,²⁷ míg végre megérkezett Ellen Key is, aki igen nagy közönséget csődített a Vigadóba. A tudósító szomorúan állapította meg, hogy a fővárosi publikum évszámra nem vásárol magyar könyvet, nem pártol magyar író, viszont pénzt fizet egy olyan német nyelvű tárcáért, amit otthon kényelmesen elolvashat magyarul bármelyik napilapunkban (anélkül, hogy ezért szmokingban vagy estélyi ruhában egy fülledt teremben kellene szorongania). Amúgy Ellen Key szépen, okosan, érzéssel és nagyon halkan beszélt, néhány év múlva az „anyaság apostola” gyönyörű nagymama lenne, ha valaha feleség és anya lett volna... Ellen Keyben viszont nagyon csalódtak azok, akik „valami nagy feminista apostolt” vártak. A „kedves matróna” nem tartozik a szélsőséges feministák közé, ő csak a nő hatáskörét kívánja kiterjeszteni a házassági intézmény keretein belül. Key nem csak nőpolitikai dolgokkal, hanem általában szociológiai és filozófiai kérdésekkel, továbbá gyermekneveléssel is foglalkozott. A szerző a cikk végén ismét visszatér arra, sokan furcsállják, hogy a kedves aggszűz gyermeknevelésről írta legnépszerűbb művét – dehát Petőfi Sándor írta a legszebb magyar bordalokat, annak ellenére, hogy nagyon mértékletes volt az ivásban.

Bródy Sándor és Ellen Key

Bródy Sándor 1905-ben már nem tartozott a *Magyar Hírlap* belső munkatársai közé, az 1903. március 1-jén megjelent *Jövendő* c. „irodalmi és politikai újság” szerkesztője volt.²⁸ A *Magyar Hírlapban* – láttuk – Zemplényi Gyuláné és Jób Dániel közölt írásokat a svéd író, „műsoráról”, Bródy nem szólalt meg. *Új asszonyalakok* címmel azonban – ha nem

²⁴ Lady Aberdeen; Hamilton-Gordon, Ishbel Maria (1857–1939): brit közéleti személyiség, a Nők Nemzetközi Szövetsége (*International Council of Women*) elnöke.

²⁵ Stritt, Marie (1855–1928): német feminista politikus, a Német Választójogi Nőszövetség elnöke.

²⁶ Schreiber-Krieger, Adele (1872–1957): osztrák újságíró, feminista érdekvédő politikus.

²⁷ Perkins-Gilman, Charlotte (1860–1935): amerikai író, társadalomtudós, feminista aktivista. Érdekes módon Perkins-Gilmantól is Bródy Sándor lapja, a *Jövendő* közölt első között dolgozatot: Perkins Gilman [!], Charlotte: Az emberi faj megjavítása. Ford. Faber Oszkár. *Jövendő*, 1905. 16. 25–31.

²⁸ A *Jövendőt* Bródy az 1903. 1. számtól az 1905. 24. számig szerkesztette, az 1905. 25. számtól az 1905. 40. számig, mint főszerkesztő jegyezte. Neve az 1905. 40. számtól került le a lapról. A folyóiratról ld.: A *Jövendő* repertórium. 1903–1906. Összeáll. Galambos Ferenc. Bp., OSZK gépirat, 1975. 197. lev.

is riportsorozatot – de egy írást közölt új lapjában, a *Jövendőben*.²⁹ A közelebbről eléggé nehezen meghatározható dolgozat „feminista történeteket” közölt különös stílusban. Ellen Keyt „eszes és tiszteletre méltó öreg kövér nőnek” hívta, akinek „oly nagy a szervezete, hogy úgy vélte: a férfiak és nők máról-holnapra szerepet cserélhetnek”, továbbá a svéd író „dilettáns természettudását egy sajátságos filozóphiába” foglalta. Bródy teljesen elutasító az új asszonyalakokkal szemben, s ezt riasztó családi emlékei is alátámasztották, hisz állítása szerint kövér, öreg és feminista nagynénje férje halálát csak oly módon vette tudomásul, hogy „Ez se vesz már nekem több bundát!” Ilyen, és ehhez hasonló történetek jutottak eszébe Bródynak akkor, amikor a fővárosba érkező, „jól táplált svéd apostolt” jó és rossz asszonyok lelkes tömege hallgatta.

A női jogokért harcolók iránt Bródy leginkább undort érzett, mert ezek a feminizmust hirdető férfias lények „a tülekedő munkában megizzadt férfi-testükön kacér nyersselyem csipkével díszített blouse-t” viseltek. A feministákkal ellentétben ő az igazi asszonyiségben és anyaságban hitt. A cikk végén megemlítette édesanyját, aki a szomszéd szobában aludt „tisztá lelkiismerettel, de érette való nyughatatlan álomban.”³⁰

Bródy Sándornak valószínűleg fogalma sem volt arról, hogy ki is valójában Ellen Key, s milyen nézeteket vallott a nőiségről és az anyaságról. Mint korábban kifejtettük, a svéd hölgy élesen elutasította a férfi és női szerepek felcserélését, a nők természetes „állapotát” és a gyermeknevelés fontosságát hirdette; igencsak távol állt azoktól a nőalakoktól, akiket Bródy oly szenvedéllyel bírált. Paradox módon Bródy az anyaságot kérte számon azon a „feminista” előadón, aki írásaiban, felolvasásaiban mindig az anyaság szabadságáért küzdött, a nő talán legfontosabb feladatának épp az anyaságot tartotta, s akit ezért a véleményéért – nem a nő, hanem az anya a legdrágább kincse a népeknek³¹ – a feminista mozgalom radikális tagjai megvetettek. Bródynál ugyanakkor elsők között jelent meg a feminista anti-nő archetípusa: a női jogokért a végletekig

²⁹ Bródy Sándor: Új asszonyalakok. *Jövendő*, 1905. 14. 17–20. Juhászné állításával szemben tehát az írás nem riportsorozat volt és nem a *Magyar Hírlapban* jelent meg. Mint korábban közöltük, Ellen Key előadása sem április 2-án volt.

³⁰ Bródy Sándor: Új asszonyalakok i. m. 20.

³¹ Zemlényi P. Gyuláné: Ellen Key i. m. 5.

küzdő, nőietlen, kielégítetlen, ám a férfiakat kihasználó, gonosz (ráadásul kövér) teremtes, akinek műveltsége sekélyes, filozófiája zavaros, sőt tulajdonképpen csak saját jogaival s azok kiharcolásával van tisztában. Ezzel ellentétben Bródy nőideálja a hűséges és kötelességtudó hitves, a tisztességes és erkölcsös asszony, esetleg az igazi apáca vagy diakonissza. A legmagasabb rendű emberi érzés pedig az, amikor a nő és a férfi találkozik egy belső összhangban, amelyben kölcsönös önfeláldozás és „együttforró mámor” van.³²

Bródy öngyilkossági kísérlete után és szanatóriumi lábadozása során egyik első írása a *Királyfi és koldusleány* (1906) c. műve³³ új kiadásának előszava volt. A Singer és Wolfner kiadásában megjelent *Bródy Sándor összes művei* sorozat kötetéhez szánt néhány oldalban Bródy a női becsület végtelenségéről szólt. Korábban „gavalléros hittel” úgy vélte, hogy a nő mint erkölcsi lény különb a férfiaktól. Két évvel korábban, azaz 1904-ben, a mű első kiadásának évében vélekedett így, később megváltoztatta véleményét: az asszonyok sem különbek a férfiaktól. Azóta „hogyan egy csúf szóval éljek, megzabáltam a feminizmustól” – fogalmaz Bródy, s ha ma írna regényt, akkor a szegény koldusleány kínozná meg, törné össze és kergetné halálba a királyfit.³⁴ Azaz Bródynak továbbra is rendkívül durván elítélő véleménye volt a feminizmusról, olyannyira szélsőséges nézetet fogalmazott itt meg, amely tulajdonképpen egyenlőségjelet tett a feminizmus és az erkölcstelenség, valamint az elvakult gonoszság között.

A *Királyfi és koldusleány* ugyanakkor egy erkölcsös história egy szép és szegény leányról, aki nem tudott ellenállni a királyfi csábításának. A pesti koldusleány ebben az egyenlőtlen küzdelemben természetesen vereséget szenvedett, de oly tiszta maradt, mint egy szűz királykisasszony. A megoldás banális, a főhős a halált választotta inkább, mintsem az erkölcsi megsemmisülést.³⁵ Bródy e régebbi írása újrendezése közben kezdett el foglalkozni új drámájával, *A tanítónővel*, amely hasonló erkölcsi kérdéseket vetett fel, mint a *Koldus és királyleány*. A feminizmus mint fogalom is többször előkerült

³² Bródy Sándor: Új asszonyalakok i. m. 20.

³³ Bródy Sándor: *Királyfi és koldusleány*. Erkölcsrajz. Bp. 1906. 149. Uo. az előszó: 5–8. (Bródy Sándor művei.) Az előszó aláírása szerint Bródy a kötetet 1906. januárban Maria-Troston rendezte sajtó alá.

³⁴ Bródy Sándor: *Királyfi és koldusleány* i.m. Előszó 7.

³⁵ Juhász Ferencné: Bródy Sándor i. m. 239–240.

a drámában: a főhős – a Tóth Flóra elleni vizsgálatot vezető – szolgabíró a feminizmust olyan káros nyugati fogalomnak, „izmusnak” tartotta, mint a szocializmust.³⁶ Tóth Flóra ugyanakkor kijelentette, hogy ő nem feminista – ő asszony.³⁷ Látható, hogy Bródy továbbra sem tudott szabadulni a feminizmus vs. asszonyiség dichotómiájától. Az igaz ügyért és nem utolsó sorban saját becsületéért küzdő Tóth Flóra asszony a szó erkölcsileg nemes értelmében – mint később a drámából kitűnik – nem lehet erkölcstelen céda.³⁸

Bródy Sándor drámájának főhőse, akárcsak Balázs Béla tragikus Szélpál Margitja, zavarbaejtő, nyugtalanító egyéniség, aki kihívóan szembehelyezkedik kora erkölcsével, erkölcstelenségeivel. A főhős erkölcsi tisztasága és intelligenciája annyira abszurd magaslatocon áll a dráma szereplőivel szemben, hogy a mű gyakran komédiává fajul, nem nélkülözve a burleszk jeleneteket sem. Módszertani problémát azonban nemcsak a tragédia(?) műfaji besorolása okozhat. Bizonytalanná teheti a száz évvel későbbi műelemzőt Bródy radikálisan elutasító véleménye a század eleji nőmozgalmakról, s Bródynak az az attitűdje, amelyik ugyanolyan erkölcsi alapon ítélte el a feminizmust, mint a faluban leleplezett konvencionálizmust és patriarchalizmust.

A tanulmányom kezdetén feltett kérdésem: vajon Ellen Key svéd „feminista” író nő felolvasása mennyire tekinthető a Bródy-dráma előzményének? Nem könnyű a válasz. Kétségtelen, hogy Bródy élesen szembehelyezkedett a feministákkal, s az 1905-ös évben, mint korábban felsoroltuk, a „feminista apostolok” egész sora járt a magyar fővárosban (közülük nem egy a néhány hónappal korábban, 1904. decemberben megalakult Feministák Egyesülete vendégeként érkezett). A „nőmozgalmárok” budapesti vendégjárása a közbeszéd részévé tette az újtípusú nőalakokat és az új női ideológiákat. Bródy tájékozott szerkesztő volt, a feminista ideológiák között azonban nem nagyon tudott, talán nem is nagyon akart különbséget tenni. A sokadik

³⁶ *Bródy Sándor: A tanítónő.* In: B. S.: *Drámák.* A bevezető tanulmányt Illés Jenő írta, a jegyzeteket Bródy András állította össze. II. felvonás 7. jelenet. 222.

³⁷ Uo. II. felvonás 8. jelenet. 230.

³⁸ A 'céda' szó valójában csak az eredeti drámában szerepelt, a bemutatásra került „hepiendes” változatból kimaradt. Helyette Tóth Flóra jellemzésére az inkább vállalható jelzők kerültek be: erkölcstelen, rafinált, egzaltált, kalandor stb.

ideológusként Magyarországra érkező Ellen Key előadása után azonban úgy döntött, hogy megírja *Új asszonyalakok* c. pamfletjét, sajnálatos módon azonban vitriolos írása épp a legkevésbé harcias svéd írónőt vette célba, aki különös módon hasonló elvekért (anyaság, a nők természetes szerepe stb.) harcolt, mint Bródy Sándor. Végül talán megkockáztatható az a feltételezés, hogy Ellen Key és a többi feminista „tournéeja” után kezdte foglalkoztatni Bródyt egy új típusú asszonyalak megteremtése: ez a hős azonban valójában nem új, csupán a régi erkölcsi alapokon áll, ellentétben a Tóth Flóra ügyében összeülő iskolaszék tagjainak groteszk erkölcstelenségével.

Ellen Key egyébként 1905-ben két előadást tartott Budapesten. Az egyik, mint említettük a lélek evolúciójáról szólt, a másik felolvasás a Magyarországon alig ismert író, Rainer Maria Rilke-t mutatta be.³⁹

³⁹ Key és Rilke kapcsolatáról ld.: *Jakobi, Juliane: A gyermek évszázada javított változatban. Az Ellen Key-recepció újraértelmezése.* Ford. Németh András. *Iskolakultúra* 15. évf. (2005:9.) 17–27.

Péter Kozák

A FEMALE TEACHER IN HUNGARY. ELLEN KEY, 1905

Methodological issues

By the end of the 19th century the long struggle for women's education that began in the Reform era achieved tangible results. Universities opened their gates for women wanting to pursue advanced studies, and the public sphere as well as various literary genres saw the introduction of new types of women, a phenomenon discussed in particular by those who were part of it. New considerations over women's role also appeared in Sándor Bródy's late 19th-century short stories, among which *The Teacher* (1908) can be considered a drama of female dignity.

The central question of this article is whether and to what extent was Bródy's drama influenced by the Swedish „feminist” author Ellen Kay's reading in Budapest in 1905. The answer is difficult as Bródy sharply opposed feminists. Many „feminist apostles” visited the Hungarian capital in 1905, and consequently these new ideologies and female types became part of the public discourse. Even though Bródy was a well-informed editor, he did not or could not differentiate between feminist ideologies, and targeted the least fiery Swedish author who – interestingly enough – fought for similar principles to his. Therefore, it seems a reasonable assumption that Ellen Kay and the feminists' tour directly contributed to Bródy's desire to create a new type of woman; however, in true this heroine was not new but stood on old moral grounds.

Csik Tamás

MEGJEGYZÉSEK TISZA ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATRENDSZERÉHEZ A KOALÍCIÓS KORMÁNY VÉGSŐ VÁLSÁGÁNAK IDŐSZAKÁBAN 1909–1910

Ha sorba vesszük a dualista korszak sokat vitatott személyiségeit, akkor gróf Tisza Istvánnal mindenképpen számolni kell a legellentmondásosabbak között. Egyrészt rendkívüli politikusi tehetségével, munkabíráásával, céltudatosságával vívta ki politikustársai elismerését; másrészt makacsságával, a fennálló viszonyokhoz való ragaszkodásával, olykor az erőszakos megoldásokkal is számoló személyiségével legalább ennyi embert tett politikai ellenfelévé. Pályájának egyik sajátos periódusa volt az 1909–1910-es év, amikor a Szabadelvű Párt 1905-ös választási veresége, majd 1906-os feloszlása után visszavonuló Tisza visszatért a nagypolitikába. Pedig 1909-ig keveset hallottunk róla a koalíciós kormányzás alatt. Ha mégis előkerült a neve egy-egy felszólalás, újságcikk kapcsán, akkor vagy fenyegető árnyként jelent meg, vagy szellemjárásról beszéltek. Viszont 1909-ben a kormány válságával kapcsolatos királyi audienciák, a számtalan megoldást célzó tervezet és a volt szabadelvű párti politikusok jelentős részét tömörítő Nemzeti Társaskör egyre fokozódó tevékenysége már jelezte, hogy hamarosan ismét előtérbe kerülhet Tisza személye. Ezért is érdemes közelebbről megvizsgálni visszatérésének körülményeit.

A tanulmány fő célkitűzése, hogy bemutassa Tisza István politikai kapcsolatait egyrészt a koalíciós kormány belügyminisztere, ifj. gróf Andrássy Gyula, másrészt pedig a Nemzeti Társaskör más meghatározó politikusainak (Khuen-Héderváry Károly, Lukács László) irányába.¹ A tanulmány időhatárai az 1909-es és az 1910-es év,

¹ Tisza István ekkori kapcsolatrendszerének irodalma az 1920-as évektől napjainkig terjed. Míg a

de szerencsésebb talán úgy fogalmazni, hogy a koalíciós kormány végső válságának kezdetétől a Nemzeti Munkapárt megalakulásáig tartó időszak.² Amennyiben indokolt, természetesen találkozhatunk 1907-es és 1908-as eseményekkel is a tanulmányban. A záró időpont 1910. február 19., a Nemzeti Munkapárt létrejötte, de ebben az esetben is fogunk utalni az 1910 tavaszi választási hadjáratra is.

háború előtti időszak történeti művei főként a '20-as évek Tisza-reneszánszának légkörében születtek, így szakirodalomként csak korlátozottan használhatóak, addig számos értékes forráskiadvány is sajtó alá került. (l. Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 4. kötet. A „geszti remete”, választási hadjárat és feltámadás, a házelnök (1906. április 11. – 1913. június 10.). Szerk. Barabási Kun József. Bp. 1937.; Gróf Tisza István összes munkái. 1. kötet. Tanulmányok és értekezések. Naplószerű feljegyzések. Szerk. Berzeviczy Albert. Bp. 1923.).

Az 1960–1970-es években főként Dolmányos István és Pölöskei Ferenc révén értékelődött fel a kutatás számára a koalíciós kormány időszaka és vele együtt Tisza 1909–1910-es politikai kapcsolatrendszere. Dolmányos István még egységesnek látta a Nemzeti Társaskör táborát, és lényegi különbséget nem tett Tisza István és Lukács László elképzelései között, mivel – meglátása szerint – mindkét irányzat célja a koalíciós kormány megbuktatása és a volt szabadelvű pártiak hatalomra kerülése volt (Magyarország története 1890–1918. 7/1. kötet. Szerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1978. 763.).

Pölöskei Ferenc szintén az egységes célban, a hatalomra kerülésben látta a Nemzeti Társaskör tagságának érdekközösségét ebben az időszakban (*Pölöskei Ferenc: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909–1910.* Bp. 1963. 113.). Bár könyvében már röviden felvetette a Lukács és Tisza közti 1909–1910-es ellentét kérdését is (a Lukács László és Justh Gyula közti tárgyalások kapcsán), de véleménye szerint inkább az érdekek közössége volt a meghatározó a Társaskörön belül és nem a konfliktus (uo. 116.). Pölöskei Ferenc hasonló nézőpontot képviselt Tisza életrajzában is (*Pölöskei Ferenc: Tisza István.* Bp. 1985. 136.).

Mindkét fenti szerző az eddigi legnagyobb alaposággal és – főként Dolmányos István – részletességgel dolgozta fel a korszakot. Ellenben nem szabad elfelejteni, hogy a munkák megírásakor még alapkövetelmény volt az osztályérdekek más szempontokat felülíró jellegét is hangsúlyozni, amihez képest a Nemzeti Társaskörön belüli konfliktusok mellékesnek tűnhettek.

Az újabb műveknél már sokkal differenciáltabban jelent meg Tisza István politikusi kapcsolatrendszere is. Erre jó példa Vermes Gábor műve. A szerző Andrássy Gyula kapcsán megjegyezte, hogy 1909-ben még mindig neheztelt Tiszára 1904-es, erőszakos parlamenti fellépése miatt; azonban az országra leselkedő, általuk vélt vagy valós veszélyek mégiscsak egy oldalra állították őket ebben az időszakban (*Vermes Gábor: Tisza István.* Bp. 2001. 153.). Vermes Gábornál már határozottabban megjelent a Tisza és Lukács László, illetve mérsékeltebb módon Khuen-Héderváry Károly közötti konfliktus is (uo. 155.).

Szalai Miklós már részletesebben kitért a Nemzeti Munkapárt alapítása és Andrássy Gyula Alkotmánypártjának sorsa körüli, Tisza István és Khuen-Héderváry Károly közötti vitákra is (*Szalai Miklós: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája.* Bp. 2003. 88.). Véleménye szerint Andrássyék sokkal inkább csak kényszerből fogadták el Khuen-Héderváry Károly 1910 januárjában kinevezett kormányát, mivel az minden vezető pozíciót magának akart biztosítani az új kormánypártban (uo. 88–89.).

² A kormányválság kezdetét valójában nehéz meghatározni, de leginkább 1909 tavaszától, a Wekerle-kormány lemondásától (április 25.) számítható az a végső periódus, amely után már átmenetileg sem sikerült rendezni a koalíciós kabinet helyzetét.

A koalíciós kormány utolsó évei

A Szabadelvű Párt 30 évnyi kormányzás után vereséget szenvedett az 1905-ös választásokon, viszont ezzel párhuzamosan a győztes ellenzéki pártokból álló koalíció nem jelenhetett meg kormányzó erőként. A Kossuth Ferenc vezette Függetlenségi Pártból, az ifj. Andrássy Gyula vezette Alkotmánypártból és az inkább újkonzervatív vonalat képviselő Néppártból álló pártszövetséghez kezdetben még Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártja és Bánffy Dezső Új Pártja is hozzátartozott.

A tömörülés pártjai eredetileg igen eltérő politikai programmal rendelkeztek, viszont a szövetség érdekében – bár különböző mértékben – elfogadták a közös hadseregre vonatkozó nemzeti jellegű követeléseket (magyar vezényleti nyelv a Magyarországon kiállított alakulatoknál, magyar címer használata, magyar nyelvű katonai büntetőbíráskodás, stb.). Így a kérdésben mindig is elutasító álláspontot képviselő, saját felségjogait, valamint az 1867-es politikai rendszert a nagyobb változtatásoktól féltő Ferenc József nem engedte kormányra a választásokon győztes politikai erőt. Csak 1905 nyarán váltotta fel az addig ügyvezető kormányfőként tevékenykedő Tisza Istvánt báró Fejérváry Géza és semmilyen parlamenti támogatással nem rendelkező kormánya. Egyrészt a tömegtámogatást igyekezett biztosítani, másrészt a koalíciós pártokat megegyezésre szorítani az új kormány belügyminisztere, Kristóffy József, az általános választójogot bevezetni kívánó törvénytervezetével.³

A képviselőház üléseit folyton elnapoló, majd uralkodói utasításra 1906 februárjában azt fel is oszlató kormány kényszerhelyzetben volt, de ezzel párhuzamosan az ellenzéki koalíció ellenállása is kimerült, így a törvények szerinti utolsó pillanatban, 1906 áprilisában az uralkodó és az egységbe tömörült ellenzék megállapodást kötött a pártszövetség kormányra kerüléséről.⁴

A kormányra kerülő koalíciós pártok csak meghatározott keretek között

³ A tervezet valójában kidolgozatlan maradt, adott formájában minden 24 éven felüli, írni és olvasni tudó magyar állampolgárságú férfira vonatkozott volna.

⁴ Az érvényben lévő 1848. évi IV. tvc. 5.§-a alapján az uralkodó csak úgy oszlathatta fel az országgyűlést, ha a következő 3 hónapon belül összehívja.

vállalkozhattak a kormányzásra.⁵ Főként az „áprilisi paktum” rendelkezéseiből következtek azok a konfliktusforrások, amelyek előbb csak megnehezítették, majd később lehetetlenné tették a kormányzást. A paktum egyben azt is jelentette, hogy a parlamenti többséget adó Függetlenségi Párt a kormányzati pozícióban már nem képviselhette nyíltan programját, ez a párthoz tartozó képviselők között természetesen komoly feszültségek forrása lett.⁶

Az 1907-ben kötött gazdasági kiegyezés tovább fokozta a függetlenségi tábor jelentős részének elégedetlenségét, mivel ennek nyomán a Magyarországra eső közös költségek arányát 2%-kal megemelték. Három évvel a kormányra kerülés után, 1909 tavaszán, már csak az önálló bankhoz való jog jelentette az utolsó mentsvárat a párt számára, ha mást nem is, legalább ennyit mindenképpen meg akartak valósítani eredeti programjukból. Az ehhez való jogot a jelentősebb politikusok közül senki sem vitatta, így sokkal inkább felállításának időpontja, illetve formája került a vita középpontjába. Ennek kapcsán alakult ki két csoportosulás, az egyikben a miniszterelnökkel, Wekerle Sándorral, Andrássy Gyulával, Apponyi Alberttel, majd később Kossuth Ferencsel; a másikban pedig Justh Gyulával, Holló Lajossal és a függetlenségiek radikális szárnyának számos politikusával. Míg a miniszterelnök és a vele tartók a kartellbank⁷

⁵ Az uralkodóval kötött „áprilisi paktumban” (1906. április 8.) szerint: 1. Nem kerülhettek szóba a közös hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvére vonatkozó követelések. 2. Az indemnitás (előző évi költségvetési keret meghosszabbítása) és az 1905–1906-os rendes újoncjutalék megszavazása. 3. Az új költségvetés és a korábban megszavazott hadsereg-fejlesztési hitel elfogadása az 1905–1906-os évekre, delegációk megválasztása. 4. Az előző kormány által megkötött kereskedelmi szerződések elfogadása, és az új gazdasági kiegyezés megkötése. 5. Gazdasági kiegyezés Horvátországgal. 6. A korábbi Tisza-, és Fejérváry-kormány(ok) tagjainak felmentése bármiféle anyagi és jogi felelősség alól. 7. A kormány 67-es alapon álló és az általános választójogot támogató politikusokból, valamint a koalíciós pártok tagjaiból fog állni. A miniszterelnök személyét természetesen az uralkodó határozza meg. 8. Választójogi reform legalább olyan széles alapon, mint azt az előző – báró Fejérváry Géza vezette – kormány tervezte. (idézi: *Kristóffy József: Magyarország kálváriája. Az összeomlásútja 1890–1926. Bp. 1928. 357.*)

⁶ Csakúgy mint a többi politikai erő, a Függetlenségi Párt programjai is időről-időre változtak, így ebben az esetben az 1896-os, a választókhoz intézett felhívást tekinthetjük a párt érvényes programjának. Általában a korszak bármely pártprogramja lehetett akár egy választási programbeszéd, a miniszterelnök által a képviselőházi bemutatkozáskor elmondott program vagy egy röpirat is.

Az 1896-os program alapján a Függetlenségi Párt célja a pusztá perszonálunió megvalósítása volt, ezzel együtt természetesen a közös intézmények (közös hadsereg, közös külügyminisztérium, delegációk) megszüntetése, valamint az ország gazdaságának teljesen önálló alapokra helyezése (önálló vámterület, önálló nemzeti bank, stb.). 1. A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Szerk.: Mérei Gyula. Bp. 1971. 247–249.

⁷ Az elképzelés alapján két külön pénzügyintézet jött volna létre Bécsben és Budapesten, amelyek egymással

eszméjét támogatták, és a teljesen önálló bank létrehozását csak a távolabbi jövőben tartották elképzelhetőnek; addig a másik oldal a független jegybank mielőbbi, 1911-es felállítását követelte.

Ha lehet, a legrosszabb időpontban vetődött fel a Monarchia számára a közös bank szétválasztásának kérdése. Az 1878 óta megszállt Bosznia 1908-as annexiója nemzetközi válságot idézett elő: kis híján háború tört ki a területre szintén aspiráló Szerbiával, ami, a szövetségi kapcsolatok révén, Oroszországot is érintette volna. Egy ilyen külpolitikai helyzetben a közös pénzügyek bolygatása még súlyosabb konfliktust idézett volna elő: nem véletlen, hogy Ausztria csakúgy ellenezte az önálló magyar jegybankot, mint adott helyzetben az uralkodó.⁸

A Bécsből érkező elutasítás előbb a kormány lemondásához (1909. április 25.), majd az egész bankkérdés a Függetlenségi Párt szakadásához vezetett (1909. november 11.). Az addigi elnököt, Kossuth Ferencet követők alulmaradtak egy párton belüli szavazáson, és a Függetlenségi és 48-as Párt vezetése a Justh Gyula vezette politikusok kezébe került.⁹ Kossuth és a vele tartók Negyvennyolcas Függetlenségi Kossuth Párt néven új csoportosulást hoztak létre. Időközben az uralkodótól nyert megbízás alapján egy régi szabadelvű párti, Lukács László is bekapcsolódott a válság megoldását célzó tárgyalásokba, és főként Justh Gyulával folytatott megbeszéléseket.

Az 1909–1910-es konfliktusról alkotott kép nem lenne teljes, ha önmagában csak a bank körüli vitákat mutatnánk be. Az 1906-ban kötött paktum utolsó pontja egy legalább olyan széles körű választójogi reformot célzott meg, mint a Kristóffy-féle tervezet. Andrássy Gyula belügyminiszter 1908-ban készült el saját törvényjavaslatával, amely plurális választójog néven vonult be a köztudatba.¹⁰ Az 1909 novemberétől Justh

vállalati szövetséget, kartellt alkottak volna.

⁸ Bár Ferenc József elismerte Magyarország jogát az önálló bankhoz, de a kritikus külpolitikai helyzet és az ország gazdasági viszonyai miatt nem járult hozzá annak megvalósításához (Uralkodói kézirat, 1909. április 24. MNL OL I 35 Nachlass Daruváry 4. tétel f 78.)

⁹ A Függetlenségi Párt 1909. november 11-i értekezletén Holló Lajos terjesztette elő a javaslatot, amit a párt meg is szavazott. Ez alapján a Függetlenségi Párt csak olyan kormányt lett volna hajlandó támogatni, amely az általános választójog megvalósítása mellett célul tűzte volna ki az önálló bank megvalósítását már 1911-től (A magyar polgári pártok programjai i. m. 255.).

¹⁰ Ennek értelmében tíz vagyontalan, írni-olvasni nem tudó adhatott volna le egy szavazatot egy választott megbízott útján. A 24 éven felüli írni-olvasni tudó férfiak már minimum egy szavazatot, míg a vagyonosabb, magasabb végzettséggel vagy hosszabb egy helyben töltött munkaviszonnal

Gyula vezetése alatt álló Függetlenségi Párt Andrassy Gyula csoportjával szemben az általános, egyenlő, titkos választójogot támogatta, és mindenképpen szabadulni akart a korábbi koalíciós partner 67-esektől. Justhékkel próbált megállapodni Lukács László egy átmeneti kabinet reményében, miközben maga mögött tudhatta nem csak az uralkodó, hanem a trónörökös, Ferenc Ferdinánd támogatását is (a főherceg politikai szerepére később még visszatérünk). A plurális választójog ügye, a bankkérdés és az ismét előkerülő katonai jellegű követelések végül egy olyan problémakört eredményeztek, amelyből a koalíciós kereteken belül már nem lehetett kiutat találni.

A következő év januárjában Khuen-Héderváry Károly kapott miniszterelnöki megbízást, és örökölte meg az 1909-es év összes problémáját, többek között azt is, hogy nem volt sem parlamenti többsége, sem kormánypártja. A probléma második felét orvosolandó alakult meg a Nemzeti Munkapárt 1910 februárjában. Az új kormánypárt tagsága főként az egykori Szabadelvű Párt meghatározó politikusaiból (köztük természetesen Tisza Istvánnal), kisebb részben a volt koalíciós, 67-es pártok tagjaiból állt. A nyári választások meghozták a szükséges képviselőházi többséget is, így a kormányra kerülő Munkapárt egészen 1917-ig hatalmon maradt.

Tisza István állásfoglalása az 1909–1910-es év kulcsfontosságú kérdései kapcsán

Saját állítása szerint Tisza István a bank ügyével szorosan összefüggő gazdasági önállóság kérdését alapvetően nem politikai, hanem gazdasági szempontból közelítette meg. Ahogy az 1910 januárjában kiadott, a Nemzeti Munkapárthoz való csatlakozásra felhívó nyilatkozatban fogalmazott: „Politikai szempont közgazdasági kérdésben nem lehet a gazdasági célszerűség rovására irányt adó. Akár a nemzeti függetlenség, akár a dinasztia hatalmi állása szempontjából vesszük a kérdést, akár a kettő közötti harmónia magasabb álláspontjáról: politikailag jó megoldás csak az lehet, amely gazdaságilag erősebbé teszi a nemzetet. A bank- és vámkérdésnek az a megoldása teszi függetlenebbé a nemzetet és hatalmasabbá a dinasztíát, amely fokozza, fejleszti

rendelkezők 2–3 szavazatot kaptak volna.

a nemzet gazdasági erejét”.¹¹ Ennek megfelelően semmiképpen sem szerezhette meg támogatását az önálló nemzeti bank felállításának 1911-es terve.

Ha Tisza választójog kiterjesztésével kapcsolatos nyilatkozatait vizsgáljuk, akkor észrevehető, hogy azok főként az 1910-es évek első feléből származtak, amikor a jogkiterjesztés ügye már egyre égetőbb problémává vált.¹² Ahogy a gazdasági önállóság kérdésénél, itt is alapelveként jelent meg, hogy nem lehet demagóg jelszóvá tenni egy olyan kérdést, amelynél sokkal inkább az ország pillanatnyi helyzetének kell irányadóul szolgálnia. A kritika egy része Kristóffy Józsefet és választójogi tervezetét vette célba: „Bűnös könnyelműséggel dobta a választójogi radikalizmust a magyar pártküzdelmekbe Kristóffy, hogy a közjogi jelszavak után futó magyar intelligenciára rálicitáljon és kijátssza ellene a tömegeket”.¹³

Tisza már a javaslat elvi háttérében is sok kivetnivalót talált, amely egyben a szocialista eszmék bírálatát is jelentette. „Azok a kormányférfiak, akik ezt a tanácsot adták a koronának, azon hiszemben tették ezt, hogy a nemzeti érzést s ezzel a faji ellentéteket is a nagy néptömegek üres gyomrába lehet belefojtani”.¹⁴ Viszont a demagógia vádja ugyanúgy vonatkozott a Justh vezette Függetlenségi Pártra, mint Kristóffyra: „Néptömegek szenvedélyeinek életre keltése és segítségül hívása az alkotmányos élet küzdelmeiben, corioláni cselekedet, öngyilkos munka, akár fejedelmek túlbuzgó szolgálai tegyék, akár a nemzeti közélet egyensúlyt veszített harcosai”.¹⁵

Tisza István nyilatkozatai a plurális választójog kapcsán már némileg eltérnek a fenti, határozott ellenvéleménytől. Hol arról írt (pl. 1912-ben), hogy a pluralitás illuzórikussá tenné a választói jogot, és sokkal őszintébb lenne, ha kevesebben kapnák meg a szavazati jogot.¹⁶ Más helyütt pedig úgy fogalmazott (szintén 1912-ben), hogy

¹¹ Gr. Tisza István beszéde a Vigadóban a Nemzeti Munkapárt 1910. febr. 19-i alakuló nagygyűlésén. In: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 4. kötet i.m. 89–90.

¹² Gazdasági és társadalmi kérdések – a koalíció bírálat. In: Tisza István. Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk. Tókéczki László. Bp. 2003. 155–171.; Választójogi tanulmányok. In: Gróf Tisza István összes munkái. 1. kötet i.m. 145–303.; A főrendiház 1910. jan. 24-i ülése. In: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 4. kötet i.m. 76.

¹³ Tisza István: Hieronymi a választójogról. In: Gróf Tisza István összes munkái. 1. kötet i.m. 193.

¹⁴ Tisza István: Az általános választójog és a dinasztia. In: Uo. 229.

¹⁵ Uo. 232.

¹⁶ Tisza István: Hieronymi a választójogról. In: Uo. 195.

egy időben nagy tömegek csak a kúria-rendszer¹⁷ vagy a többes szavazat (plurális választójog) elvei szerint kaphatnának választójogot.¹⁸ Bár a nyilatkozatok nem a vizsgált időszakból származnak, de jelzik, hogy Tisza István véleménye is változhatott pl. a többes szavazati jog rendszerével kapcsolatban. A vizsgált időszakra vonatkozó állásfoglalására később még visszatérünk.

A fenti, az általánosság szintjén mozgó nyilatkozatok nem teszik lehetővé, hogy összehasonlítsuk Tisza István elképzeléseit az Andrássy Gyula által preferált plurális választójoggal. Azonban a kritikus hang, amit Tisza Andrássy választójogi törvényjavaslatával szemben használt, lényegesen enyhébb, mint Kristóffy vagy Justh politikája esetében. Valóban ismert a Tisza és Andrássy közötti viszonyoknak egy rövid, pár hónapos periódusa (1909–1910-ben), amikor mindkettőjüket a politikai paletta ugyanazon oldalán találjuk. Ennek okaira is igyekszünk rávilágítani a tanulmányban.

Tisza István kapcsolata Andrássy Gyulával 1909–1910-ben

Mint bemutattuk, Tisza István választójoggal és gazdasági függetlenséggel kapcsolatos nézetei nagy vonalakban a Wekerle–Andrássy–Apponyi-csoport elképzeléseéhez álltak közelebb.

Apponyi Albert egy Andrássy Gyulával folytatott 1907-es telefonbeszélgetés során már említette Tisza nevét, de egyelőre csak az általános helyzetelemzéshez kötve. Az év szeptember 10-én tette szóvá Apponyi a volt miniszterelnök politikáját, mint olyat, ami talán alternatívát jelenthet a semmi eredménnyel nem kecsegtető katonai-nemzeti jellegű követelésekkel szemben. „Itt csak a Tisza-féle politikát lehet követni. Menjünk tehát deputációkép hozzá, hogy jöjjön vissza. Azaz ne Tisza István, mert ő ez idő szerint lejárt ember, s aki, ha ma elkészítünk számára mindent, néhány év alatt biztosan összetöri pártját, hanem jöjjön más valaki, aki ugyanazt az irányt követi, mint

¹⁷ Az Ausztriában 1907-ig érvényben lévő kuriális választási rendszer alapján a *Reichsrat* képviselőit a nagybirtokosok, a városok, a kereskedelmi kamarák, a községek négy kúriája választotta, amihez 1896-tól ötödik kúriaként csatlakoztak azok, akik az előbbi négyben semmilyen jogcímen nem szavazhattak. Végül a Lajtán túl 1907-ben vezették be az általános választójogot.

¹⁸ *Tisza István: A választójogi reform küszöbén.* In: Gróf Tisza István összes munkái. 1. kötet i.m. 218.

Tisza".¹⁹

Bár ekkor még nem gondoltak komolyan Tisza visszatérésére, de már megjelentek azok a hangok a koalíción belül, amelyek inkább a korábbi, szabadelvű párti politikát tartották volna célravezetőnek. Ellenben Tisza hívei közül többen szorgalmazták a nyilvános politikába való ismételt bekapcsolódását is, amihez – véleményük szerint – megfelelő hely lett volna a főrendiház, ahol egy jól felépített beszéd egy olyan mozgalom kiindulópontjává válhatott volna, ami kifejlődve reális alternatívát jelentett volna a koalíciós kormánnyal szemben.²⁰

Az 1909–1910-es kormányválság nem volt minden előzmény nélküli, de 1908 még a kormánypártok közti fúzióról való eszmecserével telt, szintén ennek jegyében indult az 1909-es év. Természetesen mind a függetlenségi, mind az alkotmánypárti vezérek a maguk fősége mellett tervezték az új pártalakulást. Egy 67-as alapon szerveződő párt esetében Andrássy Gyula már ekkor számított Tisza István támogatására. Azonban Tisza ekkor még hallani sem akart a nyilvános politikai fellépésről, de a kritikus politikai helyzet elég volt ahhoz, hogy az egyik kulcskérdésnek számító választójog ügyében közeledjen álláspontjuk. Tisza István ekkor még a plurális szavazati jogról is pozitívan nyilatkozott (bár Andrássy törvényjavaslatában némi módosítást fontosnak tartott). Egyelőre abban sikerült megállapodnia a két politikusnak, hogy Tisza a főrendek között biztosítékkal fog szolgálni Andrássynak, amennyiben a képviselőház radikális javaslatokat fogadna el.²¹

A koalíciós kormány, Wekerle Sándor kartellbankos elképzelésének osztrák visszautasítását követően, 1909. április 25-én mondott le először. Az uralkodó egyik budapesti audienciáján Tisza Istvánt is fogadta, aki inkább a kivárást javasolta Ferenc

¹⁹ OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése (Károlyi Mihály és Károlyi Mihályné levelei). Simonyi Henri másolata az Andrássy család levéltárából, kommentárokkal. 1907. szeptember 10.

²⁰ Barabás Kun József bevezetője a főrendiház 1910. jan. 24-i üléséhez. Ghillányi Imre levele Tisza Istvánnak. 1907. december 19. In: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 4. kötet i.m. 30–31.

²¹ OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1910. január 17.

Ehhez képest Szalai Miklós szerint Tisza 1908 novemberében (a plurális választójogi törvényjavaslat beterjesztésekor) még élesen ellenezte Andrássy választójogát a túl széleskörű jogkiterjesztés miatt (Szalai M.: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája i.m. 78.).

Józsefnek.²² Nyáron (július 7-én) aztán ismét Wekerle Sándor kapott miniszterelnöki megbízatást, ő viszont csak szeptemberig vállalta a kabinet vezetését. A szeptember 27-i ismételt lemondás után a király újfent nem döntött a kormány sorsáról, így még tovább húzódott a válság. Ekkor már Tiszáról is egyre többet lehetett hallani, aki szeptember 2-án találkozott Andrássyval. Egy új kabinet alakításáról tárgyaltak, amiben – Andrássy reményei szerint – Tisza István is szerepet kapott volna. Könnyen lehet, hogy Andrássy Gyula csak az egyre súlyosabb kormányválság megoldását akarta politikustársa nyakába varrni, viszont Tisza még nagyon korainak tartotta a nyilvános visszatérést. Ezt csak egy esetben tartotta elképzelhetőnek: ha Lukács Lászlónak sikerülne megállapodnia Justhékkel, és az általános választójog programjával kormányt alakítania.²³

²² Lukács László és Khuen-Héderváry Károly is szerepelt a meghallgatottak listáján. Előtte egy Tiszával tartott közös konzultáción megállapodtak abban, hogy ekkor még nem lépnek nyíltan a politikai színpadra. A részletekben viszont mégsem volt teljes konszenzus. Tisza ekkor még a teljes passzivitás mellett foglalt állást, a másik két politikus viszont már előkészítő lépéseket tervezett annak érdekében, hogy ne érje őket váratlanul egy esetleges fordulat.

Végül Lukács László javaslatát fogadta el az uralkodó, aki szintén a koalíciós kormány lemondásának visszautasítását javasolta. Az elképzelés szerint csak akkor kellene egy átmeneti kormánnyal próbálkozni, ha már végképp tarthatatlan a koalíciós kabinet helyzete. Az új kormány feladata csak a legfontosabb állami szükségletek biztosítása és az általános választójog törvénybe foglalása lenne.

Az uralkodó – úgy tűnik – csak a javaslat második felét vette figyelembe, mivel már a nyáron utasította Lukácsot (június 10-én), hogy kezdjen előzetes tárgyalásokat a függetlenségekkel egy átmeneti kormányról. Lukács László szerint az akciónak „nem volt más célja, mint hogy rábírja a koalíciót, hogy nyújtson segítséget a maga részéről is a súlyos krízis orvoslásához, és vegyen részt a kormányzásban, természetesen olyan feltételek mellett, amelyek a korona által is elfogadhatóak”. (Lukács László: Ferenc József, a koalíció és a Khuen-Héderváry-kormány megalakulása. Budapesti Hírlap 50. (1930. december 25.) 35–36.).

Pölöskei Ferenc szerint Lukács akciójának valódi célja sokkal inkább a koalíciós kormány megpuhítása, végső soron felbomlasztása volt (Pölöskei F.: A koalíció felbomlása i.m. 91.). Dolmányos István még ennél is tovább megy, mivel nézete szerint maga az uralkodó mondatta le 1909 áprilisában a kormányt azzal, hogy a koalíciónak tett mindenféle engedményt határozottan visszautasított (Dolmányos István: A századelő politikai történetének alapkérdései, különös tekintettel a koalíciós kormányra 1906–1910. Akadémiai doktori disszertáció. A disszertáció tézisei. Bp. 1973. 101.; Sajnos a nagy értékű munka összesen kilenc kötetéből csak kettő érhető el az MTA Kézirattárában, ezek azonban nem a vizsgált időszakra vonatkoznak).

²³ MNL OL X 9572 Kónyi-Lónyay Papp 34861. tekercs. Ifj. Andrássy Gyula naplója. 1909. szeptember 2.

Hasonlóképpen próbálkozott Andrássy (ezúttal már Wekerle Sándorral együtt) november 27-én. Tisza ekkor is visszautasította a közös kormányban való részvételt, és megmaradt korábbi álláspontja mellett: csak akkor tér vissza nyíltan a politikába, ha az alakuló kormány demagóg eszközökhöz nyúl (OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1909. november 27.).

A találkozóhoz gyorsan híre ment, és azonnal találgatások kezdődtek egy Tisza–Andrássy kabinettel kapcsolatban. Szerényi József, a kereskedelmi minisztérium államtitkára, rendszeresen tájékoztatta az uralkodói kabinetirodát a magyarországi válság fejleményeiről. Egy 1909. októberi jelentése szerint: „ez a kombináció [a kormány Tisza István és Andrássy Gyula részvételével; Cs.T.] ma olyan népszerű, hogy választásba mernék vele menni és remélem, lehetne többséget is szerezni vele”, amennyiben Andrássy javaslatára az uralkodó katonai jellegű engedményeket ad.²⁴ Ferenc József előtt mindig is kényes kérdés volt felhozni a nemzeti, katonai jellegű követeléseket, így ezúttal sem kapta meg Andrássy a kért koncessziókat. Emellett nem szabad elfelejteni azt sem, hogy az uralkodó mögött (gyakran akár ellenében is) ott volt trónjának örököse, a Monarchia legfelsőbb vezetésében is aktív szerepet játszó Ferenc Ferdinánd.

A főherceg nyilatkozatai nagyban függtek a helyzettől, amelyben éppen hangot adott véleményének és a hallgatóságtól is. Ennek megfelelően hol élesebben, hol pedig visszafogottabban nyilatkozott a magyarsággal, magyar politikai elittel szemben. Bár Ferenc Ferdinánd legfontosabb magyar származású bizalmasa, Kristóffy József, korábbi belügyminiszter szerint:

„a koalíció kormányzata alatt a Műhely tagjainak szinte állandóan résen kellett állni, s folyton őrködni afelett: nem történik-e valamely óvatlan pillanatban egy nem várt „betörés” a monarchia érdekszféráját védő közjogi biztosítékok ellen, addig az ilyen támadásoktól a 67-es ó-szabadelvűek restaurálása folytán immár nem kellett tartani.”²⁵

Más szerző szerint viszont a főherceg sokkal jobban tartott Tiszától, mint bármelyik koalíciós politikustól.²⁶ Nem tudni, hogy Ferenc Ferdinánd valóban Tisza Istvánt

²⁴ Szerényi József levele Daruváry Géának. 1909. október 11. MNL OL I 35 Nachlass Daruváry 4. tétel f 359.

²⁵ Kristóffy F.: Magyarország kálváriája i.m. 659.

A korban a trónörökös környezetéhez tartozó politikusok, írók, katonák, közéleti személyiségek csoportját nevezték röviden Műhelynek.

²⁶ Bruckner Győző főként Tisza eltökéltségére, tehetségére és munkabíráására hivatkozott. Véleménye szerint mindezek együttesen tették őt a legveszélyesebb magyarországi politikussá Ferenc Ferdinánd szemében, mint olyan személyt, aki stabilizálhatja a zavaros politikai viszonyokat, ezáltal pedig a trónörökös terveinek útjában is állt (Bruckner Győző: Ferenc Ferdinánd trónörökös magyarországi

tekintette-e a legveszélyesebb magyar politikusnak, viszont nem titkolt célja volt, hogy trónra kerülése után teljesen átformálja a Monarchia politikai rendszerét. Ehhez számára az általános szavazati jog magyarországi bevezetése ugyanúgy jó eszköznek bizonyult, mint bármelyik itteni nemzetiségi vagy szocialista és polgári radikális politikus felhasználása.²⁷ A trónörökös bármit is tervezett, a fentiek közül egy is elég lehetett volna ahhoz, hogy trónra kerülése után éles konfliktus alakuljon ki közte és Tisza István között.

Tisza áprilisi álláspontja nemigen változott még az ősz végén sem, november 27-én ismét azt ajánlotta Ferenc Józsefnek, hogy a koalíció maradjon még kormányon, és kapjanak a közös hadsereget érintő engedményeket. Talán az sem volt meglepő, hogy Tisza Andrassy Gyulát ajánlotta miniszterelnöknek.²⁸ Andrassy és Tisza kapcsolatát tekintve az ősz egymás győzködésének jegyében telt el. Hol Andrassy igyekezett Tisza Istvánt rávenni, hogy vállalja el a kormányzás terhét a nehéz helyzetben; hol pedig Tisza tette fel a kérdést Andrassynak, hogy hajlandó lenne-e egy új kabinet vezetésére.

Erre volt példa az audiencia utáni napon, november 28-án tartott megbeszélés, amikor éppen Tisza volt a kezdeményező. A bonyolult és nehezen megvalósítható

politikai tervei. Miskolc. 1929. 17.)

²⁷ A témában legfőbb forrásnak tekintett Kristóffy József visszaemlékezésein (*Kristóffy J.: Magyarország kálváriája* i.m.) kívül számos magyar és idegen nyelvű forrás, szakirodalom világít rá a trónörökös törekvéseire. Sajnos Ferenc Ferdinándról csak a két háború közötti magyar nyelvű biográfiák állnak rendelkezésre (pl. *Bruckner Gy.: Ferenc Ferdinánd trónörökös magyarországi politikai tervei* i.m.; *Eöttevényi Olivér: Ferenc Ferdinánd*. Bp. 1942.). Az idegen nyelvű életrajzok mellett (pl. *Rudolf Kiszling: Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este*. Graz-Köln 1953.), a téma talán legtekintélyesebb szakértőjeként Robert Arthur Kann nevét érdemes említeni (pl. *Robert Arthur Kann: Erzherzog Franz Ferdinand*. Studien. Wien 1976.).

A szakirodalom mellett mindenképpen szólni kell egy kevésbé kutatott hazai forrásról. Az itthoni kutatók számára is elérhető a trónörökös irathagyatékának egy része (MNL OL X 8492 Nachlass Erzherzog Franz Ferdinand. W 1291–1294.). Ennek már csak ezért van kiemelkedő jelentősége, mert a Bécsben lévő hagyaték csak a család engedélyével kutatható (a bécsi hagyaték használhatóságához l. *Szász Zoltán: Über den Quellenwert des Nachlasses von Franz Ferdinand*. Bp. 1979.).

²⁸ Tisza István gróf a királynál. Az Újság 7. (1909. november 28.) 3.

A november 27-i uralkodói kihallgatással kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy ezúttal a koalíciós miniszterelnök, Wekerle Sándor ajánlotta Ferenc Józsefnek Tiszát, mint aki vállalhatná a kormányfői posztot (OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 1677/1. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenografált részének átírása. 7. csomó No. 999. 1909. november 28.). Bár Tisza Istvánt többen is próbálták rávenni a miniszterelnökség vállalására, de az erre vonatkozó ajánlatot mindannyiszor visszautasította. Maga is tisztában volt vele, hogy személye nagy kockázatot jelentett, csak a 67-es erők újabb bukását kockáztatták volna (OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrassy Gyula és Andrassy Gyuláné naplói és levelezése. 1909. november 28.; *Szterényi József: Régmúlt idők emlékei*. Bp. 1925. 72.).

terv szerint egy Andrássy vezette kormány felajánlhatná a közös bank szabadalmának meghosszabbítását egészen 1927-ig, viszont az önálló vámterület már 1917-ben megvalósulhatna, miközben Kossuthra azzal kellene rájleszteni, hogy Justhékkel is tárgyalnak (akárcsak ezzel egy időben Lukács László). Így végül a többnyire határozatlan Kossuth Ferenc is a terv mellé állna. Végző soron pedig el lehetne terelni a figyelmet a választójogról, és Andrássy Gyula keresztülvihetné saját, többes szavazatokon alapuló elképzelését. Andrássy természetesen nem osztotta Tisza István nézeteit.²⁹ Valóban, nem nehéz észrevenni a terv buktatóit, és Kossuth Ferenc sem tarthatta valószínűnek, hogy Justh Gyula mégis belemegy a közös bank szabadalmának meghosszabbításába egészen 1927-ig, amikor alig pár héttel azelőtt a Függetlenségi Párt többsége pont az önálló bank megvalósításának 1911-es terminusa mellett szavazott. Abban mindenestre egyetértett Tisza és Andrássy, hogy meg kell akadályozni a Lukács László és Justh Gyula közötti megállapodást, és a Tisza köréhez tartozó volt szabadelvűek, valamint hogy az Alkotmánypárt közös akciót indít az általános, egyenlő, titkos választójog ellen.³⁰

Tisza és Andrássy között taktikai jelleggel még az is felmerült, hogy kijátsszák a másik oldalt, Justhot és Lukácsot, és ezzel végleg pontot tesznek a próbálkozás végére. Tisza vetette fel a merész ötletet, amely szerint engedni kellene, hogy megvalósuljon egy olyan kormány, amellyel szemben a Tiszát és Andrássyt követők ellenzékbe mehetnének. Tisza István szerint a Nemzeti Társaskör nagy résznek támogató állásfoglalására bizton számíthattak volna, így a hozzá csatlakozók ellenzéki erőként térhetek volna vissza a politikába. Ebben Andrássy már távolról sem volt annyira bizonyos, azt viszont elismerte, hogy ebben a helyzetben valóban az lenne a számukra legkényelmesebb megoldás, ha hatalomra engednék a Justh Gyula vezette Függetlenségi Pártot, mert az ügyis lejártná magát.³¹

²⁹ OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1909. november 28.

³⁰ Uo.

³¹ OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1909. december 18. Khuen-Héderváry Károly egy igen hasonló elképzelést vetett fel Andrássynak alig pár nappal később: hagyni kellene Justh Gyulát és pártját kormányra kerülni, bukásukat követően pedig kevesebb kockázattal lehetne vállalkozni. Khuen-Héderváry igyekezett arról is meggyőzni Andrássyt,

A terv természetesen nem valósult meg, de akár tekinthető úgy is, mint egy próbálkozást, amely után már valóban kimerültek volna a koalíciós kormánnyal való kísérletezés (bármilyen összeállításban) lehetőségei, és nem maradt volna más választás, mint egy csak 67-esekből (főként régi szabadelvűekből) álló kabinet. Könnyen lehet, Tisza még mindig nem érezte elég jónak az esélyeket egy ilyen kormányhoz. Az is valószínű, hogy ismerte Lukács László akciójának hátterét, és csak annak végére várt, ami Justhék végső bukását és a függetlenségek kiszorítását jelentette volna a hatalomból. Amennyiben így volt, akkor természetesen felmerül, hogy a Nemzeti Társaskör befolyásos tagjainak részvételével és szoros együttműködésével valójában két párhuzamos akció zajlott egy időben.³² Erre a kapcsolati szálra később még visszatérünk.

Lukács László és Justh Gyula tárgyalásai 1910 januárjában sikertelenül végződtek, így megnyílt az út Khuen-Héderváry Károly előtt, akinek kabinetjét már Tisza István is támogatta. Az Alkotmánypárt értekezlete is inkább elfogadó nyilatkozatot tett, habár „Tisza István gróf közreműködése nélkül semmi esetre sem [kaphatnák meg az Alkotmánypárt támogatását; Cs.T.]. Tisza István gróf nevével igen – jegyezték meg egyszerre többen is és Andrássy Gyula gróf helyeslőleg bólintott” – tudósított Az Újság.³³ Apponyi Albert is közel hasonló szellemben nyilatkozott: „Soha kedvezőbb auspiciumok között nem jöhet Tisza, mint amilyenek között most jöhetett volna. Csak annyit kell beismernie, hogy a november tizenennyolcadiki tény helytelen volt és ez esetben mindent megbocsátunk neki”.³⁴

hogy nem kell annyira tartani az általános, egyenlő, titkos választójog megvalósításától, mint amennyire Andrássy vagy Tisza fél tőle. Andrássy hasonlóan válaszolt, mint tette azt Tiszával való találkozáskor: nem hiszi, hogy Justhék hatalomra kerülhetnének, és továbbra is Tisza Istvánt látná szívesebben a kormány élén. Ellenben mégis elismerte, hogy Tisza kormányfői kinevezése még nagyon kockázatos lenne, így Andrássy is azzal zárta a beszélgetést, hogy: „a vereség óriási károkat okozhatna, mert ez volna talán az utolsó kísérlet 67 fenntartására” (OszK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1909. december 22.). A fenti nyilatkozatából látható, hogy a választójog kérdésében taktikai nézetkülönbség volt Khuen-Héderváry és Tisza között, viszont az egykori szabadelvűek hatalomba való visszatérésének biztos előkészítése közös érdekük volt.

³² Mint fentebb jeleztük, Dolmányos István és Pölöskei Ferenc inkább ezt a lehetőséget tartotta valószínűnek. l. 1. lábjegyzet

³³ Úgyvezető vagy kisebbségi kormány. A pártkörök. Az Újság 7. (1909. december 7.) 4.

³⁴ A Házat összehívják. A pártkörök. Az Újság 7. (1909. december 14.) 3.

A november 18-ra utalás mindenki számára egyértelmű volt: 1904. november 18-án Tisza István még

Az utalás egyértelmű volt, Tisza 1904-es házszabályellenes fellépése és a félelem, hogy ez vagy egy hasonló lépés a jövőben is megtörténhet, még 1909-ben is egyfajta visszatartó erő volt azok számára, akik amúgy benne látták a politikai válság megoldásának kulcsát. Közben Khuen-Héderváry Károly határozatlan nyilatkozatokat tett az általános választójog mellett, de ez sokkal inkább a koalíciós kabinettől megörökölt kötelezettségből eredhetett, mint saját meggyőződéséből.³⁵ Khuen-Héderváry és a választójogot érintő nyilatkozatai később még szintén előkerülnek Tisza István állásfoglalása kapcsán.

„Játékos, kinek kártyájában nincsen semmi! – Királyi bizalom és akarat – nem a sikerhez, a mi még lehet erő, hanem csak – a bátorpróbálkozáshoz [talán elég lehet; Cs.T.]”.³⁶ Jól jellemezte Khuen-Héderváry helyzetét Burián István, későbbi külügyminiszter. Tisza István még nem térhetett vissza rögtön kormányfőként. „Nyíltan kifejezve a mérleg úgy alakult, hogy Khuen-Héderváry politikai egyéniségének kockáztatása nem jelentett pótolhatatlan áldozatot, de Tisza Istvánt a múltak sikertelenségei után ismét kétes helyzetbe sodorni sem pártpolitikai, sem országos közérdekű szempont nem lehetett”.³⁷ Mint az idézetből kiderül, a Tisza Istvánhoz közel álló, Társaskör-tag, később munkapárti képviselő, Horánszky Lajos szintén átlátta a helyzetet, de annyit Khuen-Héderváryról is meg kell megjegyezni,

miniszterelnökként házszabályellenes módon fogadtatta el annak módosítását. A szimbolikus dátum tágabb értelemben jelentette az erőszakos parlamenti fellépést az obstrukció letörése az ellenzék megrendszabályozása érdekében. Az akkori ellenzék, és a szabadelvű politikusok jelentős része is ezt súlyos házszabálysértésként, a felszólalás jogának megengedhetetlen korlátozásaként és a parlamentarizmus ellen elkövetett merényletként definiálta.

³⁵ Vermes Gábor véleménye szerint Khuen-Héderváry Károlynak már csak azért is ilyen nyilatkozatot kellett tennie, mert az uralkodó is elvárta ennek megvalósítását (Vermes G.: Tisza István i.m. 156.). A későbbiekben még utalni fogunk a kérdésre, de előre jelezzük, hogy Ferenc József valójában az 1906-os paktum utolsó pontjának beváltásához ragaszkodott és nem az általános szavazati joghoz.

³⁶ Burián István naplói 1907–1922. Burián István távirati könyvei 1913–1915. Szerk. Horváth Erzsébet – Tenke Sándor. Bp. 1999. 29.

³⁷ Horánszky Lajos: Tisza István és kora. 2. kötet. Bp. 1994. 744.

Andrássy Gyula is közel hasonló szellemben nyilatkozott az új miniszterelnökről január 15-én. „Jó, ha olyanok is vannak, akik gyengébb alkalmazkodási képességüknel és fogyatékosabb életrevalóságuknál fogva, bizonyosságot szolgáltatnak arra, hogy ha következetességükkel nem is akarják az ország békéjét földűlni, de készek arra, hogy önmagukat földolgozzák” (OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1910. január 15.). Andrássy kiábrándult nyilatkozata lehetett pillanatnyi hangulatának következménye is, mivel még február elején is igyekezett rávenni a Khuen-Héderváry Károlyt, hogy mégiscsak adja át helyét Tiszának.

hogy 1903 nyarán közel hasonló helyzetben lett miniszterelnök.³⁸

Khuen-Héderváry Károly személye kevesebb indulatot kavart, így alkalmasabb volt arra, hogy előkészítse a politikai arénát Tisza István számára. A közel azonos politikai irányvonalból és a személyiségbeli különbségekből mindenképpen az következett, hogy 1910-ben alkalmasabbnak bizonyult egy fordulat végrehajtására, mint Tisza István.

Az új kormány kinevezésének hírére január 13-án Tisza István és Andrássy Gyula ismét megbeszélést tartott. Andrássyt sikerült megnyugtatni, Tisza kezességet vállalt, hogy az új kabinet jóindulatú lesz az Alkotmánypárt irányában. Egyébként pedig a kormány „a választótörvényt illetően az általános választójog elvi alapjára helyezkedik, feltétlenül biztosítani akarja a magyar szupremáciát és az értelmiség befolyását” – tájékoztatta Tisza István a szorult helyzetben lévő Andrássyt.³⁹ A kötelezettségvállalás később nem kevés nehézséget okozott Tisza Istvánnak, viszont mindenképpen szükség volt rá, ez az Alkotmánypárt Végrehajtó Bizottságának január 15-i ülésén elhangzottakból is kiderült: „Hagyjanak engem Justhtal együtt krumplit kapálni” – célzott visszavonulására Andrássy. Több párttag részéről felmerült az is, hogy inkább ellenzékbe kellene menni az új kormánnyal szemben.⁴⁰ Minden kiábrándultság és keserűség ellenére Andrássy Gyula is csak úgy tervezte a visszavonulást, mint Tisza

³⁸ Az év (1903) közepén távoznia kellett Széll Kálmán miniszterelnöknek, ezzel a kormánypárton belül az ellenzékkel szembeni határozottabb fellépést sürgetők kerültek többségbe. Az utódok között felmerült Tisza István neve is, csakúgy, mint Khuen-Héderváry Károlyé, aki szintén a Szabadelvű Párt radikális lépéseket (obstrukció letörése, házszabály szigorítása stb.) szorgalmazó szárnyához tartozott. Akkor alig hajszálon múlt, hogy nem Tisza Istváné lett a miniszterelnöki poszt, pedig ő – hasonlóan 1909 – 1910-hez – ekkor is vonakodott elvállalni a kormányfői tisztséget. Végül mégsem kellett sokat várni az első Tisza-kormányra, mivel Khuen-Héderváry Károlynak már novemberben le kellett mondania: jöhetett Tisza István a rendcsinálás politikájával. (*Tisza István: Az 1903-as válság*. In: Gróf Tisza István összes munkái. 1. kötet i.m. 697–704.)

³⁹ OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1910. január 13.

⁴⁰ MNL OL X 9572 34861. tekercs. Andrássy napló. 1910. január 15.

Andrássy Gyula politikától való visszavonulásának egyik központi motívuma a katonai-nemzeti jellegű követelések kérdése. Mivel Andrássy ezek mellett elkötelezte magát, így nem akart olyan párthoz csatlakozni, amely a közös hadseregbe vonatkozó, nemzeti jellegű követeléseket mellőzné. Előre láthatóan szintén problémát okozott volna, hogy Tisza mellett a kormányt támogató új politikai tömörülésben Andrássy már nem vállalhatott volna pártvezéri szerepet. (*Szalai M.: Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája* i.m. 89.).

István tette 1906-ban. Nem kívánta a koalíciós kormány bukásával befejezni politikai pályáját, de az új kormánypártba sem akart belépni, inkább pártja és politikája számára igyekezett pozíciót szerezni az új alakulatban.

A képviselőházban 1910. január 28-án bemutatkozó kormánynak a többség bizalmatlanságot szavazott, így elnapolták a Ház üléseit. Másnap lemondott a pár hete kinevezett Khuen-Héderváry-kormány. Mivel a bizalmatlansági szavazásra és az ebből következő forma szerinti lemondásra számítani lehetett, ezért Ferenc József – ismét összhangban egy előre kigondolt tervvel – elutasította a kormány lemondását, és a parlamentet feloszlató javaslat kidolgozására szólította fel a miniszterelnököt.⁴¹ A cél egyértelmű volt: a parlamenti többség megszerzése választások útján. Az új kormány számára nagy kockázatokat jelentett a választás, azonban mielőtt erre sor került, mindenképpen létre kellett hozni az új kormányképes és a választásokon is eséllyel induló pártot.

A február első fele az új politikai alakulat megszervezésének jegyében telt. Abban többnyire mindenki egyetértett, hogy az Alkotmánypárt és a Néppárt belépni szándékozó tagjai előtt semmiképpen sem szabad bezárni a kapukat. Andrássy Gyula Alkotmánypártja és az új kormány viszonya szóba került a Tisza Istvánnal való megbeszéléseken is. Andrássynak alapvetően még ekkor is az volt a véleménye, hogy nem Khuennek kellett volna vállalnia a miniszterelnökséget. Bár így is támogatta a kormányt, de a kabinet „magatartásának az Alkotmánypártra nézve egyenesen provokatív jellege volt”, utalt Andrássy a leendő kormánypárt létrehozása körüli tárgyalásokra, amikbe a kormányfő nem vonta be az Alkotmánypártot.⁴² Andrássy elpanaszolta azt is, hogy a kormányfő egyáltalán nem tárgyalt vele kinevezése előtt. Csak egyetlen feltételt szabott Tisza Istvánnak ahhoz, hogy miniszterelnökként is támogassa: ismerje el, hogy korábbi miniszterelnöksége idején helyes céljai voltak, csak nem megfelelő eszközöket használt azok eléréséhez. Korábban Apponyinál találkozhattunk ezzel a kitétellel, Tisza István ezúttal megadta rá a választ is: csak azt

⁴¹ Barabás Kun József bevezetője Gr. Tisza István beszédéhez a Vigadóban a Nemzeti Munkapárt 1910. febr. 19-i alakuló nagygyűlésén. In: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 4. kötet i.m. 84.

⁴² OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1910. február 2.

tette rosszul, hogy 1904-ben november 18-ig várt, de alapján 1910-ben is hasonló módon járna el. Andrássy ezzel természetesen nem értett egyet, de ettől függetlenül nyomban megígérte, hogy másnap beszél Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökkel egy esetleges Tisza-kabinet ügyében.⁴³ Két nap múlva, február 4-én Andrássy Gyula valóban felkereste Khuen-Héderváryt, akinek felrótta, hogy lépéseivel nagyon megnehezítette az együttműködést az Alkotmánypárt és a kormány között. Ezen felül azt is, hogy a miniszterelnök nyilatkozataiban tovább ment a választójog kiterjesztésének kérdésében, mint azt Andrássy vagy Tisza szeretne volna. Pedig, jelezte Andrássy, a tekintélyes nevek nagyot lendítenének a kormány szekerén, mert így csak a Nemzeti Társaskör tagságára számíthatnak, de még mindig nem lenne késő lemondani Tisza javára. A naplóbejegyzés szerint csak tömondatokban válaszoló kormányfő azzal zárta le a beszélgetést, hogy ebben a kérdésben most nem akar dönteni.⁴⁴ Andrássy Gyula kísérlete, hogy pártja számára fontos pozíciókat szerezzen az új kormánypártban, kudarcba fulladt.

Mint láttuk, ekkor Tisza István már elkötelezte magát egyrészt amellyel, hogy Andrássyval és pártjával jóindulatú lesz a kormány, másrészt a kabinet támogatása mellett is. Tisza ennek megfelelően igyekezett rávenni a miniszterelnököt az Alkotmánypárttal kapcsolatos nézeteinek megváltoztatására. Khuen-Héderváry Károly valójában nem zárta el az utat a kormánypárt felé Andrássyék elől sem, de főként az egykori szabadelvűekre számított. Ennek megfelelően a kormányfő semmilyen előzetes tárgyalásba nem akart belemenni az Alkotmánypárttal, nehogy feltételeket szabhassanak, és ezzel jelentős pozíciókra tegyenek szert már az új párt létrehozása előtt. Ezzel szemben, mint fent jeleztük, február 10-én Tisza biztosította Andrássyt arról, hogy az alapításnál tekintettel lesznek az Alkotmánypárt tagságára, és csak annak feloszlása és a közös eszmecserék után hozzák létre az új kormánypártot.⁴⁵

⁴³ Uo.

⁴⁴ OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1910. február 4

⁴⁵ Szalai Miklós: Részletek Ifj. Andrássy Gyula naplójából. Történelmi Szemle 45. (2002: 1–2. sz.) 194.

Szalai Miklós Andrássy biográfiájában is megerősíti, hogy a Khuen-Héderváry-kormány nem akarta elzárni Andrássyék elől az utat az új kormánypártba, de a vezető pozíciókat mindenképpen az egykori szabadelvűeknek tartották fenn (Szalai M.: Ifj. Andrássy Gyula élete és pályája i.m. 89.).

Tisza István ekkor már biztosan ismerte a pártalapítás menetrendjét, ennek megfelelően tájékoztatta Andrássyt is. Mindjárt másnap, február 11-én döntöttek a Nemzeti Társaskörben az alakulás időpontjáról (február 19.). Ezt követően az Alkotmánypárt sem várt sokáig, február 12-én határoztak a párt feloszlásáról, ezzel egy időben Andrássy kérte a miniszterelnököt, hogy várjanak az új párt létrehozásával addig, amíg az Alkotmánypárt hivatalosan be nem jelenti a fenti határozatot február 15-én. Ezúttal a kormányfő válasza kedvező volt, Khuen-Héderváry arról is biztosította Andrássyt, hogy az alkotmánypárti főispánok egy része hivatalban maradhat.⁴⁶ Bár az általunk ismert források egyértelműen nem utalnak rá, azonban minden valószínűség szerint Tisza István befolyásának engedve döntött úgy Khuen-Héderváry Károly, hogy megvárja az Alkotmánypárt feloszlását.

A Nemzeti Munkapárt végül minden oda belépni szándékozó előtt kitárta kapuit, de csak február 19-e után. Talán csak a volt Alkotmánypárt volt kivételezett helyzetben, azonban érdemben a pártalapítás körüli részletekbe ők sem tudtak beleszólni. Végül soron Khuen-Héderváry Károlynak sikerült elérni, hogy ne támasszanak feltételeket az Alkotmánypárt belépni szándékozó tagjai az új kormánypárt alapításakor. A kormányfő február 11-én már nyugodtan belegeyezhetett abba, hogy még az alapítás előtt csatlakozhassanak Andrássy pártjának volt tagjai, mert ekkor már biztosítva voltak a vezető pozíciók a Nemzeti Társaskör fontosabb tagjai számára. Annyiban viszont Tisza István is sikert ért el, hogy lebeszélte Khuen-Héderváryt eredeti tervéről (ami szerint csak a Munkapárt megalakulása után csatlakozhattak volna az Alkotmánypárt tagjai), mivel ez olyan kiszolgáltatott helyzetbe hozta volna az Andrássyt követőket, hogy csak nagyon vékony lett volna a határvonal a kormánypárthoz való csatlakozás és a nyílt ellenzékiesség között. Az Alkotmánypártban megvolt az ellenzéki szerep vállalására irányuló szándék is, végül Andrássy Gyula és Tisza István együttműködése volt az, ami megakadályozta ennek az irányzatnak a felülkerekedését a feloszlás előtt álló pártban.⁴⁷

⁴⁶ Pölöskei F.: A koalíciós felbomlása i.m.141.

⁴⁷ Az Alkotmánypárt Végrehajtó Bizottságának 1910. február 15-i ülésén a tagság egy része inkább az ellenzéki szerep mellett döntött volna (OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1910. február 15.). A Nemzeti Munkapárt és az Alkotmánypárt

Kétségtelen, hogy Andrássyt és Tiszát csak a bonyolult politikai helyzet állította azonos oldalra (még ha az 1909-es év nagy részében igyekeztek is egymásra hárítani a nehéz helyzetben való kormányzás terhét), amihez segítségükre volt a közös elvi álláspont az általános választójoggal illetve ennek demagóg célokra való felhasználásával szemben is. Ilyen alapon persze Tisza szembekerülhetett akár Lukács Lászlóval és Khuen-Héderváry Károllyal is, a következőkben ezekre a kapcsolati viszonyokra igyekszünk rávilágítani.

A Nemzeti Társaskör belső konfliktusai 1909-1910-ben

Az eddigiek alapján is következtetni lehetett már arra, hogy az 1906-ban létrejött Nemzeti Társaskörön belül komoly belső viták voltak a koalíciós kormány végső időszakában, és a Khuen-Héderváry-kabinet első heteiben. Tisza István, Lukács László és Khuen-Héderváry Károly is a Társaskör meghatározó tagja volt. Ez egy olyan belső konfliktust feltételez, amit nem lehet mellőzni, ha Tisza politikai kapcsolatrendszerét akarjuk bemutatni. Valójában igen nehéz szétválasztani ezeket a konfliktusokat a politikai helyzettől, azzal szoros összefüggésben álltak.

Tisza István igen nagy tekintéllyel rendelkezett, mégsem kerülhette el, hogy szóba ne kerüljenek a Társaskörben a közte és Andrássy között zajló megbeszélések. Beöthy László már a 1909. január 17-i találkozó⁴⁸ után arra kérte Tiszát, hogy jelenjen meg a Társaskörben, és tisztázza viszonyát Andrássy Gyulával, mivel Lukács és a Társaskör több tagja is rossz szemmel nézte eszmecseréjüket.⁴⁹ Ebből látható, hogy Lukács László már a Justh Gyulával folytatott tárgyalások előtt sem Andrássy Gyulával képzelte el az együttműködést.

Mint fentebb jeleztük, az 1909 májusi audienciákon mind Tisza István, mind Lukács László a kivárást javasolta Ferenc Józsefnek. Tették mindezt azzal a különbséggel, hogy

egyesülésének körülményeihez l. Szalai M.: Ifj. Andrássy Gyula élete és pályája i.m. 88–89.

⁴⁸ Tisza és Andrássy 1909 januári találkozásához: l. 21. lábjegyzet

⁴⁹ Barabás Kun József bevezetője a főrendiház 1909. márc. 1-i üléséhez. In: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 4. kötet i.m. 34.

Lukács konkrét tervet vázolt az uralkodónak, aminek végrehajtásához az év nyarán engedélyt is kapott Bécsből.⁵⁰ Lukács megbízatásában nagy szerepe volt annak, hogy a koalíciós kormányban meglévő ellentéteket elmélyítse. A koalíció felbomlasztására irányuló szándék jelen volt más formában is a Társaskör tagságának elképzelései között, de ez önmagában elég semmitmondó cél lehetett, ha arra gondolunk, hogy a koalíciós kabinet miniszterelnökétől, Wekerle Sándortól a kormánytagokon át Ferenc Józsefиг már mindenki szabadulni akart a kormányzati felelősségtől (az uralkodó esetében pedig a koalíciós kormánytól). A következő lépésekről viszont már nagyon eltérőek voltak az elképzelések, Tisza inkább Andrássyval próbálkozott, míg Lukács a Justh vezette függetlenségiekkel. Lukács tervének egyik legfontosabb pontja az általános választójog volt, ezen az alapon képzelte a legalább ideiglenes szövetséget Justhékkal, cserébe elvárva persze minden radikális közjogi vagy gazdasági program feladását.⁵¹

Tisza István már csak az általános választójog miatt sem tartotta járható útnak Lukács akcióját, nem is beszélve a függetlenségiek Justhtal tartó szárnyáról (mint Lukács László tárgyalópartnereiről), amely közjogi radikalizmusa és obstrukciós politikája miatt soha nem kerülhetett közös nevezőre Tiszával. Ezzel szemben, 1909 nyarán már közismert volt a tájékozottabb politikai körökben, hogy Andrássy Gyulát és Tisza Istvánt azonos oldalra állította a választójog kérdése.⁵² Ez alapján nincs semmi alapunk arra gondolni, hogy míg Tisza Andrássyt igyekezett meggyőzni a kormányfői poszt vállalásáról (vagy viszont, Andrássy Tiszát), addig egy ezzel párhuzamos és szorosan összefüggő akció keretében Lukács László tárgyal Justh Gyuláékkal egy végső soron közös cél érdekében. Ha egy kétirányú közös akcióról lett volna szó, akkor valójában csak egy taktikai okokból kreált látszatellentét lett volna Lukács és

⁵⁰ L. 22. lábjegyzet

⁵¹ Lukács László megbízatásának hátterére jól rávilágít Thallóczy Lajos megjegyzése. A hazai politikai helyzetet is jól ismerő, közös pénzügyminiszteri osztályfőnök Thallóczy szerint: „.....Lukács budapesti kihallgatásánál vette kombinációba a király Lukácsot, aki a függetlenségi párttal, mint többséggel minden engedmény nélkül ki akarja kapartatni a választójogot, és a bankkérdést reméli, hogy ekképp elodázhathja” (OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 1677/1. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai. 7. csomó. No. 920. 1909. június 15.).

⁵² 1. OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 1677/1. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai. 7. csomó. No. 921. 1909. június 16.

Tisza István között, de az ellentétnek nagyon is voltak valós alapjai. Természetesen azt is nehéz lenne tagadni, hogy valamiféle érdekközösség mégiscsak volt Lukács László és Tisza István között. Mind a ketten az egykori szabadelvűek hatalomra kerülésén munkálkodtak, de ez miatt még helytelen lenne teljesen összerosni Lukács nyári vagy őszi végű *homo regiusi* megbízatását⁵³ és a Tisza–Andrássy kapcsolat szálát az uralkodó osztályon belüli csoportérdekek közössége alapján, mint ahogy néhány évtizeddel ezelőtt még tették.

Teljesen más a helyzet Tisza és Khuen-Héderváry esetében. Már Lukács László királyi megbízatásának kezdetén is szóba kerül Khuen-Héderváry Károly, mint lehetséges kormányfő, amennyiben nem járna sikerrel Lukács küldetése.⁵⁴ A két politikus kapcsolatáról Náray Lajos már egyenest azt vetette fel, hogy a későbbi Munkapártban akár egy Tisza István vezette konzervatív és Lukács–Khuen-Héderváry vezette progresszív áramlat is kialakulhatott volna.⁵⁵

Hogy Lukács és Khuen-Héderváry Károly politikailag közel álltak egymáshoz, azt nem csak az 1909–1910-ben történtek bizonyítják. “Mi itt már nem tehetünk semmit; gróf Khuen, Lukács és én eddig minden lehetőt elkövettünk. De a mi szerepünk már véget ért”, írta Kristóffy József 1908 októberében Alexander Brosch von Aereunaunak, a trónörökös katonai irodája vezetőjének.⁵⁶ A koalíciós kormányzás alatt a trónörökös

⁵³ Lukács László 1909 nyár elején kezdődött tárgyalásai (l. 22. lábjegyzet) az év őszén tovább folytatódtak, azonban Justh Gyula december 30-i audienciáján továbbra is ragaszkodott az önálló bank mihamarabbi felállításához (1911-től), amit Ferenc József nem fogadott el. Bár a Lukács László és Justh Gyula közötti tárgyalások egy rövid ideig még folytatódtak, de 1910 januárjától már nagyobb esély volt Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöki kinevezésére egy régi szabadelvűekből álló kormány élén, mint a Lukács–Justh alternatíva megvalósulására (l. *Pölöskei F.*: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása i.m. 112–114.).

⁵⁴ OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 1677/1. Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai. 7. csomó. No. 926. 1909. június 24.; No. 927. 1909. június 25.; No. 929. 1909. június 27.; No. 947. 1909. július 25.

⁵⁵ Náray Lajos politikai jegyzetei 1910–1912. Szerk. Szabó Ferenc. Békéscsaba–Szeged. 1988. 44–45. Náray Lajos (1870–1919): Szabadelvű, majd 1906 és 1910 között alkotmánypárti képviselő. A Nemzeti Munkapárt tagja 1910-től, később (1911–1912) a képviselőház elnöke. Az 1913-as választójogi törvényjavaslat vitái során kilép a Munkapártból, és függetlenként marad képviselő.

⁵⁶ *Kristóffy J.*: Magyarország kálváriája i.m. 565.

Az idézet Andrássy Gyula plurális választójogának megbuktatására utalt, ennek érdekében Kristóffy mindenképpen Ferenc Ferdinánd személyes közbenjárását javasolta Ferenc Józsefnek. Bár visszaemlékezéseiben nem jelölt meg pontos időpontot, de Ferenc Ferdinánd irathagyatékából kideríthető, hogy a levelet 1908. október 31-én keltezte (Kristóffy József jelentése Alexander Brosch von Aereunaunak, 1908. október 31. MNL OL X 8492 Nachlass Erzherzog Franz Ferdinand. W 1292. 306–307. f.).

köréhez csatlakozott Kristóffy már ekkor is számolt mindkét politikussal, ahogy ők is vele.⁵⁷ Természetesen sem Lukács László, sem Khuen-Héderváry Károly nem tartozott szorosan a főherceg környezetéhez, de ha a politikai helyzet úgy alakult, közel kerülhettek hozzá. Mindez Tisza István esetében elképzelhetetlen volt.

A híradások alapján úgy tűnik, hogy a Társaskörben 1909 decemberében és az újév januárjában volt a legélesebb a konfliktushelyzet. Tisza egy itt tartott beszédben egyenes úg fogalmazott, hogy „Lukács László a leghelyesebben tenné, ha világos 67-es alapon szervezne kormányt s ez esetben kétségtelenül erős támasztékot nyerne. Vagy pedig alakítson Justh Gyula kabinetet, de a saját emberivel, saját programja alapján.”⁵⁸ Tisza nem csak magát igyekezett elhatárolni Lukácstól, hanem az egész Nemzeti Társaskört is próbálta távolságtartásra bírni, ez azonban csak január első napjaiban sikerült, és akkor sem teljes mértékben. Ekkor mondták ki Tisza javaslatára, hogy amíg a Lukács László vezetésével alakítandó kormány semmit sem tesz azon kívül, hogy „pur et simple indemnitást kér, azért, hogy a tárgyalásokat [a kormányalakításról; Cs.T.] tovább folytathassa, addig semmi okot nem látnak a Társaskör tagjai arra, hogy ellene forduljanak. De igenis súlyt helyeznek annak a megállapítására, hogy a Nemzeti Társaskör és a Kör tagjai ezzel az akcióval nem szolidárisak”.⁵⁹ Tisza azzal is fenyegetőzött, hogy rögtön kilép, amennyiben a Társaskör mégis szolidaritást vállalna.⁶⁰

A Társaskör nyilatkozata „uralkodó felfogásról” tudósít, azonban ez nem zárja ki, hogy Lukácsnak is voltak támogatói. Az idézet szerint a szolidaritást szintén csak akkor tagadja meg a tömörülés Lukács kísérletével szemben, ha többre vállalkozik, mint a kormányzáshoz feltétlenül szükséges indemnitás kérése a kormányalakítási tárgyalások folytatásához. Lukács László tervei minden bizonnyal túlmutattak ezen,

⁵⁷ Lukács László utal rá egy későbbi visszaemlékezésében, hogy „én nagyon jól ismertem az ő [Ferenc Ferdinánd; Cs. T.] magyarországi politikai és katonai ügynökeit, vigyáztam is a körmükre....” (kiemelés a szerzőtől) (*Lukács László: Újabb részletek Lukács László emlékirataiból.* Budapesti Hírlap 48. (1928.03.15.) 8.). Lukácsot szintén számon tartották a főherceg környezetében még 1909-ben is. Egy uralkodói kihallgatás előtt kifejezetten kérték tőle, hogy javasolja a Wekerle-kormány azonnal felmentését, és egy korábbi szabadelvű politikus kormányalakítási megbízatását az általános, titkos választójog programjával (uo.).

⁵⁸ A király nem döntött. Az Újság 7. (1909. december 19.) 5.

⁵⁹ Az új kormány. Az Újság 7. (1910. január 6.) 2-4.

⁶⁰ Uo.

mégsem sikerült élesebb nyilatkozatra rábírní a tagságot. Ha ehhez még hozzátesszük azt is, hogy a nyilatkozat már csak 1910 januárjában született meg (alig pár nappal Lukács akciójának végleges bukása előtt), akkor nem alaptalan a felvetés, hogy valóban megosztott volt a tagság. Tisza nagyobb tekintéllyel rendelkezett, Lukácsnak pedig a királytól nyert kinevezés biztosított respektust.

Amennyire a sajtó alapján megállapítható, a Nemzeti Társaskörön belüli éles konfliktus nem tarthatott sokáig. Tisza István is már mérsékeltebb hangnemben nyilatkozott január 8-án.

Igaz, ez esetben már az új kezdeményezésnek, Khuen-Héderváry Károly leendő kormányának is szólhatott a megjegyzés, miszerint a kabinet tagjai nincsenek eltiltva a Társaskörben való megjelenéstől, csak egy időre maradjanak távol. Ellenben a lojalitásból tett látogatásokat szívesen venné továbbra is a miniszterek részéről.⁶¹ A megváltozott helyzetben már sokkal inkább az lehetett a cél, hogy nyíltan ne adjanak politikai jelleget a Társaskörnek, még akkor sem, ha valójában már hónapok óta valóságos politikai tényezővé váltak. Ez a vélemény a domináns még január 13-án is, holott akkor Khuen-Héderváry Károly már kinevezett miniszterelnök volt. Tisza István biztosította a kormányt támogatásáról a maga nevében, habár elismerte: vannak különbözőségek nézeteikben. Jól jellemzi a helyzetet, hogy amikor a miniszterelnök megjelent a Társaskör egyik gyűlésén, azonnal hangosan üdvözölték, mire az érkező humorosan igyekezett lehűtötte a sokaságot: „– Nono – szólt Khuen-Héderváry gróf – hiszen társaskör vagyunk. – Tehát nem politizálunk, – vágta vissza – de éljeneznünk csak szabad”.⁶² A kormány tagjai a Társaskörből kerültek ki, így – bár az nem adott politikai programot – nagyon is tudhatták, hogy az egykori szabadelvűek politikája felé kell lojálisnak lenniük. A nagy kérdés valójában nem is az volt, hogy nyíltan politizált-e a csoportosulás, hanem az, hogy a Nemzeti Társaskörön belül a Tisza- vagy a Lukács-féle irányzat híve-e valaki (bár a kettőt természetesen nem lehetett teljesen elválasztani egymástól).

Egyáltalán nem mellékes szempont, hogy Khuen-Héderváry Károly 1910 elején

⁶¹ Lukács László és Justh Gyula. Az Újság 7. (1910. január 8.) 3.

⁶² Hatvanhetes kormány. Az Újság 7. (1910. január 13.) 3.

többször is utalt az általános választójogra, mint a tervezett jogkiterjesztés alapjára. A Tisza számára mintegy határkövet jelentő fogalmat közelítette meg ezzel igen veszélyes mértékben a miniszterelnök, amit túlhaladva akár egymással szembe is találhatták volna magukat. Egy január 14-i interjúban is így nyilatkozott a miniszterelnök, de rögtön megjegyezte, „hogy én azt mondjam hozzá titkos, egyenlő, vagy milyen, erről nem beszélhetek”.⁶³ Khuen-Héderváry Károly valószínűleg nem volt az általános választójog híve, taktikai okok kényszeríthették ilyen nyilatkozatokra, nem is beszélve arról a kötelezettségről, amelynek beváltását a koalíciós kabinettől örökölte meg.⁶⁴ Tisza István, mint fentebb bemutattuk, még a hangzatos jelszavak szintjén is elvette az

⁶³ Kiújul a koalíció. Az Újság 7. (1910. január 15.) 4.

⁶⁴ A jogkiterjesztést nem utolsó sorban Ferenc József is elvárta kormányától, ahogy az 1910-es trónbeszédben állt: „Kormányunk erre vonatkozólag az általános választójog alapján oly törvényjavaslatot fog az országgyűlés elé terjeszteni, amely a magyar állam egységes nemzeti jellegének teljes megóvása mellett a demokratikus fejlődés igényeinek meg fog felelni” (Képviselőházi irományok 1910. I. kötet. 1.). A trónbeszéd csak a nagy általánosságok szintjén jelölték meg a célokat, de végleges szövegük minden esetben a miniszterelnök és az udvar közti levélváltások után alakult ki. Ahogy Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök nyilatkozataiban, itt is csak alapelveként szerepelt az általános választójog, és ezzel együtt, a mondat második fele korlátozta is annak értelmét.

Ferenc József ragaszkodott az 1906 áprilisi paktum utolsó pontjának betartásához, de ez távolról sem jelentette önmagában az általános választójogot (a kifejezés értelmezésétől függetlenül Khuen-Héderváry és a trónbeszéd alapján az uralkodó is csak elvi alapként képzelte). Ezt alátámasztja az is, hogy Ferenc József bármiként is értelmezte a paktum utolsó pontját 1908 októberének végén, mégiscsak beleegyezett a plurális választójogi törvényjavaslat parlamenti beterjesztésébe, igaz, a választókerületekről szóló javaslat képviselőház elé kerülésébe már nem (l. OSzK Kéziratár. Fol. Hung. 2974. Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. 1908. október 22-31.). Könnyen lehet ezzel is csak akadályozni akarta a számára amúgy nem tetsző javaslat útját, de fontos megjegyezni, hogy Ferenc József személy szerint valószínűleg nem volt az általános választójog híve, és ha mégis ragaszkodott egy ehhez közelítő reformhoz, az sokkal inkább a kényszerhelyzet (a paktumban vállalt kötelezettség) vagy taktikai okok (a koalíciós kormány ellentéteinek elmélyítése, ahogy pl. Lukács is tanácsolta) miatt volt.

Az általános választójogot Ausztriában valóban bevezették 1907-ben, ehhez természetesen a császár hozzájárulása is kellett. Ferenc József ezt a beleegyezést minden bizonnyal Magyarországon is megadta volna. Viszont mindez még nem feltételezi azt, hogy feltétlenül ragaszkodott volna ennek megvalósításához, sem Magyarországon, sem pedig Ausztriában. A magyar és az osztrák politikai viszonyok összehasonlító elemzése és a különbségekre való rávilágítás még várat magára, de hogy a Lajtán túl véghez vittek egy ilyen széles körű reformot, annak minden bizonnyal nem Ferenc József volt a fő mozgatórugója. (a témához l. *Somogyi Éva: Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861-1907)*. Bp. 1968.; *William Alexander Jenks: The Austrian electoral reform of 1907*. New York 1950.).

Bár Vermes Gábor szerint az uralkodó elvárta az 1906-os paktumból származó kötelezettségek beváltását az 1910-ben kinevezett kormánytól is (*Vermes G.: Tisza István i.m. 156.*), de ez mégsem történt meg (már amennyiben az 1913-as szűkebb körű jogkiterjesztést nem tekintjük egy ilyen beváltott ígéretnek). Végül egyetlen munkapárti kormánynak sem kellett azért távoznia, mert a választójog ügye miatt veszítette el az uralkodói bizalmat, bár ebbe közrejátszhatott a közeledő háború és az arra való felkészülés is.

általános választói jogot. Akár Lukács Lászlót, akár Khuen-Héderváry Károlyt nézzük, mindketten számolhattak például a választókerületek manipulálásával úgy, hogy azzal kizárják a sokak által csodaszernek tartott általános szavazati jog számukra nem kívánt hatásait. Tisza István viszont felelőtlen demagógiának tartotta a jelszóval való játékot, ez az út számára járhatatlan volt. Mégis, ekkori nyilatkozataiban ugyanúgy jelen volt a miniszterelnök választójoggal kapcsolatos megjegyzéseinek kritikája (például a főrendiház előtt elmondott beszédében),⁶⁵ mint a kompromisszumra hajló állásfoglalás: „a nézeteltérés csakis ott lehet, hogy hol vonjuk meg a garanciák kellő határát”, mondta Tisza a Nemzeti Munkapárt megalakulásakor.⁶⁶

Az 1910-ben kinevezett Khuen-Héderváry-kabinet számára létfontosságú volt nem csak az új kormánypárt létrehozása és a sikeres választások, hanem Tisza István támogatása is. A három dolog természetesen szorosan összefüggött, de önmagában Tisza meggyőzése sem lehetett könnyű. Erre utal, hogy a február 19-én megalakult Nemzeti Munkapárton belül, Tisza István külön bizottságot hozott létre a választási előkészületekhez, és ezt nem rendelte alá a miniszterelnök által szintén e célból megbízott Jeszenszky Sándor irányításának.⁶⁷ A választási kampányban még mindig érezhető volt Tisza vonakodása, bár egyértelműen a kormányt támogatta, de: „.....nagyon jól tudom azt is, hogy az összes fellépett jelöltek álláspontja ebben a tekintetben az én nézetemmel nem találkozik”, jegyezte meg Sopronban a választójog kérdésére utalva.⁶⁸ Mindez vonatkozhatott az ottani munkapárti jelöltre, Solymossy Lajosra, de szólhatott akár a miniszterelnöknek vagy Lukács Lászlónak is.

Azonban még a soproni beszéd ellenére is úgy tűnik, hogy Tisza István éles szembenállása sokkal inkább a Lukács László és Justh Gyula közötti tárgyalásokra vonatkozott. Khuen-Héderváry Károly minden, általános választójogot érintő nyilatkozata ellenére szorosan együttműködött Tiszával, így könnyen lehet, hogy

⁶⁵ A főrendiház 1910. jan. 24-i ülése. In: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 4. kötet i.m. 66.

⁶⁶ Gr. Tisza István beszéde a Vigadóban a Nemzeti Munkapárt 1910. febr. 19-i alakuló nagygyűlésén. In: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. 4. kötet i.m. 101–102.

⁶⁷ Kristóffy J.: Magyarország kálváriája i.m. 661.

⁶⁸ Gazdasági és társadalmi kérdések – a koalíció bírálata. Sopron, 1910. április 16. In: Tisza István. Válogatott politikai írások és beszédek i.m. 155.

Tisza István is félretette a „demagóg eszközök” használatával szembeni ellenérzéseit. Főleg, mivel ismerte Khuen-Héderváry nyilatkozatainak háttérét (a választójog ügyének rendezése a koalíciós kormánytól megörökölt kötelezettség), és tudhatta azt is, hogy egy átmeneti periódus után úgyis az ő elképzelései alapján valósul majd meg a jogkiterjesztés. Lukács esetében már más volt a helyzet. A szintén 67-es, társaskörtag Lukács László még 1910 tavaszán – nyarán is azon munkálkodott, hogy valahogy mégis összehozzon legalább egy választási megállapodás Justh Gyuláékkal. Ha egy ilyen megállapodás létrejött volna, akkor Návay Lajos szerint „az egész választási küzdelem lényeges módosulást szenvedett volna, és Justh Gyula programja, nemcsak hogy a korona – különösen a trónörökös – szimpátiájára is számíthatott volna, hanem egyúttal nagy meghasonlást idézett volna elő a Munkapárt körében is a Tisza-féle konzervatív és a Khuen-Lukács-féle progresszív áramlat között”.⁶⁹ Könnyen lehet, hogy Návay rosszul látta a helyzetet, mivel ebben az esetben sokkal inkább egy olyan választási paktumról lehetett szó, amely végül – a terv szerint – csak csökkentette volna a függetlenségi mandátumok számát anélkül, hogy Justhéknak érezhető hasznuk lett volna a megállapodásból. Ellenben attól már valóban tartani lehetett, hogy a Munkapárton belül létrejön egy olyan csoport, amely a kormánypárt egységét veszélyezteti. Korábban a valójában csak ritkán egységes Szabadelvű Párt esetében is több példa volt erre.

Bár Khuen-Héderváry Károly legalább olyan szoros kapcsolatban volt Tisza Istvánnal, mint Lukács Lászlóval, de 1910 januárjában már nem dönthetett Lukács mellett. Számára sokkal inkább a politikai erőviszonyok voltak meghatározóak, és mivel ezek 1909 nyarától egészen 1910-ig inkább Lukács Lászlónak kedveztek, Khuen-Héderváry Károly nagyobb lehetőséget látott a királyi megbízás alapján Justhtal folytatott tárgyalásokban. Bármekkora tekintélye is volt Tisza Istvánnak a Társaskörön belül, Lukács László mégiscsak Ferenc Józseftől nyerte megbízatását, amint ez véget ért, már Khuen-Héderváry Károly számára is nyilvánvaló volt, hogy kit támogasson.⁷⁰

⁶⁹ Návay Lajos politikai jegyzetei i.m. 44–45.

⁷⁰ Khuen-Héderváry Károly már 1909 december közepén is úgy nyilatkozott Thallóczy Lajosnak, hogy valójában nem tart Lukáccsal, csak a Justh Gyulával való tárgyalások háttérében van szerepe, mintegy fenyegetésként arra az esetre, ha a függetlenségek kihátrálnának (OSzK Kézirattár. Fol. Hung. 1677/1.

Összegzés

A tanulmány központi témája Tisza István politikai kapcsolatrendszere 1909-1910-ben (Andrássy Gyula, Lukács László és Khuen-Héderváry Károly irányában), de ne feledjük azt sem, hogy egy olyan politikai erőterben igyekeztünk megtalálni a helyét, amelyben nem lehetett mellőzni más törekvések bemutatását sem. Tisza István választójoggal kapcsolatos elképzelései a vizsgált időszakban leginkább Andrássy Gyulához álltak a legközelebb. A másik oldalon szintén a Társaskör egyik neves személyiségét, Lukács Lászlót találjuk, aki Justh Gyulával igyekezett valamilyen átmenetileg kormányképes alternatívát megteremteni. Így Tisza politikailag közelebb került Andrássy Gyulához ebben az időszakban, mint a szintén Társaskör-tag Lukács Lászlóhoz, mindezt tette úgy, hogy a 67-es szabadelvűek „régí gárdájának” továbbra is meghatározó személyisége maradt. Az események háttérében jelen van még maga Ferenc József és trónjának örököse is, miközben Khuen-Héderváry Károly hol Lukácsot támogatta, hol Tisza Istvánt igyekezett biztosítani, hogy nem kell tartania a csak szavakban hangoztatott választójog-kiterjesztési terveitől.

A végül kormányt alakító Khuen-Héderváry Károly alkalmas személynek bizonyult az átmeneti helyzetben. Átmeneti helyzet, mivel még korai lett volna Tisza Istvánnak kormányfőként visszatérnie; másrészt pedig Khuen-Héderváry hidat tudott képezni Tisza és Lukács között azzal, hogy programját nem a függetlenségekkel tervezte megvalósítani, így Tisza jobban bízhatott benne még akkor is, ha többször is kétértelműen nyilatkozott az általános választójogról. Valóban volt kisebb feszültség Tisza István és Khuen-Héderváry Károly között is, de ettől függetlenül a kormány bírta Tisza támogatását (valójában fel sem merült, hogy ne így legyen, minden választójoggal kapcsolatos nézeteltérés ellenére sem), és a kettőjük között zajló vitában – a valós konfliktus mellett – volt némi mesterkélttség is. Tisza István természetesen kitartott elvei mellett, azonban tudhatta, hogy a legszélesebb körű jogkiterjesztéshez valójában sem a miniszterelnök, sem az uralkodó nem ragaszkodik, így mérséklet kritikája sokkal inkább a jelszóval való játék, a demagógia ellen irányult (bár azzal is tisztában lehetett,

Néhai Dr. Thallóczy Lajos osztályfőnök hátrahagyott iratai. 7. csomó. No. 1010. 1909. december 12.).

hogy ez szintén csak a politikai helyzet miatt volt így).⁷¹ Ennyiben valóban igaz, hogy a Nemzeti Társaskörön belül inkább érdekközösség volt és nem érdekellentét. Mindez azonban csak Tisza István és Khuen-Héderváry Károly kapcsolatára igaz (legalább részben). Tisza és Lukács László között viszont már csak abban az általános célban nyilvánulhatott meg az érdekek azonossága, hogy mindketten a régi szabadelvű politikusgárda visszatérésén dolgoztak. Egy ilyen viszonyban már lényegesen több volt a valós konfliktus is, mint a taktikusan alkalmazott, mesterkélt kritika.

Andrássy Gyulának legalább ilyen fontos szerep jutott Tisza István kapcsolatrendszerében. Mindkét fél számára fontos volt a másik támogatása, egy függetlenségi kormányt az általános választójog programjával egyikük sem fogadott volna el. Andrássy és Tisza nem bízott abban sem, hogy Justh Gyulaék idővel úgyis feladják programjukat, és lojális 67-essé lesznek vagy eltávolíthatóak a hatalomból, ahogy ezt Lukács László tervezte. Mindekét politikusnak jó oka volt a szoros együttműködésre. Tisza István mindenképpen biztosítani akart egy széles körű 67-es összefogást egy új kormánypárt megalakításához; Andrássy Gyula pedig az új pártban is képviseltetni akarta nézeteit, még ha ő maga időlegesen vissza is vonult az aktív politizálástól.

Tisza István ezeknek a kapcsolatoknak és konfliktusoknak a gyűrűjében tért vissza ismét a politikai életbe, ha nem is miniszterelnökként, de a kormánypárton belül mindenképpen vezető pozícióban. A Nemzeti Munkapárt végül alkalmasnak bizonyult a kormánypárti szerepre, hogy így történt, abban kiemelkedő szerepe volt Tisza Istvánnak. Az ehhez vezető út első lépéseinek bemutatása ezért sem volt minden tanulság nélküli.

⁷¹ Ferenc József és az általános választójog viszonyához l. 64. lábjegyzet

Tamás Csik

REMARKS TO ISTVÁN TISZA'S POLITICAL CONNECTIONS IN THE PERIOD OF COALITION GOVERNMENT'S FINAL CRISIS 1909-1910

The aim of the study to show István Tisza's political connections to Jr. Gyula Andrássy, László Lukács and Károly Khuen-Héderváry. While Andrássy was the Home Secretary in the coalition government, the other persons were members of the National Social Club as István Tisza by his own also belonged to this company. The Club was founded for the former governing party's members (Liberal Party) during the rule of the coalition (1906—1910).

While Tisza and Lukács were standing opposite each other in the issue of the universal suffrage and the direction of a new policy, Khuen-Héderváry was the best person to bridge the disagreement between Lukács and Tisza. It was a compromise as well that Károly Khuen-Héderváry would be the new prime minister in 1910. Otherwise Tisza's political ideas was standing closest to Gyula Andrássy's ones.

The prime minister Khuen-Héderváry was adverse Andrássy Gyula's party (Constitutional Party) at the first time, but Tisza persuaded Khuen-Héderváry of the negotiations with the Constitutional Party to be able to join the new governing party before the National Labour Party was founded. The former members of Andrássy's party could join the new governing party before it was founded, and their situation was not so defenceless as if they had not joined before the foundation of the National Labour Party. It was Tisza's merit.

While the former specialized literature emphasized that there had been a close community of interests between László Lukács and István Tisza, we see rather conflicts in this relationship. However in the case of Károly Khuen-Héderváry we have to accept that the conflict between him and Tisza was a political tactics partly.

Divinyi Zsombor

ORSZÁGGYŰLÉSI VÁLASZTÁSOK PEST-PILIS-SOLT-KISKUN MEGYE GÖDÖLLŐI (PEST MEGYE 4. SZÁMÚ) VÁLASZTÓKERÜLETÉBEN 1920 ÉS 1990 KÖZÖTT

(2. rész)

Az 1939-es képviselőházi választás

1939-ben az ország addig soha nem látott helyzetbe került. Gömbös személyes bukásának tekinthető, hogy bár kormányzása alatt képes volt az egyre hangosabb szélsőjobboldali pártokat és azok vezetőit elhallgattatni, illetve őket politikája révén diszkreditálni, de nem nevelt ki olyan utódot a pártban, aki képes lett volna ezt a politikát folytatni. Halála után várható volt, hogy a leghangosabb csoport közül kerül ki a miniszterelnök, aki először a mérsékeltebb Darányi Ignác, majd a nála jóval radikálisabb, nyíltan antiszemita Imrédy Béla lett. Imrédy kezdetben elérte mindazt, amit Gömbös és Darányi sem tudott; határozott politikával lépett fel a munkásosztály körében egyre népszerűbb nemzetiszocialista pártokkal és szervezetekkel szemben. Az első bécsi döntésben vállalt feltételekkel azonban végleg elkötelezte magát egy olyan politikai irány mentén, amely éppen az ellenkezője volt az addigi lépéseinek. A Csodaszarvas nevű fasiszta párt megalakításának terve, illetve a rendeleti úton való kormányzás kívánalma minden addigi parlamentáris keretet felrúgott volna, nem is beszélve a néptömegeket diszkrimináló zsidótörvényekről. Imrédy politikája teljesen szétforgácsolta a NEP frakcióját, amely a sorozatos kizárások és kilépések miatt kisebbségbe került az országgyűlésben. Így jogossá és politikailag is érthetővé

válik az új miniszterelnök, Teleki Pál kívánalma az országgyűlés feloszlatására és az új választások kiírására.

Az új választásokat új választási törvény alapján tartották meg. Az 1938. évi XIX. tv. alapvető változásokat tartalmazott, alapjában véve számolta fel a tisztán egyéni választókerületi jellegű rendszert. A törvény bevezette a titkos választást, amely régóta több ellenzéki párt kívánsága volt. Természetesen nem tette ezt „ingyen”; a titkosság bevezetésével párhuzamosan emelték a választói korhatárt (külön korhatár volt a listás és külön az egyéni választókerületi képviselő választás esetén), szigorították a műveltségi és vagyoni cenzust, azaz tovább szűkítették a választásra jogosultak körét. A második zsidótörvénnyel együtt a választási jogtól megfosztott személyek száma körülbelül 700 000 főre tehető.¹ A választási rendszerbe bekerült az országos listás választási csatorna, ahonnan összesen 125 mandátumot lehetett kiosztani, míg a 135 egyéni kerület mindegyike egy-egy képviselőt adott az új országgyűlésnek. A választási törvény a belügyminiszter hatáskörébe adta a választókerületek határainak módosítását is.

A választások egyértelmű győztese a Magyar Élet Pártja volt. A párt, amelyet a széthullott NEP alapjaira építkezve már Teleki épített fel, összesen 181 mandátumot szerzett a 260 fős országgyűlésben. A választás igazi vesztese az Szociáldemokrata Párt volt, amelyik mindössze csak 5 mandátumot tudott megszerezni. Hiába volt titkos a választójog, hiszen a mandátumszerzési aránytalanságok (a feltételezhetően erős szociáldemokrata bázissal rendelkező törvényhatósági városokban jóval több szavazat „ért” egy mandátumot, mint a vidéki kerületekben), illetve a szélsőjobboldali pártok – főleg nagyvárosi – térnyerése teljesen szétzilálta a párt lehetőségeit. A kigazdák szintén veszítettek népszerűségükből, ráadásul sok helyen nem köztük és a MÉP jelöltje között zajlott az igazi választási küzdelem, hanem a MÉP és a szélsőjobboldal jelöltje között, azaz több helyen mindössze a harmadik erővé váltak.

A nyilas pártok – köztük is a legerősebb Nyilaskeresztes Párt – egyértelműen megerősödtek, hiszen összesen 47 mandátumot szereztek. Olyan vidéki területen,

¹ *Pintér István: A kényszerpályára szavazott ország. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998. Szerk.: Földes György – Hubai László. Napvilág Kiadó, Bp. 1999.*

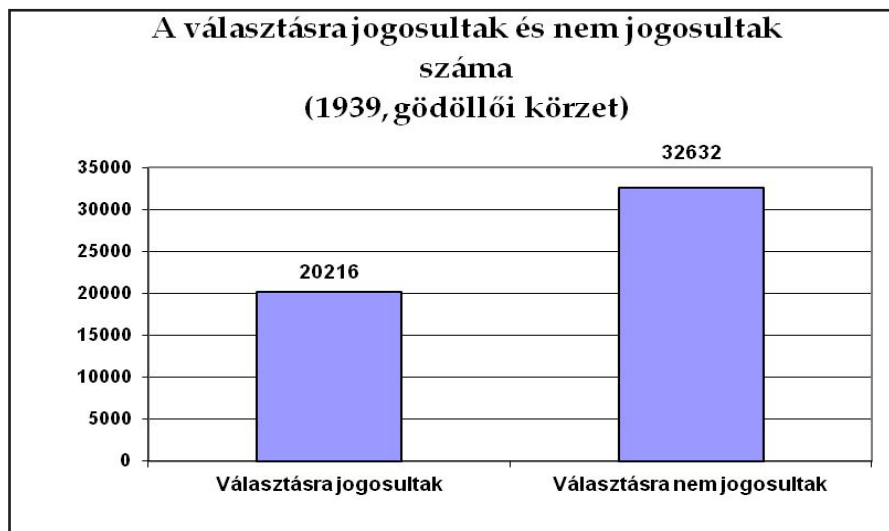
ahol eddig a szociáldemokrata párt volt erős (Szeged) megjelent valamelyik szélsőjobboldali párt is, mint számottevő politikai erő. Ami azonban igazán meglepő volt, hogy a budapesti lajstromos kerületekben kiemelkedően magas eredményt értek el, csakúgy, mint a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei listás választáson. Ezeken a területeken a Nyilaskeresztes Párt és a Nemzeti Front szavazati aránya nemhogy meghaladta a szociáldemokrata pártét, de például a Buda környéki, illetve a Budapest környéki választási kerületet meg is nyerték, illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében több egyéni képviselői mandátumot is szereztek (Aszód, Cegléd, Nagykáta, Monor). A választási eredmény egyértelműen mutatja e pártok előretörését, úgy, hogy közben a MÉP hegemoniáját egyáltalán nem veszélyeztették.

Az 1939-es választás Gödöllőn

A már korábban említett belügyminiszteri rendelet az addigi választókerületi beosztást igencsak megváltoztatta. Minthogy országosan kevesebb egyéni képviselőt lehetett bejuttatni az országgyűlésbe, növelni kellett az egyes választókerületek területét. Így a gödöllői választókerület összesen 11 településből állt ezen a választáson. Ezek a következők voltak: Dány, Ecser, Gödöllő, Gyömrő, Isaszeg, Maglód, Mogyoród, Pécel, Péteri, Szada, Zsámbok, míg az eddig ehhez a körzethez tartozó Fót átkerült a váci körzethez. Nemcsak területileg, hanem lakosságszámában is megnövekedett a kerület, hiszen több mint 20 000 választásra jogosult személy élt a kerületben.

14. diagram

15. diagram

Amint már korábban bemutatam, a megye és a főváros egésze erős szélsőjobboldali támogatói bázissal rendelkezett. A Gödöllővel szomszédos kerületek közül csak a váci kerületben nem nyert szélsőjobboldali jelölt, amely Gödöllő helyzetét igen speciálissá tette. Ugyanis ebben a kerületben nem a legerősebbnek számító Nyilaskeresztes Párt indult, hanem az indulási jogot a kevésbé népszerű és szervezett Keresztény Nemzeti

Szocialista Front szerezte meg.²

A kerületben nem indult el újra egyéni jelöltként Endre Zsigmond. Arról, hogy miért nem vállalta a jelöltséget, pontos adatok és feljegyzések nem állnak rendelkezésre, de közvetett módon lehet rá magyarázatot találni. Endre a körzetben és általában országosan is ismert politikusa, húzóembere volt a NEP-nek, majd a MÉP-nek is. A választási küzdelmek során a pártok megyei listájának fontos eleme volt, hogy ismert politikusok is rákerüljenek. Ennek megfelelően Endre Zsigmond a MÉP Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei listáján szerepelt, ám onnan nem jutott be az országgyűlésbe. Az, hogy nem indulhatott egyéni képviselőként, azt is mutatja, hogy minden valószínűség szerint Teleki nem bízott Endrében annyira, mint elődjei.

A választáson a gödöllői körzetben – a 4 évvel korábbihoz hasonlóan – ismét négy jelölt indult. Faragó Endre (MÉP), Cser Ferenc (KNSZF–NF), Paczner Jenő (FKGP) és Millok Sándor (SZDP) indulása minden idők legsokszínűbb politikai küzdelmét vetítette elő. Az 15 824 leadott érvényes szavazat közül a MÉP jelöltje 6899 (43,6%), Cser Ferenc 5497 (34,74%), Paczner Jenő 2005 (12,67%) és Millok Sándor 1423 (8,99%) szavazatot kapott.

A választást megelőző időszak alatt a Gödöllői Hírlap ismételten aktívan részt vett a választási kampányban – természetesen a Magyar Élet Pártját propagálva. A Gödöllői Hírlap 1939. május 28-i számában összegezte a kerületben induló pártokat és azok történetét. A leghosszabb terjedelemben a Kisgazda Pártot ostromozta, és megkérdőjelezte a rétegpártok létjogosultságát. A lap írása szerint a gazdatársadalom érdekeit sokkal jobban tudja³ védeni a MÉP, mint bármilyen rétegpárt, így működése nem szolgálja a gazdatársadalom érdekeit. A Nemzeti Front jelöltjének indulását azért tartotta feleslegesnek a lap, mert az első és második zsidótörvény megalkotásával a

² Nagyon kevés példától eltekintve (ilyen ellenpélda a ráckevei körzet) nem fordult elő, hogy két szélsőjobboldali jelölt indult volna. A pártok a választás előtt igyekeztek megegyezni, így elkerülendő, hogy kiüssék egymást a különböző jelöltek. A szóban forgó párt a Független Kisgazdapárt és az Egyesült Kereszténypárt szélsőjobboldali képviselőinek kiválásával alakult meg 1938-ban. Meizler Károly csatlakozásával programszerű kísérlet történt a keresztényszocializmus és a nemzetiszocializmus ötvözésére. A párt a parlamentben a feloszlítás előtt öt képviselővel rendelkezett. 1939 tavaszán a párt tagjainak egy része belépett a MÉP-be, másik részük egyesült a Nemzeti Fronttal. Az egyesült párt két része azonban továbbra is önállóan állított listás és egyéni képviselőket. A KNSZF egyéni jelöltjei 7 választókerületben indultak (Gödöllőn és Siklóson az NF-tall közösen).

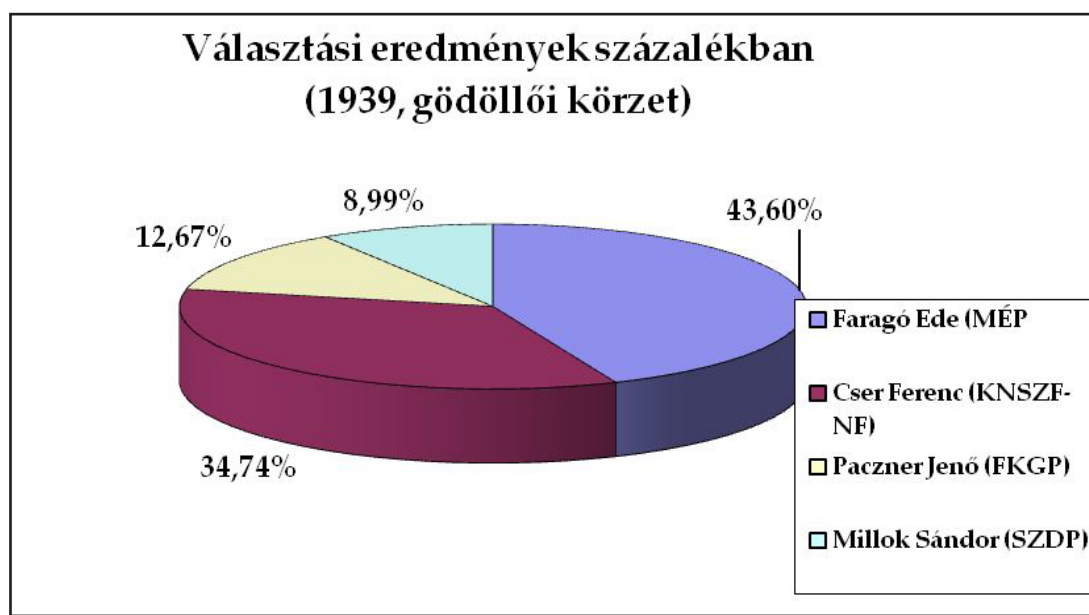
³ Gödöllői Hírlap. XII. évf. 22. szám, 1939. május 28.

MÉP már teljesítette a szélsőjobb minden olyan követelését, amely a továbbiakban ezeknek a pártoknak a követelése lehet. Az első szociáldemokrata jelölt indulását egész egyszerűen érthetetlennek értékelte a lap, mivel „a kerületben a szocialista eszméknek talajuk nincs”.⁴ A választás érdekessége, hogy Dányon, Maglódon, Péterin, Szadán és Zsámbokon Cser Ferenc szélsőjobboldali, Ecseren pedig Millok Sándor szocdem jelölt nyerte a választást települési szinten. Minden olyan település, amely eddig nem tartozott ehhez a kerülethez, ellenzéki győzelmet hozott.

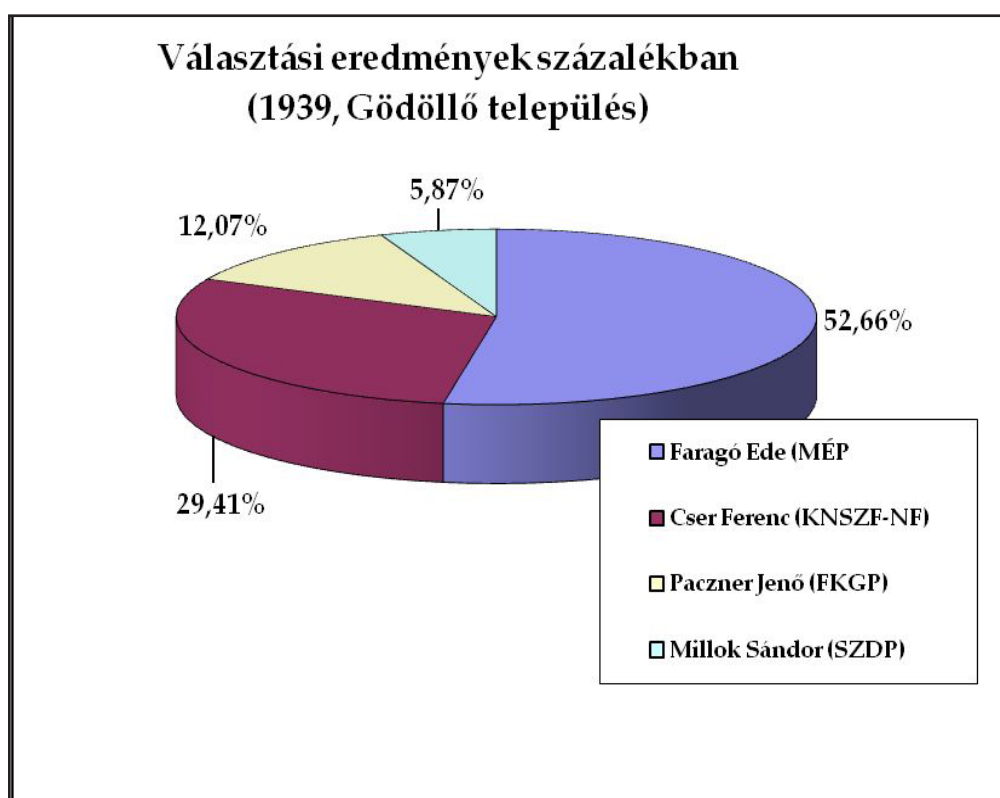
Abból adódóan, hogy az 1939-es volt az első olyan választás, amikor a megye területén megyei listás választást is tartottak, érdemes megvizsgálni és összehasonlítani a választókerületben leadott egyéni és listás szavazatokat. A kerületben a MÉP listájára összesen 6660, a NYKP-ére 5598, az FKGP-ére 2240, míg az SZDP-ére 2070 szavazat érkezett, hozzátevé, hogy a listás érvényes szavazatok száma közel 1000 darabbal volt több, mint az egyéni szavazatok száma. Ebből világosan látszik, hogy a Nyilaskeresztes Párt listán körülbelül 200 szavazattal több támogatóval rendelkezett, míg a MÉP esetében ez nagyjából ugyanilyen aránnyal, de pont fordítva volt igaz.

A kerület választását összegezve elmondható, hogy a gödöllői körzetben (főleg a körzet székhelyén, Gödöllőn) továbbra is erősen élt az EP/NEP/MÉP választói hagyomány, amelyre természetesen hatással volt a szélsőjobboldali pártok erősödése. Ennek megfelelően a szélsőjobb listás győzelméhez a gödöllői eredmények is hozzátettek. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, északi listás körzetét a Nyilaskeresztes Párt nyerte 43,82%-kal, míg a második erőként befutott MÉP mindössze a szavazatok 31,97%-át szerezte meg. A szélsőjobb ilyen mértékű előretörése teljesen váratlanul érintette a körzetet.

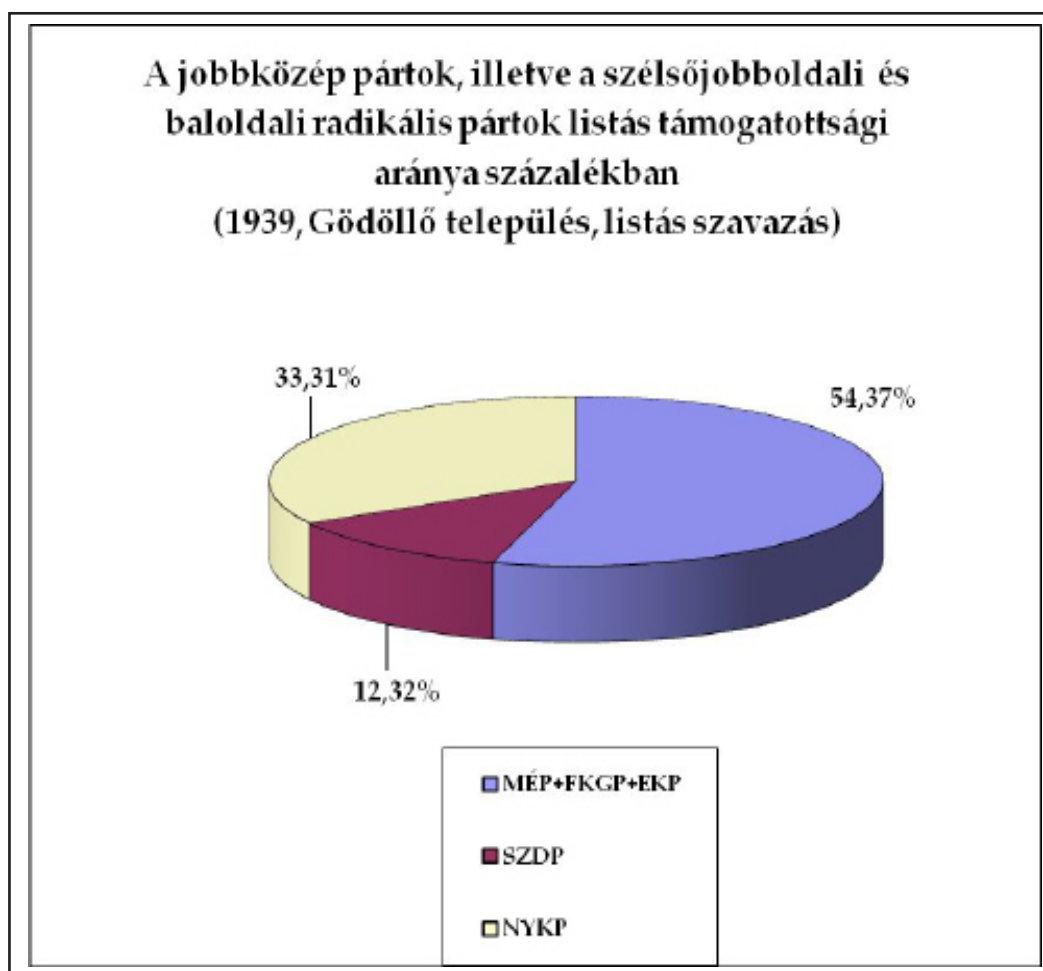
⁴ Uo.

16. diagram

17. diagram

18. diagram

Az 1939-es választás volt az utolsó, amelyet a Horthy-rendszer alatt tartottak. Az 1944-es választások megtartása már szóba sem került, hiszen sem az ország belpolitikai helyzete, sem külpolitikai állapota nem tette azt lehetővé. A háborúba való belépés, a német megszállás és az azt követő totális diktatórikus rendszer kialakulása jelentéktelenné tette az országgyűlés működését, amely az utolsó hónapokban már Sopronban folytatta munkáját.⁵

Ezen a ponton talán érdemes összegezni az eddig leírtakat. A gödöllői választókerületben, függetlenül attól, hogy éppen mely települések tartoztak ehhez a kerülethez, minden esetben az (KN)EP/NEP/MEKP képviselője jutott az aktuális választáson a törvényhozásba, ha volt ilyen induló. A legkisebb arány, amellyel képviselő lett a párt jelöltje, 43,6% volt, a legmagasabb pedig az egyhangú választás

⁵ Hiller István: Az utolsó napok. Szálasi soproni parlamentjének jegyzőkönyvei (Valóság, 1980. 2. szám).

volt. Ha átlagot vonunk az öt választás eredményeiből (úgy, hogy az 1935-ös választás esetén összeadjuk a NEP hivatalos és nem hivatalos jelöltjeire érkezett szavazatokat), akkor azt látjuk, hogy az EP/NEP/MÉP irányvonalát képviselők aránya a térségben stabilan 59% volt. Mondhatjuk tehát, hogy az autoriter-jobboldali Horthy-kurzus idején a kerületben az aktuális kormánypárt stabilan számíthatott a győzelemre.

A kérdés az, hogy kizárólag a „kurzus” tette Gödöllőt „jobboldali körzetté”, vagy a választók rendszer általi befolyásolása csak kise mértékű volt. Erre a kérdésre a következő választások elemzése alapján igyekszünk majd válaszolni.

A koalíciós időszak választásai

Az 1945-ös nemzetgyűlési választás

A háborús vereség, illetve az új megszálló hatalom árnyékában az egyik legfontosabb feladat volt az államiság és így a parlamentáris rendszer újjászervezése, amelynek természetes velejárója, hogy demokratikus választójog alapján kell megválasztani az új országgyűlést

Az 1945-ös választás megtartását természetesen meg kellett előznie az új választási törvény megalkotásának. Ez – az eddigi hagyományoktól eltérően és a speciális helyzet miatt – leginkább a pártközi értekezleteken történt megegyezések alapján született meg. A három legmeghatározóbb erő (Független Kisgazda Párt, Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt) egyeztetései, illetve a szövetséges erők ajánlásai alapján megszületett törvény megalkotói igyekeztek minden olyan elemet száműzni a törvényből, amelyek a régi rendszerre voltak jellemzőek. Így az 1945. évi VIII. tv. szerint mindenki választásra jogosult, aki betöltötte 20. életévét, nemre való tekintet és megkülönböztetés nélkül. A törvény nem írt elő sem vagyoni, sem műveltségi cenzust, illetve csak azt, hogy a választó 1945. szeptember 1-jén az ország trianoni határain belül lakik.⁶ Ezek a feltételek önmagukban egy demokratikus, európai mércével mérve

⁶ <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8215> (2011. január 20.)

is modern választójogi törvény alapjának tekinthetőek.

A törvény azonban kollektíven bűnösnek tartotta a német nemzetiségűeket, így őket diszkriminatív módon megfosztotta a választójogtól, ugyanúgy, mint azokat, akik a törvényben felsorolt jobboldali vagy fasiszta szervezetek megyei vagy országos vezetői voltak. Mivel ilyen jellegű diszkriminatív passzusok is bekerültek az 1945-ös választójogba, nem tekinthető ez a választás sem demokratikusnak. Önmagában a német nemzetiségűek kizárása a választásokból 300 000 főt érintett,⁷ ami súlyos diszkriminációnak tekinthető, nem beszélve arról a tényről, hogy kizárólag a – szovjet felügyelet alatt álló – választási bizottság által jóváhagyott pártok indulhattak a választásokon.

Kétségtelen, hogy a törvény megalkotásával minden idők legnagyobb választói tömege járulhatott az urnához, ráadásul mindezt titkosan tehette, azonban nagymértékben csökkenti ennek jelentőségét a szovjetek ráhatása a pártok indulására. A választás tisztán lajstromos rendszerben történt, úgy, hogy minden 12 000 szavazat ért egy mandátumot. Az előzetes becslések így 400 fős Nemzetgyűlésre számítottak.

A választáson 4 729 301 személy szavazott érvényesen, akik közül az FKGP-t 57,03%, az Szociáldemokrata Pártot 17,41%, az MKP-t 16,85%, a Nemzeti Parasztpártot 6,87%, a Polgári Demokrata Pártot 1,62%, míg a Magyar Radikális Pártot 0,12% támogatta. A választás meglepően fölényes kiskazda győzelmet hozott, sőt az MKP nemhogy nem tudta megnyerni a választást, de még baloldali társa, az SZDP is megelőzte. Ráadásul a kiskazdák minden választókerületben nyertek, még Nagy-Budapesten is, ahol előzetesen mindenki abszolút MKP sikert várt. Az új választási rendszerben feltűnő volt az érvénytelen szavazatok alacsony száma, amely országos összesítésben is alig volt több mint 47 000 szavazat, ami az eddigi számoknál jóval kisebb volt. Az MKP csak néhány területen (Salgótarján, Ózd, Tata, Esztergom, Békéscsaba) ért el kiemelkedő eredményt, míg az SZDP náluk jóval erősebbnek mutatkozott Budapesten, Miskolcon és Győrött. Egyértelműen látható a szavazatok megoszlásából, hogy a magyar választók legnagyobb csoportja a polgári demokráciára és annak pártjaira szavazott,

⁷ Balogh Sándor (szerk.): *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai (1848–1993)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.

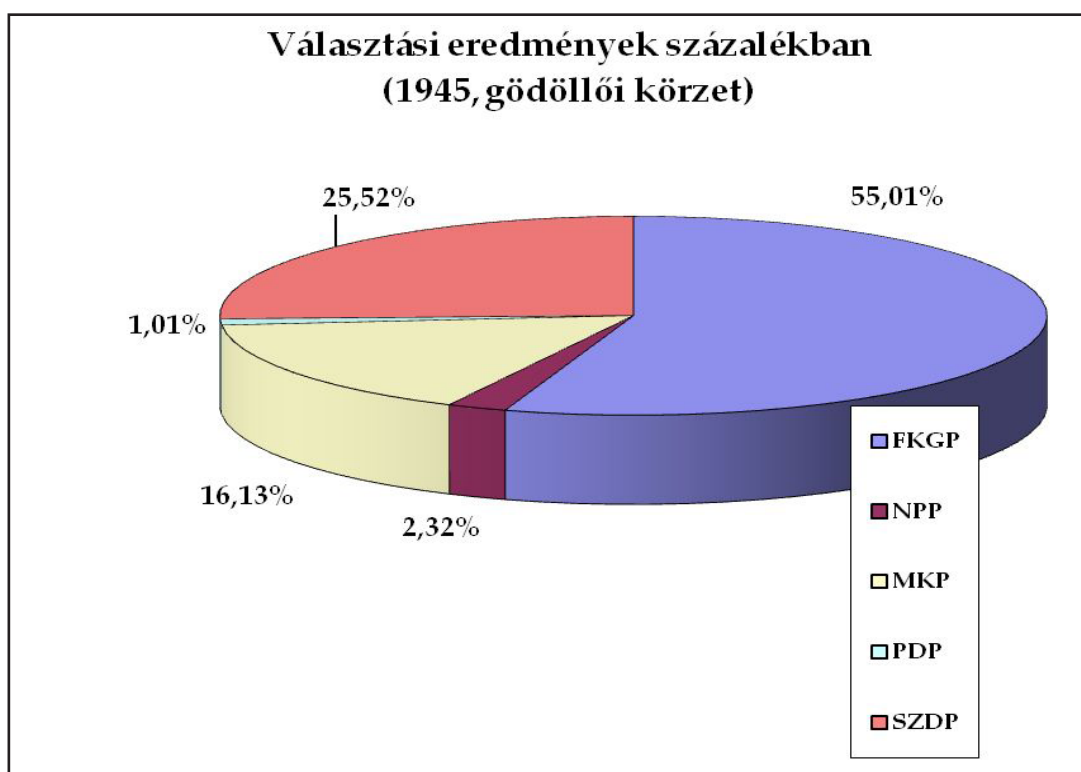
míg a radikális baloldaliságot hirdető kommunisták – minden várakozásuk ellenére – mindössze csak a harmadik legerősebb pártként kerültek be az új törvényhozásba. A magyar választók ezzel egy időben azt is egyértelművé tették, hogy nem kívánják azt az erőt hatalomra juttatni, amely a szovjet fennhatóságot szükségesnek, sőt egyenesen hasznosnak tartja.

Az 1945-ös választás Gödöllőn

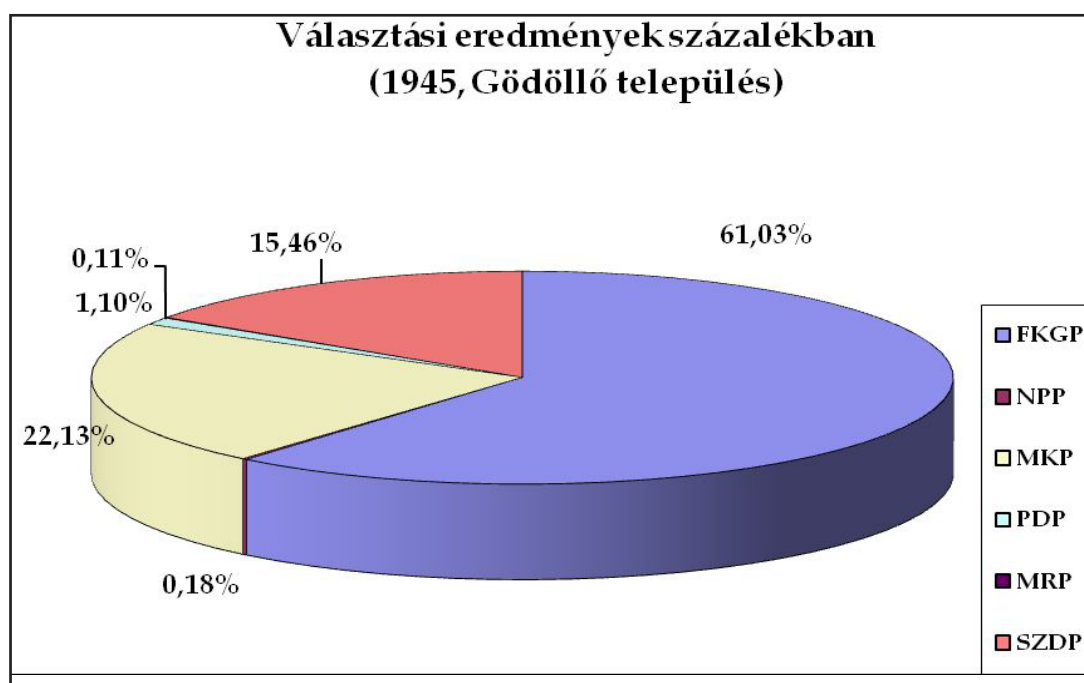
A koalíciós idők választásainak elemzése a körzetben azért nehezebb az eddigieknél, mivel egyéni jelöltek híján a kerület választására természetesen jobban hatottak az országos tendenciák. Ráadásként ebben az időben Gödöllő nem rendelkezett helyi lappal sem, így a választásokat befolyásoló helyi érdekű kérdések és viták nem maradtak fenn. Ettől függetlenül érdemes megvizsgálnunk és elemeznünk a gödöllői eredményeket is.

Az új választókerületi beosztás több érdekességet is tartogat számunkra.⁸ A gödöllői járáshoz közigazgatásilag ugyanis hozzátartozott Gödöllőn kívül még Csömör, Dány, Isaszeg, Kerepes, Kistarcsa, Mogyoród, Nagytarcsa, Pécel, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Szada, Vácszentlászló, Valkó, Zsámbok. Ezek közül Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Rákosliget választási körzetek beosztása szerint a Nagy-Budapesti listára szavazott, míg a járás többi települése Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye listájára adta le a voksot. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei listán Gödöllő 29 679 szavazatából az FKGP 55,01, az SZDP 25,52, az MKP 16,13, az NPP 2,32, a PDP 1,01%-ot szerzett. Ez világosan mutatja a kerületben a kisgazdák abszolút többségét. A maradék három – járásilag Gödöllőhöz, választásilag Budapesthez tartozó – településen az arány 51,14% az FKGP, 24,46% az SZDP, 20,89% az MKP javára, a PDP, az NPP és az MRP támogatottsága jelentéktelen arányú volt. Magyarán ugyan összességében csökkent a jobbközép pártok népszerűsége, miközben a szociáldemokrata párt helyi szinten jó eredményt ért el, de az abszolút többség Gödöllőn így sem volt nagy veszélyben az FKGP számára.

⁸ A pontos meghatározásért külön köszönöm Hubai László segítségét, aki megkeresésemre személyesen vette fel velem a kapcsolatot, és válaszolt kérdéseimre.

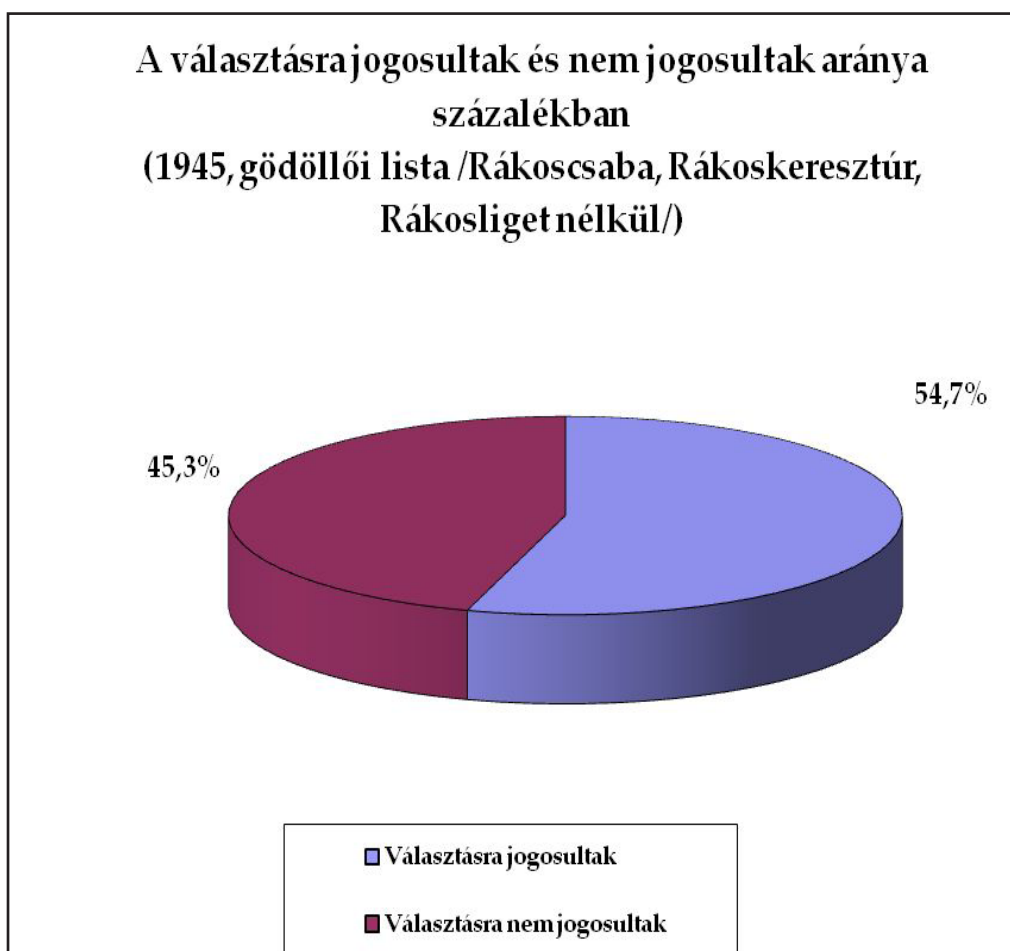
19. diagram

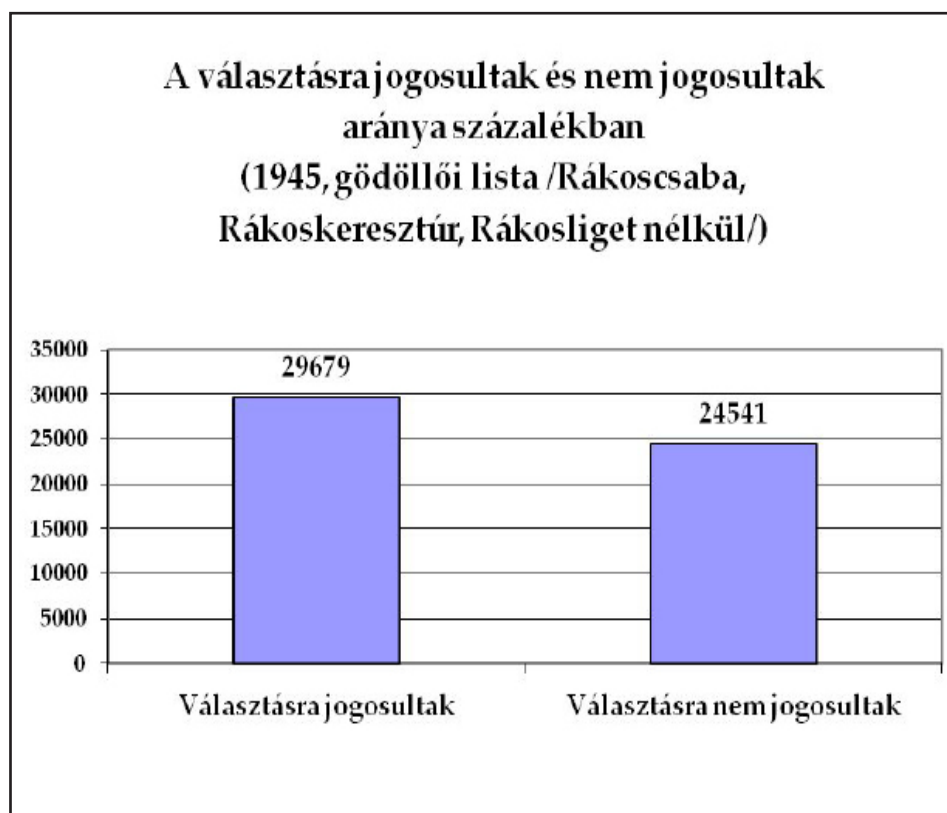
20. diagram

21. diagram

22. diagram

23. diagram

Az 1947-es nemzetgyűlési választás

Az 1945-ös választások végeredménye nem úgy alakult, ahogyan azt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetői, a magyar és a moszkovita kommunisták, valamint a szociáldemokraták eltervezték. A kiskgazdák stabil parlamenti többsége csak azért nem egypárti kormányban mutatkozott meg, mert a gyámság alatt álló Magyarország belpolitikája nem volt szuverén. Politikai szempontból teljesen érthető a kommunisták és radikális baloldaliak lépéssorozata, amellyel ezt a helyzetet a maguk javára kívánták fordítani. A kiskgazda vezetők diszkreditálása – először csak verbális támadásuk, majd tényleges letartóztatásuk – elérte a kívánt célt; a kiskgazda egység bomlani látszott, mind a parlamenti frakcióban, mind a pártszervezetekben. Egyre több vidéki szervezet oszlott fel, és egyre kevesebb parlamenti mandátummal rendelkezett a párt. 1947 nyarán már csak 187 mandátuma volt a pártnak, azaz elveszítette parlamenti többségét. Ez a

helyzet tökéletes alkalmat adott arra, hogy az MKP és SZDP két évvel korábbi fiaskóját kijavítsa valahogyan.

Mindenekelőtt – mint az már „megszokott” – következett egy új választási törvény megalkotása. A szociáldemokraták és a kommunisták egyetértettek abban, hogy még inkább korlátozni kell a választásra jogosultak körét, de úgy, hogy a választójog továbbra is általános maradjon. Egyrészt a már eddig kizártak körét meg kell tartani, illetve hozzá kell venni a B-listások és a kitelepítettek neveit.⁹ A korlátozott választási törvényt a pártközi értekezleteken vitatták meg, és bár sok bírálat érkezett a tervezettel kapcsolatban, azt gyakorlatilag az eredeti elképzelés szerint fogadták el. Az 1947. évi XXII. tv. alapján megtartott választás az egyértelmű csalások és számhamisítások választásaként került be a magyar történelembe.

A választások végeredménye azt mutatja, hogy a baloldali pártok (MKP, SZDP, NPP) az összes országos érvényes szavazat (4 994 338 szavazat) 45,39%-át kapták meg, míg az úgynevezett „polgári oldal” 54,61%-ot szerzett. Azaz hiába változtatták meg a választási törvényt, hiába volt jóval erőteljesebb a baloldali pártok kampánya, a polgári oldal nem került kisebbségbe. Más kérdés, hogy az ellenzék ereje és összetartása, illetve külső (szovjet) támogatása nem volt összehasonlítható a baloldali pártokéval. A baloldali pártok egyértelmű szovjet támogatása mellett komoly sikerként kell tekintenünk az 1947-es országos választási eredményekre, amely a demokratikus hagyományokhoz való ragaszkodást jelzi.

Feltűnő azonban az FKGP gyenge szereplése. Egyrészt természetesen érthető, hiszen

⁹ A B-lista az 1940-es évek végén és az 1950-es években politikai okokból a rendszer által kiválasztott személyek listája volt, akiknek a mindennapi, civil sorsa a munkából való elbocsátás, akadályoztatás és hátrányos megkülönböztetés lett. A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének Közigazgatási Osztálya már 1945 novemberében elkészítette a közigazgatás „megtisztításának” tervét, amelynek eszköze a B-listázásnak nevezett elbocsátási hullám lett. A B-listákra azok kerültek, akiket az előző rendszerben elkövetett bűnöket kutató igazolóbizottságok nem igazoltak; akiket igazoltak, de megfeddtek; és végül azok is, akik nyugatról tértek vissza az országba. Fontos hozzátenni, hogy az igazolóbizottságok szovjet felügyelet alatt működtek. A B-listázás első hulláma 1946-ban kezdődött. Két hónap leforgása alatt 50 ezer embert bocsátottak el a közigazgatásból, és másfél ezer civilszervezetet oszlattak fel. Az 1948. június 28-i összesítés szerint a B-listára 80 041 fő került fel. A kitelepítettek pontos számát nem lehet tudni, de becslések szerint 100 000–300 000 fő közé tehető a közvetlenül érintettek száma. Több személyes visszaemlékezés (Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója. Bp. 1990., *Széchenyi Kinga*: Megbélyegezettek. A kitelepítések tragédiája. Pomáz, 2008.) is erről az időről szól. A témához kapcsolódóan lásd még: Dr. Breuer Pál – Drexler Tiborné – Kovácsné Papp Erzsébet – Papp Imre – Schulcz Lászlóné – Vadkertiné Markos Ilona: *A hortobágyi kitelepítések igaz története 1950–1953*. Pécs, 2005., illetve Závada Pál: *Kulákprés*. Magvető Kiadó, Budapest, 2004.

az 1945–1947 közötti időszak alatt sokat amortizálódott a párt tagsága, nem kis részben köszönhetően a kommunisták taktikájának. Másrészt viszont miután közös koalícióban indult a baloldali pártokkal (hogy a választási törvényben lefektetett előnyöket élvezhesse), nagy támogatói bázist veszített el. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a két évvel azelőtti választáson megnyert összes körzet közül mostanra mindössze Jász-Nagykun-Szolnok és Pest-Pilis-Solt-Kiskun-Bács-Bodrog kapcsolt megyékben tudott – minimális előnnyel – nyerni a párt. Az újonnan indult pártok (Magyar Függetlenségi Párt, Független Magyar Demokrata Párt, Demokrata Néppárt és Keresztény Női Tábor) éppen azokon a helyeken szerepeltek kiemelkedően jól, ahol addig azelőtt az FKGP-t kiemelkedő arányban támogatták. Ilyen volt az egész Dunántúl (Esztergom és Tatabánya térségének kivételével), kiemelkedő módon Vas, Zala és Somogy megye.

Az 1947-es választást sorozatos csalások („kékcédulázás”) és jól megkomponált választási stratégia jellemezte a baloldali pártok részéről. A szociáldemokrata és a kommunista vezetők egymásközti, illetve a szovjet vezetőkkel folytatott folyamatos egyeztetései és tárgyalásai kétségtelen helyzeti előnybe jutatták ezeket a pártokat. Az egyre gyengülő ellenzéki ellenállás, amely már a kezdetek-kezdetén is elég gyenge lábakon állt, néhány hónap alatt teljesen megsemmisült. Azzal, hogy az Magyar Függetlenségi Párt választási eredményét (közel 671 000 szavazat) a választások után – csalásra hivatkozva – a belügyminiszter megsemmisítette, a jobboldali ellenzéki erők egy meghatározó elemét iktatták ki a további politikai küzdelemből. Az ország így nem kizárólag külső támaszát veszítette el a demokratikus politikai rendszerért folytatott küzdelemben, hanem belső ellenállása is a megszűnés szélére került.

Az 1947-es választás Gödöllőn

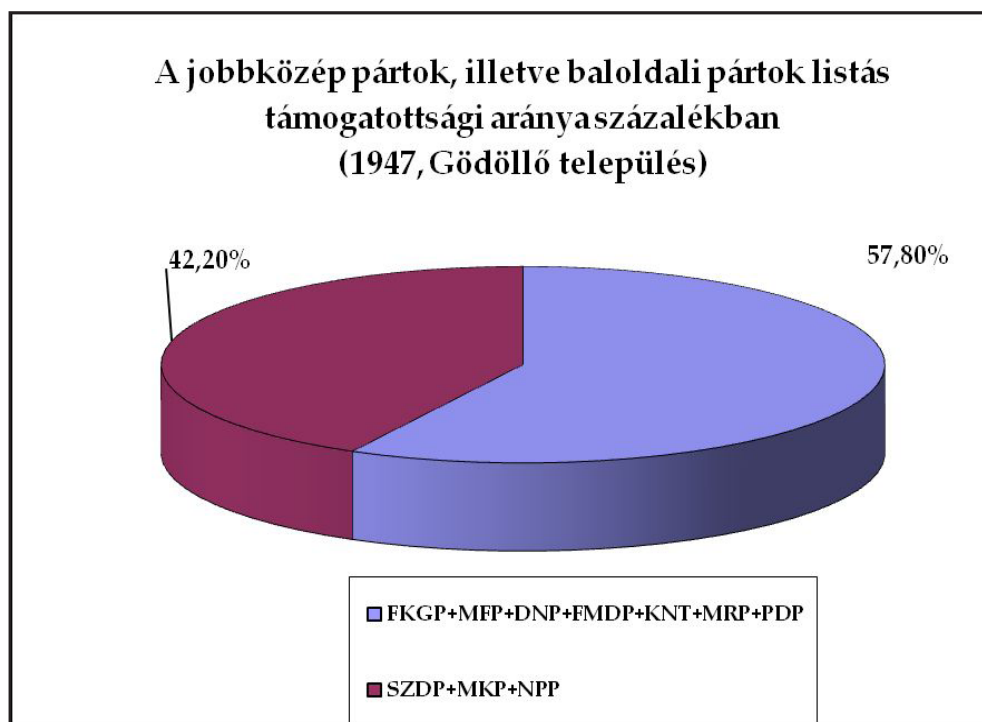
A választás tétje helyi szinten is az volt, ami az országos tendenciákat meghatározta: képes lesz-e a baloldal abszolút többséget szerezni a körzetben, vagy a választói szokás, amely hagyományosan a jobbközép csoportokat támogatta, érvényesül ebben az esetben is?

Természetesen nehéz helyzetben volt minden nem baloldali párt a körzetben, hiszen az országos közhangulat és a külső befolyás mindenképpen a baloldali pártoknak kedvezett. Ráadásul az ország középső területén, így Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében is, a Szociáldemokrata Párt erős volt, és jó eredményt ért el. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei listájának gödöllői kerületében összesen 30 230 érvényes szavazatot adtak le. Az egyszerűbb átláthatóság kedvéért a következő táblázatban soroljuk fel a választás eredményét:

Párt	Megszerzett szavazat	Szavazati arány
Szociáldemokrata Párt	7756	25,66%
Magyar Kommunista Párt	6954	23%
Független Kisgazdapárt	6441	21,31%
Független Magyar Demokrata Párt	2716	8,98%
Demokrata Néppárt	2500	8,27%
Magyar Függetlenségi Párt	2214	7,32%
Nemzeti Parasztpárt	1103	3,65%
Keresztény Női Tábor	333	1,1%
Magyar Radikális Párt	149	0,49%
Polgári Demokrata Párt	64	0,21%

3. táblázat

A táblázat számait jól megfigyelve látható, hogy a baloldali pártokra (a táblázatban dőlt betűkkel) összesen 52,31%, míg a jobbközép pártokra 47,69% szavazott. Most először került sor a térség történetében baloldali fölényre és választási győzelemre. Amennyiben azonban szigorúan csak Gödöllő településre koncentrálunk, azaz nem vesszük figyelembe a hozzá tartozó másik 15 települést, melyek nagy része már Budapest része volt (Rákoscsaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr), akkor azt látjuk, hogy ez az arány 57,8–42,2% a jobboldali pártok javára.

24. diagram

Megállapítható tehát, hogy bár a kerület összességében a baloldal többségbe került, mégis nagy különbségeket találhatunk a kerület egyes települései között. Míg a hagyományosan a gödöllői körzethez tartozó településeken (Szada, Mogyoród, Zsámbok, Pécel és természetesen Gödöllő) minden esetben a jobbközép pártok kerültek többségbe, addig a Budapest vonzáskörzetéhez tartozó kistelepüléseken (Csömör, Kistarcsa, Kerepes) – amelyek eddig nem tartoztak ehhez a választókörzethez – meggyőző baloldali fölényt lehet látni. Ez a különbség magyarázható egyrészt a főváros körül lévő településeken élő nagyszámú, úgynevezett ingázó lakosság nagy arányával, másrészt pedig ezeknek az embereknek a vidéki életben egyfajta „reakciósságot” látó és azt elutasító attitűdjében.

Összegezve kijelenthető, hogy noha a választókerület többsége a baloldali pártokat támogatta, Gödöllő és hagyományos vonzáskörzete továbbra is a Horthy-korszak választásai során mért átlagban támogatta a polgári oldal pártjait. A fent említett tényt alátámasztandó, álljon itt egy táblázat, amely összegzi az eddigi választásokon, Gödöllő településen támogatott jobboldali-polgári jelöltek/pártok arányát.

25. diagram

Az 1947-es választásokat követően mind a Rákosi-rendszerben, mind a Kádár-rendszerben több alkalommal sor került választások kiírására. Ezek közül azonban egészen 1985-ig minden esetben csak egy párt jelöltje(i) vagy listája indult a választáson, amelyek elemzését így szükségtelennek tartom. Ezek a választások minden esetben valódi tét nélkül zajlottak, hiszen ellenzéki párt vagy jelölt indulása nem volt lehetséges. Ezek a választások minden addiginál homogénizáltabb és egyoldalúbb parlamenti összetételt eredményeztek, aminek következtében a parlamentek a kezdetektől fogva egy utólagos jóváhagyó szervként működtek. Törvényhozói hatalma és funkciója egyáltalán nem volt a korszakban egyik választott országgyűlésnek sem, így a választások egyetlen aspektusból sem tekinthetők valódi demokratikus választásoknak.

Ennek megfelelően ezek a választások mindössze egy kérdés felvetésére alkalmasak véleményünk szerint: a több mint 40 évnyi egyoldalú választási környezet milyen hatással lesz majd a következő szabad választásokon a körzet eddigi pártpreferenciáira?

Sikeresen elnyomja az 1920–1947 között megfigyelt tendenciákat, nem változtat azokon vagy éppen ellenkezőleg, tovább növeli a polgári oldal szavazóbázisát? Ezekre a kérdésekre is igyekszem majd választ adni.

Az 1985-ös parlamenti választás és az 1989-es pótválasztás

Az országban uralkodó több évtizedes totális-, majd egypárti diktatúra¹⁰ idején az állampolgárok számára nem volt lehetőség a kormány leváltására vagy valódi ellenzék parlamentbe juttatására. A Kádár-korszak alatt megalkották az 1966. évi III. tv.-t, amely visszaállította az egyéni kerületi választási rendszert.¹¹ A törvény az Elnöki Tanács jogkörébe adta a kerületi beosztás lehetőségét. Az utolsó ilyen beosztást az 1980/4. számú NET határozat alkotta meg. A gödöllői kerülethez ez alapján két település tartozott; Gödöllő és Isaszeg, azaz a kerület területe jóval kisebb lett, mint amilyen addig volt.

Az 1980-as évektől kezdve pedig olyan változásokat hajtottak végre a választási törvényben, amelyek magukban hordozták a változás lehetőségét. Az 1983. évi III. tv. a választási rendszerbe több fontos elemet épített be, amelyek közül a legjelentősebb a kötelező érvényű többes jelölés intézménye volt. A törvény pontosan így fogalmazott:

„8. § (1) A választókerületekben az országgyűlési képviselők, valamint a helyi tanácstagok jelölésének jogát a választópolgárok jelölő gyűlései gyakorolják; minden választókerületben két vagy több személyt jelölnek. (2) A jelölő gyűléseken a választókerület lakosai és a választókerület területén levő vállalatok, szervezetek, hivatalok, intézmények (a továbbiakban: munkahely) dolgozóinak képviselői, vehetnek részt.”¹²

A törvény értelmében tehát legalább kettő jelöltet kellett állítani minden egyéni választókerületben. A jelöléseket azokon a jelölőgyűléseken lehetett megtenni, amelyeket a Hazafias Népfront bizottságai szerveztek a Hazafias Népfrontba tömörült

¹⁰ A diktatúrák tipologizálására Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei* (Bp. 1992.) c. könyvét használtam.

¹¹ 1966. III. tv. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8455> (2011. február 27.)

¹² 1983. III. tv. <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8541> (2011. január 25.)

politikai, társadalmi, érdekképviselési szervek bevonásával. Ezeken a gyűléseken a sikeres jelöltséghez meg kellett kapni az összes résztvevő legalább egyharmadának támogatását. Ez burkoltan előre vetítette, hogy valódi ellenzékiként, vagy a Népfront hivatalos irányvonalától eltérő politikai programmal meglehetősen nehezen lehetett jelöltséghez jutni, parlamenti mandátumhoz pedig még nehezebben. A törvényben meghatározott jelölő személyek köre kiterjedt az állami vállalatok alkalmazottaira is, akiket természetesen a munkáltatóik irányítottak és ellenőriztek.

Ennek ellenére 71 olyan személynek sikerült jelöltséghez jutnia, majd közülük 32-nek parlamenti mandátumot is nyernie, akik formálisan nem álltak szorosban az MSZMP irányítása, vezetése alatt. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy sokan közülük nem tekinthetők valódi ellenzékinek, mert jó néhány akkori „emblemikus” figura is MSZMP-tag volt (pl. Király Zoltán). A gödöllői körzetben nem sikerült az ellenzéki jelöltállítás. Ebben a körzetben Cservénka Ferencné¹³ és Zöld Józsefné (mind a kettő a Hazafias Népfront jelöltje) „küzdött meg” egymással. A választást végül fölényesen, a több mint 17 000 választásra jogosult szavazó több mint 60%-os támogatottsággal nyerte meg Cservénkáné, Zöld Józsefné pedig pótképviselővé vált. Ez az esemény még önmagában nem lenne érdekes, ám 1989 januárjában egy teljesen szokatlan esemény történt.

¹³ Cservénka Ferencné (született: Székely Ilona). Apja bőrgyári munkás volt. Cservénkáné a Magyar Pamutiparban munkás volt, majd kereskedőként és kifutóként dolgozott. 1936-ban kapcsolatba került az illegális kommunista párttal. Részt vett az ellenállási mozgalomban, 1945-ben belépett a Magyar Kommunista Pártba. Az újpesti szervezet agitációs-propaganda osztályának munkatársa lett, tagja volt az újpesti képviselő-testületnek, 1948 végétől az Újpesti Nemzeti Bizottság titkára volt. 1949-ben az MDP Agitációs és Propaganda Osztályán kapott megbízatást; alosztályvezető lett. 1950 és 1952 között elvégezte az MDP kétéves párfőiskoláját, 1956-ban egy esztendeig filozófiai aspiráns volt. 1956. decembertől az MSZMP KB Agitációs-Propaganda Osztálya helyettes vezetője lett. 1957. decemberben kinevezték az MSZMP KB Budapesti Bizottsága titkárának. 1962. november 28-án lett az MSZMP Pest megyei első titkára. Ezt a funkciót 1985. március 2-ig töltötte be, ekkor nyugdíjazták. 1957. február 26-ától az MSZMP Központi Bizottsága tagja volt, megbízatása 1988. május 22-én ért véget. 1958. november 16. és 1989. március 8. között országgyűlési képviselő volt. 1962. november 5-ig a Hazafias Népfront budapesti, 1963. február 24. és 1967. január 28. között a Pest megyei, majd Pest megye 18. számú egyéni választókerületében, 1971. április 25-től Pest megye 4. számú egyéni választókerületében jutott képviselői mandátumhoz, 1980. június és 1988. október között az országgyűlés alelnöke volt. A Ganz gyárhoz és az egyetemhez kötődő városfejlesztések nyomán lett város Gödöllő 1966-ban, amiben Cservénkáné nagy szerepe volt. Juhász Borbála: *Nőtörténeti Séta*. Regina Alapítvány, Gödöllő, 2007. oldalszámok és http://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3780&catid=70:cs&Itemid=67&lang=hu (2011. január 25.)

A Kádár-korszak választási törvényei ugyanis – így az 1983. évi III. tv. is – tárgyalta a visszahívhatóság intézményét. Ezt a törvény a következőképpen definiálta:

„5. § (1) A választópolgárok az országgyűlési képviselőt és a tanácstagot – ha megbízatásának nem tesz eleget, vagy arra méltatlanná vált – visszahívhatják. (2) A visszahívásra az érintett választópolgárok legalább tíz százaléka, továbbá a választókerületben megválasztott országgyűlési képviselő esetén a Hazafias Népfront Országos Tanácsa, helyi tanács tag esetén a Hazafias Népfront helyi bizottsága tehet javaslatot az Elnöki Tanácsnak, illetőleg a helyi tanácsnak. A javaslatban meg kell jelölni a javasolt visszahívás indokát.”¹⁴

A lehetőség tehát adott volt, ám ennek megvalósítása korántsem volt egyszerű feladat. A Magyar Demokrata Fórum helyi csoportja, amely 1988 októberében alakult meg, 1988. november 22-én egy beszélgetésre hívta meg az akkor már 70 éves Cservenkánét, hogy Gödöllő és a térség jövőjéről beszélgessen a választópolgárokkal, akik közül 40% a Magyar Demokrata Fórum tagja volt, körülbelül 40% pedig az állami, helyi párt- és gazdasági vezetők közül állt. A találkozóról egy – az MDF gödöllői csoportja által készített – beszámolóból tudhatunk meg részleteket.¹⁵

Cservenka Ferencné előadása után a hallgatóság kérdéseket tett fel a képviselőnek. Egy kérdező azt a kérdést intézte Cservenkánéhoz, hogy miként szavazott Bős-Nagymaros ügyében? Hogyan foglalt állást a név szerinti szavazásról a parlamentben, mit szólna ahhoz, ha Magyarországon többpártrendszer lenne? Egy másik kérdező azt tudakolta Cservenkánétól, miként vélekedik: a magyar parlament tagjai valóban a népet képviselik-e? A következő felszólaló arra kért választ, hogy mi az oka annak, hogy az ország, és szűkebb hazája, Gödöllő ilyen helyzetbe jutott, és Cservenka Ferencné milyen szerepet játszott ebben.

A képviselőnő a kérdések zömét provokatívnak minősítette. Néhány példa a válaszaiból: Bős-Nagymaros kell, mert különben nem lesz áram. A név szerinti szavazásról azt mondta, őt nem érdekli, hogy a pártban a képviselőtársa miként

¹⁴ 1983: III. tv. <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8541> (2011. január 25.)

¹⁵ A teljes beszámolót lásd: Hitel. I. évf., 4. szám.

szavaz. A többpártrendszeréről kijelentette: ha nagyon akarják – legyen. Amikor az egyik közbeszóló megkérdezte, hogyan fog erről a parlamentben szavazni, egy másik pedig arra kérte Cservenkánét, hogy döntsön a parlamenti többpártrendszer mellett, a képviselő szó szerint ezt válaszolta: „még nem tudom, hogy mit fogok támogatni, – majd hozzátette –, hogy ő élt többpártrendszerben, és tudja, mi az. Senkinek sem kívánja.”¹⁶

A legnagyobb csattanó mégis az ülés végén hangzott el: ekkor a Hazafias Népfront helyi titkárának zárszavára – „Bizonyosak vagyunk, hogy képviselők a jövőben is a nép és választói érdekeit fogja képviselni – tisztán hallhatóan azt mondta: »Nem, én a pártét!«”.¹⁷ Ezt a helyi MDF csoport elegendő indoknak tartotta, hogy hivatalosan is kezdeményezze a képviselő visszahívását. 1989 januárjában kezdődött el az aláírások gyűjtése, a törvény szerint a kerület választásra jogosult állampolgárainak 10%-ának kellett aláírnia az ívet. Az aláírásgyűjtésről¹⁸ Roszík Gábor, a helyi MDF csoport vezetője így ír emlékirataiban: „Az aláírásokat lefénymásoltuk, elrejtettük valahova, az eredeti aláírásokkal pedig kértük az Elnöki Tanácsot a népszavazás haladéktalan kiírására.”¹⁹ A hivatalos hír a visszahívás kezdeményezéséről 1989. február 7-én jelent meg a Magyar Távirati Iroda jelentésében:

„A gödöllői választási elnökség kedden arról tájékoztatta a Magyar Távirati Iroda Pest megyei munkatársát, hogy a Magyar Demokrata Fórum városi szervezete hivatalosan is kezdeményezte Cservenka Ferencné országgyűlési képviselő visszahívását. Átadta az elnökségnek azt az aláírás-listát, amely szerint választóinak 18,5 százaléka elégedetlen Cservenka Ferencné képviselői

¹⁶ Uo.

¹⁷ Egy későbbi, 1988. decemberi *Pest Megyei Hírlap*nak adott interjújában az ominózus mondatról azt mondta, hogy „Azon az összejövetelen én a kormány 1989. évi költségvetéséről tartottam tájékoztatót, és nem a képviselői munkám értékeléséről. Ott valóban megkérdezték tőlem, hogy van-e programom. Azt válaszoltam, hogy olyan programom nincs, amely a párt és a kormány célkitűzéseivel ellentétes lenne. Azt támogatom, ami a fejlődést, a kibontakozást szolgálja.”

¹⁸ Erről az aláírásgyűjtésről Cservenkáné egy 1989. március 4-i *Pest Megyei Hírlap*ban közölt interjúban az alábbi módon számolt be: „Sokan elmondták nekem, hogy ezek a fiatalok a nagy üzletek előtt csapatosan gyűjtötték az aláírásokat, noha nem is tudták mi a célja az akciónak, amiben részt vesznek. Szólt nekik egyik-másik tanár, a FIDESZ és az MDF helyi szervezetének tagsága, s ők teljesítették a megbízatást.”

¹⁹ Roszík Gábor: *Az oroszok szépen hazamennek...* Magyar Testvéri Börtöntársaság, Gödöllő, 1995.

működésével, s ezért a visszahívását kívánja. A választási elnökség a városi tanács végrehajtó bizottságához továbbította a 4688 aláírást tartalmazó listát, hogy a névjegyzék alapján megállapíthassák az aláírások hitelességét. Az aláírások hitelessége esetén, illetve, ha az aláírók száma valóban eléri a választásra jogosult lakosok 10 százalékát, akkor választást írnak majd ki annak eldöntésére, hogy a lakosság továbbra is Cservenka Ferencné tartja-e alkalmasnak arra, hogy a parlamentben az érdekeit képviselje, vagy sem. Cservenka Ferencné egyébként 1958-tól²⁰ a 4. választókörizet – Gödöllő, Isaszeg – képviselője, sokáig az MSZMP Pest Megyei Bizottságának első titkára volt, s a legutóbbi időkig az Országgyűlés alelnöki posztját is betöltötte. Az MDF gödöllői szervezete azért kezdeményezte visszahívását, mert megítélése szerint a képviselőnő 1988-as parlamenti munkája túlságosan passzív volt.”²¹

A képviselő visszahívása tehát már csak az Elnöki Tanácson múlt, amely viszont április elején salamoni döntést hozott. Cservenkánénak le kellett mondania képviselői mandátumáról, annak érdekében, hogy a visszahívásról ne kelljen szavazni. A törvény értelmében ilyenkor a legutóbbi (azaz az 1985-ös) választás 2. helyezettje, azaz Zöld Józsefné, mint megválasztott pótképviselő vette volna át a lemondott képviselő helyét. Csakhogy Zöld Józsefné már márciusban világossá tette, hogy ezt a munkát nem vállalja. Döntésének hátteréről így nyilatkozott:

„Még mielőtt Cservenka Ferencné visszalépett volna, már bejelentettem, hogy nem vállalom a képviselőiséget. Erre egyrészt egészségügyi állapotom a magyarázat: nemrégiben több hónapos kórházi, majd szanatóriumi kezelésen estem át. Indokaim közé tartozik az is, hogy az árammérőgyár július elsejével vegyes vállalattá alakul, s a változás előkészítése leköti minden erőmet, energiámat. Ebben a helyzetben nem tudnám tisztességgel ellátni a képviselői megbízatást.”²²

²⁰ Itt az MTI tájékoztatása téves, illetve Országgyűlési napló, 1958. I. kötet, 1958. november 26.–1962. november 5. 1958. november 26-i ülés.

<http://www3.arcanum.hu/online/opt/a101223.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28cservenka%20ferencn%E9%29&s=SORT&m=5&a=rec> (2011. január 25.)

²¹ <http://www.1989.mti.hu/Pages/News.aspx?date=19890207&ni=118682&ty=1> (2011. január 25.)

²² Pest Megyei Hírlap. 1989. március 4.

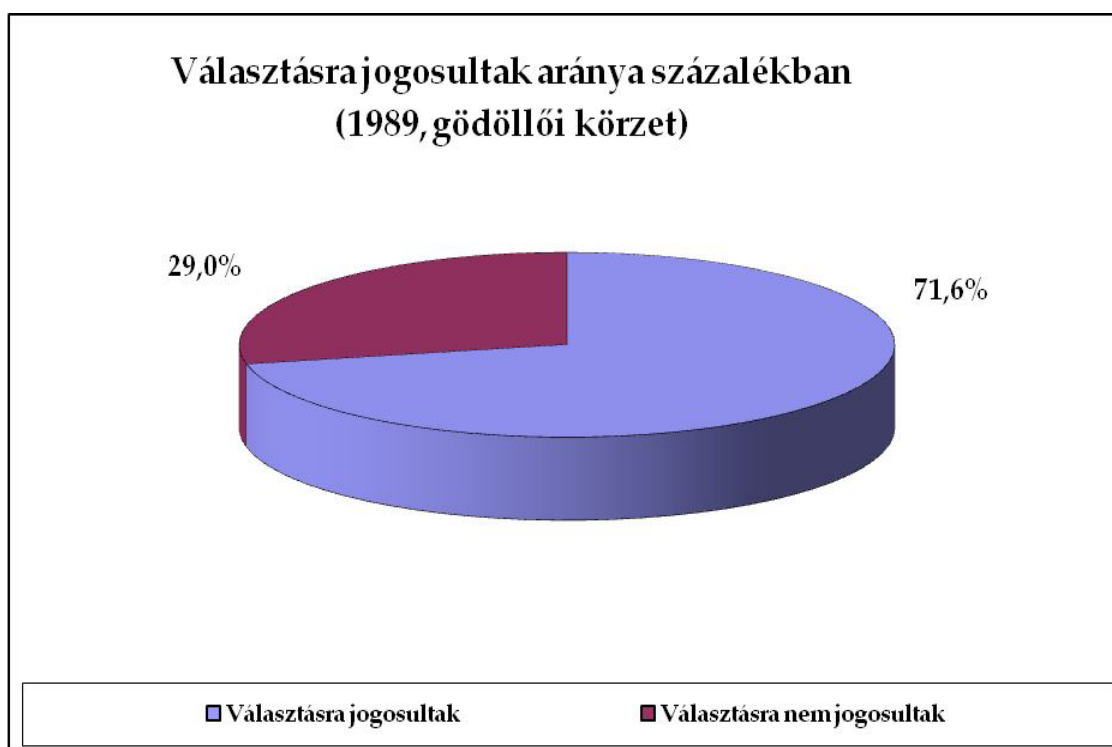
Ezek után nem volt más választása az Országos Választási Elnökségnek; ki kellett írnia a pótválasztásokat. A választásokat 1989. július 22-ére írta ki az Elnöki Tanács. Ezzel egy időben összesen hat helyen kellett választást kiírni az országban lemondás, halál vagy visszahívás miatt (Budapest V. kerület, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Gödöllő, Szeged, Zalaegerszeg). A választást az időközben elfogadott 1989. évi XI. tv. alapján tartották meg, amely két lényeges eltérést mutatott a hat évvel korábbi törvényhez képest. Egyrészt a jelöltek állító jelölőgyűléseken jelölési joga csak az állampolgároknak volt, azaz a választókerület területén levő vállalatok, szövetkezetek, hivatalok, intézmények dolgozóinak képviselői – alkalmazotti minőségükben – már nem vehettek ezen részt. A másik jelentős különbség, hogy a jelöltek programjának nem kellett követnie a Hazafias Népfront programját, azaz valódi ellenzéki programmal is lehetett indulni.²³ Gödöllőn végül két jelölt indulhatott: Roszík Gábor²⁴ az MDF–SZDSZ–FIDESZ közös jelöltjeként, illetve Kőrösfői László²⁵ az MSZMP színeiben.

Kőrösfői László a választást megelőzően nagygyűlést tartott a Gödöllői Agrártudományi Egyetem (ma Szent István Egyetem) aulájában. Az MSZMP igyekezett minél több „nagyágyút” bevetni ezen a gyűlésen. A felszólalók és meghívottak közt ott volt Szilágyi Tibor a Központ Bizottság tagja, Barabás János a KB titkára, Hámori Csaba pest megyei első titkár és Herczenik Gyula, az MSZMP városi bizottságának első titkára. A júliusi választás érvényes és eredményes volt (az országban Gödöllő mellett egyedül Szegeden volt érvényes és eredményes az előrehozott választás). A választást – az MSZMP helyzeti előnye ellenére – Roszík Gábor nyerte a szavazatok 63%-val (10 897 szavazat) Kőrösfői (4711 szavazat) ellenében.

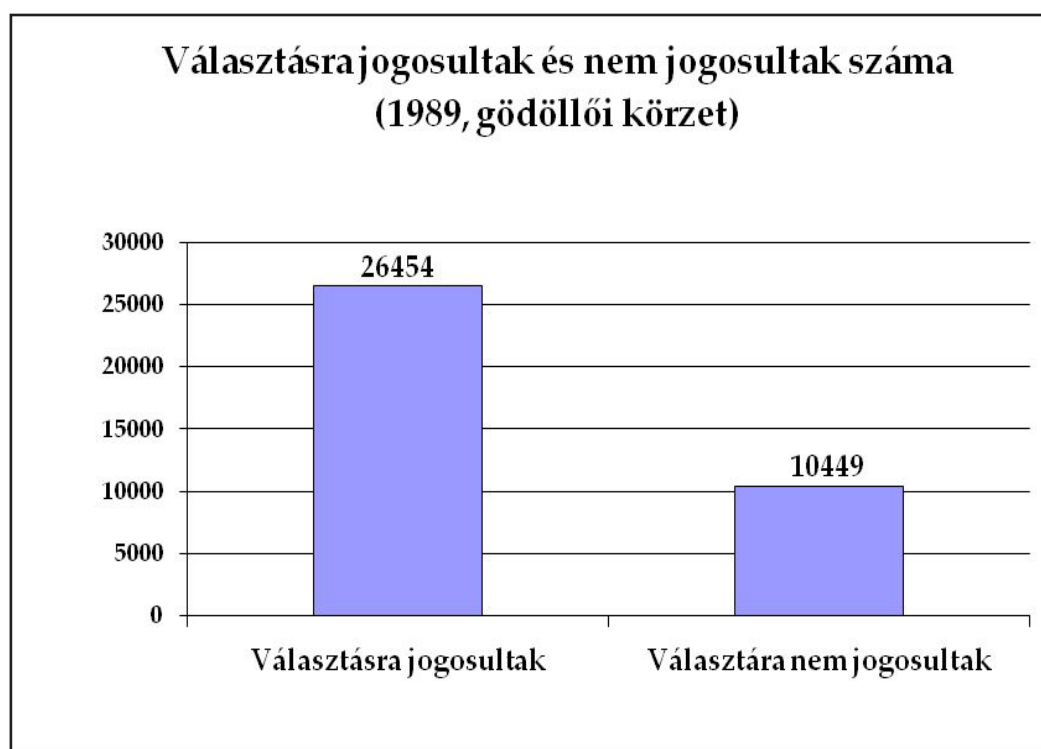
²³ A törvény szövegét lásd: <http://1000ev.hu/index.php?a=3&param=8609> (2011. január 25.)

²⁴ Roszík Gábor részletes önéletrajzára lásd: <http://www.roszik.hu/mdf/roszikkabor/Oneletrajz.html> (2011. január 25.)

²⁵ Kőrösfői László részletes önéletrajzára lásd: <http://www.parlament.hu/kepviselo/elet/k077.htm> (2011. január 25.)

26. diagram

27. diagram

Ezzel a választással majdnem hónapra pontosan ötven év után a gödöllői választókerületben ismét jobboldali-polgári egyéni képviselőt választottak meg, gyakorlatilag ugyanolyan aránnyal, mint amelyet 1939 nyarán a MÉP és az FKGP jelöltjei közösen szereztek.²⁶

Befejezés és összegzés

Az előbbiekben igyekeztünk összefoglalni és diagramok segítségével elemezni a gödöllői választások történetét és eredményét. Természetesen a korai választások történetét tekintve az egyes adatok (részvételi adatok, pontos lakosságszám) és az elsődleges források hiánya megnehezíti, és bizonyos esetekben pontatlanná teheti ezt a munkát. Mindamellett úgy gondoljuk, hogy a gödöllői körzet országgyűlési választásairól biztosan kijelenthető, hogy egyszerre volt változatos és egyhangú.

Változatos, hiszen a körzet központjának számító Gödöllő az évtizedek folyamán nagy társadalmi-gazdasági változásokon ment keresztül (betelepülés, a város gazdasági struktúráinak átalakulása, stb.), valamint a körzet határai is gyakran változtak, így maga a körzet is sokat változott. A főváros körüli települések társadalma nagyon sokban eltér egymástól, ami indirekt módon bebizonyosodik akkor, amikor megvizsgáljuk a választási eredményeket. Változatosnak tekinthetőek a felsorolt választások, hiszen más-más kiindulópontban és országos politikai helyzetben bonyolították le azokat, miközben a választójog gyakran változott. Ez egyfajta kiszámíthatatlanságot eredményezett mind a választópolgároknak, mind a helyi sajtóban olvasott előrejelzésekben.

Az egyhangúságra legalább ennyi példát lehetne hozni. Elég ha csak arra gondolunk – és itt visszatérünk eredeti feltevésünkhez –, hogy a gödöllői körzetben, egy kivétellel, minden esetben jobboldali vagy jobbközép jelölt nyerte a az időszakban megrendezett választásokat. Gyakran meggyőző fölénnyel tették mindezt, függetlenül attól, hogy a megye és a szomszédos körzetek milyen eredményt produkáltak. Mint azt láthattuk, a körzet és az annak központjaként működő Gödöllő város kifejezetten

²⁶ Emlékeztetőül: e két párt által jelölt személyekre összesen a voksok 56,3%-a érkezett.

tartózkodó volt a politikai szélsőségek kapcsán. Sem a Nyilaskeresztes Párt 1939-es, sem pedig a Magyar Kommunista Párt 1947-es előretörése nem befolyásolta a körzet végeredményét; mindkét esetben jobbközép erők nyerték meg a választást a városban.

A város és a körzet történelmében több olyan személy is található, aki egynél többször lett képviselő. Ilyen volt a két világháború között Endre Zsigmond, majd később, a rendszerváltozás után Roszík Gábor vagy dr. Gémesi György. Az is egyértelmű a választási eredményeket megvizsgálva, hogy Gödöllőn jó személyes vagy családi ismertséggel rendelkező jelölt nagyobb eséllyel indult az aktuális választáson, mint ilyen ismertséggel nem rendelkező társa.

Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye gödöllői (Pest megye 4. számú) választókerülete sosem kapta meg a „jobboldali fellegvár” jelzöt a választások tekintetében, noha eredményeit figyelembe véve teljes mértékben „kiérdemelné” azt. Rendkívül erős, országos tendencia volt szükséges ahhoz, hogy a körzetben baloldali jelölt nyerhessen, és erre – a dolgozat témakörébe már nem tartozó – hat választás során is mindössze egyszer került sor.

Természetesen hiba lenne kijelenteni, hogy a tendencia soha nem fog tartósan megfordulni. A fővárosból az agglomerációs övezet felé irányuló belső migrációs folyamat már néhány év alatt is komoly választói preferencia-változást idézhetnek elő. Ennek megállapítására és pontos elemzésére azonban csak egy komoly statisztikai kutatás után kerülhet sor.

Zsombor Divinyi

PARLIAMENTARY ELECTIONS IN THE CONSTITUENCY OF GÖDÖLLŐ (IV) IN PEST-PILIS-SOLT-KISKUN COUNTY

As a clear point, the elections held in the constituency of Gödöllő, Hungary between 1920 and 1939 show an unequivocal majority of the right-wing pro-government parties. Not only the results of a certain election, but also the process of the nomination of candidates leaves us no doubt; this particular region of the country (and many more) had strong conservative, right-wing roots with almost complete absence for the opposition to take considerable part in the elections.

In the second part of my study I continue to follow the history of voting trying to concentrate on whether the global changes in the Hungarian political leadership and the wartime situation produced any changes in these acts.

Not only the main ideology of state changes after 1945, but also the entire electoral system performs a major turn with a serious purpose of course. The effect of this change impacts greatly on the political leadership of the country, but does it do so on the regional, smaller communities, or tradition and habits play a stronger role among these citizens?

The last part of the paper tries to describe the changes caused by the historical events from 1986 to 1998. During this very intense and turbulent period a massive redistribution of votes can be seen, often related to the increasing media influence. Nevertheless, the question remains relevant: is there any significant change in the distribution of votes between the two political sides or its proportion had already been crystallized at the beginning of the 20th century?

Sárándi Tamás

A NEMZETISÉGI KÖZÉPOSZTÁLY HELYZETE ÉSZAK-ERDÉLYBEN 1940 ŐSZÉN

Példák a katonai közigazgatás időszakából

A román történetírás az 1940–1944 közötti időszakot lépten-nyomon úgy ábrázolja, mintha a magyar kormányzati politika a román középosztálybeliek elűzését és ezáltal a „lefejezett” paraszti népesség könnyebb irányíthatóságát tűzte volna ki célul.¹ Erre – állításuk szerint – külön tervek léteztek, s ezeket elsősorban a katonai közigazgatás alatt igyekeztek a gyakorlatba átültetni. Még az írásaiban egyébként kiegyensúlyozott Ottmar Trașcă szerint is ellehetetlenítették a magyar kormány intézkedései a románok helyzetét, akik számára nem maradt más választás, mint a menekülés.²

A korabeli magyar közgondolkodás a románságot paraszti tömegben alapuló, nagyon szűk – főleg papokból és tanítókból álló – értelmiségi réteggel rendelkező társadalomnak tekintette. E felfogás szerint a „nagyromán” eszme nem érte el a paraszti tömegeket, s így esélyt láttak arra, hogy a parasztok megnyerhetőek lennének a magyar nemzeteszmének.³ A román ügyekben jól tájékozott Pusztai Popovics József szerint a helyben maradt román lakosság nem használhatta a két világháború között a román

¹ Pl. *Constantin I. Stan*: Evacuarea administrației românești din nord-vestul Transilvaniei. (A román adminisztráció evakuálása Erdély észak-nyugati részéből). Sargeția, 1999–2000. 561. A '80-as években megjelent összefoglalóban is erre jellemző példaként hozták fel az 1940. október eleji tömeges kiutasításokat, ami kimondottan a városi értelmiségiek ellen irányult. *Mihai Fătu-Mircea Mușat*: Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României, septembrie 1940 – octombrie 1944. (A Horthysta-fasiszta terror Románia észak-nyugati részén 1940. szeptember – 1944 októbere között). București. 1985. 113–123.

² *Ottmar Trașcă*: Relațiile româno-ungare și problema Transilvaniei, 1940–1944 (I). Anuarul Institutului de Istorie D. A. Xenopol. 2004. 335.

³ *Gulyás Gábor*: Régi erdélyi feladatok új köntösben. Kisebbségi Körlevél, 1943.febr. 25. A cikk egyenesen primitívnek nevezi a román parasztokat.

kultúra előretöréséből fakadó előnyöket, mivel annak hordozói, a papok és tanítók (vagyis az értelmiségiek), elmenekültek.⁴ Beszámolóikban hasonlóan vélekedtek a katonai közigazgatás helyi vezetői is. Például a nagysomkúti járási parancsnok szerint a román vezetők a parasztokat választási eszközként használták, nem tekintették a nemzet részének, így azok nagy megnyugvással fogadták a hatalomváltást. Mivel a papokat és tanítókat tartotta a parasztokat megrontó politika irányítóinak, ezért áthelyezésüket javasolta tiszta magyar területre. Amennyiben azok elégedetlenek lennének az áthelyezéssel, a parancsnok szerint „eltávozásuk számunkra csak nyereség volna.”⁵ Hasonló véleményt fogalmazott meg a felsőbányai parancsnok is. Szerinte, a román értelmiség teljesen visszavonult, s ez a parasztok számára nyugodt életet hozott.⁶

A román értelmiség távozását megnyugvással vette tudomásul a magyar kormány. Tárgyilagos szemmel ellenben nem lehet arról beszélni, hogy tervszerűen törekedett volna az elűzésére. Mindezek ismeretében felmerül a kérdés: milyen lehetőségek előtt állt egy nem magyar középosztálybeli 1940 őszén, a magyar hadsereg bevonulása után? A továbbiakban ezt a problémát igyekszünk – jellemzőnek vélt egyéni értelmiségi sorsok bemutatásával – körüljárni.

Bár a téma a nemzetiségi középosztály helyzete, és a példák is az értelmiségi középosztály eseteiből adódnak, nem foglalkozunk a fogalom értelmezésével, illetve körülhatárolásával.⁷ Egyrészt nem tartozik szorosan az általunk tárgyalt jelenségekhez, másrészt kérdésként merül fel, hogy a Horthy-korszak vonatkozásában felállított középosztálymodellek mennyire alkalmazhatók a visszacsatolt területekre, s azon belül a nem magyar középosztálybeliekre? Az mindenképpen megállapítható, hogy

⁴ *Pusztai Popovics József*: Az erdélyi románok kulturális helyzete a bécsi döntés után. Kisebbségi Körlevél, 1942. jan. 39.

⁵ Direcția Județeană Satu Mare a Arhivelor Naționale (Román Nemzeti Levéltár Szatmár megyei kirendeltsége), Fond 14 Prefectura Județului Satu Mare – Administrația militară maghiară (Szatmár megyei Prefektúra fondja, Magyar katonai közigazgatás) [továbbiakban DJASM-Prefectura] Helyzetjelentés a nagysomkúti járásról. dos. 4, p. 291.

⁶ DJSM-Prefectura, Helyzetjelentés Felsőbányáról. dos. 4, p. 8.

⁷ Erre vonatkozóan lásd: *Kövér György*: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon. Szerk. Kövér György, Bp. 2006. 77–161; *Gyáni Gábor*: A középosztály társadalomtörténete a Horthy korban. Századok, 1997/6. 1265–1034.

ebben az időszakban a magyar középosztály összezsugorodott, szinte eltűnt,⁸ ezzel szemben a románok körében egy középosztályosodási folyamat zajlott le, amire a magyarok is elismerően néztek fel.⁹ Nemzetiségi középosztály alatt időszakunkban tehát elsősorban a román és zsidó középosztályt értjük.

A középosztálybeliek elmenekülésének mértéke

Kérdés, hogy mekkora méreteket öltött a középosztálybeliek sokat emlegetett elmenekülése? Pontos kimutatás híján egy Szatmár megyei adatsor ide vonatkozó részeit fogjuk bemutatni. A katonai közigazgatás rendszeresen nyomon követte a különböző irányú menekülthullámokat, így a Dél-Erdélyből érkező menekültek mellett az általa felügyelt területről elmenekülőket is figyelte, illetve igyekezett összeírni ezen személyeket. Így Szatmár megye esetében egy 1788 fős minta áll rendelkezésünkre.¹⁰ Bár a felmérés nem reprezentatív,¹¹ hiszen egész társadalmi kategóriák hiányoznak belőle¹² (illetve nagy az adathiány),¹³ mégis úgy véljük, hogy az arányok tekintetében jól használható az adatsor.

⁸ Hámori Péter: Magyar társadalomszervezési kísérletek Észak-Erdélyben (1938–1944). Korall. 2004/18. 66.

⁹ Egry Gábor: Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944. Bp. 2008. 155.

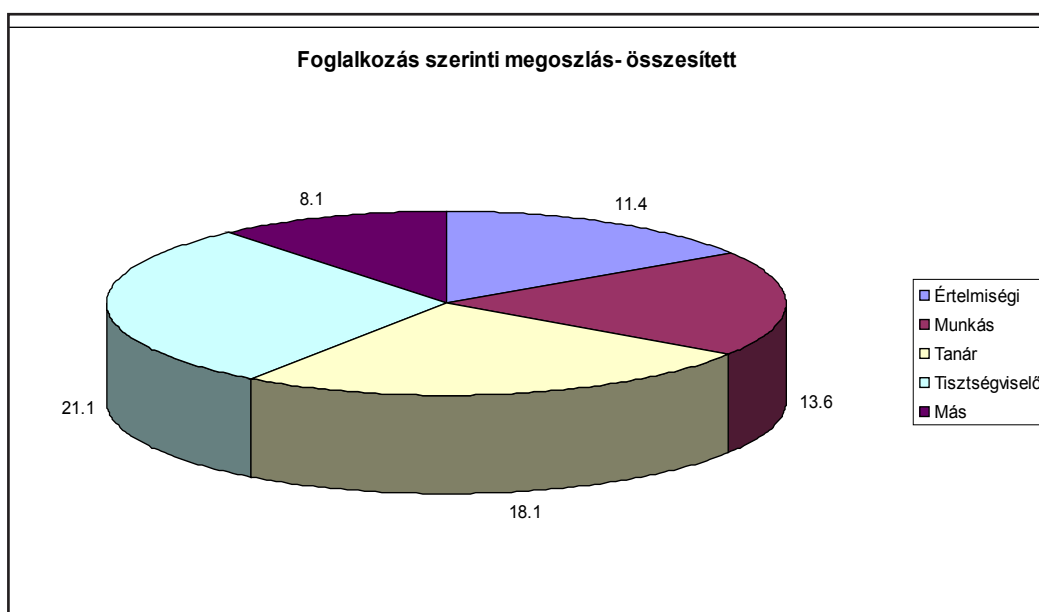
¹⁰ A hatóságok 8 adatot igyekeztek rögzíteni egy-egy menekültről: név, születési év, születési hely, foglalkozás, vallás, nemzetiség, elmenekülés oka, mit vitt magával.

¹¹ A listák véletlenszerűen maradtak fenn, így megbecsülni sem tudjuk mekkora lehetett a menekültek valós száma.

¹² Pl. a román telepeselek, illetve Szatmárnémetiből elmenekültek adatai.

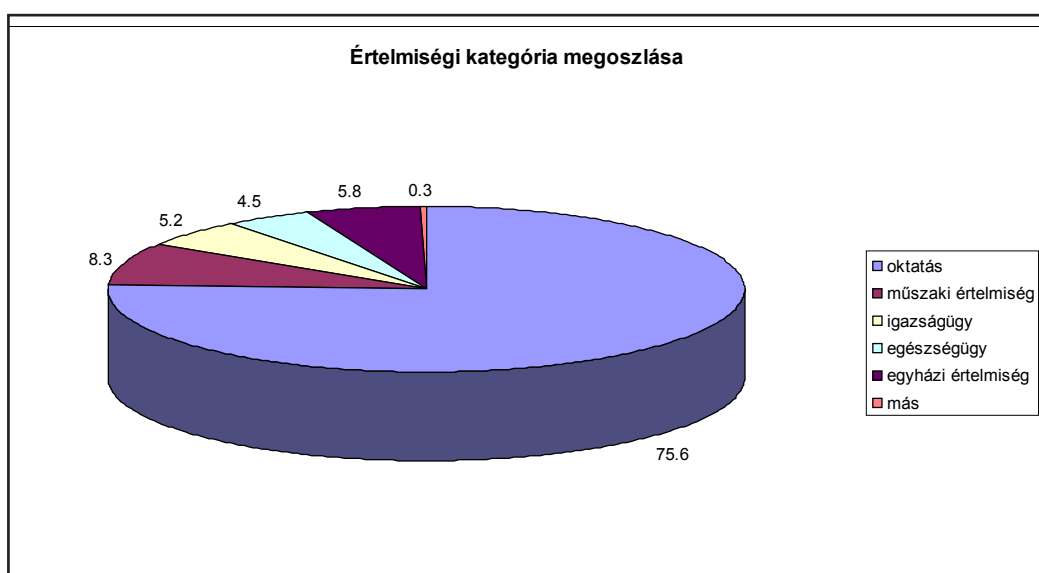
¹³ Ez egyes kategóriák esetében akár a 40–45%-ot is eléri.

I. Táblázat: Foglalkozás szerinti megoszlás (összesített)

E szerint az elmenekültek több mint fele¹⁴ középosztálybeli volt. Értelmszerűen legnépesebb a tisztviselők kategóriája (21,1%),¹⁵ ezt követi a tanárok (18,1%) és az értelmiségiek (11,4%) köre.

II. Táblázat: Értelmiségi kategória megoszlása

¹⁴ E kategória esetében az adathiány 27,7%.

¹⁵ A katonai közigazgatás október végi adata szerint a területet kb. 50000 román tisztviselő hagyta el. DJSM-Prefectura, 1. hadsereg közigazgatási csoportja a vármegyei parancsnokoknak. 1940. okt. 28., dos. 10, p. 104.

Ha csak a szorosan vett értelmiségi középosztálybelieket tekintjük (529 fő), több mint kétharmaduk oktatásban dolgozó, ezt követi a műszaki értelmiségiek, elsősorban mérnökök kategóriája (8,3%). A többi kategória (igazságügy, egészségügy és egyházi értelmiség) viszonylag egyenlő arányban oszlik meg 4,5% és 5,8% között.

Az adatok tanúsága szerint 1940 őszén nemcsak az adminisztrációban dolgozók, hanem más értelmiségiek is elmenekültek. Egy átlagos falu esetében a jegyző és bíró mellett a pap és a tanító képezte a helyi értelmiséget, így ez a szám mindenképpen magas. Ottmar Trașcă adatai is megerősítik ezt a feltevést, aki szerint a Nagyvárad térségében tevékenykedő 200 ügyvédből 180, 4900 tanítóból 3700 menekült el.¹⁶

Az értelmiségiek azért menekültek el nagy számban, mert soraikban a két világháború között sokan tevékenykedtek az államigazgatás különböző területein, illetve az antireviziós mozgalomban, s emiatt nem érezték biztonságban egzisztenciájukat, illetve egyes esetekben a magyar lakosság megtorlásától is tarthattak.¹⁷ Az értelmiségiek távozását a romániai elit nem nézte jó szemmel, hiszen joggal tartott attól, hogy az el nem távozó véreik vezető nélkül maradnak. A korabeli romániai publicisztikában a menekülőket három kategóriába osztották,¹⁸ s úgy vélték, hogy az értelmiségiek „elfogadható ok nélkül” mentek el. Egyes regáti nacionalisták viszont a maradékat szólták meg, és tartották hazafiatlannak, amiért nem menekültek el.¹⁹ A bécsi döntés hírére meginduló értelmiségi menekülthullámra jó példa a Kolozsvári Statisztikai Intézet vezetőjének beszámolója, miszerint az erdélyi román értelmiség felkészült arra, hogy „kiköltözik.” A vezető azt javasolta, hogy az értelmiség egy részét kérjék helybenmaradásra.²⁰ Ez a tendencia a kivonulást követően is folytatódott.

¹⁶ Trașcă, O.: *Relațiile româno-ungare* i.m. 335, 377.

¹⁷ 1940. szept. 10-én az antireviziós mozgalomban aktív szerepet játszó Aurel Munteanu bánffyhungyadi esperest a magyar lakosság fényes nappal meglincselte az utcán. Bővebben lásd: Fătu, M.-Mușat, M.: *Teroarea horthysto-fascistă* i.m. 70.

¹⁸ Első kategóriába a kiutasítottakat, illetve azokat számolták, akiknek mindenképpen el kellett menekülniük, a másodikba a regáti tisztviselőket, a harmadikba pedig az értelmiségieket, akik maradhattak volna, de mégis elmenekültek „elfogadható ok nélkül”. *Jakabffy Elemér: Azok akik elmentek és mi, akik visszamaradtunk, Magyar Kisebbség*, 1941/3–4, 62.

¹⁹ Gheorghe Dăncuș *Tribuna Ardealului*-ban 1940. dec. 19-én megjelent cikke.

²⁰ Anul 1940. *Armata română de la ultimatum la dictat. Documente.* (1940. A román hadsereg az ultimátumtól a diktátumig). Szerk. Florica Dobre. II. București. 2000. 74.

Erre hivatkozva a nagysomkúti járás katonai parancsnoka levélcenzúra bevezetését javasolta, mivel a Romániából érkező levelek távozásra, illetve földjeik eladására szólították fel az ott maradtakat.²¹ Mindennek persze semmilyen fogantatja nem lett, s a katonai közigazgatás egész tartalma alatt töretlenül folytatódott a menekülés, beleértve az értelmiségiek eltávozását is.

A középosztálybeliek helyzetének elvi keretei 1940 őszén

A helyben maradt nemzetiségi középosztálybeliek helyzetének a megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a „kis magyar világ” idején az állásszerzés – szabadfoglalkozású esetében a további működés – alapja a nemzethűség volt. Ezt pedig a két világháború közötti időszakban a magyar közösséggel szembeni magatartáson mérték le. Vajon ki volt illetékes eme magatartásról s ezáltal az egyén sorsáról dönteni? Ehhez tudnunk kell, hogy a Felvidék visszatérte nyomán kiadott 2300/1939. ME számú rendelet elvileg precedensül szolgált.²² Eszerint szakágazatokként felállított igazoló bizottságok döntöttek az illető személyről. A négy tagú bizottságok tagjait a felvidéki ügyekkel megbízott miniszter javaslatára az illetékes miniszter nevezte ki. Az igazolási eljárás alá vont személyek névsorát kifüggesztették, és bárkinek jogában állt adatokat szolgáltatni az illető magatartásáról. A beérkezett bizonyítékok alapján a bizottság eljárást folytatott le, majd szavazattöbbséggel döntött az illető személy megbízhatóságáról. Ezt követően csak az igazolással rendelkezők folytathatták munkájukat.

Az eljárások során azonban rengeteg visszaélés történt, a helyi magyar pártszervezetek ugyanis saját embereiket igyekeztek az üressé vált állásokba helyezni.²³ Emiatt Észak-Erdély esetében hivatalosan eltekintettek ezen igazoló bizottságoktól, illetve nem

²¹ DJS-M-Prefectura, Helyzetjelentés a nagysomkúti járásról. dos. 4, p. 291.

²² A m. kir. Minisztérium 1939. évi 2.300 M. E. számú rendelete a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken közszolgálati állások (alkalmazások) szervezéséről és betöltéséről. In: Rendeletek Tára, Bp. 1939. 53–69.

²³ Az igazolási eljárásra vonatkozóan bővebben lásd: Szabó Helga: A visszacsatolt Csallóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése 1938–1941. Fórum 2002/2, <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00010/szabo.htm>, (2012. jún. 10)

szabályozták a kérdést rendeletben. Ezzel azonban a kormányzat akarva-akaratlan a katonai közigazgatás kezébe adta az eljárás szabályozását. A katonai közigazgatás dokumentumait kutatva kiderül, hogy a különböző hivatalokba átvett vagy újonnan alkalmazott személyek esetében mégis elvégezték az úgynevezett felülvizsgálatot (korabeli szóval priorálást), legalábbis döntöttek arról, hogy kit/kiket részesítenek előnyben. Ezt mutatja a katonai közigazgatás végső szakaszában kiadott utasítás, amely szerint az ideiglenes alkalmazottak esetében is el kellett végezni a priorálást a közéleti tisztaság, alkalmazhatóság és a nemzethűség figyelembevételével. A bizalmi állást betöltő személyek esetében a rendelet szerinti priorálást ki kellett terjeszteni a 18 év fölötti családtagokra is, s ha bárki esetében megbízhatatlanság merült fel, a kinevezéstől el kellett tekinteni.²⁴ Ezen utasítás is jól mutatja, hogy a kormány szándéka ellenére a katonai közigazgatás szervei messze túlléptek eredeti hatáskörükön.²⁵

Nehéz eldönteni, mi a teendő abban a helyzetben, amikor hivatalosan nincs ugyan priorálás, de a gyakorlatban mégis működik. Egyik lehetséges megoldás a jellemzőnek vélt konkrét egyéni esetek vizsgálata, illetve ezek alapján következtetések levonása. A következőkben ennek megfelelően két ügyvéd (egy román és egy zsidó) esetét igyekszünk végigkövetni és választ találni arra a kérdésre, milyen feltételek esetében tagadhatták meg egy ügyvédtől a hűségeskü letételének lehetőségét, illetve kik és hogyan döntöttek erről?

Mivel az esetek főszereplői ügyvédek, szükséges röviden áttekinteni a katonai közigazgatás igazságügyre vonatkozó előírásait. Az észak-erdélyi katonai közigazgatás (1940. szeptember 5. és 1940. november 26. között) egyik legfontosabb feladata a terület birtokbavétele mellett a közellátás biztosítása volt. Emellett egy leegyszerűsített közigazgatást működtetett, élén a kinevezett katonai parancsnokokkal, illetve a mellékük

²⁴ Direcția Județeană Satu Mare a Arhivelor Naționale (Román Állami Levéltár Szatmár Megyei Kirendeltsége), Fond 15 Primăria Municipiului Satu Mare – Comandantul militar maghiar (Szatmárnémeti Polgármesteri Hivatal fondja, Magyar katonai parancsnokság) [továbbiakban DJASM-Primăria], 1. hadsereg közigazgatási csoportja a vármegyei parancsnokoknak. 1940. nov. 22., dos. 13, p. 158.

²⁵ A prioráltak széles körét jól mutatja, hogy azt nemcsak a közalkalmazottakra, hanem a munkásokra is kiterjesztették. DJSM-Prefectura, Hadügyminisztériumi rendelet az alkalmazandókról, 1940. ápr. 22., dos. 6, p. 179. A rendelet az alkalmazandók büntetlen előéletének vizsgálatát írja elő, de mint láthattuk a gyakorlatban a felülvizsgálatot sokkal tágabb értelemben végezték el.

beosztott polgári szakelőadókkal. Mivel rendeleti úton történt a kormányzás, a választott testületek, így a bíróságok sem működtek.²⁶

A katonai közigazgatás életbeléptetése előtt a Vezérkari Főnökség által kiadott *Utasítás* szerint a bíróságok csak halaszthatatlan ügyeket tárgyaltak. Büntető ügyekben a magyar katonai bíróságok ítéleztek a magyar jogrend szerint, polgári peres ügyekben a járási vagy városi bíróságok a román jogrend szerint. Az *Utasítás* ugyanakkor azt is leszögezte, hogy minden ügyvéd tovább folytathatja tevékenységét, feltéve, hogy a bevonulást követően nem követett el olyan cselekményt, amire hivatkozva a helyi katonai parancsnok felfüggesztheti tevékenységét.²⁷ Eszerint a katonai közigazgatásnak csak a fennálló helyzet konzerválása lett volna a feladata és nem a személyi kérdések rendezése. A nemzethűség ekkor még nem volt előfeltétel, a döntést feltehetően a katonai vezetés hozta meg, olykor a helyi magyar elit nyomásának engedve. Az előírásoknak megfelelően járt el a kápolnokmonostori járási parancsnok: a román ügyvédek eskütételét attól tette függővé, hogy felveszik-e az illetőt az ügyvédi kamarába.²⁸ Vagyis a parancsok nem döntött személyi kérdésekben, azokat a későbbi polgári közigazgatásra, illetve az ügyvédi kamarákra bízta. A katonai közigazgatás azonban több esetben is túllépte eredeti hatáskörét, és igyekezett minden területre kiterjedően intézkedéseket hozni.

Külön kérdést képez a magyar ügyvédek száma, illetve a velük szemben tanúsított magatartás. Mivel a levéltári források nagyon töredékesek, így nem tudjuk pontosan megállapítani a magyar ügyvédek számát.²⁹ Az nyilvánvaló, hogy az eskütételre berendelt ügyvédek döntő többsége magyar volt, illetve egyes magyar ügyvédek neve a katonai közigazgatás kezdetétől rendszeresen megjelenik a különböző testületekben. Az igazolási eljárást minden bizonnyal velük szemben is lefolytatták, azonban erre

²⁶ A katonai közigazgatás szerkezetére és működésére vonatkozóan bővebben lásd: *Sebestyén Elemér-Szabó Péter*: Magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben és a Székelyföldön 1940 őszén. Századok, 2008/6. 1383-1420; illetve *Sárándi Tamás*: Kisebbségpolitika a közigazgatási gyakorlatban a katonai közigazgatás idején Észak-Erdélyben. Limes, 2010/2. 75-96.

²⁷ *Utasítás* a katonai közigazgatás megszervezésére a felszabaduló Erdély területén. Bp. 1940. 83-84. Az *Utasítás* egy 1940 májusában kiadott útmutatónak szánt könyvecske, amiben igyekeztek számba venni és szabályozni a bevonulás után számbajöhető összes problémát.

²⁸ DJSM-Prefectura, Jelentés az Avasi járásról. 1940. okt. 29., dos. 6, p. 219-224.

²⁹ Október közepén 19 ügyvéd eskütételéről számolt be a helyi lap, nevek alapján ebből 13 volt a magyar. Újabb 19 ügyvéd tett fogadalmat, Szamos, 1940. október 18.

valószínűleg már az első hetekben sor került, illetve mindez szóban történhetett. Ezt látszik megerősíteni Slezák József ügyvéd levele is, aki azért ragadott tollat, mivel az eskütételre berendelt ügyvédek kiválasztása szóban történik, így az abból kimaradók nem mondhatják el érveiket.³⁰ Ezt alátámasztják a fennmaradt források is, vagyis csak azon esetekről maradt fenn írott forrás, akik kimaradtak, s ezt követően kérték felvételüket, vagy panaszt tettek.

A középosztálybeliek helyzetének gyakorlati alakulása Szatmár megye esetében

1940. október 4-én az ügyvédi eskütétel ügyében gyűlést tartottak a szatmárnémeti városi parancsnokságon. A parancsnokhelyettes mellett jelen voltak a helyi magyarság reprezentánsai is.³¹ A parancsnok kérésére az „igazoló bizottság” javaslatot tett arra, hogy a város ügyvédei közül a parancsnok kitől vegye ki az esküt. Ekkor 8 román és 10 zsidó ügyvédet javasoltak, illetve az addigi magyar ügyvédek mellé újabb 6 személyt.³² A szempont nyilvánvalóan a magyarsággal szembeni addigi magatartásuk volt.

III. táblázat: További működésre javasolt ügyvédek névsora

Román	Zsidó
Damján Titusz	Farkas Jenő
Anderkó Aurél	Fischer József
Anderkó István	Friedmann Árpád
Farkas László	Princz Aladár
Sztojka György	Weisbrun Zoltán
Gyenes Pál	Burger Dezső
Székely Gyula	Róth Pál
<i>Czira Árpád</i>	Rosenfeld József
	Tavjovits Endre
	<i>Borgida József</i>

³⁰ DJSM-Primăria, Kérés a városi katonai parancsnoknak, dos. 2, 247. f.

³¹ A tanácskozás résztvevői: Horváth János százados, helyettes városparancsnok, Lőrincz Lajos igazgató, Tabajdi György gyógyszerész, Gyüre Lajos ipartársulati elnök, Orbók Kálmán, Brezina Gyula, az iparos szövetség elnöke, Harcsár Géza, Ambróczy Pál, Vadnay Géza és Tevely József ügyvédek, Boros Jenő református esperes.

³² Az 1930-as évek közepén a szatmári ügyvédi kamarának 76 tagja volt, köztük Czira Árpád és Borgida József is szerepelt. Monografia oraşului Satu Mare város tükre. Szerk. Tankóczy Gyula. Satu Mare. 1936. 97.

Annak ellenére, hogy a gyűlés nem volt nyilvános, a listán szereplő nevek hamar elterjedtek a városban, és a lakosság egy része kifogást emelt egyes személyek – pl. Czira Árpád és Borgida József – ellen. A Czira ellen felhozott vád az volt, hogy a román párt tagjaként felszólalt az Antireviziós Liga egyik nagygyűlésén,³³ míg Borgidát „a csempészek ügyvédjének”, „cionistának”, illetve a zsidó párt alapítójának nevezték, és őt okolták, amiért a magyarság képviselőjelöltje, Jakabffy Elemér, 1933-ban nem jutott be a parlamentbe.³⁴ Ennek hatására a katonai parancsnok megtagadta, illetve Czira esetében visszavonta az eskü kivételét, így a két ügyvéd nem folytathatta tevékenységét.³⁵

A hír hallatán mindkét személy „védekező” levelet írt, amiben igyekezett cáfolni a felhozott vádakat, illetve saját igazát bizonygatta. Czira nem tagadta, hogy felszólalt a gyűlésen, de állítása szerint azt felkérésre, a felizgatott tömeg lecsillapítása érdekében tette, s beszéde az ezeréves magyar–román együttélésről szólt. Emellett még felhozta, hogy mindig a magyar ügyfelei érdekeit képviselte, sőt 1926-ban magyarsága miatt nyugdíjazták bírói állásából. Ugyanakkor a magyarberkeszi iskolának szerzett államsegéllyel is bizonyította hűségét.³⁶

Alapvetően Borgida sem tagadta az ellene felhozott vádakat (cionista, illetve a zsidó párt elnöke), de érvelése szerint Magyarországon nem volt tiltott mozgalom a cionizmus, ráadásul „cionistaaként vonultam be a háborúba és bebizonyítottam hűségemet a Hazához.” Emellett Czirához hasonlóan ő is kiemelte, hogy mindig a magyar ügyfelek érdekeit képviselte.³⁷

³³ A Cziráti támadó levél nem maradt fenn, a vádpontok csak az általa, az eskü visszavonásának kapcsán írt válaszlevélből derülnek ki.

³⁴ DJSM-Primăria, Levél a városi katonai parancsnoknak. 1940. nov. 1., dos. 2, p. 200. A levél névtelen, aláírása „nagyon nagyon sokan.” A levél olvastával a parancsnok piros ceruzával ráírta: „Nem teheti le a fogadalmat.”

³⁵ A parancsnok „időközben beszerzett információk”-kal indokolta a döntést. DJSM-Primăria, Városi katonai parancsnok határozata. 1940. szept. 17. Czirával együtt még két másik román ügyvédtől vonta vissza az esküt a parancsnok, a vád valószínűleg hasonló lehetett, román pártok tagjai voltak.

³⁶ DJSM-Primăria, Czira Árpád levele a városi parancsnokhoz. dos. 4, p. 126. Magyarberkesz a nagysomkúti járásban található, ahol Czirának a földbirtokai voltak, valószínűleg emiatt járt közben az iskola érdekében.

³⁷ DJSM-Primăria, Borgida József levele a városi katonai parancsnokhoz. dos. 2, p. 252.

A továbbiakban azt igyekszünk vizsgálni, hogy a felhozott vádak mennyire valóságok, és a nemzethűség megkérdőjelezése mennyire megalapozott? Mindkét eset kibontásához, illetve megértéséhez vissza kell nyúlni időben és térben is. Czira esetében röviden a két világháború közötti Erdély közigazgatását ismertetjük kiemelve a történet megértéséhez szükséges elemeket.

Erdély közigazgatása a két világháború között

Románia belpolitikájában a két világháború között is érvényesült az úgynevezett „váltógazdaság”, ami szerint a választáson 40%-ot szerzett párt megkapta a képviselői helyek 2/3-át. Ennek ellenére folyamatos volt a kormányváltás,³⁸ illetve a választási kampányokat véres események kísérték,³⁹ az eredmények pedig több esetben megkérdőjelezhetőek voltak. A két nagy váltópárt a Brătianu család vezette Nemzeti Liberális Párt (NLP),⁴⁰ illetve a Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt (NPP) volt.⁴¹ Emellett a '30-as években két kisebb párt is szerephez jutott, az A. C. Cuza vezette Nemzeti Keresztény Párt,⁴² illetve a Nicolae Iorga vezette Nacionalista Demokrata Párt.⁴³ Esetünkben ez utóbbinak lesz jelentősége.

³⁸ 1938-ig, a királyi diktatúra bevezetéséig 65 kormánya volt az országnak. A kormányok felsorolását és tevékenységük rövid ismertetését lásd: *Ion Mamina-Ioan Scurtu: Guverne și guvernanți 1916–1938. (Kormányok és kormányzók 1916–1918).* București. 1996.

³⁹ Az 1928-as választási kampány egy jellemző példájára vonatkozóan lásd: *Tóth Szilárd: Incidente sângeroase la alegerile parlamentare din 1928 la secția de votare din com. Olteni (jud. Trei-Scaune).* (Véres incidens az 1928-as parlamenti választásokkor az oltszemi (Háromszék) választóközvetben). In: *Acta Siculica.* 2008. 419–426.

⁴⁰ A párt 1875-ben alakult (románul *Partidul Național Liberal*), végig a Brătianu család egyik tagja töltötte be a pártelnöki tisztséget. A két világháború között két nagy kormányzási időszakuk volt: 1922–1928, illetve 1933 és 1937 között.

⁴¹ A párt (románul *Partidul Național Țărănesc*) 1926-ban alakult a Iuliu Maniu vezette erdélyi Román Nemzeti Párt és a Ion Mihalache vezette regáti Parasztpárt egyesüléséből. A két világháború között két ciklusban is kormányra kerültek 1928–1931 és 1932–1933 között.

⁴² A párt (románul *Partidul Național-Creștin*) 1935-ben jött létre az A. C. Cuza vezette Nemzeti Keresztény Védelmi Liga és az Octavian Goga vezette Nemzeti Agrár Párt egyesüléséből. A két világháború között egyszer került hatalomra, 1937 decembere és 1938 februárja között.

⁴³ A pártot (románul *Partidul Naționalist-Democrat*) 1910-ben alapította Nicolae Iorga és A. C. Cuza. A két világháború között egyszer került hatalomra 1931 áprilisa és 1932 márciusa között.

Közigazgatási szempontból két törvény határozta meg a helyi adminisztrációt: az 1925-ben elfogadott, a közigazgatás egységesítéséről⁴⁴ és az 1929-ben elfogadott, a helyi közigazgatásról szóló törvény.⁴⁵ Az 1925-ös törvény szerint a közigazgatás alapja a megye, ennek élén a prefektus áll, aki a központi hatalom képviselőjeként nemcsak ellenőrzi, hanem egyben irányítja is a megyei közigazgatást. A törvény még nem tett különbséget a községek között, az egész ország területén egy típusú községet állapított meg, illetve 7 törvényhatósági jogú várost. E törvény intézményesítette a megyei és községi tanácsokat, ami megfelelt a törvényhatósági bizottságoknak és a községi képviselőtestületeknek.⁴⁶ Az 1929-ben, a Maniu-kormány idején elfogadott törvény már különbséget tett községek, illetve városok között, aszerint, hogy hány falu alkotta a községet, illetve mekkora volt egy város lakossága. Eszerint határozták meg a községi és városi tanácsok létszámát, illetve összetételét. A polgármestereket és a helyi tisztviselőket továbbra is kinevezték, emiatt váltak fontossá a helyi tanácsok, az egyedüli testületek, amelyek által a helyi lakosságnak – és ezen belül a magyar kisebbségnek – beleszólása lehetett a helyi ügyek intézésébe. A törvény elviekben igyekezett kiterjeszteni a választott testületek (megyei és városi tanácsok) szerepét, azonban a közigazgatás alapelve továbbra is a központosítás maradt.⁴⁷

Erdélyben az első helyhatósági választásokat az 1925-ös törvény szerint tartották meg még ugyanebben az évben, azonban az erdélyi nemzetiségi viszonyok miatt (a városok magyar többségűek voltak) a választott testületek helyett továbbra is kinevezett emberek vezették a településeket. A következő választásra 1931-ben került sor, már az új, 1929-es törvény szerint. Ez viszonylag tiszta választás volt, amit országos szinten az NPP nyert meg, Erdélyben azonban jelentős pozíciókat szerzett az Országos Magyar Párt (OMP) is. Szatmárnémeti esetében, ahol az OMP önállóan indult, a 32 tagú városi

⁴⁴ Lege pentru unificarea administrativă (A közigazgatás egységesítéséről szóló törvény). In: Monitorul Oficial. (Hivatalos Közlöny), 1925. június 13.

⁴⁵ Lege pentru organizarea administrației publice locale (A helyi közigazgatás megszervezéséről szóló törvény). In: Monitorul Oficial, 1929. augusztus 3.

⁴⁶ A törvény ismertetését lásd: Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában, Kolozsvár, 1944. <http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=891>, illetve: Fritz László: A közigazgatási választások eredményei. Magyar Kisebbség, 1930/15–16. 554–564.

⁴⁷ A törvény ismertetését lásd: Nagy L.: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete i. m., illetve: Fritz László: A közigazgatási választások eredményei. Magyar Kisebbség 6. (1930: 7. sz.) 234–239.

tanácsban 9 helyet szereztek meg.⁴⁸ Sok esetben mégsem alakultak meg a választott testületek. Pl. ha valaki megóvta a választások eredményét egy körzetben, az elegendő volt ahhoz, hogy az egész megyében vagy településen ne alakuljon meg a választott tanács.⁴⁹

1931 áprilisában a király Nicolae Iorgát nevezte ki miniszterelnöknek, aki új parlamenti választásokat írt ki, helyi szinten pedig feloszlatta a tanácsokat, és úgynevezett ideiglenes bizottságokat (*comisii interimare*) nevezett ki. Ez az eljárás nem volt új, korábban a liberális kormányzás idején is alkalmazták egyes helyeken, 1930 nyarán pedig, még az NPP kormányzása idején, „törvényt fogadtak el az ideiglenes bizottságok hatáskörének kibővítéséről.”⁵⁰ A Iorga-kormány rendeletében elviekben 10 hónapra, de szükség esetén tovább meghosszabbítható időszakra függesztette fel a választott testületeket (1931. július 14.).⁵¹ Az ideiglenes bizottságba elsősorban a mindenkori kormánypárt emberei kerültek be, figyelembe nem véve az illető település nemzetiségi összetételét.

A rendeletet nem alkalmazták egységesen. Volt olyan megye, ahol továbbra is megmaradtak a választott testületek.⁵² Szatmárnémeti esetében a bizottságba 5 román, 3 német és 1 „nem magyar kötődéssel rendelkező magyar” került be.⁵³ Az ideiglenes tanácsok működését folyamatosan meghosszabbították, majd a '30-as évek első felétől kezdve több esetben is ostromállapotot vezettek be,⁵⁴ amikor a helyi adminisztráció

⁴⁸ A párt ezzel a szavazatok 28%-át szerezte meg, ami így is messze elmaradt a magyarság városon belüli arányszámától, de az addig megtartott helyi választásokon ez számított a legjobb eredménynek. *Fritz L.: A közigazgatási választások i. m. 663.* A megye esetében a 36 fős testületben 12 helyet kapott meg az OMP, itt a NPP-vel kötött szövetségben indult. *Fritz L.: A közigazgatási választások i. m. 239.*

⁴⁹ Így történt ez pl. a három székely megye esetében.

⁵⁰ A törvénytervezet parlamenti vitájára vonatkozóan lásd: Hegedűs Nándor képviselő beszéde a kamara 1930. június 24-i ülésén az átmeneti bizottságok (*comisie interimară*) hatáskörének bővítése ellen. *Magyar Kisebbség 6. (1930: 14. sz.) 538–544.*

⁵¹ *Fritz László: A Iorga-kormány „interimár-bizottságai” és a magyar nemzetkisebbség. Magyar Kisebbség 8. (1932: 10. sz.) 76.*

⁵² Ilyen volt Beszterce, Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő és Szolnok-Doboka megye. Itt valószínűleg a tanács személyi összetétele volt a döntő, illetve megfelelő az új kormánynak.

⁵³ A kifejezést a korszakban használták, és arra utalt, hogy az illető magyar származása ellenére nem rendelkezett szoros kapcsolattal a magyar közösséggel, illetve az OMP-vel. *Fritz L.: A Iorga-kormány i. m. 80.* Szatmár megye esetében a tanácsnak 9 tagja volt, ebből 8 román és 1 zsidó. 1932 januárjában egy helyi alkunak köszönhetően végül is sikerült magyar tanácstagot is bejuttatni mind a városi, mind a megyei bizottságba.

⁵⁴ Először 1933 decemberében, I. G. Duca kinevezett miniszterelnök meggyilkolásának ürügyén. Erre

vezetését is a hadsereg vette át, mellettük kinevezett „tanácstagok” tevékenykedtek.

1927-től rövid időre a magyar külpolitika nyíltan revíziós kurzusra váltott, majd 1932-től Gömbös Gyula ismét revíziós programot hirdetett.⁵⁵ A külföldi propaganda koordinálására 1927-ben megalakult a Magyar Revíziós Liga.⁵⁶ Válaszképpen 1933 decemberében létrehozták a Román Antirevizíós Ligát (*Liga Antirevizionistă Română*), ami pártállástól függetlenül egységbe fogta a román politikusokat, egyházi vezetőket és értelmiségieket. A szervezet elnöke Stelian Popescu, az *Universul* című napilap főszerkesztője lett, de tagjai között tudhatta Miron Cristea ortodox pátriárka mellett a teljes erdélyi püspöki kart is. A külföldi propaganda mellett a „nemzeti tudat kiteljesítése” érdekében folyamatosan helyi tömeggyűléseket szerveztek, ahová külön vonatokon begyűjtötték a környék román parasztjait, és jelenlétükben a szónokok lelkesítő beszédekben fogadkoztak, hogy megvédik az ország területi épségét.⁵⁷

Czira Árpád

Eme szükséges kitérő vázlat után rátérnénk Czira Árpád életének ismertetésére, hangsúlyozva az ellene felhozott vádak helyét az életpályáján. Czira Árpád 1887-ben a Veszprém megyei Szentgálon, egy erdélyi református kisnemesi család harmadik fiaként látta meg a napvilágot.⁵⁸ Apja Czira Miksa (1851–1892) gyógyszerész, anyja a sváb származású Helena Zum Tobel (1859–1907) volt. Szülei korai halála miatt testvérei és különböző ösztöndíjak segítségével tanult, többek között Cegléden, Karcagon,

vonatkozóan bővebben lásd: Horváth Sz. *Fernec*: Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940). (Magyar Kisebbség Könyvtára). Csíkszereda. 2007. 141.

⁵⁵ A korszak magyar külpolitikájára vonatkozóan lásd: Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Bp. 1995; illetve Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919–1945. Bp. 1988 és Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. Bp. 1998.

⁵⁶ A Liga működésére vonatkozóan lásd: Zeidler Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermerig. Századok 131. (1997: 2. sz.) 303–352.

⁵⁷ A szervezet jelmondata a „nici o brazdă – egy barázdát sem.” A mozgalom történelmére vonatkozó korabeli ismertetés közlése: Mester Miklós: A román antirevizionista mozgalom ismertetése. Magyar Kisebbség 13–14. (új évf., 1998: 3–4. sz.) 128–184. Legújabb összefoglaló: Lazăr Liviu: Mișcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică. (Az antirevizionista mozgalom története Erdélyben a két világháború között). Deva. 2003

⁵⁸ Minden Czirára vonatkozó életrajzi adat a fia által 2007-ben kiadott háborús emlékirathoz írt előszóból származik, így ezt külön nem jelzem.

de Szászvárosban is, ahol megtanult románul. 1909-ben kezdett jogi tanulmányokat Debrecenben, majd a kolozsvári egyetemen folytatta, diplomát azonban csak 1918 után szerzett az immár Ferdinándra átkeresztelt intézményben. Időközben ugyanis kitört az első világháború, ahová a 6. temesvári gyalogezered tagjaként vonult be. Már 1914 októberében orosz fogságba esett, de innen sikerült megszöknie,⁵⁹ majd 1918 végén több kitüntetés birtokosaként, tartalékos hadnagyi rangban szerelt le.

Ezt követően a Szatmár megyei Nagysomkúton kezdett el ügyvédként tevékenykedni. Kapcsolatba kerülve a helyi román politikai elittel előbb földbirtokot vásárolt a járásban található Magyarberkesz határában, majd bekapcsolódott a politikai életbe is. Szatmárnémetibe költözött, ahol a Iorga-párt helyi szervezetének elnöke, majd titkára lett.⁶⁰ A Iorga-párt hatalomra kerülése után kinevezett szatmárnémeti ideiglenes bizottság alelnökeként a város alpolgármesterének megfelelő funkciót töltött be.⁶¹ Itt szerzett érdemeiért később megkapta az egyik legmagasabb román állami kitüntetést, a *Coroana României Ordin Cavaler* (Románia Koronája Lovagi Fokozat).⁶² A Iorga-párt titkáráként egy valószínűleg 1936-ban, Szatmárnémetiben megrendezett Antirevizíós Liga gyűlésen felszólalt, ahol saját bevallása szerint az összegyűlt tömeg megnyugtatója érdekében az ezeréves magyar-román együttélésről beszélt.⁶³ Tevékenységével kiváltotta a magyar lakosság ellenszenvét, így hiába tette le az esküt, a parancsnok visszavonta működési engedélyét.

⁵⁹ Az orosz hadifogságból nagyon kalandos úton sikerült megszöknie: Szibérián, Amerikán és Anglián át ért vissza Temesvárra 1916-ra. Emlékeit az 1960-as években írta meg, ami 2007-ben könyv formájában is megjelent. *Czira Árpád: Călătorie îs jurul lumii: 1914–1916.* Szerk. Viorel Ciubotă. Satu Mare. 2007.

⁶⁰ A román politikai életbe való beágyazottságát jól mutatja, hogy házasságkötésekor Augustin Tibil, a NLP helyi vezetője volt a tanú.

⁶¹ Hozzá hasonló személyek más helyeken is tagjai lettek az interimár bizottságoknak. A korszakban a magyar elit őket nevezte „magyar kötődéssel nem rendelkező magyaroknak”.

⁶² A kitüntetést I. Károly román király alapította 1881-ben, amikor Románia hivatalosan is királyság lett. A román állami kitüntetések sorában a harmadik legfontosabbnak számított. A kitüntetést az állam érdekében nyújtott kimagasló teljesítményért civilek és katonák egyaránt megkaphatták.

⁶³ Az 1936-os év csak feltételezés, a helyi sajtóban nem sikerült nyomára bukkannom a pontos eseménynek. 1936 decemberében, a Vasile Lucaciu-szobor leleplezésekor antirevizíós tüntetésre is sor került a városban, és nem találtam adatot arra vonatkozóan, hogy a '30-as évek közepén máskor is lett volna hasonló rendezvény. Az általa 1940-ben megírt levélben 5–6 évvel korábbra teszi a gyűlést. Így az is kérdéses marad, hogy tényleg a magyar-román együttélésről szólt-e az általa elmondott beszéd. Ezt a vádpontot sem igazolni, sem megcáfolni nem tudjuk.

Erdélyi zsidósága a két világháború között

A másik választott esethez, a Borgida József ellen felhozott vádak megértéséhez, az erdélyi zsidó közösség két világháború közötti történetéről kell szólnunk.

1918-ban Romániához az asszimiláció különböző fokán lévő zsidó közösségek kerültek, azonban mintegy 80%-uk ekkor már magyarul beszélt.⁶⁴ A zsidó társadalomválasztás elé került: vagy vállalja tovább a kettős kisebbségi szerepet, és kitart a magyarság mellett; vagy engedve a román állam disszimilációs politikájának, leválik arról. A Romániában is érvényesülő antiszemitizmus,⁶⁵ ami az 1930-as évek közepére elérte a magyar közösséget is, az utóbbi tendenciát erősítette. A disszimilációt fokozta az a tény is, hogy az izraeliták a népszámlálásokon nem vallhatták magukat magyarnak, illetve az iskolában sem tanulhattak magyar nyelven. A zsidó lakosság többsége azonban továbbra is magyar identitásúnak tekintette magát, ám közben egyesek többes identitásúakká váltak, ugyanis a társadalmi csoporton belül egyre népszerűbb lett a cionista mozgalom, tehát a zsidóként való önmeghatározás.⁶⁶

Az 1930-as évek elején az erdélyi magyar közösség konzervatívabb köreiben is egyre nagyobb teret nyert az a nézet, hogy a zsidók „külön entitást képeznek”, tehát – úgy mond – „leváltak” a magyarságról.⁶⁷ Ennek egyik első nyílt megnyilvánulása

⁶⁴ Gidó Attila: Úton. Erdélyi zsidó társadalom és nemzetépítési kísérletek (1918–1940). (Források a romániai magyarság történetéhez). Csíkszereda. 2009. 15.

⁶⁵ Magyarországhoz hasonlóan, az antiszemitizmus Erdélyben is elsősorban az egyetemi diákság körében jelentkezett. 1922-től kezdve, többek között a magyar törvényre hivatkozva is, követelték a *numerus clausus* bevezetését Romániában is. Ezen mozgalmak az 1940-es évek elejéig kisebb-nagyobb intenzitással, de végig megmaradtak. Erre vonatkozóan lásd: Antisemitismul Universitar în România (1919–1939). Mărturii documentare. (Egyetemi antiszemitizmus Romániában 1919–1939. Forrásközlés) Szerk. Lucian Nastasă. Cluj Napoca. 2011. 1923-tól ugyanakkor a mozgalom radikalizálódása is megfigyelhető, ezt jelzi a iași egyetemen tanító, nyíltan antiszemita nézeteket valló A. C. Cuza által alapított Nemzeti-Keresztény Védelmi Liga (*Liga Apărării Național Creștine*) létrejötte is.

⁶⁶ Gidó A.: Úton i. m. 26–28.

⁶⁷ Az erdélyi magyarok körében megjelenő antiszemitizmus elsősorban a Paál Árpád és Sulyok István szerkesztette Erdélyi Lapok hasábjain mutatható ki. Paál Árpád életútjára vonatkozóan lásd: Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In: Folyamatok a változásban. A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században. Szerk. Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla. Bp. 2005. Paál 1934-ben még arról írt, hogy bár a zsidók más származásúak, ők is a magyarok „családjának” a része, mivel ugyanazon sorsot éltek meg. A németországi események, illetve a völkisch ideológia hatására Sulyok németországi útja után már úgy tartotta, hogy a zsidóság nem képviseli a magyar érdekeket, így a megoldás a népiségre alapuló szolidaritás lehetne, vagyis a

éppen az ügyvédek körében történt, amikor 1936-ban az erdélyi magyar ügyvédek névsorából kihagyták a zsidókat, vagyis nem tekintették őket a magyar közösség részének.⁶⁸ Emiatt, illetve a Romániában is erősödő antiszemita mozgalom miatt 1931-től kezdődően a Zsidó Párt önállóan indult a választásokon.⁶⁹ A zsidók jelentős része azonban/korábban az OMP-re szavazott. Ennek hatása leginkább az 1933-as választásokkor nyilvánult meg, amikor a választási kampányt uraló terror és a csalások miatt korábbi eredményeihez képest az OMP is rosszabbul szerepelt, s kevesebb képviselőt juttathatott be a parlamentbe. A kevesebb magyar képviselő oka azonban nem a zsidó párt indulása, hanem a választási csalások alkalmazása volt. A korabeli magyar elit nem nézte jó szemmel a zsidó párt megalakulását, azonban úgy vélte, hogy akik a zsidó pártra szavaznak, azok korábban sem szavaztak az OMP-re, vagyis ez nem jelent konkrét szavazatbeli veszteséget számukra.⁷⁰

Az erdélyi zsidó társadalmon belül ugyanakkor viszonylag jelentős regionális különbségek is megfigyelhetők. Ezek leginkább Máramarosra és Szatmárra voltak jellemzőek, ezekre a vidékekre ugyanis a 19. század végéig folyamatos volt a zsidók beköltözése.⁷¹ A zsidó közösségben az ortodox irányzat hászid mozgalma volt nagyon erős, a másik nagy közösségre, a status quo ante körein belül pedig a cionista mozgalomnak volt döntő befolyása. Annak ellenére, hogy a szatmári zsidóság döntő része is magyarul beszélt, és a magyar kultúrában szocializálódott, 1918-at követően

zsidók kizárása a magyar nemzetiségből. Az antiszemitizmus magyar kisebbségen belüli megjelenésére bővebben lásd: *Horváth Sz. F.: Elutasítás és alkalmazkodás i. m. 187–190.* Illetve: *Horváth Sz. Ferenc: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetszocializmus Erdélyben (1932–1940). Regio 15. (2004: 3. sz.) 101–142.*

⁶⁸ A listát Kiss Árpád ügyvéd tette közzé a *Magyar Kisebbségben*. *Kiss Árpád: A romániai magyar ügyvédek névjegyzéke. Magyar Kisebbség 12. (1936: 15–16. sz.) 435–433.* Ezt követően sajtópolémia indult meg a témáról, Jakabffy, illetve hivatalosan az OMP is elhatárolódott ettől, Paál illetve Súlyok pedig egyre nyíltabb antiszemita cikkekkal válaszolt. A sajtópolémiára vonatkozóan lásd: *Jakabffy Elemér: A fiatal magyar ügyvédek füzete. Magyar Kisebbség 12. (1936: 17. sz.) 456.* Illetve: *Gidó A.: Úton i. m. 51–52, Horváth Sz. F.: Elutasítás és alkalmazkodás i. m. 190–196.*

⁶⁹ Korábban is előfordult már, hogy egyes helyeken, illetve egy választási kampány időtartamára zsidó pártok szerveződtek (pl. Erdélyi Zsidó Néppárt Kolozsváron), azonban a választásokon való részvételtől végülis visszaléptek. 1931-ben jön létre először országos szintű párt Országos Zsidó Párt néven, ennek lesz tagszervezete az erdélyi Zsidó Párt. *Gidó A.: Úton i. m. 98–99.*

⁷⁰ *Fehér Márton: Magyar párt, zsidó párt, reakció és lapérdekek. Magyar Kisebbség 8. (1932: 10. sz.) 285.*

⁷¹ *Gidó A.: Úton i. m. 32.*

egyik nagy közösség sem támogatta az asszimilációt, s vagy elzárkóztak (hászidok),⁷² vagy zsidó nemzeti alapra helyezkedtek (cionista).⁷³ Ez jól megmutatkozott abban is, hogy az 1931-es választáson a szatmári zsidó szavazatok 74%-a esett a Zsidó Pártra.⁷⁴ Az OMP által 1938-ban a nyíltan antiszemita O. Goga-Párttal megkötött választási szövetséget követően a disszimiláció tovább fokozódott,⁷⁵ a magyar zsidók nem maradhattak egy antiszemita pártot is tartalmazó választási koalícióban, majd 1940 után már a törvények is külön fajnak tartották a zsidókat s többek között a cionista szervezetek működését is betiltották.⁷⁶

Borgida József

Borgida József 1893-ban született az egyik legrégibb szatmári zsidó családban. A család az 1896-ban alakult status quo közösség tagja volt,⁷⁷ amelyhez elsősorban a tehetős, értelmiségi pályán mozgó zsidó családok csatlakoztak. Borgida számunkra ismeretlen helyszíneken folytatott tanulmányai után ügyvédi diplomát szerzett. 1916-ban bevonult az 5. gyalogezredhez, több fronton is harcolt. Többször megsebesült, három kitüntetés, köztük az oly bőven osztogatott *Signum laudis* tulajdonosaként szerelt le, főhadnagyi rangban.⁷⁸

Szatmáron kezdett el ügyvédként dolgozni, és hamar bekapcsolódott a helyben 1905-ben alakult cionista szervezetbe. Jordán Sándor főrabbi halála után Borgida lett a helyi cionista szervezet egyik vezetője. 1930-ban Szatmárnémetiben tartották az

⁷² Máramarossziget mellett Szatmárnémetiben jött létre az egyik legerősebb hászid közösség az 1934-ben főrabbinak megválasztott Joel Teitelbaum köré szerveződve.

⁷³ Szatmárnémetiben a *status quo ante* hitközség rabbija szervezte meg a cionista egyesületet.

⁷⁴ Gidó A.: Úton i. m. 99.

⁷⁵ Gidó A.: Úton i. m. 100–101.

⁷⁶ Az 1940. július 11-én meghozott BM rendeletben tiltották be a cionista szervezetek magyarországi működését.

⁷⁷ A zsidó közösségen belüli ellentétek 1898-ban az új ortodox főrabbi, Grünwald Juda személye miatt szakadáshoz vezettek, ekkor egy 120 fős csoport kivált, és megalakította az új közösséget. 1901-ben Jordán Sándor személyében új főrabbit is választottak. Emlékezz Szatmárra. A szatmári zsidóság emlékkönyve. Szerk. Hárav Náftáli Stern. Bne Brak. 1984. 28.

⁷⁸ Emlékezz Szatmárra i. m. 92. Neve szerepel a Hegedüs Márton által szerkesztett albumban is. A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére. Szerk. Hegedüs Márton, Bp. 1940.

erdélyi cionista szervezet kongresszusát, amikor a vezetőségbe is beválasztották.⁷⁹ 1931-től lett az erdélyi Zsidó Párt helyi tagozatának elnöke,⁸⁰ többször részt vett a parlamenti választáson. Habár az 1933-as választásokon a Zsidó Párt is gyengébben szerepelt, mint korábban,⁸¹ 1940 után a magyar közösség mégis neki róta fel, hogy addigi képviselőjük, Jakabffy Elemér, nem jutott be a parlamentbe.⁸² A korabeli lapbeszámolókból sehol nem jelent meg az, hogy Jakabffy kiesése esetleg a Zsidó Pártnak, vagy konkrétan Borgidának köszönhető, ennek ellenére a magyar lakosság egyes tagjai 1940-ben őt vádolták meg ezzel, amit a parancsnok el is fogadott, s megtagadta tőle az eskü kivételét.

Következtetések

A bemutatott életutakkal a második bécsi döntés utáni helyzetet akartam életközben bemutatni. Olyan személyeket választottam, akik magyar anyanyelvűek, a magyar kultúrában szocializálódtak, ennek ellenére a magyar közösség szemében egyikük románként (Czira),⁸³ másikuk zsidóként (Borgida) minősült. 1918-at követően mindketten az egyéni érvényesülés más-más útját választották: Czira a helyi román elithez csatlakozva vélte megtalálni számítását, Borgida pedig a megváltozott helyzetben a zsidó társadalomszervezésben látta a kiutat.

A magyar közösség azonban nem fogadta el a „különutas” megoldásokat, azokat, akik nem vállaltak szerepet a közösségi munkában, s úgymond menekülni próbáltak a kisebbségi sors negatívumai elől. Czira az ideiglenes bizottság tagja lett, s ezáltal a város

⁷⁹ Emlékezz Szatmárra i. m. 194.

⁸⁰ Monografia oraşului Satu Mare i. m. 142.

⁸¹ Az 1931. évi parlamenti választáson 64193 szavazatot (2,19%), Szatmár megye esetében 242 szavazatot (0,8%), az 1932. évi országos szinten 67582 szavazatot (2,2%), Szatmár megyében 3242 szavazatot (6,2%), az 1933. évi országos szinten 38565 szavazatot (1,2%), Szatmár megye esetében 1764 szavazatot (3,71%) kapott a párt.

⁸² Hivatalos indok szerint szavazatszámolásakor tévedés történt, és a Goga-párt 8000 bukaresti szavazatát az OMP szavazataként számolták össze. Így az OMP-nek csak 8 megyéből sikerült képviselőt küldenie, a szavazatarányok alapján azonban Szatmár a kilencedik helyre került, vagyis képviselő nélkül maradt. Véglegesen elveszett a szatmári magyar mandátum. Szamos, 1933. dec. 30.

⁸³ Az 1940 után megváltozott helyzetre, illetve megítélésre jellemző, hogy az 1936-ban leközlött ügyvédlistában – amiből a zsidó ügyvédek kimaradtak – Czira szerepel, vagyis magyarnak tekintették.

alpolgármesteri székébe kerülve – ahová magyarnak soha nem lett volna esélye kerülni – adott esetben a magyar közösség számára is fontos döntéseket hozhatott. Borgida pedig úgy érezte, hogy cionista beállítottsága nem a magyarok ellen irányul, s kisebbségi közösség tagjaként ő is ezek jogaiért harcolt. Az eskütétel megtagadása ellen tiltakozó levelükben mindketten ezt hangsúlyozták.

Mint láttuk, az ellenük felhozott vádak nem bizonyultak igaznak. Az, hogy egy magyar az ideiglenes bizottság tagja lett, még nem minősült negatívumnak, Czira esetében inkább az volt a probléma, hogy mindezt egy román párt tagjaként tette, s emiatt a magyar közösség úgy érezte, nem az ő jelöltjükként került oda, s ezáltal nem is az ő érdekeiket képviseli.⁸⁴ Így inkább az Antireviziós Liga gyűlésén – vagyis román környezetben, románok előtt – való felszólalása lehetett a nagyobb „bűne.” Mint láttuk, Borgida esetében sem állták meg a helyüket a felhozott vádak. Az 1933-as választásokon a Zsidó Párt csak a szavazatok 1,2%-át szerezte meg, vagyis egy helyet sem kapott a parlamentben. Azonban sikeresebb választás esetén sem Borgida miatt esett volna el a magyar jelölt, mivel ő csak második, vagyis nem befutó helyen volt a párt listáján.⁸⁵ Mindezek ellenére 1940-ben ezen cselekedeteik negatívumként, illetve a magyar kisebbség elleni árulásként tűntek fel. Az újra helyzetbe került magyar véleményformáló elit úgy érezte, „büntetést” érdemelnek. A helyi katonai parancsnok – esetünkben Bayor Ferenc tábornok⁸⁶ –, aki nem rendelkezett helyismerettel, elfogadta a magyar közvélemény „ítéletét” és ennek megfelelően cselekedett.

⁸⁴ Minderre jó példa az 1933-as eset, amikor a választások után a kinevezett Duca-kormány is feloszlatta a városi tanácsot és helyette interimár bizottságot nevezett ki. Ennek tagjává jelöltek 2 magyar ügyvédet, Harcsár Gézárt és Südy Tibort. Ők azonban a tisztség elfoglalása előtt egyeztettek az OMP helyi vezetésével, s csak ennek beleegyezése után vállalták a megbízatást. 1940 után egyikük nemzethűségét sem kérdőjelezték meg, Harcsár tagja volt ama bizottságnak, amely döntött a nemzetiségi ügyvédek sorsáról, Südy pedig egyenesen az ügyvédi kamara elnökségi tagja lett. Megtörtént a városi tanács feloszlatása s az interimár bizottság kinevezése. Szamos, 1933. dec. 19.; Letették az esküt az új városi interimár bizottság tagjai. Szamos, 1933. dec. 20.; DJASM-Primăria, Jegyzőkönyv a hűségesküt letett ügyvédekéről, dos. 2, p. 255.

⁸⁵ Első helyen Fischer Tivadar állt. Erőss Ferenc törvényszéki főelnök formai hibák miatt nem fogadta el a szocialisták listáját. Szamos, 1933. dec. 8.

⁸⁶ 1883-ban született Pécsen, 1904-ben végezte el a hadapródiskolát, 1931-ig volt aktív tagja a magyar hadseregnek, 1914 és 1919 között végigharcolta a világháborút. 1931 és 1938 között irodai munkát végzett, majd ezt követően nyugdíjazták. Így valószínűleg több más társához hasonlóan őt is reaktiválták, és visszahívták a katonai közigazgatás személyzetének összeállításakor. A törzslapján feltüntetett adatok szerint beszélt németül és románul is. Az 1940. szeptember 5-i bevonulást követően Szamárnémeti város parancsnokává nevezték ki. Hadtörténeti Levéltár, Bayor Ferenc törzslapja.

A történet utóélete

A történet teljességéhez hozzátartozik a két személy 1940 utáni pályája, életútja is. Czira Árpádot az ügyvédi működéstől való eltiltást követően 1941-ben behívták a hadseregbe, majd a háború végéig a nagykárolyi állomás parancsnokaként tevékenykedett. 1944-ben megszökött a hadseregből, és Körtvélyesen húzta meg magát a szovjet csapatok megérkezéséig. 1957-ben ment nyugdíjba, addig ügyvédként dolgozott.⁸⁷ A történet érdekessége, hogy 1941-ben – immár a polgári közigazgatás időszakában – Czira elérte, hogy ügyét újratárgyalja a nagyváradai ügyvédi kamara. Ekkor elfogadták érvelését, s úgy ítélték meg, hogy nem számít nemzethűség elleni vétségnek az ideiglenes bizottsági tagság, mivel az OMP szövetséget kötött a Iorga-párttal, s a gyűlésen is csak beosztásából következően vett részt. Így 1942. február 1-jétől ismét az ügyvédi kamara tagja lett, vagyis megfelelt az 7810/1940. ME számú rendeletben előírtaknak.⁸⁸ Az engedélynek azonban volt egy kikötése, amely szerint ügyvédi irodája csak Nagysomkút székhellyel működhet és nem Szatmárnémetiben – mint ahogy ő azt szeretne volna –, mivel a szatmári magyar közösség továbbra sem nézné jó szemmel az ő ottani tevékenységét.⁸⁹ A magyar kormány ezáltal kiküszöbölte a katonai közigazgatás esetleges hibáját, ugyanakkor továbbra is figyelembe vette a szatmári magyar közösség véleményét, és nem ment azzal szembe.

1959–1960-ban Czira megírta háborús emlékiratát, amely fia kezdeményezésére 2007-ben meg is jelent. A könyv bemutatójával egy időben (2008 júniusa) egy román nyelvű emléktáblát is lelepleztek tiszteletére, amelyen neve mellett a kapott kitüntetés megnevezése szerepel,⁹⁰ vagyis továbbra is inkább a román közösség soraiban örvend tiszteletnek.

⁸⁷ Czira Á.: Călătorie i. m. 8.

⁸⁸ A m. kir. minisztérium 1940. évi 7810. M. E. számú rendelete, a keleti és erdélyi országrésznek a Magyar Szent Koronához visszacsatolásával kapcsolatos igazságügyi szervezeti rendelkezésekről. In: Rendeletek tára 1940. Bp. 1940. 2773–2782.

⁸⁹ Czira Á.: Călătorie i. m. 220.

⁹⁰ Dezvelirea plăcii comemorative Czira Arpad (Czira Árpád emléktábla leleplezése). Informația zilei, 2008. jún. 26.

Borgida Józsefről kevesebbet tudunk. 1940–1944 között ő is a zsidó közösség sorsában osztozott. Az 1944 májusában felállított szatmári gettóban működő zsidó tanács tagja lett, majd Auschwitzba deportálták. Családjából egyedülként élte túl a deportálást, majd visszatért Szatmárnémetibe, és 1945–1947 között az itt működő szatmári zsidó kórház elnökeként tevékenykedett.⁹¹ A deportálást követően még inkább a cionizmusban látta a megoldást, s 1945 után Klein Ernő főrabbi-val ismét megalakították a cionista szervezetet, amelynek fő célkitűzése ezúttal a zsidók Palesztinába való emigrálásának a segítése volt.⁹² Borgida az 1950-es évek elején Kanadába emigrált, majd nemsokára meghalt.

⁹¹ Emlékezz Szatmárra i. m. 31.

⁹² Emlékezz Szatmárra i. m. 195.

Tamás Sárándi

THE SITUATION OF THE ETHNIC MIDDLE-CLASS IN THE AUTUMN OF 1940.

Instances from the period of military administration

After the return of Northern Transylvania to Hungary, the fate and possibilities of the non-Hungarian middle class became a key issue. The evolving Hungarian policy did not favor their presence and activity, considering it the embodiment of Romanian nationalism. Therefore, some of them were expelled, while others either left of their own will, or fled due to the authorities' actions.

The present study aims at describing the possibilities and chances in the fall of 1940 of those who did not leave the country.

After 1940, reliability was the main condition for being or becoming part of the state administration, as well as for further operation for freelancers. This term defined their attitude towards the Hungarian minority in the years between the two world wars. In the case of members of an ethnic group, their reliability was more important than their qualification.

Although – due to the negative experience of screening that had taken place after 1938 in Upper Hungary – no official decree prescribed such actions for Transylvania, many documents prove the existence of the procedure. The lack of regulation makes it difficult to trace the criteria that led to the judgement of people's actions and this phenomenon is all the more obvious during the military administration when military commanders and members of the Hungarian middle-class simply decided over the future possibilities of some.

The present study tries to sum up the substance of these procedures through the case of two lawyers, József Borgida and Árpád Czira. Both of them were native Hungarians who chose the way of individual emergence after 1918. Borgida, who was of Jewish

origin, chose to take part in the organization of his own community, while Czira tried his chances within a Romanian political party. Both of them were negatively seen by the Hungarian community and their actions were considered acts of betrayal, Czira being called a Romanian and Borgida a Jew.

Although both accusations proved only partly true, the military commander accepted the „verdict” of the Hungarian community and denied them the possibility to continue their activity as lawyers.

Bern Andrea

HORTHY ISTVÁN HALÁLA ÉS A NÉMET TITKOSSZOLGÁLATOK

1942. augusztus 27-én kísérték utolsó útjára Kenderesen Horthy Istvánt, a magyar kormányzó idősebbik fiát, az ország kormányzó-helyettesét, aki egy héttel korábban a keleti fronton egy vadászpilóta-bevetés első perceiben gépével dugóhúzóba esett, és az Ilovskoje-Nyikolajevka körüli erdőség egyik horhosába csapódva életét vesztette.¹

Néhány nappal a szerencsétlenség előtt, augusztus 14–18. között Horthy főhadnagy szabadságot kért feletteseitől, hogy ápolónőként Kijevbe érkező feleségével találkozhasson. Három éjszakát töltöttek egy villában, amelyet értesülése szerint Kitzinger repülőtábornoktól, Ukrajna katonai parancsnokától kaptak kölcsön.² Nem sokkal a kormányzó-helyettes halála után terjedt el a vélekedés, amely azóta is részét képezi a történelmi közbeszédnek: gépe lezuhanását német merénylet idézte elő.³ Az özvegy szerint ez annak volt a következménye, hogy a villát „a németek” lehallgató-készülékekkel szerelték fel, s olyan információk birtokába jutottak, amelyek szükségessé tették a kormányzó-helyettes likvidálását.⁴

Horthy Istvánné (utolsó) visszaemlékezése a Kijevben eltelt napokról még ma is megtalálható komoly történeti munkában kritika nélkül.⁵ Pedig a villában elhangzottak rekonstruálása, Kitzinger tábornok kilétének a tisztázása s a meglehetősen pontatlanul általánosító „német titkosszolgalat” fogalom mögött rejlő szervezetek működésének

¹ Esti Kurír, 1942. augusztus 27. 1–3.

² Farkas György: Harctéri napló 1942. augusztus 14. In: Horthy István repülőfőhadnagy tragikus halála. Szerk. özv. Horthy Istvánné. Auktor, Bp.1992. 68.

³ „A Gyuri - ifj. Horthy István szolgálatában”. In: Magyarok világlapja. 1993 /4 54.

⁴ Edelsheim-Gyulai Ilona első visszaemlékezése. In : *Horthy Miklós: Emlékirataim*, Sipos Péter jegyzeteivel, Bp. Európa-História, 1990. 263.

⁵ Vö. *Olasz Lajos: A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Akadémia, Bp, 2007. 289–290.

áttekintése választ adhat arra a kérdésre, hogy része volt-e német szervezetnek a repülő főhadnagy halálában.

Mi hangzott el a villában?

Mindenekelőtt azt érdemes tisztázni, mi hangozhatott el a magyar kormányzó-helyettesi pár kijevei szállásán. Horthy István, tisztiszolgájával, Farkas Györggyel egy nappal korábban érkezett a városba, mint felesége.⁶ Szabadsága első estéjén (augusztus 14-én) díszvacsorán vett részt, amelyet a Magyar Megszálló Csoport Parancsnoksága szervezett neki. Hazaérkezése után lefürdött és aludni tért.⁷ Akár lehallgatta tehát német hírszerző egység a házat, akár nem, ezen az estén információ nélkül maradt, az bizonyos. Horthy István a másnapot sem töltötte a szálláson, reggeltől várost nézett, és különböző protokoll eseményeket látogatott, majd fél tízkor a pályaudvaron fogadta nejét. Olyan rendezvényeken vett részt, amelyekről a német megszállóerők is előre tudomással bírtak.⁸ Sokórás távolléte alatt biztos, hogy járt valaki a házban, inasa feljegyzése szerint azt este kitakarítva találták.⁹ Lehallgató készülékek elhelyezésére

⁶ Feltehetően nem véletlenül, hiszen az előzetes tervek szerint ő is később indult volna Kijevbe. Augusztus 14-én reggel százada kapott egy telefonhívást a hadsereg-parancsnokságról, miszerint a kormányzóhelyettesné vonata aznap érkezik. Ez nem felelt meg a valóságnak, láthatóan a Kijevei Magyar Megszálló Erők parancsnoksága is augusztus 15-re várta az V/2-es kijevei hadikórházba érkező ápolónőket szállító vonatot. Ez a tévedés feltehetően összefügg azzal a ténnyel, hogy a fronton tartózkodó Imrédy Béla audienciára jelentkezett a kormányzóhelyettesnél, aki hajlandónak tűnt őt fogadni. Erről értesítette szárnysegédjét, Szabó László vezérőrnagyot is. Szabóról nem tudta, hogy Szálasi megbízottjaként tevékenykedik az oldalán. Egyidejűleg Imrédy Bélát is elvezényelték Horthy századának közeléből a front első vonalába. Maga Horthy István nem tervezett további, politikai szempontból lényeges folytatást a találkozóknak. Az audiencia tényét a nyilas körök láthatóan túlértékelték. Szálasi hajlamos volt a fiatal Horthy politikai szerepének túldimenzionálására. Potenciális ellenfelet látott benne, aki nagyszabású szélsőjobboldali összefogásra készül – Ezek a félelmek alaptalanok voltak. Mindehhez ld: *Farkas Gy.: Napló i.m. 68.*

Ortutay T.: Két világháború. i.m. 169.

Uo.170.

Szálasi naplója. Írta és összeállította Karsai Elek. Kossuth, Bp. 1978. 80.

Szabó Péter: Don kanyar. A magyar királyi honvéd hadsereg története (1942–1943). Corvina, Bp. 2001. 204.

⁷ *Farkas Gy.: Napló i.m. 68.*

⁸ A kormányzóhelyettesné vonatának fogadására több Wehrmacht egyenruhás tiszt is érkezett a kijevei vasútállomásra, ld: *Gróf Edelsheim-Gyulai Ilona: Becsület és kötelesség I., 1918–1944. Európa, Bp. 2007 függelék, fotók, 9.*

⁹ *Farkas Gy.: Napló i.m. 68.*

tehát adódott alkalom.¹⁰

Az esti beszélgetéseknek két szereplője volt: a kormányzó-helyettes és neje. Mivel Horthy István alig néhány nappal később meghalt, a Kijevben elhangzottakról nagyrészt felesége utólagos beszámolóiból értesülhetünk.

Az özvegy első visszaemlékezése a Kitzinger-villában elhangzottakról legkésőbb 1952-ben, leghamarabb 1942 augusztusának végén íródott,¹¹ pontosan nem datálható. Az viszont biztos, hogy 1948 márciusában, amikor Horthy Miklóst tanúnak idézték Nürnbergbe, Veessenmayer perébe, menyé készített számára feljegyzéseket a háborús évek eseményeiről. Talán ekkor íródott ez a visszaemlékezés is,¹² ami a következőképpen idézi fel a kijevei napokat:

„Műtős nővérré történt kiképzésem után a kijevei magyar tábori kórházba osztottak be, s kórházvonattal utaztam oda. Férjem három napos szabadságot kapott, s ezt az éppen távol levő egyik német tábornok felajánlására lakásán töltöttük. Házasságunk óta először bekövetkezett hosszabb távollétünk után, a viszontlátás örömét megzavarta férjem borús, sőt, szinte kétségbeesett hangulata. Meg volt győződve, hogy a háború elveszett, és ebben háborús élményei csak még inkább megszilárdították. Sokat tépelődött rajta, miként lehetne Magyarországot megmenteni, ahogyan mondta »a két ellenség közötti helyzetéből«. Elhatározta, hogy hazatérte után erről behatóan tanácskozik majd apjával. Egészen nyíltan beszéltünk egymással, és eszünkbe sem jutott, hogy valaki esetleg kihallgathat bennünket. Később említették nekem, hogy a helyiségben, ahol laktunk, mikrofonok voltak elhelyezve.”¹³

¹⁰ Ez korábban nem történhetett meg, hiszen a fentebb vázolt okok miatt előző nap Horthy váratlanul érkezett. *Farkas Gy.*: Napló i.m. 68

¹¹ Horthy Miklós idézi a szöveget Emlékiratában, amelynek, házi – menyé és neje általi – lektorálása 1952. augusztus 20-án már befejeződött. Ld. *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Buenos Aires. 1953. 7. A repülőik által felállított bizottságok vizsgálatának lezárultára és Farkas György frontról való hazatérésére utal a szöveg, tehát semmiképp nem keletkezhetett ezek előtt.

¹² Mivel a fogalmazásmódból látszik, hogy az irat nem levél és nem naplóbejegyzés, illetőleg az is, hogy nem házi használatra, hanem közlésre készült. Publikálva azonban jelen tudásunk szerint nem volt Horthy Miklós emlékirataiban való megjelenését megelőzően. A nürnbergi feljegyzésekre utalás: *Edelsheim Gyulai I.* Becsület és Kötelesség i.m. II. 2007. 127.

¹³ Özv. Horthy Istvánné visszaemlékezése. In: *Horthy Miklós*: Emlékirataim. Sipos Péter jegyzetével. Európa- História, Bp. 1990. 263.

Húsz-harminc évvel később, 1978-ban, egy, az elsőhöz képest meglepően új elemeket tartalmazó történetet olvashatunk az özvegytől a második világháborús pilóták *Magyar Szárnyak* című kanadai lapjában.¹⁴ Itt az özvegy már így emlékezett:

„[...] augusztus 15-én érkeztem meg Kijevbe, ahol a férjem az állomáson várt és onnét, Kitzinger tábornok, Ukrajna főparancsnokának (Wehrmachtbefehlshaber Ukraine) villájába mentünk, mert ott voltunk elszállásolva. A főparancsnok maga ajánlotta fel a villáját. Minket meglepett az elhelyezés, de nem volt lehetőség akkor Kijevben ilyen hirtelen jó szállást kapni, így az utolsó percben nem lehetett változtatni a dolgon. A főparancsnok távol volt, és magunk voltunk a lakásban. (Később egy német tábornok mondta nekem, hogy nincsen kétség, a lakás mikrofonokkal volt felszerelve.) Apósom sok mindent üzent általam a férjemnek, többek között azt, hogy a legrövidebb időn belül térjen vissza Magyarországra. [...] Pista elmondotta nekem mindazt, amit apjának üzeni akart. Ezek szerint, mint ahogyan régen mondotta, most adatokkal bizonyította, hogy a németek elveszítették a háborút, és ő sem a fronton, sem otthon nem tud a magyar helyzeten segíteni, így eldöntötte, amint visszaérkezik Budapestre, elmegy Amerikába, vagy az Egyesült Államokba. De nekünk, a családnak nem szabad erről hivatalosan tudnunk, nem is fog erről részleteket közölni, mert tudja, hogy apjának ez nagy nehézséget fog okozni, és azt is hozzátette: ha nem megy másképp, bélyegezzük meg őt, mint árulót. Csakis odakinn tud segíteni Magyarországon, itt már minden elveszett.”

Kezdjük az elején. Horthy Istvánné 28 órával később érkezett Kijevbe, mint férje.¹⁵ Nem volt jelen, amikor a kormányzó-helyettes a szállásukat megkapta, így tehát közösen meglepődni sem tudott vele az előkelő elhelyezésen. Horthy talán meglepődött, és ezt el is mesélte neki, amikor találkoztak. De hogy együtt töprengtek, hogy hirtelen honnan lehetne másik szállást szerezni, és „változtatni a dolgon”, nem beköltözni egy német tábornok villájába – ez nyilvánvalóan hozzáköltés a történethez.

¹⁴ Özv. Horthy Istvánné levele. In: *Magyar Szárnyak*. 1978. 7. szám. 23.

¹⁵ *Farkas Gy.*: Napló i.m. 68.

A lényeg azonban ezután következik: az előző bejegyzés, emlékszünk, arról szólt, hogy az ifjú Horthy kifejtette, úgy látja, Magyarország elvesztette a háborút, és sokat gondolkodott azon, hogyan lehetne megszabadulni ebből a helyzetből. Nyilvánvalóan jutott is tépelődésében valamire, hiszen hazatérése után behatóan, részletesen kívánt tárgyalni erről édesapjával. Ehhez képest a második feljegyzés Horthy Istvánja, aki úgy ítélte meg, hogy elveszett a háború, egyetlen kiutat talált: személyesen angolszász területre utazni, amit viszont semmiképpen nem akart megbeszélni az apjával részletekbe menően. Ennek a visszaemlékezésnek a főhőse csupán elutazása tényét akarta megüzenni feleségével. Két, ugyanarról a három napról szóló, egymástól merőben különböző emlékezést olvashatunk, amelyeket harminc év választ el egymástól. A különbségek megértéséhez adalékul szolgálhatnak a második szöveg megjelenési körülményei:

A Magyar Szárnyak 1977. évi 6. száma egy felhívást tett közzé, amelyben a szerkesztőség Horthy főhadnagy halálának és utolsó napjainak szemtanúit kérte, nyilatkozzanak a kormányzó-helyettes lezuhanásáról és annak általuk ismert előzményeiről.¹⁶ Köztudott volt, hogy az egykori pilótatársak nagy hányada elvetette a német szabotázs lehetőségét. A következő számban ennek megfelelő nyilatkozatokra lehetett számítani.¹⁷ Valószínűleg ezek ellensúlyozására, férje becsületének sérelmét sejtve írt levelet a kormányzó-helyettesné a lap főszerkesztőjének. (Legalábbis egy-egy mondata azt mutatja, mintha előre vitára készülne.) Olyan érvet talált a német merénylet hipotézisének alátámasztására, ami egyrészt a pilótatársak által ellenőrizhetetlen volt, másrészt vitán felül szükségessé tehetette a nemzetiszocialista közbeavatkozást.

A két visszaemlékezés közül tehát ez látszik kevésbé hitelt érdemlőnek. A külföldre utazás nagy valószínűséggel utólagos hozzáköltés az eredeti történethez. Ezt erősíti az a tény is, hogy egyáltalán nincs szó arról, mihez is kezdett volna az ifjú Horthy angolszász területen. Ami pedig nem lényegtelen kérdés. Cselekvési lehetősége az adott helyzetben meglehetősen korlátozott volt. Ha kormányzó-helyettesként utazott volna

¹⁶ Magyar Szárnyak 1. (1977.) 6. szám. 17.

¹⁷ És valóban ilyen értelmű visszaemlékezések érkeztek. Ld. Magyar Szárnyak 2. (1978.) 7. szám.

ki, a politikai vezetés került volna nehéz helyzetbe.¹⁸ Ha viszont magánszemélyként, úgy képviseleti joggal nem rendelkezik.

Ezt a második történetet aztán Horthy Istvánné megismételte a saját kiadású, férje halálának okait feltárni kívánó könyv előszavában is, a repülőszerencsétlenség ötvenedik évfordulóján, némi módosítással.¹⁹ Ebben az elbeszélésben az angolszász területre utazás szándékát Horthy István már titkos terveként közli feleségével, tehát nem az apjának üzeni. Kiküszöböltnek látszik ezzel az a logikai zökkenő, amely az 1978-as történet hihetőségét csorbította: miért üzenté volna a kormányzó-helyettes, hogy emigrálni akar, ha nem kívánta a családját belekeverní ebbe a kényes ügybe?

A repülőbaleset után majdnem hatvan évvel íródott Horthy Istvánné emlékirata. Ebben már a következőt olvashatjuk a kijevei napokról: „Pista [...] úgy döntött, hazatérte után a legrövidebb időn belül kirepül [kiemelés tőlem – B.A.] Angliába, vagy az Egyesült Államokba.”²⁰ Ezen a „kirepül” ígén az olvasó azt érthet, amit szeretne, de mivel a történet főhőse pilóta, könnyen asszociálható, hogy a kormányzó-helyettes saját vezetésű gépen kívánt angolszász területre indulni.

Hatvanhat évvel a szerencsétlenség után már nem csak sejtette, de egy interjúban ki is mondta az idős asszony, hogy férje saját tulajdonú kis Arado sportgépén kívánt átjutni a tengerentúlra: „Elmondta, hogy neki van egy titkos terve, [...] hogy Magyarországon már semmit nem lehet csinálni, Magyarország elveszett, és ő csak külföldön tudhat esetleg a hazánkon segíteni. Nagyon jó összeköttetései vannak Amerikába és Angliába, és [...] megvan a terve, hogy az ő kis repülőgépén titokban kirepül, és ott fogja képviselni az országot” – fogalmazott az özvegy 2008-ban.²¹

Ezt a kormányzó-helyettes nehezen tehette volna meg. Legalábbis úgy, hogy sértetlenül érkezzék úti céljához, figyelembe véve, hogy a háború idején a magánrepülő-

¹⁸ Az Eckhardt Tibor amerikai mozgalmá kavarta vihart is úgy tudta elcsitítani a budapesti kormányzat, hogy megvonta az egykori kisgazda képviselő állampolgárságát. Ld: *Kádár Lymn Katalin: Eckhardt Tibor Amerikai éve, 1941–1972. L'Harmattan, Bp. 2006. 84–85.*

Eckhardt Tibor: Visszaemlékezések. 1941–1943. Szerk. Kádár Lym Katalin. L'Harmattan, Bp. 2007. 173.
Saly Dezső: Szigorúan bizalmas, Fekete könyv, 1939–1944. Anonymus, Bp. 1945. 397–398.

¹⁹ *Horthy Istvánné: Horthy István repülőfőhadnagy i.m. 9.*

²⁰ *Edelsheim-Gyulai I.: Becsület és Kötelesség I. i.m. 142.*

²¹ *Kepes András: Különös történetek. MTV. 2008. október 29. 11.(perc)19. – 13.01.*

forgalmat államközi egyezmények korlátozták, és a honvédelmi miniszterek előzetes engedélyéhez kötötték.²² Láthatjuk, hogy ebben a verzióban az ifjú Horthy „Magyarországot képviselni” utazott volna angolszász területre. A riporter kérdésére azonban, hogy ezt milyen módon tette volna anélkül, hogy ezzel kellemetlen helyzetbe hozza édesapját, az egykori „kiskormányzóné” láthatóan zavarba jött. Válasza összefüggéstelen volt, és nem felelt a kérdésre: „[...] ő [...] először mindég náciellenes volt.” – kezdett a feleletbe bizonytalanul, majd hasonlóképpen folytatta: „mindenki is tudta róla [...] ugye [...] háthogyha őt megválasztotta [...] kormányzóhelyettesnek, ő csak a magyarokat akarta képviselni [...] nem a náciakat persze [...]”.²³

2010-re pedig újabb elemmel bővült a kijevei villában eltöltött három nap története. Az eddigi visszaemlékezésekben az özvegynek később árulta el egy német tiszt, hogy a lakás mikrofonokkal volt felszerelve.²⁴ Hatvannyolc évvel Horthy István halála után felesége már így idézte vissza a Kijevben történeteket: „Amikor a férjemmel néhány napot együtt töltöttünk Kijevben, akkor lehallgattak bennünket. Miután elbúcsúztunk, egy német tiszt meg is mutatta nekem, hol voltak elrejtve a mikrofonok”.²⁵ Mint láttuk, arról eddig nem volt szó, hogy látta volna a készülékeket. Minden eddigi emlékezésben csak hallomásból értesült róluk.

Az azonban valószínű, hogy Horthy Istvánné emlékei, ha az idő múlásával egyre mesésebbek is, gyökereznek valahol. Bizonyos, hogy 1941 januárjában Teleki Pál gondolkozott egy Angliában felállítandó emigráns kormány létrehozásán. Ebben szerepet szánt a kormányzó jó angol kapcsolatokkal rendelkező, sok nyelvet beszélő idősebb fiának is. Az akkor már házas ifjú Horthy valószínűleg beszélt ezekről a tervekről feleségének. Mivel azonban az angol kormány nem vállalt írásbeli garanciát arra nézve, hogy e felállítandó kabinetet emigráns kormánynak ismeri el, ráadásul

²² Ld: A magyar honvédelmi miniszter 761.787/ 1942. sz. rendelete a magyarországi légitörvények tárgyában In: *Jánosy István: A repülés ABC-je* (kis repülőenciklopédia) számos ábrával és képpel. Magyar Repülő Sajtóvállalat Bp.1944. 313.

²³ *Kepes András: Különös történetek*, MTV, 2008, október 29. 11.(perc)19. – 13.01

²⁴ *Edelsheim-Gyulai I.: Becsület és Kötelesség* I. i.m. 201.

Magyar Szárnyak (2.) 1978. 7.

²⁵ *Sinkovics Ferenc: Az utolsó reménysugár*, interjú özvegy Horthy Istvánnéval. In: Magyar Hírlap Online, 2010. november 5. Ld.: http://www.magyarhirnap.hu/tortenelem/az_utolso_remenysugar_.html (2010. november 20.)

Teleki, az ügy szorgalmazója, április 3-án öngyilkos lett, a magyar politikai vezetés nem vállalkozott a kockázatos lépésre. Legkésőbb 1941 májusában elhalt a kezdeményezés.²⁶ Nagyjából ugyanakkor, amikor Németországból – maga vezette repülőgépen – Nagy-Britanniába szökött Hitler helyettese, Rudolf Hess.²⁷

Itt ki kell térnünk a Hitler helyettesének Skóciába repülése és Horthy (esetleges) útja közötti nem kis különbségekre. Rudolf Hess egy Me Bf 110 típusú modern német vadászipülőgéppel indult. Hitler mindezzel együtt abban reménykedett, hogy lehetetlenség célba érnie, nem juthat át a brit légvédelmen.²⁸ Horthynak ezzel szemben egy jóval lassúbb mozgású, Arado 79 típusú kis sportgép állt rendelkezésére.²⁹ Ráadásul Hess Németországból indult, Nagy-Britannián kívül nem kellett érintenie államhatárt. Nem így Horthy Istvánnak, aki mindenképpen rákényszerült volna, hogy német érdekeltségű területek határát átrepülje. Arról nem is beszélve, hogy 1000 km hatótávolságú gépével legalább egyszer biztosan le is kellett volna szállnia.³⁰

Nem tudni, hogy Hess repülése és Horthy István emigráns kormánybeli részvétele az özvegy emlékeiben kapcsolódott-e csak össze férje kijevi szavaival, vagy elkeseredésében talán tényleg kicsúszott olyan mondat a kormányzó-helyettes száján 1942 augusztusában Kitzinger tábornok villájában, amit maga se gondolt komolyan: hogy elutazik angolszász területre.³¹ Mindenesetre átgondolt és komolyan vett tervként bizonyosan nem osztott meg ilyesmit feleségével. Hiszen maga az özvegy sem tartotta érdemesnek megemlíteni ezt a kijelentést évtizedeken keresztül.³²

²⁶ Czettler A.: Teleki Pál. i.m. 265.

²⁷ MOL K83- külképviseletek, a berlini követség iratai. Pol. Jel. 1941. május 10., Sztójay követ Bárdossy Lászlónak

²⁸ Georges Van Acker: Rudolf Hess. Mítosz és valóság. Ford: Hideg János, Bp. 2000. 91.

²⁹ Farkas György: A gazdám, amilyennek én láttam. In: *Horthy Istvánné: Horthy István repülőfőhadnagy.* i.m.194.

³⁰ Donald, David: Complete Encyklopedia of World Aircraft. Barnes & Noble, London. 1997. 118.

³¹ Az emlékezet működését kutató pszichológusok mindkét torzítási jelenséget ismerik, s nem a hazugság tárgykörébe sorolják, hanem természetes agyi folyamatnak tekintik. L.:

Ulrich Neisser: John Dean memóriája: esettanulmány. In: *Az emlékezés ökológiai megközelítése.* Szerk. Kónya Anikó. Ford. Bodor Péter et. al. Tankönyvkiadó, Bp. 1992. 1–22.

Alan Baddeley: Az emberi emlékezet. Ford. Racsmány Mihály, Osiris, Bp. 2001. 301–303.

³² Nagy szerepe lehet annak is, hogy visszaemlékezéseit az özvegy folyamatosan leírta. Az írott emlékek, még ha nem is valóságosak, vagy nem sajátok, hanem valaki máséi, de egyszer valósággá és sajátokká lettek papírra vetve, vagy olvasva, rögzülhetnek önéletrajzi élményként. Ld. *Baddeley: Az emberi emlékezet* i. m. 349.

Nemzetiszocialista titkosszolgálati szervek a civil közigazgatás alá vont ukrainai területeken

A következő kérdés az, hogy milyen nemzetiszocialista hírszerzőszervek szerelhették fel lehallgató-készülékekkel a kijevi villát.

1939-től kezdve a Belügyminisztérium és az SS alárendeltségében egyesített főhivatalként működött a bűnügyi és a titkosszolgálati rendőrséget is koordináló Birodalmi Biztonsági Főnökség (RSHA).³³ Területi hivatalai a megszállt országokban egy-egy parancsnok vezetésével a központi hivatalnak megfelelő alosztályokkal dolgoztak, szorosan együttműködve a hadsereg hírszerző szolgálatával.³⁴ 1942 augusztusában (tehát abban az időszakban, amikor Horthy István Kijevben tartózkodott, illetőleg amikor életét vesztette utolsó repülőbevetésén) a főhivatal hírhedt vezetője, Reinhard Heydrich, három hónapja halott volt.³⁵ Az RSHA elnöki teendőit Walter Schellenberg, a Külföldi Hírszerzésért Felelős Osztály (SD Ausland) vezetője látta el helyettesként.³⁶ A civil közigazgatás alá vont ukrainai területeket felügyelő iroda Kijevben működött.³⁷ Emellett létezett a városban egy kisebb, a településre és vonzáskörzetére kiterjedő hatáskörű alegység, szintén olyan osztályokkal, mint a központi szervezet.

Az RSHA mellett öt kontinensre kiterjedő hálózattal rendelkezett a hadsereg-főparancsnokságnak alárendelt katonai hírszerző szolgálat, az *Amt Ausland/Abwehr*.³⁸ A civil közigazgatás alá vont, megszállt területek minden igazgatási szintjén állt a polgári vezető mellett egy katonai parancsnok is, és mindegyikük hivatalához tartozott egy *Abwehr*-iroda. Ukrajna legfőbb katonai vezetője egy ötvenedik évéhez közeledő

³³ A következő főbb alosztályokkal: III. Belügyi Biztonsági Szolgálat (SD Inland), IV. Állami Titkosrendőrség (Gestapo), V. Bűnügyi rendőrség, (Kriminalpolizei), és VI. a Külföldi Biztonsági Szolgálat, (SD Ausland).

³⁴ Werner Best: *Die deutsche Polizei*. L. C. Wittich Verlag, Berlin. 1940. 71–73.

³⁵ *Miroslav Ivanov*: The assassination of Heydrich. 27 May, 1942. London. 1963. 5.

³⁶ PA-AA, Akten Inland Geheim II, Band 469. 1.o. Schellenberg an das Auswärtiges Amt, 1942. augusztus 28,

Walter Schellenberg: Emlékirataim. Ford. Harsányi Zoltán, Zrínyi, Bp. 1997. 110.

³⁷ *Ungváry Krisztián*: A magyar honvédség a második világháborúban. Osiris, Bp. 2005. 127.

³⁸ Három alosztállyal bírtak: I. katonai hírszerzés II. szabotázs előkészítés ellenséges országokban, III. kémelhárítás. (Illetőleg egy negyedikkel, mely a hivatali ügyekkel foglalkozott.)

Oscar Reile: *Geheime Ostfront, Die Deutsche Abwehr im Osten 1921–1945*. Welsermühl Vlg. München. 1963. Anlage 2. 452.

repülőtéren, a fent említett Karl Kitzinger volt.³⁹ Az az ember, akinek szolgálati használatú villájában Horthy István a szabadságát töltötte. Maga Kitzinger az általa felajánlott épületben talán sosem aludt, parancsnokságának székhelyéül ugyanis a Kijevtől nagyjából 200 km távolságban fekvő városka, Rovnó szolgált. Ezen a főhadiszálláson működött a teljes civil közigazgatású Ukrajnára kiterjedő hatáskörű *Abwehr*-állomás. Vezetője, egy vezérkari tiszt, az általa szerzett információkat közvetlenül a berlini *Abwehr*-központnak továbbította, utasítást viszont a helyi katonai parancsnoktól is fogadnia kellett.⁴⁰ Karl Kitzinger tehát, akinek kijevi házában Horthy István vendégeskedett, a szolgálati rend szerint közvetlenül parancsolt az ukrainai katonai hírszerző szolgálatnak.

Minden olyan városban, amelyet a Wehrmacht elfoglalt, egészen addig, míg a település német fennhatóság alá tartozott, működött egy-egy *Abwehr*-fiókiroda. (Belső szóhasználatul „*Anst*” vagy „*Nest*”.) Ez alól nem volt kivétel Kijev sem.⁴¹

Rendelkezett mindemellett hírszerző szervvel három minisztérium is.⁴² Ezen ügyosztályok azonban az RSHA térnyerésével párhuzamosan egyre kisebb személyi állománnyal és hatékonysággal működtek. Általában egy központi irodából álltak, s információikat szinte kizárólag beérkezett, önkéntes jelentésekből szerezték. Az RSHA bomlasztó tevékenységének következtében hírszerzésük egyre megbízhatatlanabbá vált.⁴³ Kijevi működésükről jelenlegi ismereteink szerint nem tudunk.

Mindkét fentebb bővebben bemutatott hírszerző szerv hatáskörébe beletartozhatott a kijevi villa lehallgatása. A frontról érkező kormányzó-helyettes a katonai hírszerzés

³⁹ Ungváry K.: A magyar honvédség. i.m. 46.

A Kitzingerre vonatkozó adatokért köszönet Dr. Eckart Dietzfelbingernek, a nürnbergi Dokumentationszentrum munkatársának
Edelsheim-Gyulai I.: Becsület és kötelesség. im. I. 170.

⁴⁰ Reile, O.: Geheime Ostfront. i.m. 452–455.

⁴¹ Uo.

Vladimir Danilenko: German occupation of Kiev, 1941-1943, documents of the Nazi-controlled city administration. 5. : http://www.eastview.com/docs/CM807408_rev.pdf (2011. január 10.)

Reile, O.: Geheime Ostfront. i.m.458.

⁴² Külügyminisztérium - III. ügyosztály, Légügyi minisztérium - Felderítőosztály, Megszállt Keleti Területek Minisztériuma - Felderítőosztály

Hans Adolf Jacobsen: Nationalsozialistische Aussenpolitik, 1933–1938. Metzner, Frankfurt am Main. 1968. Anlage I. 965.

⁴³ Schellenberg, W.:Emlékirataim. i.m. 216.

számára a magyar hadsereg aktuális állapotára vonatkozó ismeretei miatt lehetett érdekes, az *Abwehr I.* (hírszerző) osztályának ügykörébe éppen az ilyen jellegű információk begyűjtése tartozott.⁴⁴ Mint láttuk, Kitzinger nem akárcsi volt, az, hogy a házat éppen ő adta kölcsön, erősen megnöveli az esélyt, hogy a katonai hírszerzés ott lehallgató-készülékeket szerelt fel. Az RSHA *SD-Ausland* osztályának pedig az angolbarát kormányzó-helyettes személyének megfigyelése volt feladatkörébe illő.⁴⁵

Kézzel fogható bizonyíték se pro, se kontra nincs arra nézve, hogy a házat német titkosszolgálati szerv lehallgatta, vagy sem. Az azonban bizonyos, hogy amennyiben ez valóban megtörtént, s a kormányzó-helyettes szavaiban bármely szerv Németország elleni fenyegetést vélt felfedezni, úgy ennek az információnak az RSHA-hoz kellett érkeznie. Reaktívan pedig egyetlen szervezetnek volt hatásköri illetékessége eljárni: szintén az RSHA-nak.⁴⁶

Az RSHA Horthy István haláláról

1942. augusztus 29-én, egy szombati napon, az RSHA megbízott vezetője, Walter Schellenberg ellenjegyzett egy beszámolót Horthy István lezuhanásának körülményeiről. Az iratot a külügyminisztérium kémiszolgálatokkal kapcsolatot tartó ügyosztályához címezte.⁴⁷ Horthy főhadnagy haláláról így számolt be saját felettes szervének:

⁴⁴ Reile, O.: *Geheime Ostfront*. i.m. 452.

⁴⁵ Schellenberg, W.: *Emlékirataim*. i.m. 169.

⁴⁶ Az *Abwehr* által felállított reaktív egységek katonai, vagy félkatonai megmozdulások titkosszolgálati előkészítésére, szervezésére és végrehajtására voltak hivatottak. Belső, vagy külső ellenséget merénylettel likvidálni ennek a szervezetnek nem tartozott feladatkörébe. A minisztériumok hírszerző szolgálatai pedig nem voltak reaktív egységek, feladatuk az információszerzésben merült ki, s ahogy fentebb említettük, korszakunkban már ebben is beérkezett, önkéntes jelentésekre támaszkodtak.

Reile, O.: *Geheime Ostfront*. i.m. 452–458.

Schellenberg, W.: *Emlékirataim*. i.m. 169–173.

⁴⁷ DII-es ügyosztály

Christopher Browning: *The final solution and the german foreign office, A study of Referat DIII of Abteilung Deutschland 1940–1943*. Holmes and Meier publisher inc, New York. 1978. 26.

Az osztály vezetője, Likus augusztus 31-én továbbította a jelentést Martin Luther helyettes államtitkárhoz, aki szeptember 2-án ugyanezen irodának küldte vissza, hogy készítsenek számára jegyzeteket az anyagból, melyekből azonnal referálhat Ribbentrop külügyminiszternek.

„Vezető magyar katonai körökből származó információ szerint Horthy István lezuhanása saját maga hibájából előidézett szerencsétlenség. Eszerint Horthy baráti körben ünnepelte augusztus huszadikát, a névnapját előző este, erős alkoholos befolyásoltság alatt. Augusztus 20-án reggel Budapestre kellett volna utaznia. Alvás nélkül, alkohol hatása alatt szállt be rosszul páncélozott capronijába, amely nagy súlya miatt nehezen emelkedett el a földtől, és a pilóta elővigyázatlanságából nagyjából 200 méter magasból lezuhant. A balesetnek ezek a körülményei nehezítették meg a katonai vezetés számára a nyilvánosságra hozatalt.”⁴⁸

Nézzük át egyenként a jelentésben közölt információkat:

Utolsó felszállásakor a kormányzó-helyettes nem Budapestre indult, hanem bevetésre.⁴⁹ Előző este nem ünnepelte a névnapját, hiszen református lévén azt decemberben tartotta. Azok, akik augusztus 19-én este az osztályparancsnok sátrában tartott bridzspartin – melyet követően a kormányzó-helyettes aludni ment – Horthy István kártyapartnerei voltak, egybehangzóan állították, s állítják, hogy egyáltalán nem fogyasztottak alkoholt.⁵⁰ Budapesti nyilas körök kezdték terjeszteni a rosszindulatú pletykát, így vált Horthy ittassága napokon belül közbeszéd tárgyává a magyar fővárosban.⁵¹ Téves a géptípus is. A Caproni bombázó, Horthy pedig vadászpilóta volt. Capronikkal az 1/1 vadászosztály nem is rendelkezett. A kormányzó-helyettes egy Regianne-2000, magyarul Héjának nevezett típussal zuhant le. Ezeknek a gépeknek a páncélozottságával sok probléma adódott.⁵² Horthy azonban

⁴⁸ A jelentést közli: *Hans-Georg Lehmann*: Der Reichsverweser-Stellvertreter, Horthys gescheiterte Planung einer Dynastie. Hase und Koehler Vlg. Mainz. 1975. 88. Anlage 3.

⁴⁹ HL HM 1942. 50.455, Szabó Mátyás tanúvallomása

⁵⁰ *Sára Sándor – Hanák Gábor – Csoóri Sándor – Marx József*: Pergőtűz, krónika a 2. magyar hadsereg pusztulásáról. I. Minerva, Bp. 1983. 17.

Ortutay Tivadar: Két világháború sodrában, Pannon nyomda, Veszprém. 1990. 178.

Szabó Mátyás: Horthy István repülőtest halála, Zrínyi, Bp. 1997.68.

Pirity Mátyás: Mátyásföldtől Bankstownig, egy öreg sas emlékezik 113. In: Hadtörténeti Levéltár, Tanulmánygyűjtemények, 3707

⁵¹ *Sára – Hanák – Csoóri – Marx*: Pergőtűz,... i. m. 137.

Saly Dezső: Szigorúan bizalmas, Fekete könyv, 1941–1944, Anonymus, Bp. 1945. 531.

⁵² Egy pilótaülést mögé utólag beépített hátpáncél megborította a repülő statikáját

Pirithy Mátyás: Hozzászólás vitéz Horthy István kormányzóhelyettes, tart. rep.főhadnagy 1942 augusztus 20-án bekövetkezett halálos balesetéhez – kézirat a szerző birtokában, Dr. Szabó József nyug.

– a szemtanúk egybehangzó állítása szerint – nem felszálláskor került bajba, hanem percekkel később, már a levegőben, egy szűken bevett balforduló következtében esett dugóhúzóba, amelyből gépét többé nem tudta kivenni. Pontatlan a magasság is. A vele együtt levegőben tartózkodó, magasságmérővel felszerelt szemtanúk szerint nagyjából 500–600 méteren fordult át a gépe, s kezdett zuhanni.⁵³

Nincs olyan mondata az iratnak, ami ne tartalmazna tévedést. Horthy halála után nagyjából egy héttel az RSHA még egyetlen pontos információval sem rendelkezett az eset körülményeiről. Hiszen Schellenbergnek semmi oka nem lett volna szándékosan tévedésekkel zsúfolt beszámolót írnia, a jelentést kormánya külügyminisztériumába küldte. A magyar kormányzó-helyettes halálának időpontjában az RSHA-nak láthatóan nemhogy reaktív, de hírszerző személye sem volt az 1/1 repülőszázadnál vagy annak közelében. Horthy István halálát tehát nem német merénylet okozta.

rep.ezredes jóvoltából 2.

⁵³ Szabó M.: Horthy István repülőtest halála, i.m. 96–97.

HL HM 1942. 50.455, Nemeslaki Zoltán tanúvallomása, Wagner Károly tanúvallomása, Bánlaky György tanúvallomása, Baranyai Elek tanúvallomása

Andrea Bern

DEATH OF VICE REGENT ISTVÁN HORTHY AND THE GERMAN SECRET SERVICES

István Horthy, elder son of the Hungarian regent, who had been acting as vice-regent of the country, and died in mission at the eastern front as a fighter lieutenant crashing to a gully next to the Ukrainian villages Alekseyevka and Nikolayevka, was laid to rest on 28th August in 1942.

Few days before his fatal last flight, he had asked furlough from his supervisors in order to travel to Kiev and meet his young wife, who had been working there among the Hungarian volunteer nurses. The couple spent three nights in a villa, which – as they knew – was advanced to them by wing commander Karl Kitzinger, military chief officer of the occupied Ukrainian areas. They were informed that the general temporarily did not dwell in the city.

Soon after the vice-regent's fall suspicion arose and was spreading both among the Hungarian army, and in the hinterland: István Horthy became victim of a German assassination. This suspicion was intensified by the testimonies of the widow who claimed from the first moment that his husband must have been killed, because the house in Kiev was bugged by "the Germans" who could get the kind of information that made inevitable the liquidation of the young Horthy.

The handsome engineer, elder son of the old admiral got into the pantheon of mysteriously deceased Hungarians next to Prince Imre, first and only son of the first Hungarian king, I Mátyás and Miklós Zrínyi. All of them were talented and mostly young figures of the Hungarian past, died in unclarified circumstances, and because of this suspected to be victims of betrayal and murder.

This article is trying to clarify Karl Kitzinger's person and tasks, the proper role and bureaucracy of the German secret services, their branches in the occupied territories,

and last but not least to reconstruct from testimonies of Mrs. István Horthy the couple's conversations in commander Kitzinger's house.

Klestenitz Tibor

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS ELLENÁLLÁSI MOZGALMAK TERVEI EURÓPA JÖVŐJÉRŐL

I. rész – Németország^{1*}

A jövő Európájának földrajzi kiterjedése, kulturális önmeghatározása, alkotmányos struktúrája, az együttműködés gyakorlati szervezése, az integráció elmélyítésének kívánatos foka olyan kérdések, amelyekről napjainkban is szenvedélyes viták folynak. Ezek megértéséhez segítséget jelenthet az Európa-gondolat történetének tanulmányozása, amely több évszázados múltra tekinthet vissza.² A dolgozat ennek a gondolkodási folyamatnak az egyik alfejezetét, a második világháborús ellenállási mozgalmak németországi tevékenységét vizsgálja.³ A náciizmussal szembeni ellenállás résztvevői különösen intenzíven tapasztalhatták meg az európai népek kiszolgáltatottságát és magára hagyatottságát. Az együttműködés intézményesítésének lehetőségeit elvi szinten vizsgáló ellenállók olyan társadalomlélektani, kulturális, gazdasági, társadalmi és politikai problémákkal szembesültek, amelyek részben még napjaink Európájának sorsát is befolyásolják.

A legfontosabb vonatkozó dokumentumok a kérdés egyik első kutatója, Walter Lipgens által összeállított terjedelmes forrásgyűjteményekben találhatóak meg. Az

¹ * Jelen tanulmány az ELTE TÁTK-n megvédett politikaelmélet szakos szakdolgozatomon alapul.

² Lásd erről – például – részletesen: *Bóka Éva*: Az európai egység gondolat fejlődéstörténete. Bp. 2001, valamint: *Plurimus Unum*: Gondolatok Európa egységéről. Szöveggyűjtemény. Szerk. Jánosi Rita – Törke András István. Luxembourg 2008. A kérdés rövid összefoglalása: *Varga Balázs*: Az Európa-gondolat fejlődéstörténete a második világháborúig. In: *Nemzetek és birodalmak*. Diószegi István 80 éves. Szerk. Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina. Bp. 2010. 663–672.

³ A kérdést érintő magyar nyelvű szakirodalom: *Farkas László*: A német ellenállás politikai programjai és jövőtervei a második világháború alatt. http://www.grotius.hu/doc/pub/WFTYPE/2012_4_farkas_laszlo_a_nemet_ellenallas.pdf

első kötetet, amely kizárólag az ellenállási mozgalmak föderációs terveivel, illetve külpolitikai elképzeléseivel foglalkozik, 1965-ben adták ki.⁴ A második, posztumusz munka egy többkötetes sorozat első darabjaként jelent meg 1985-ben. Ez a különböző nemzetiszocialista gondolkodók által készített szövetségi terveket is tartalmazza.⁵ Fontos megemlékeznünk továbbá Hans Werner Neulen munkájáról is.⁶ Magyar nyelven néhány évvel ezelőtt jelent meg Németh István kötete, amely – a rendkívül kiterjedt időbeli határok miatt – az ellenállási mozgalmak történetének csak szerényebb terjedelmet szentelhetett, főleg Lipgens korábbi gyűjteményére támaszkodva.⁷

A dolgozatban először röviden bemutatom, hogy az „európai integráció” gondolata milyen formában bukkant fel a hitleri propagandában. Ezután a források segítségével felvázolom, hogy a német ellenállás különböző csoportjai – a szociáldemokraták, a keresztény és baloldali eszméket ötvöző kreisau kör és a konzervatívok – milyen elképzelésekkel rendelkeztek a kontinens jövőjéről.

Az „Új Rend” elmélete és gyakorlata

Adolf Hitler hatalomra kerülését követően az európai politikusok sokáig nem voltak képesek átlátni a diktátor valódi céljait, noha a *Mein Kampf*-ban szinte mindent elmondott terveiről. Ez azonban annyira brutálisan őszinte volt és annyira ellentmondott a logikának, hogy nem vették komolyan a fenyegetést, mert arra számítottak, hogy a kormányzati felelősség terhe alatt Hitler megkomolyodik. Ő tudatosan rá is játszott ezekre a vélekedésekre, és azzal, hogy propagandája a versailles-i béke igazságtalanságainak jóvátételét helyezte előtérbe, sokáig képes volt megtéveszteni a világ közvéleményét.⁸

A diktátor valójában az egész Európára kiterjedő Nagygermán Birodalom

⁴ Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen 1940–1945. Hrsg. Walter Lipgens. München 1968.

⁵ Documents on the History of European Integration. Vol. 1. Ed. Walter Lipgens. Berlin–New York 1985.

⁶ Hans Werner Neulen: Europa und das 3. Reich. Einigungsbestrebungen im deutschen Machtbereich 1939–1945. München 1987.

⁷ Németh István: Európa-tervek 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe. Bp. 2001.

⁸ Pritz Pál: Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban. Bp. 1999. 15–16.

létrehozására törekedett, amelyben az „árja” németek totális uralma érvényesült volna.⁹ Mivel a megszállás a második világháború éveiben a kiváltképpen alsóbbrendűnek tekintett szláv népekkel szemben a kezdetektől fogva rendkívül brutális volt, itt a lakosság jelentős része aktív ellenállásba kezdett. A nyugati területeken az ellenállási mozgalom csak jelentős késéssel bontakozott ki. A németek ugyan itt is kemény megszállók voltak, ám a lakossággal szemben terrort nem gyakoroltak, s gondosan titkolták a jövőről szőtt terveiket. Joachim von Ribbentrop külügyminiszter és munkatársai, akik fejében a náci ideológiai kód nem takarta el a realitásokat, belső használatra nyíltan megfogalmazták: „Csak ha már az utolsó katonai döntések megszülettek és ezáltal Németország számára létrejöttek azok a hatalmi feltételek, amelyek birtokában sem barátokra sem ellenségre nem kell tekintettel lennie, akkor lehet nyíltan a nagygermán gondolattal előlépni.”¹⁰

Kifelé pedig a náci propaganda az „Új Rend” létrehozásáról harsogott, amelyben az európai államok német vezetéssel szövetséget kötnek egymással, hogy közösen küzdjenek a bolsevizmus ellen.¹¹ A megszállt nyugat-európai országokban az „Új Rend” vízióját eleinte sokan őszinte lelkesedéssel fogadták,¹² hiszen a világháború kezdeti szakasza azzal a tapasztalattal járt, hogy a nemzetállam többé nem képes polgárainak védelmére.¹³ A megszállás, a hazai közigazgatás gyakran megnyilvánuló szolgálalkúsága, a katonák, áttelepülők, vendégmunkások millióinak mozgása leértékelte a határok szerepét. Ezért sokan őszintén keresték annak lehetőségét, hogyan lehetne a németekkel együttműködve létrehozni egy működőképes rendszert a hitelét veszített nemzetállami struktúra helyett. Ehhez az is hozzájárult, hogy általában keveset tudtak a náci Németország belső viszonyairól, ezért még bizonyos idealista rétegek is készek voltak az együttműködésre.¹⁴

⁹ Jacques Semelin: *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe, 1939–1943*. London, 1993. 17.

¹⁰ Pritz P.: *Pax Germanica* i. m. 151.

¹¹ Németh I.: *Európa-tervek* i. m. 423.

¹² Peter M. R. Stirk: *A History of European Integration since 1914*. London, 1996. 55.

¹³ Wilfried Loth: *Der Weg nach Europa. Geschichte der europäischen Integration 1939–1957*. 2. Auflage. Göttingen, 1991. 13.

¹⁴ Walter Lipgens: *Einleitung*. In: *Europa-Föderationspläne* i. m. 7.

A németek azonban nem voltak képesek arra, hogy hosszabb távon is fenntartsák ezt a helyzetet, hiszen ehhez valamiféle pozitív jövőtervet kellett volna felvázolniuk. A nációkkal szimpatizáló európai értelmiség, sőt, maga Benito Mussolini is arra bízta a Führert, hogy hozzon létre államszövetséget, amelyben a résztvevő országok színleg azonos jogokat élveznek, de a valódi hatalom természetesen német és (alaptalan hite szerint) olasz kézben marad. A kollaboráns Pierre Drieu la Rochelle¹⁵ szintén azt fejtegette, hogy a németeknek a megszállás során el kell kerülniük a lakosság nemzeti érzelmeinek és anyagi érdekeinek megsértését. Ehelyett szerinte a hadifoglyok szabadon engedésével, a vámhatárok lebontásával, vámunió létrehozásával és népszavazáson megerősített átmeneti békemegállapodásokkal kell biztosítani a helyi lakosság rokonszenvét, erősítve ezzel a németek háterszágát. Saját szempontjából jogos volt az a megállapítása, miszerint „az Európa-jelszót látványos és mélyreható intézkedésekkel konkrét, pozitív és egyértelmű módon tettekre lehetett volna váltani”.¹⁶

Hitler rendszere azonban csak a feltétlen engedelmességet tudta elfogadni. A háború alakulása és a német gazdaság munkaerő-igényének fokozódása következtében az elnyomás idővel Nyugat-Európában is egyre növekedett, ami végül itt is megteremtette az aktív polgári ellenállást. Jellemző módon sok országban ez nagyobb gondot okozott a megszállók számára, mint korábban az adott állam reguláris hadereje.¹⁷

Ezért a németek idővel felismerték, hogy hatékonyabban kell kiaknázniuk az „Új Rend” eszméjében rejlő propagandalehetőségeket. Ez igen sürgető lett volna, hiszen Joseph Goebbels propagandaminisztériuma korábban még a Szovjetunióval szembeni katonai sikereket sem tudta megfelelően kihasználni, pedig a kommunistaellenes érzelmek felszításával feltehetően elnyerhették volna a megszállt népek széles rétegeinek támogatását.¹⁸ Ribbentrop ezért 1943. március 21-én javaslatot tett egy európai államszövetség létrehozására. Ettől azt várta, hogy a szövetségesek

¹⁵ Pierre Drieu la Rochelle (1893–1945) francia író, esszéíró. A harmincas évektől fasiszta, antiszemita nézeteket vallott, ostromozta hazája „dekadenciáját”, és a föderális, az USA-val és a Szovjetunióval szemben is versenyképes Európa megteremtését Hitlertől várta. A megszállás idején a németekkel való kollaboráció támogatója volt. 1945. március 15-én öngyilkosságot követett el.

¹⁶ Pierre Drieu la Rochelle: Fasiszta mérleg. In: Németh I.: Európa-tervek i. m. 467.

¹⁷ Haestrup, Jorgen: Europe Ablaze. An Analysis of the History of the European Resistance Movements 1939–1945. Odense 1978. 34.

¹⁸ Haestrup, J.: Europe Ablaze i. m. 73.

megszabadulnak a teljes alávetés rémétől, a semlegesek a megszállás félelmétől, az olaszok pedig a másodrangúság érzésétől. Továbbá azt remélte, hogy a bejelentés következtében javul Franciaország háborús részvételi hajlandósága, a szövetséges propaganda hatékonysága romlik, az oroszok lendülete pedig csökken. Noha a terv megvalósítására történtek bizonyos látszatintézkedések, nem állt azonban mögötte valódi politikai akarat, hiszen Hitler számára még egy látszólagos egyenlőségen alapuló formális államszövetség létrehozása is elképzelhetetlen lett volna. A Führer kijelentette: „Nem tudok olyan jövőbe mutató célkitűzést elfogadni, amely itt független államokat, autonóm államokat hoz létre.”¹⁹

Az ellenállók egy részének gondolkodását az a körülmény határozta meg, hogy a nemzetállami rendszer csődöt mondott. Egy jellegzetes vélemény szerint a két világháború közötti évtizedekben az európai államok „saját nemzeti érdekeiket tartották szem előtt, ezért arra kényszerültek, hogy militáns és reakciós hatalommá alakuljanak, azonban, amikor eljött a próbatétel, mindegyik alkalmatlannak bizonyult arra, hogy megvédje saját népét és szuverenitását”.²⁰ Sokan vélték úgy, hogy az európai államok a jövőben csak fokozott összefogással, konföderáció vagy föderáció alapításával lehetnek életképesek. Ők megkísérelték meggyőzni honfitársaikat, hogy egy európai államszövetség létrehozása annak ellenére is az érdekükben áll, hogy a hitleri „Új Rend” elképzelése és a náci propaganda sokak szemében idővel sokak szemében diszkreditálta a föderációs eszmét.²¹

Európában talán a német ellenállók voltak a legnehezebb helyzetben, mivel honfitársaik nagy tömegei Hitlert egészen a világháború utolsó szakaszáig a nemzeti érdekek képviselőjének tekintették. Az ellenállóknak sokszor saját lelkiismeretükkel is meg kellett küzdeniük, amíg eljutottak az aktív cselekvés gondolatáig, hiszen sokan ellentmondást éreztek nemzeti és erkölcsi kötelességeik között.²² A rendszer iránti lojalitás mértéke természetesen az események előrehaladtával folyamatosan csökkent, ám a rezsim sokáig bírta a többség legalább passzív lojalitását. 1933-ban, a *Machtergreifung*

¹⁹ Pritz P.: Pax Germanica i. m. 207–210.

²⁰ Working plan of the Action Party. In: Documents i. m. 546.

²¹ Maurice Lecroix: Europe. In: Documents i. m. 299.

²² Helmuth James Moltke: Brief an Mr. Lionel Curtis. In: Europa-Föderationspläne i. m. 130.

időszakában a lakosság hangulata még nem volt egységes, Hitler kancellári kinevezését sokan közönyösen fogadták, a republikánusok, a munkásmozgalom és a baloldali pártok aktivistái, illetve a délnémet katolikusok azonban már ekkor aggodalmaiknak adtak hangot.²³ A totalitárius diktatúra kiépülésével gyakorlatilag elképzelhetlenné vált a nemzetiszocializmussal szembeni nyilvános kiállás. Noha 1939-ben a világháború kirobbantását a goebbelsi propaganda erőfeszítései ellenére sem fogadta lelkesedés, az állampolgárok mégis beletörődtek a helyzetbe, majd az első, váratlanul, könnyű sikerek a nemzetiszocializmus elfogadottságának növekedését eredményezték.²⁴ A sztálingrádi fordulatot követően viszont, amely együtt járt a véráldozatok növekedésével, a hátszín helyzetének romlásával, majd a szövetségesek légitámadásaival, egyre szélesebb rétegek ébredtek rá a rendszer igazi jellegére, ám az elnyomó gépezettel szemben továbbra sem bontakozhatott ki jelentősebb társadalmi összefogás. Mindennek ellenére Németországban volt egy látens és passzív ellenállás, résztvevőinek száma ezres, esetleg tízezres nagyságrendre becsülhető.²⁵

A baloldal és a kreisau kör jövőtervei

A politikai baloldal cselekvőképességét eleve korlátozta a belső megosztottság, hiszen a kommunisták már az 1920-as években arra törekedtek, hogy a szociáldemokrata bázist elcsábítva ellehetetlenítsék Németország Szociáldemokrata Pártjának (SPD) vezetőségét, amelyet (a Komintern felfogása jegyében) „szociálfasisztának” bélyegeztek.²⁶ A hitleri hatalomátvétel után felismerték tévedésüket, és illegális szervezetek kiépítésébe fogtak, azonban eközben hatalmas veszteségeket szenvedtek – 1935-ig mintegy százötvenezer párttagot vettek őrizetbe –, ezzel pedig lehetetlenné vált, hogy komolyabb ellenállást tanúsítsanak. Az európai váláság megoldását a kommunisták általában a munkásosztály egységétől, a fasizmus és a kapitalizmus megdöntésétől várták.²⁷

²³ Bernd Jürgen Wendt: 1933. január 30. Legális forradalom? In: Rubicon. 1999/1–2. sz. 55.

²⁴ Golo Mann: Németország története 1919–1945. Bp. 1997. 173.

²⁵ Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945. Hrsg. Hofer, Walter. Frankfurt am Main, 1994.

²⁶ Wendt, B. J.: 1933. i. m. 56.

²⁷ Lipgens, W.: Ideas of the German Resistance on the Future of Europe. In: Documents i. m. 364.

Az SPD szintén ellehetetlenült: a pártot 1933-ban hivatalosan feloszlatták, a további működés csak az illegalitás körülményei között volt lehetséges.²⁸ Mintegy negyven városban maradtak fent kisebb-nagyobb földalatti szervezetek, amelyek a kockázatos propagandatevékenység helyett eleinte inkább a viszonylagos biztonságot jelentő elszigeteltséget választva készültek a jövőre.²⁹ 1934 tavaszára egyes helyi szervezetek maradványai létrehozták a Neu Beginnen nevű szövetségüket, amelynek tagjai a francia Népfront³⁰ választási győzelméből merítettek reményt. 1936 decemberében elfogadták a *Tíz pont* című programot. Ennek negyedik pontja az önkormányzatok teljes autonómiájának igényét fogalmazta meg, abban a meggyőződésben, hogy a központi hatalom korlátozása és a részvételi demokrácia kiterjesztése a jövőben megakadályozhatja a totalitárius diktatúrák kialakulását. Az ötödik pont az általános leszerelést és a sorkatonai szolgálat időtartamának lerövidítését követelte, a – témánk szempontjából legfontosabb – hatodik pont pedig a Franciaországgal való teljes megbékélést, a Népszövetség³¹ megújítását, az európai államközösséggel való együttműködést, a népek közötti béke és barátság fenntartását kívánta.³²

A mozgalom egyik vezetője, Hermann Brill,³³ 1938-ban azzal magyarázta a programot, hogy a szociáldemokraták hazájuk helyzete mellett a világpolitikai kilátásokra is figyelemmel voltak. Úgy látták, hogy az európai népek közötti

²⁸ Németh István: Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990). Bp. 2002. 201.

²⁹ Dieter Langewiesche: Widerstand. In: Das Große Lexikon des Dritten Reiches. Hrsg. Christian Zentner – Friedemann Bedürftig. München 1985. 640.

³⁰ A kommunista mozgalom az 1930-as évek közepére, szembefordulva korábbi politikájával, a szociáldemokratákkal és a szélsőjobboldal ellenzékével való összefogás mellett döntött. A népfrontpolitika első eredménye Franciaországban született meg, ahol a kommunisták, a szociáldemokraták és a polgári radikálisok alkotta Népfront (Front populaire) kormányzott 1936 és 1937 között.

³¹ Népszövetség, hivatalos nevén Nemzetek Szövetsége: 1919-ben a világháborút lezáró békekonferencia által létrehozott, hivatalosan 1946-ig fennálló nemzetközi szervezet, az ENSZ előfutára. Feladatát a nemzetközi jog betartatása, a háborús konfliktusok elkerülése, a nemzetközi lefegyverzés végrehajtása jelentette. Németország 1926-ban lett a szövetség tagja, amelyből azonban Hitler vezetésével 1933-ban kilépett.

³² Hermann Brill: Volksfront in Deutschland. In: Widerstand in Deutschland 1933–1945. Ein historisches Lesebuch. Hrsg. Peter Steinbach – Johannes Tuchel. 3. Auflage. München, 1994. 71–72.

³³ Hermann Brill (1895–1959) szociáldemokrata politikus, jogász, tanár. Politikai pályáját Thüringia tartományi parlamentjében kezdte, majd 1932-ben a Reichstag tagja lett. 1934-ben részese volt a Deutsche Volksfront nevű ellenállási mozgalom megalapításának. Hazaárulás miatt 12 év fegyházbüntetésre ítélték, 1943-ban a buchenwaldi koncentrációs táborba került. 1945 után részt vett az NSZK Alaptörvényének kidolgozásában, és a Bundestag tagjaként dolgozott.

bizalmatlanság és az ebből következő fegyverkezési verseny felemésztí a kontinens fejlesztésére fordítható erőforrásokat, ezért, ha nem történik változás, akkor rövidesen még Ázsia is leghagyhatja a fejlődésben. A történelmi tapasztalatok alapján helyesen látták, hogy Európa békéjének alapja a francia-német megbékélés. A kontinensen nem tudott tartós erőegyensúlyt elérni sem Napóleon, aki a német területek megosztására törekedett, sem pedig Bismarck, aki azon dolgozott, hogy az egyesült Németország hegemoniára tegyen szert Kelet-Európában. A történelem a szociáldemokraták szerint megmutatta, hogy egyik út sem járható, ezért a földrész két legerősebb államának össze kell fognia, mert csak így lehetséges a felfokozott nacionalizmus veszélyeinek semlegesítése. A „nemzeti öncélúság” következményeinek kiküszöbölésére szükségesnek látták a Népszövetség átalakítását valódi államszövetséggé, amely megfelelő jogkörökkel rendelkezik az európai stabilitást megalapozó lépés, a leszerelés ellenőrzéséhez.³⁴ Tehát ekképpen európai unióban gondolkodtak.

A Franciaországgal való megbékélés központi szerepét elgondolásaikban két tényező is indokolta. Egyrészt a program egyértelműen a Népfrent alapgondolatát tartotta szem előtt, mivel azt feltételezte, hogy a totalitárius diktatúrákat csak az egész kontinensre kiterjedő összefogással lehet felszámolni. Ezen túl azonban a két nép kiegyezését az új európai rend szempontjából is fontosnak tartotta, mivel a béke tömeglélektani feltétele – úgymond – a nacionalizmusok megfékezése. Ennek azonban a dokumentum keletkezésének időpontjában, 1938-ban még nem volt realitása. Ehhez a második világháború vér folyama kellett.³⁵

A német szociáldemokraták tehát a jövőendő európai berendezkedésről lényeglátó, bár vázlatos elképzelésekkel rendelkeztek, fő célkitűzésük a kollektív biztósági rendszer reformja, működőképesse tétele volt. Ennek a felfogásnak a párton belül voltak előzményei, az SPD már 1925-ös heidelbergi kongresszusán is szükségesnek nevezte az Európai Egyesült Államok megalakítását.³⁶

³⁴ Hermann Brill und Andere: Zur Erklärung der 10 Punkte. In: Europa-Föderationspläne i. m. 132.

³⁵ Ezt közvetve maga Brill is elismerte, amikor arról írt, hogy a francia részről felmerült követelések Németország feldarabolására csak a német nacionalizmus további erősödését fogják eredményezni. Hermann Brill und andere: Zur Erklärung i. m. 132.

³⁶ Wilfried Loth: Die Deutschen und das Projekt der europäischen Einigung. In: Der lange Weg nach Europa. Historische Betrachtungen aus gegenwärtiger Sicht. Hrsg. Wolfgang J. Mommsen. Berlin 1992.

A német ellenállás másik jelentősebb szellemi műhelye a kreisau kör volt, amelyben a konzervatívok mellett szakszervezeti vezetők és szociáldemokrata gondolkodók is szerepeltek. A német történelemben jelentős szerepet játszó családból származó gróf, Helmuth James Moltke³⁷ kreisau birtokán szervezett tanácskozásokat az illegális ellenzék számára. Az összejövetelekre mintegy negyven fő részvételével 1942 tavaszán és őszén, valamint 1943 tavaszán került sor. A résztvevők széles körből verbuválódtak, óporosz nemesek, szocialisták, katolikus és evangélikus egyházi méltóságok, egyetemi oktatók, hivatalnokok és diplomaták is megjelentek, többségük a fiatalabb korosztályokból – 1942-ben a házigazda mindössze 35 éves volt –, ami nyílt hangnemű vitákat és mélyreható reformok iránti elkötelezettséget eredményezett.

Moltkét széles műveltsége és külföldi tapasztalatai megóvták a gyakori előítéletektől és a fajelmélet befolyásától, sőt, határozott internacionalista meggyőződéssel rendelkezett. Feleségének visszaemlékezése szerint „A nyugat szellemi alapjának közössége realitás volt a számára, amit élete során számos találkozás alkalmával és sok baráti kapcsolatában tapasztalt meg. Ezt a közösséget fontosabbnak tartotta a nemzeti különbségeknél. [...] Ezért törekedett arra, hogy a többi ország földalatti mozgalmával is kapcsolatba kerüljön.”³⁸ Számára nyilvánvaló volt, hogy a háború után Európa országainak egyetlen szövetségi államot kell alkotniuk, amely a szuverenitással rendelkezik. A gróf már 1941. június elején megállapította, hogy a háború német vereséggel zárul majd. Ugyanakkor túl optimistán értékelte a demokratikus hatalmak erejét, mert azzal számolt, hogy ezek képesek lesznek a Hitlerrel szövetséges Sztálin megdöntésére is. Ezért arra számított, hogy a Szovjetunió az Urálig terjedő területeit közvetlenül a jövő európai föderáció kormányzata fogja majd irányítani, a részes

40.

³⁷ Helmuth James Moltke (1907–1945) jogász, földbirtokos. Apai ágon porosz grófi, anyai ágon dél-afrikai brit ősökkel rendelkezett, a Keresztény Tudomány nevű protestáns kisegyház elkötelezett tagja volt. 1935-ben lemondott a bírói pályafutásról, mivel nem kívánt belépni a náci pártba, helyette a nemzetközi jogra szakosodott. A világháború alatt megkísérelt fellépni a megszállt területek lakóinak emberi jogaiért, kapcsolatot keresett a britekkel. Miután a kreisau kör megbeszélésein a Hitler bukása utáni rendezés lehetőségeiről tanácskoztak, a Gestapo 1944 januárjában letartóztatta. Egy évvel később hazaárulás vádjával halálra ítélték és kivégezték.

³⁸ Europa-Föderationspläne i. m. 129.

államok különböző afrikai gyarmataival együtt.³⁹ A birodalomépítő tervezgetés tehát az egyébként alapvetően demokrata Moltke felfogásától sem állt távol, noha ő már nem kizárólag a német nemzet, hanem az egész európai közösség érdekében kívánta felhasználni a gyarmati erőforrásokat.

A gróf erős föderációs intézményrendszert tartott szükségesnek, az tehát a külügy, hadügy, gazdaságirányítás kérdéseiben is illetékes. A szövetséget az európai polgárok által közvetlenül választott törvényhozás és egy szakminiszterekből álló kabinet irányítja, amelyet egy, a tagállamok képviselőiből álló „nemzeti kabinet” is támogat.⁴⁰ Tervei szerint a föderációban a szovjet határoktól nyugatra eső valamennyi állam részt vesz, Nagy-Britanniát is beleértve, amely azonban csak lazábban kapcsolódik a szövetséghez, hogy megtarthassa az ellenőrzést gyarmatai és a szellemi befolyást domíniumai felett.⁴¹

Moltke és társai azonban tisztában voltak azzal, hogy egy demokratikus föderáció csak akkor lehet működőképes, ha polgárai is demokrataként viselkednek. Adam von Trott⁴² például a Népszövetség működésképtelenségéből azt a tanulságot vonta le, hogy pusztán racionális érveléssel, a nemzetközi közösség érdekeire hivatkozva egyetlen szervezet sem képes a leszerelés kikényszerítésére és a békés együttműködés koordinálására. Helyesen látta meg, hogy ehhez a részes államok szuverenitásának korlátozására van szükség, aminek a nemzeti közvélemények meggyőzése az előfeltétele.⁴³

A weimari köztársaság története is nyilvánvalóvá tette a kreisau kör tagjai számára: az, hogy a németek jelentős része generációkra visszamenően a feljebbvalóknak való

³⁹ *Helmuth James Moltke: Ausgangslage und Aufgaben.* In: *Europa-Föderationspläne* i. m. 119.

⁴⁰ *Hans Mommsen: Alternative zu Hitler. Studien zur Geschichte des deutschen Widerstandes.* München 2000. 215.

⁴¹ *Moltke, H. J.: Ausgangslage* i. m. 119.

⁴² Adam von Trott zu Solz (1909–1944) jogász, diplomata. Porosz nemesi család sarja volt, tanulmányai egy részét Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban folytatta. Az angolszász hatalmaknál a megbékéltetési politika ellen lobbizott. 1940-ben belépett a náci pártba, hogy bizalmas információkhoz juthasson hozzá, ugyanakkor a kreisau kör külpolitikai tanácsadója lett. A Stauffenberg-összeesküvésben vitt szerepe miatt letartóztatták és kivégezték.

⁴³ *Adam von Trott: Bemerkungen zum Friedensprogramm der amerikanischen Kirchen.* In: *Europa-Föderationspläne* i. m. 164.

feltétlen engedelmisséget sajátította el legfőbb alapértékként,⁴⁴ a békés rendezés akadálya lehet. A kortárs ellenálló, Dietrich Bonhoeffer⁴⁵ szavai szerint: „Ezekben az években sok bátorsággal és önfeláldozással találkoztunk, de civil kurázsival alig, a saját köreinkben sem. Naiv feltételezés lenne ezt a hiányosságot egyszerűen a személyes bátorság hiányára visszavezetni. A háttérben egészen más ok húzódik meg. Nekünk, németeknek hosszú ideje az engedelmisség szükségességét és erejét kellett tanulnunk.”⁴⁶

A kreisau kör tagjai tehát új szellemi-morális rendet tartottak szükségesnek, amelynek az egyéni cselekedetekért való felelősségvállaláson kell alapulnia. A hitleri diktatúra bukása után szükségképpen bekövetkező értékválságot a keresztény erkölcsnek a gyakorlatba való átültetésével vélték áthidalhatónak. Hangsúlyozták, hogy a jövőben morálisan elfogadhatatlan cselekményeket még államérdekre hivatkozva sem lehet végrehajtani. A kereszténység morális szabályait nem csak az egyes emberek együttélésének viszonyaiban kívánták érvényesíteni, hanem az államközi kapcsolatokban is, mert ezt tartották a valóban igazságos béke alapfeltételének.⁴⁷

A program készítői ugyanakkor a háború addigi tanulságainak alapján tisztában voltak azzal, hogy a kereszténység általuk képviselt felfogása, amely magában foglalja a diktatórikus állami intézkedésekkel szembeni határozott kiállást is, csupán a társadalom töredékére jellemző, annak ellenére, hogy az ellenállásban a militáns egyházi csoportok fontos szerepet játszottak.⁴⁸ Alfred Delp⁴⁹ például a katolikus egyház „ájultságát”, az ember „magára hagyatott állapotára” adott elégtelen teológiai válaszokat is felelőssé tette a kialakult történelmi helyzetért.⁵⁰ Az utókor mérlegelése

⁴⁴ Norbert Elias: A németekről. Bp. 2002. 308.

⁴⁵ Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) evangélikus lelkész, teológus. 1935-től a nemzetiszocialista tanokat ellenző Hitvalló Egyház illegális igehirdetői szemináriumának a vezetője volt, bekapcsolódott az ellenállás munkájába. 1943-ban bebörtönözték, 1945. április 9-én az SS főparancsnokának személyes utasítására felakasztották.

⁴⁶ Dietrich Bonhoeffer: Widerstand und Ergäbung. In: Die Widerstandsbewegung i. m. 326.

⁴⁷ Otto Heinrich von der Gablentz: Staat und Ethos. In: Widerstand in Deutschland i. m. 221.

⁴⁸ Adam von Trott: Denkschrift für Sir Stafford Chips. In: Europa-Föderationspläne i. m. 127.

⁴⁹ Alfred Delp (1907–1945) jezsuita páter. 1937-ben szentelték pappá, de további teológiai tanulmányokra politikai nézetei miatt nem nyílt lehetősége. 1939-től a Stimmen der Zeit című jezsuita folyóiratot szerkesztette, amit 1941-ben betiltottak. Bekapcsolódott a kreisau kör munkájába, 1944-ben letartóztatták, halálra ítélték és felakasztották.

⁵⁰ Mommsen, H.: Alternative i. m. 219.

szerint elsősorban a két fő német egyház képviselte a nemzetiszocializmussal szembeni ellenállási potenciált, ezt azonban a vezetők – néhány esettől eltekintve – nem kísérelték meg a gyakorlatban is érvényesíteni.⁵¹

A kreisauai kör tagjai ezért különösen fontosnak tartották, hogy az egyének átérezzék személyes felelősségüket a közügyek alakításában, és hogy feletteseik a mindennapi életben az utasítások merev végrehajtása helyett egyéni felelősségvállalásra buzdítsák őket.⁵² A tanulás legmegfelelőbb eszközét a helyi önkormányzatokban látták, hiszen, Moltke szavai szerint:

„az európai rend számára elviselhetetlen, ha az egyes ember izolálva van és csak egyetlen nagy közösséghez, az államhoz igazodik. Az elszigeteltség a tömegnek felel meg, az emberekből így lesz a tömeg része. A nagy közösséggel, az állammal, vagy az esetleges még nagyobb közösségekkel szemben csak annak lehet megfelelő felelősségtudata, aki a kisközösségekben valamilyen formában részt vállal a felelősségben, különben a hatalomnak alávetettekben az az érzés alakul ki, hogy nem részesei az eseményeknek és nem tartoznak felelősséggel azokért, a hatalmon lévőkben pedig az az érzés, hogy senki másnak nem tartoznak felelősséggel, csak a hatalmon lévők osztályának.”⁵³

A felelősségtudat Moltke szerint olyan kisközösségek létrehozásával ébreszthető fel, amelyek a közjót szolgáló célokat valósítanak meg, mint például a környezet védelme, oktatási intézmények fenntartása vagy akár az önkéntes tűzoltóság. Ezek a szervezetek fokozatosan átveszik az állami feladatok nagy részét, ezzel pedig a polgárok megtanulják, hogy a mindenható állam gondoskodása helyett saját kezdeményezésükből oldják meg a problémákat. Azonban a civil társadalom megvalósulása esetén a régi típusú, központosított közigazgatás fennmaradása súlyos problémákkal járhat, hiszen a bürokratikus rendszer szükségképpen arra törekszik, hogy a szabad kezdeményezésen alapuló kisközösségeket a saját ellenőrzése alá

⁵¹ Semelin, J.: Unarmed i. m. 98.

⁵² Die Kreisauer „Grundsätze für Neuordnung”. In: Europa-Föderationspläne i. m. 154.

⁵³ Helmuth James Moltke: Die kleinen Gemeinschaften. In: Widerstand in Deutschland i. m. 215.

rendelje. Ezért az állami és a társadalmi tényezők viszonyának teljes újraszabályozására van szükség. Moltke az önkormányzat alanyaiként a tartományi közösségeket, a kerületeket, a városokat és a községeket (*Landgemeinde, Kreis, Stadt, Provinz*) sorolta fel. Hatáskörüket rendkívül tágan képzelte el. Javaslatára szerint a helyhatóságokat egyedül a szuverenitás hiánya különbözteti meg az államtól, amelynek semmiféle beleszólása nem lehet működésükbe, csak törvényességi felügyeletet gyakorolhat, és azok a központi kormányzatnál maradó jogkörök (külügy, hadügy, gazdaság, igazságügy) kivételével minden kérdésben intézkedhetnek. Az ilyen módon rendkívül jelentős hatalommal felruházott önkormányzatok átlátható működését a kisközösségek biztosítják, amelyeket Moltke szándéka szerint valamilyen intézményesített formában is be kell vonni a közakarat képzésébe, ezért például azt javasolta, hogy csak olyan személyeket lehessen önkormányzati vezetővé választani, akik részt vesznek valamilyen kisközösség munkájában. Mivel a közhatalomban való részvétel rendkívüli felelősséggel jár, a kisközösségeknek szigorú feltételeknek kell megfelelniük. Így például a kisközösség célkitűzésének a közjót kell szolgálnia, nem pedig a tagok anyagi érdekeit, önállónak és önfinanszírozónak kell lennie, bizonyítania kell, hogy valóban a felvállalt célját követi, és ezt a tényt egy független állami szervezetnek is igazolnia kell. A cél az, hogy a tagok egyaránt felelősséget érezzenek a közös cél megvalósulásáért és embertársaik javáért, ezért a kisközösségek létszámát alacsonyan kell tartani, hogy minden résztvevő személyesen is ismerje egymást.⁵⁴

A kreisau kör Moltke körül csoportosuló magja úgy vélte, hogy a kisközösségeken alapuló belpolitikai rendezést idővel a nemzetközi kapcsolatokra is ki kell terjeszteni, hiszen az európai rend alapfeltétele a legfontosabb erkölcsi, jogi és társadalmi értékekről szóló konszenzus kialakítása.⁵⁵

Noha a kisközösségek szerepének ilyen mértékű felértékelése szinte már utópisztikusnak tűnik, a célkitűzés mögött álló elvi megfontolások így is igen előremutatóak. Bár az állam és a civil társadalom között nem jött létre olyan szintű intézményes együttműködés, amilyennek azt Moltke elképzelte, a világháború

⁵⁴ Moltke, H. J.: Die kleinen Gemeinschaften i. m. 216–220.

⁵⁵ Mommsen, H.: Alternative i. m. 217.

után a Német Szövetségi Köztársaságban valóban tudatosan törekedtek a közélet demokratizálására, még ha ennek elsődleges oka kezdetben nem is a társadalom belső, organikus fejlődése volt, ahogyan azt a gróf remélte, hanem a nyugati hatalmak elvárásai.

A kreisauai kör nyitottságát jelzi, hogy a keresztényszocialista és szociáldemokrata törekvések is bekerültek programjába, amelyek szintén az elit befolyásának csökkentését és a közélet nyitottabbá tételét célozták. A kör harmadik találkozásán, 1943-ban fogadták el a *Szocialista Akció* című dokumentumot. Eszerint a gazdaságpolitikában olyan rendet kell bevezetni, amely biztosítja a munkások megélhetését, tiszteletben tartja a gazdaság autonómiáját, és megakadályozza, hogy a nagytőke visszaéljen gazdasági súlyával. A program ezért a nehézipari kulcságazatok államosítását, a parasztság érdekeinek hatékony védelmét és a felesleges állami bürokrácia leépítését is tartalmazta.⁵⁶

A program szerzői úgy vélték, Európában az első világháború és a gazdasági világválság olyan komoly következményekkel járt, hogy nem lehetséges többé a liberális gazdaságpolitikához való visszatérés. (Ez is jelzi, hogy a liberalizmus akkori teljes csődje alapján gondolkodtak, és nem tételezték fel azt, hogy ez ismét erőre kaphat – ami később, az 1970-es években a neoliberalizmus megjelenésével mégis megtörtént.) A háború után az államnak ezért a keresztény egyenlőségesszme értelmében – és a totalitárius diktatúrák újbóli megjelenése elleni védekezés érdekében – jóval nagyobb mértékben kell gondoskodnia polgárainak szociális ellátásáról, mint korábban. Ez a gazdasági kérdésekbe való még erőteljesebb beavatkozást tesz szükségessé, amely vegyes tulajdoni rendszer kialakulásával és a tervgazdálkodás néhány elemének bevezetésével járhat. Az állammal szembeni gazdasági kihívások növekedése miatt növelni kell a termelés hatékonyságát, ami a legjobban összeurópai keretek között lehetséges. A végkövetkeztetés szerint tehát az állam jóléti funkcióinak kiterjedése még indokoltabbá teszi az európai föderációs rendezést.⁵⁷

Szintén gazdasági szempontból fontos kérdés, hogy a tervezett föderáció, amely közös gazdaságirányítást is magában foglalt, létrehozza-e a vámuniót. A kör néhány

⁵⁶ Carlo Mierenhoffer: Sozialistische Aktion. In: Widerstand in Deutschland i. m. 229–230.

⁵⁷ Adam von Trott: Letter to Professor Percy E. Colbett. In: Documents i. m. 392–394.

képviselője arra hívta fel a figyelmet, hogy a német ipar hegemoniája miatt számos nemzet közvéleménye elzárkózhat a vámuniótól, mert ezzel fenyegetve látnák nemzeti iparuk fennmaradását.⁵⁸ Ez a figyelmeztetés különösen jogosnak tűnik a két világháború közötti gazdasági integrációs törekvések sorsának tükrében, amelyek hasonló félelmeket váltottak ki. 1930-ban például a Briand-tervet Magyarországon sokan úgy értékelték, hogy a tervezett vámuniót kihasználva a német és a francia nagyipar be akar törni a magyar piacra, majd felvásárolja a konkurens vállalatokat, hogy saját áruinak felvevőpiacot szerezzen.⁵⁹ (Igaz, hogy később, a válság erősödésének hatására még a virtigli nacionalista Gömbös Gyula is híve lett az olasz-osztrák-magyar vámunió tervének.⁶⁰)

A gyanakvást később tovább fokozta, hogy a gazdasági világválság, majd a világháború következtében a térség országai minden korábbinál nagyobb mértékű függésbe kerültek a német gazdaságtól,⁶¹ amit Hitler gátlástalanul ki is használt a birodalom érdekeinek érvényesítésére. A kreisauiak ezért azzal számoltak, hogy a kontinens gazdasági egységesítése hosszú folyamat lesz, amelynek legfontosabb lépése a partnerországok bizalmatlanságának legyőzése. Ezt közös európai gazdaságfejlesztő politikával, az egyes nemzetgazdaságok fejlesztési stratégiáinak összehangolásával, az együttműködés javításával vélték elérhetőnek, amelyhez követendőnek tartották a népszövetségi fejlesztési és hitelpolitika gyakorlatának átvételét és továbbfejlesztését.⁶²

Ebből is kiviláglik, hogy Moltke és társai sok mindent megláttak az európai föderáció megvalósulásának akadályaiból. Ezért hangsúlyozták, hogy a jövőbeni szövetség csak akkor szolgálhatja a tagállamok érdekeit, ha a szabályokat a résztvevők saját maguk alkotják meg, és folyamatosan tárgyalásokat folytatnak egymással a vitás kérdések megoldására. Tervezeteikben felhívták a figyelmet, hogy Németországnak a jövőben

⁵⁸ Trott, A.: Bemerkungen i. m. 163.

⁵⁹ A korabeli populista propaganda megfogalmazásában: „Páneurópájuk egyszerűen el akarja tüntetni az iparilag gyenge és számban kicsiny nemzeteket. A föld színéről. Szerintük amit Trianon megkezdett, azt Páneurópa fejezi be.” *Fehér István*: Páneurópai veszedelem. Riadó írás. Bp. 1930. 4.

⁶⁰ Ld. pl. *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején. Bp., 1982., a szélesebb összefüggésekre pedig *Ormos Mária*: A gazdasági világválság magyar visszhangja. Bp., 2004.

⁶¹ *Németh I.*: Németország története i. m. 268.

⁶² *Adam von Trott*: Handschriftliche Notizen in den USA. In: Europa-Föderationspläne i. m. 106.

még a látszatát is kerülnie kell, hogy bármilyen módon nyomást kíván gyakorolni a többi országra.⁶³ Hangsúlyozták, hogy az államok közötti érdekegyeztetés különösen kényes feladat, ezért el kell kerülni a Népszövetség megalakításánál elkövetett súlyos, rövidlátó hibát, amikor az alapító okiratot a békeszerződések szövegébe foglalták. A szervezetet az elhibázott, hosszabb távon tarthatatlan status quo rendőrének teremtették. A békekötés szükségszerűen a harctéri események nyomán bekövetkezett relatív erőeltolódásokon alapul, míg Trott szerint a föderáció létrehozásánál ideális esetben kizárólag arra szabad tekintettel lenni, hogy a szabályozás a legjobban szolgálja a nemzetek egyenrangú együttműködését.⁶⁴

A kreisau kör tagjai azzal, hogy Németország demokratikus fejlődésének és az európai keretekbe való illesztésének lehetőségeit vizsgálták, és találkozóikkal fórumot biztosítottak az alternatív nyilvánosság számára, majd meggyőződésükhöz a nemzetiszocialista bíróság előtt is ragaszkodtak,⁶⁵ hozzájárultak a demokratikus, szupranacionális eszmékre nyitott német közgondolkodás megteremtéséhez.

A konzervatív ellenzék elképzelései

A kreisau kör gondolkodói tehát demokratikus alapon képzelték el a jövőt, és abban bíztak, hogy a keresztény értékrend univerzalizmusának elvei alapján megvalósulhat a nemzetállamok szuverenitásának korlátozása és Európa egysége. Hitler konzervatív ellenzéke viszont, amely a hadsereg, a bürokrácia és a diplomáciai kar vezetői közül verbuválódott, elsősorban azért fordult szembe a rendszerrel, mert felismerte, hogy a diktátor politikája veszélyezteti a német nemzeti érdekeket, mivel a világháború kirobbantásával eljátszotta a békés revízióra alapuló korábbi taktikájának sikereit. Hitler hatalomra kerülését a weimari demokrácia hiányosságaival magyarázták, ezért a szélsőséges politikai erők megfékezésére a demokratikus jogok szűkítését, esetleg

⁶³ *Hans Schönfeld: Explanatory Notes and References. In: Documents i. m.408.*

⁶⁴ *Trott, A.: Bemerkungen i. m.163.*

⁶⁵ A kör jeles személyiségeit a Hitler elleni, 1944. júliusi merényletet követően vették őrizetbe, többségüket annak ellenére, hogy nem vettek részt tevékenyen az előkészületekben, halálos ítélettel sújtották. *Widerstand in Deutschland i. m. 211.*

a monarchia visszaállítását és a tekintélyelvű kormányzás megújítását tartották célravezetőnek.⁶⁶ Súlyukat jelzi, hogy az angolszász hatalmaknak szánt beszámolójuk szerint a német ellenállás legfontosabb vezetői a volt szakszervezeti funkcionáriusok mellett a hadsereg és a bürokrácia magas rangú tisztviselői és az egyházi főméltóságok közül kerültek ki.⁶⁷

Mivel ennek a generációnak alapvető élménye volt az első világháborús vereség, majd a versailles-i békével elszenvedett megaláztatás, aminek a német nacionalizmus további torzulása lett a következménye, a nemzetek egyenrangú szövetségén alapuló föderáció gondolata lélektanilag is nehezen lett volna elfogadható számukra. Európa válságát többnyire megoldhatónak vélték a német revíziós igények kielégítésével és a Nemzetek Szövetségén belüli együttműködés erősítésével. A tervezeikben esetenként megjelenő európai szövetséget nem elsősorban az „örök béke” előfeltételének, hanem a német gazdasági hegemonia lehetséges fő eszközének tekintették. Ebből következik, hogy tervezeik nem látszottak hitelesnek a nyugati szövetségesek szemében, ezért tevékenységükkel végső soron maguk alatt vágták a fát, tovább nehezítve azt, hogy a szövetségesek esetleg partnerként tekintsenek rájuk.

A konzervatívok egyik befolyásos képviselője, Ulrich von Hassell⁶⁸ 1940 februárjában, tehát még a nyugati hadjárat megkezdése előtt foglalta össze célkitűzéseiket az angolok számára. Ebben a tartós európai béke és a bolsevizmussal szembeni összefogás igényét kivéve nem jelenik meg semmilyen összeurópai célkitűzés, a dokumentum a német területi igények hosszadalmas felsorolását tartalmazza. Hassell kívánsága szerint érvényesnek kell maradnia Ausztria és a Szudéta-vidék elcsatolásának, keleten helyre kell állítani Németország 1914-es határait, a nyugati határról pedig diplomáciai egyeztetések összehívását követelte.⁶⁹ Hassell semmilyen formában nem tartotta szükségesnek az integrációt, az európai rendet a nagyhatalmak közötti

⁶⁶ *Walter Lipgens*: Ideas of the German Resistance on the Future of Europe. In: Documents i. m. 365.

⁶⁷ *Hans Schönfeld*: Bericht über die Widerstandsbewegung. In: Europa-Föderationspläne i. m. 131.

⁶⁸ Ulrich von Hassell (1881–1944) diplomata. 1932-től 1937-ig római nagykövet, 1933-tól a náci párt tagja volt. A világháború kitörésekor Hitler konzervatív ellenzékéhez csatlakozott. Az 1944-es Hitler elleni merénylet szervezői az átmeneti kormány külügyminiszterének szánták. A merénylet kudarca után halálra ítélték és kivégezték.

⁶⁹ *Ulrich von Hassell*: Statement. In: Europa-Föderationspläne i. m. 107.

egyensúlykeresés hagyományos módszerével biztosíthatónak látta. A konzervatív körökben ezek az elképzelések – amelyek bizonyos vonásokban közel álltak Hitler felfogásához – általánosnak számítottak.⁷⁰ Néhányan azonban idővel jelentős revíziónak vetették alá nézeteiket, és eljutottak az európai föderáció megteremtésének gondolatáig.

Ilyen személyiség volt a vilmosi kor elitjéhez tartozó Carl Friedrich Goerdeler,⁷¹ aki a weimari korszakban königsbergi, majd lipcsei polgármester volt. Lipcsében jelentős sikereket ért el a munkanélküliség elleni küzdelemben, 1931-ben pedig az árak felügyeletének birodalmi biztosává nevezték ki, megbízását a nácik is megerősítették 1934-ben. Goerdeler azonban a jogállamiság felfüggesztése, a fajüldöző politika miatt szembefordult a rendszerrel, lemondott minden tisztségéről, és egy magáncég tanácsadójaként vállalt munkát, ami biztosította számára a mozgásszabadságot az egész kontinensen. Fokozatosan kapcsolatokat épített ki a jobboldali ellenzék vezetőivel, jelentős tekintélyre tett szert, az 1944-es államcsíny-kísérlet előtt már kancellár-jelöltnek tekintették.⁷²

Míg a kreisau kör a morális megújulás szükségességéből vezette le az új európai rendet, addig a jóval gyakorlatiasabb Goerdeler a gazdasági szükségszerűségekből indult ki. Emlékirataiban gyakran megjelenik az a megállapítás, hogy a termelés technikai feltételeinek javulása, a szállítás forradalmi fejlődése, a kereskedelmi kapcsolatok bővülése nagyobb politikai terek létrejöttét teszi szükségessé.⁷³ A gazdasági liberalizmus elsőbbségén alapuló felfogásához következetesen ragaszkodott, ellenezte az állam szociális felelősségvállalásának bővítését és a piaci folyamatokba való erőteljes beavatkozást, ezért korán ellentétbe került a kreisaui gondolkodókkal.⁷⁴

Goerdeler szerint a gazdasági összefogáson alapuló új Európában Németországot központi fekvése, lélekszáma és gazdasági ereje alapján vezető szerep illeti meg.

⁷⁰ Pritz P.: Pax Germanica i. m. 29.

⁷¹ Carl Friedrich Goerdeler (1884–1945) konzervatív monarchista politikus. A Stauffenberg-féle összeesküvés résztvevői kancellárnak szánták, a terv bukása után halálra ítélték és kivégezték.

⁷² Das Große Lexikon i. m. 220.

⁷³ Carl Goerdeler: Grundsätze für Friedenswirtschaft. In: Europa-Föderationspläne i. m. 110.

⁷⁴ Németh I.: Németország története i. m. 304.

Ennek realizálását azonban a nemzetiszocialista rendszer jogtalanságai és agressziója alapvetően fenyegetik. Véleménye szerint a népek nemzeti szabadságának elnyomása csökkenti gazdasági teljesítőképességüket, ezért ezt mindenképpen el kellett volna kerülni. Az európai népeknek maguknak kell intézniük saját ügyeiket, hogy képesek legyenek elérni a tőlük elvárható optimális teljesítményt, és hogy önként elfogadják a németeknek az objektív körülményekből fakadó vezető szerepét.⁷⁵

A *cél* című emlékiratában hangsúlyozta: „Ostoba és önhitt dolog a németet felsőbbrendű fajnak tekinteni. Esztelenség tiszteletet követelni saját nemzeti büszkeségünk és függetlenségünk számára, ha mi nem adjuk meg azt másoknak. Természettől fogva az a nemzet lesz képes átvenni a vezetést Európában, amelyik tiszteli a kisebb nemzeteket, bölcsességgel és ügyességgel irányítja a sorsukat, nem pedig brutális erőszakkal.

[...] *Ha mindent megteszünk azért, hogy láthatatlanná tegyük vezető szerepünket, és alkalmazkodunk a többiek külsődleges érdekeihez, akkor gyerekjáték lesz az európai államok irányítása, ami kölcsönös előnyökkel fog járni.*”⁷⁶ (saját kiemelésem – K.T.)

Ezen célok megvalósítását az emlékirat gazdasági munkaközösség létrehozásával tartotta elképzelhetőnek, amely idővel vámszövetséggé, később pedig katonai szerződéssel és közös hadsereggel rendelkező államszövetséggé fejlődhet.⁷⁷

Goerdeler elképzelése feltűnő hasonlóságot mutat az első világháború előtt keletkezett *Mitteleuropa*-tervekkel, amelyek a német gazdasági fölényt szintén a látszólag egyenrangú felek közötti vámszövetséggel kívánták biztosítani. A gazdaság szereplői a német hegemonia megteremtését az agresszív és ezért nagy ellenállást eredményező annexiós politika helyett inkább az európai vámszövetség megalakításával látták elérhetőnek.⁷⁸ A vámszerződés terve olyan nagy támogatottságot élvezett, hogy 1914-ben a birodalom hivatalos célkitűzései közé is bekerült:

⁷⁵ Ugyanott.

⁷⁶ *Carl Goerdeler*: Aus dem Denkschrift „Das Ziel” In: Europa-Föderationspläne i. m. 147.

⁷⁷ Ugyanott.

⁷⁸ *Németh István – Kocsis András*: Fejezetek az Európa-gondolat történetéből. Német és osztrák Mitteleuropa-tervek (1900–1914). In: Társadalmi Szemle. 1998/5. sz. 81–84.

„Közös vámszerződésekkkel elérhetőnek tűnik egy közép-európai vámszövetség létrehozása Franciaország, Belgium, Hollandia, Dánia, Ausztria-Magyarország, Lengyelország, valamint elméletileg Olaszország, Svédország és Norvégia bevonásával. Ezen szövetségnek közös intézményi vezetés nélkül, tagjainak látszólagos egyenjogúságával, ám valójában német vezetéssel a német gazdaság Közép-Európa feletti uralmát kell biztosítania.”⁷⁹ (saját kiemelés – K.T.)

Goerdeler 1941-es emlékirata tehát a német politikai gondolkodás régi tradícióját is képviselte, amely a vámszövetségben eszközt látott saját gazdasági hegemoniájának megvalósításra. Programját kimondottan historizáló érveléssel is támogatta. Eszerint ahogyan Poroszország a 19. században egységesítette Németországot, úgy kell a németeknek megteremteniük Európa egységét.⁸⁰

A német egység megvalósítása gazdasági lépéssel, a vámszövetség 1834-es létrehozásával kezdődött, a politikai integráció csak ezt követően ment végbe. Goerdeler ennek mintájára képzelte el az új európai rend kialakítását. Emlékiratában hangsúlyozza, hogy először a szellemi erők összefogására, a nemzetközi párbeszéd javítására van szükség, amit a gazdasági együttműködés, majd a vámszövetség életre hívása követhet. A kooperáció kiterjedése pedig szerinte akár tíz-húsz éven belül elvezethet egy államszövetség megalakításához, amely közös hadsereggel is rendelkezhet. Ennek persze szerinte a német hadsereg alkotná a magját.⁸¹

A gondolatmenet nem csak azért érdekes, mert világosan megmutatkozik benne a konzervatív felfogás, amely az organikus fejlődés előnyeit hangsúlyozza, és igazolja, hogy a természetes erőfölénnyel rendelkező hatalom, tehát Európában Németország, hegemoniát élvezhet; hanem azért is, mert rokonságot mutat az integráció elméletével foglalkozó későbbi funkcionalista iskola felfogásával. Ez ugyanis szintén a különböző társadalmi alrendszerek közötti „átcsordulás”-tól, vagyis a gazdasági egységesülésnek a politikára gyakorolt hatásától várta az integráció kiteljesedését.⁸² Ami viszont

⁷⁹ Betmann Hollweg hadicél-irányvonalai Clemens von Delbrück államtitkár kezeibe (Betmann Hollweg „szeptemberi programja”). In: *Németh I.*: Európa-tervek i. m. 172.

⁸⁰ Goerdeler, C.: Grundsätze i. m. 110.

⁸¹ Goerdeler, C.: Aus dem Denkschrift i. m. 112.

⁸² Európai közjog és politika. Szerk.: Kende Tamás. Bp. 1995. 81.

általában igaz, az az adott tragikus történelmi körülmények között nagyon hamisan csengett. Hiszen Goerdeler maga sem volt képes a német hegemoniális törekvéseken túllépni, miközben a náciizmus banditizmusával küszködő ellenfelek egyszer s mindenkorra meg kívánták semmisíteni azt a lehetőséget, hogy a németiség komoly politikai tényező lehessen Európában.

Goerdeler azonban 1942 végétől kezdve fokozatosan eltávolodott korábbi nézőpontjától, amely a vámszövetség kizárólagos értelmét a német gazdasági fölény megteremtésében látta. Ennek jele a *Magyarázat az Atlanti Chartához* című munkája, amelyben már nem szerepel a németek vezető szerepének igénye. Goerdeler konzervatív társaival együtt ugyanis részt vett egy megbeszélésen a kreisau kör tagjaival, amelyen a társadalmi és politikai kérdéseket hevesen vitatták, azonban Moltke és Trott elgondolásai az európai föderációról nagy hatást gyakoroltak rá.⁸³ 1942 végére ráadásul már nyilvánvalóvá vált a Szovjetunió elleni hadjárat kudarca, és az lett a döntő kérdés, hogy Németország megússza-e ezt a kudarcot. A német pozíciók gyengülése pedig a konzervatív elemző számára is felértékelte az egyenrangú európai együttműködés gondolatát.

A *Magyarázat*, hasonlóan *A Célhoz*, szintén az organikus fejlődést tartotta a leghasznosabbnak. Ezt ugyanakkor történetietlen, steril érvekkel igyekezett az adott helyzetre alkalmazni. Kiemelte, hogy el kell kerülni a franciák 1919-ben elkövetett hibáját, akik kész forgatókönyvvvel kezdték meg a béketárgyalásokat, ami rugalmatlanná tette politikájukat. Ezért a jövőről csupán nagy vonalakban szabad tervek készíteni, hogy könnyebb legyen megfelelni a váratlan kihívásoknak. Goerdeler – összhangban a kreisauiak elképzeléseivel, akik szintén a kis lépések elvét tartották követendőnek – először csupán az államok közötti vitás kérdéseket rendező európai döntőbíró és egy Gazdasági Tanács nevű szervezet felállítását javasolta, amelynek a gazdasági együttműködés összehangolását szánta feladatként. A kooperáció fejlődése idővel szerinte szükségessé teszi a közlekedési hálózatok egységesítését, a személyek szabad mozgásának engedélyezését és a határőrizet megszüntetését. Ezt követhetné a vámok

⁸³ Lipgens, W.: Ideas i. m. 369.

fokozatos leépítése, majd a kereskedelmi-, a váltó- és a polgári jog egységesítése. A részleteket Goerdeler nem fejtette ki alaposabban, de kijelentette, hogy a folyamat végén megvalósulhat az európai államszövetség. Fontosnak tartotta a Népszövetség teljes megújítását, és tanulva a szervezet teljes csődjéből, ebben az esetben is a bizalom erősítő lépések szükségességét hangsúlyozta. Azt javasolta, hogy kezdetben csupán egy kis létszámú előkészítő iroda működjön, amely koordinálja a nemzetközi kapcsolatok fejlődését, és a tapasztalatok alapján a felmerülő igényekhez a leghatékonyabban alkalmazkodhat. Ebből aztán idővel kialakulhat az új világszervezet, amelyben érvényesülne a földrészek szerinti tagoltság.⁸⁴

Goerdeler megkísérelte tájékoztatni elképzeléseiről a brit politikai elitet is. A *Béketerv* című dokumentumban arra hívta fel a figyelmet, hogy Nagy-Britannia és a Szovjetunió között érdekkülönbségek állnak fenn, és arra is – a tényeknek megfelelően⁸⁵ –, hogy az Egyesült Államok a háború befejezése után nem kíván részt venni Európa katonai védelmében. Ezért szerinte a háború után a németek és az angolok közös felelőssége lesz a bolsevizmus terjeszkedési törekvéseinek megállítása, ami összefogást igényel. Az európai nemzetek számára ezért államszövetséget tartott szükségesnek, amely a külügyekben, a véderő fenntartásában és a gazdaságirányításban egyaránt illetékes lenne. Az angolok bizalmatlanságát – mit sem tudván álláspontjának mérhetetlenül apolitikus voltáról – azzal igyekezett leszerelni, hogy kijelentette: Németország az örök béke fenntartásában érdekelt, a jövőben nem fog vezető szerepre törni a kontinensen, sőt megszünteti a militarizmus bölcsőjének tartott porosz tartományt, amelyet autonóm német tartományokba olvasztanak be.⁸⁶

Mindezen irrealitásokat Goerdeler még megtetézte azzal, hogy ragaszkodott Ausztria és Dél-Tirol birtoklásához, az 1914-es keleti határokhoz, Elzász-Lotaringia sorsáról pedig külön tárgyalásokat javasolt. A hagyományos egyensúlypolitika szemszögéből a területi követelések kielégítése Németország erősödését, Franciaország leértékelődését jelentette volna. Másrészt, ahogyan korábban már említettük, a

⁸⁴ Goerdeler, Carl: Erklärung zur Atlantik-Charta. In: Europa-Föderationspläne i. m. 144–145.

⁸⁵ Henry Kissinger: Diplomácia. Bp., 1996. 378.

⁸⁶ Goerdeler, Carl: Friedensplan. In: Europa-Föderationspläne i. m. 156–158.

sztálingrádi fordulatot követően a náci propaganda megpróbálkozott valamiféle pozitív jövőkép felrajzolásával, ezért Ribbentrop 1943 márciusában javaslatot tett egy európai államszövetség létrehozására.⁸⁷ Ez pedig tovább rontotta Goerdeler helyzetét, mert alkalmas volt arra, hogy megkérdőjelezze béketervének őszinteségét.

Goerdeler további írásai arra mutatnak, hogy ezután már komolyan számolt az európai unió létrejöttének lehetőségével. 1944-ben optimistán abból a feltevésből indult ki, hogy a háborút követő eufórikus hangulatban a népek meg fognak egyezni a kontinens egyesítéséről, azonban hangsúlyozta, hogy a konkrét intézkedéseket még így is csak fokozatosan lehet megtenni. Goerdeler eltávolodott korábbi, liberális megalapozottságú álláspontjától, mert elismerte, hogy a tartós béke érdekében közelíteni kell egymáshoz az egyes országok lakóinak életszínvonalát, ez pedig nyilvánvalóan csak a piacok autonómiájának csökkentésével lenne elképzelhető.

A gazdasági egységesítés mellett, amelyet továbbra is elsődlegesnek tartott, konkrétabb terveket vázolt a politikai egység létrehozásáról is, természetesen a fokozatosság igényének figyelembe vételével. A kontinens egészének vezetésére egy Végrehajtó Bizottság felállítását javasolta, amelyet kezdetben egy elnöki testület irányít, a későbbiekben viszont, amikor már elmúlik a nemzetek közötti féltékenység és bizalmatlanság, választott elnök veszi át szerepét.⁸⁸ Tervei szerint a szövetség rendkívül kiterjedt jogosítványokkal rendelkezne a tagállamok felett: feladata lenne a gazdaságirányítás, a közlekedés egységesítése, a vámunió, majd a valutaunió megvalósítása, a tagállamok költségvetésének ellenőrzése, a kizárólagos közös hadsereg vezetése. A közös végrehajtó szervet egy választott testület, a szövetségi gyűlés ellenőrizné.⁸⁹

Carl Goerdeler azonban hiába indult meg azon az úton, amely a kreisau kör álláspontja felé közelítette nézeteit, hiszen ezek a németekhez nem juthattak el a terrorrendszer léte okán, a szövetségesek pedig döntően a teljesen irreális elgondolások miatt nem fogadták szívesen az elképzeléseket. Ez nem mond ellent annak, hogy gondolataik

⁸⁷ Pritz P.: Pax Germanica i. m. 207.

⁸⁸ Carl Goerdeler: Practical Steps towards the Reorganisation of Europe. In: Documents i. m. 441.

⁸⁹ Carl Goerdeler: Germany's future tasks. In: Documents i. m. 445–446.

egy majdani egységesülő Európa felé mutatnak. De ahhoz előbb Németországnak el kellett pusztulnia, s az annak romjain megszülető demokratikus NSzK lehetett csak az alapja annak a francia-német megbékélésnek, amelyen az európai integráció alapul.

A baloldal és a kreisau kör gondolkodói elsősorban elvi kiindulópontot vettek alapul, amely a politikai kultúra gyökeres megújítását tartotta a nemzetközi rendezés és a jövő európai szövetség alapjának, Goerdeler viszont inkább praktikus szempontokra, gazdasági érdekekre volt tekintettel, és ezen az úton jutott el a föderáció gondolatához. Munkáikban olyan problémákat is nyíltan felvetettek – elsősorban az európai egység szellemi előfeltételeit, illetve a német gazdasági fölényből fakadó feszültségek kezelését illetően – amelyek még ma is időszerűek. A német ellenállás vezetői azonban, saját nemzeti közvéleményüktől, a többi ellenállási mozgalomtól és a szövetségesektől is elszigetelve, nem fejthettek ki jelentős hatást kortársaik felfogására, csak közvetve, személyes példájukkal lehettek befolyással az utókor gondolkodására.

Tibor Klestenitz

PLANS OF THE SECOND WORLD WAR RESISTANCE MOVEMENTS ON THE FUTURE OF EUROPE

I. Part – Germany

The paper analyses the theoretical work of the second world war anti-nazi resistance movements in Germany, and it presents its plans on the future of Europe. The paper covers in the first place the ideas of the social democrats, the Kreisau Circle of Christian and left-wing politicians, and some conservatives.

The social democratic group 'Neu Beginnen' aimed as early as 1936 the reorganisation of the League of Nations into a real confederation which has adequate power to fulfil general disarmament in Europe. In the so called Kreisau Circle took part social democrats, trade union leaders and conservatives, as well. This group put emphasis on the role of local communities, in which citizens can learn how to solve their problems on their own, and to restrict the power of the state this way.

Contrary to the Kreisau Circle that wanted to create a new order in Europe based on moral aspects, the conservative Carl Goerdeler gave priority to economic considerations. Goerdeler planned a new European system of economic cooperation in which he would have given the leading part to Germany due to her geographical situation and economic capacity. Later he realized that German positions had been damaged by the nazi aggression against European nations on a large scale, thus in his last relevant work – Comments on the Atlantic Charter – he gave up these aspirations. He suggested to create a Common Court and a Council of Economy to promote cooperation among European countries, because he hoped that this will lead to the free movement of people, the abolition of tariffs, the harmonisation of legal systems, and finally, a federation of Europe.

Eőry Áron

„HERNYÓ A KÁPOSZTÁBAN”

A magyarországi humorlapok erőteljes politikai instrumentalizálása 1946–1947-ben Drozdy Győző példáján¹

Az 1945 utáni „koalíciós időszak” számos magyar politikus számára jelentette az aktív politikai karrier zárófejezetét. Közéjük tartozott Drozdy Győző (1885–1970) is, aki az egykorú politikai sajtóvisszhangok alapján időszakosan kiemelkedő fajsúlyú személyiségnek tűnik. A túlnyomórészt kritikusan kommentált Drozdy a rajzolt humorlapok oldalaira is felkerült, szerkesztői figyelmet érdemlő fontos epizodistája lévén a politikai küzdelmeknek. Drozdy Győző különféleképpen tendenciózus reprezentációi is arra szolgálnak jellemző példával, hogy a korlátozott nyilvánosság eme szignifikáns fórumait pártpolitikai eszközként működtették. Esettanulmányunk a pártérdekekhez szorosan simuló lapszerkesztési gyakorlatok *pars pro toto* megvilágítását célozza. A dolgozat a politika- és sajtótörténeti feldolgozást kísérli meg ötvözni az alkalmazott politikai humorra vonatkoztatható műfajelméleti megközelítésekkel, illetve a politikai gondolkodás története vizsgálati módszertanával.

Előzetesen szükséges röviden szót ejteni Drozdy Győző életéről. Tanító, költő, újságíró volt, akinek életútja – miután saját szavaival élve „politikai lovakra nyergelt át” – a következő számokba sűríthető: 1918 és 1947 között hétszer indult képviselőválasztáson

¹ A dolgozat az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola szervezésében 2012. november 22-én megrendezett, *A mindennapi élet és ennek politikai és gazdasági aspektusai a 19–20. században* című doktorandusz-konferencián azonos címmel elhangzott előadás bővített és szerkesztett változata. A kéziratához fűzött értékes korrekciós javaslataiért kiemelt köszönettel tartozom Ujváry Gábor doktori konzulens-tanáromnak. A záró fejezet megállapításaiba részben beépítettem Mészáros András, Szőke Marcell, valamint Jánoki Dávid kollégáim interdiszciplináris igényű tanácsait is. Hasznos és tanulságos észrevételeikért fogadják ők is köszönetemet.

és ötször szerzett mandátumot, tizenkét évig ténykedett parlamenti honatyaként, és ezalatt száznál is többször szólalt fel a parlamentben; tucatnál is több pártformációnak volt tagja; szigorúan véve is hozzávetőleg tíz hazai, illetve amerikai magyar közéleti lappal forrt össze a neve (főként szerkesztőként), amelyek közül négyet tiltottak be; húsznál is több lapba írt sok száz újságcikket. Egy határozott politikaeszményeiből nem engedő, ám inkább cselekvő, mint ideologikus politikusként egyik atipikus, rendhagyó (és gyakorta rendbontó) figurája volt a magyar 20. század első felének.²

Tárgyalandó időszakunkba Drozdy a második világháború belpolitikai- és hadieseményeinek kalandos átvészelését követően érkezett meg, hogy tevékeny részt vállaljon az újonnan alakuló politikai rendszer működésében. 1945 tavaszán – legutolsó pártkötődését megtartva – a Független Kisgazdapárt újrászerveződését segítette előbb a fővárosban, majd hagyományos, Zala vármegyei kerületében. A párt az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon nagyarányú győzelmet aratott Drozdy segítségével, így Zala az egyik húzómegegyje lett kiemelkedő, 75%-os kisgazda-támogatottságával. Ez a területileg megszerezhető tizennégyből tizenkét pártlistás képviselői helyet jelentett, Drozdy Győzőnek a biztos befutó harmadik – de facto a második – listapozícióval. A területi indulók közt kiosztott további két hely egyikét a Magyar Kommunista Párt szerezte meg, még hozzá éppen a végül ezen elnyert mandátuma mellett döntő Rákosi Mátyás listavezető révén.³

A tanulmány a továbbiakban bevezetesképp a politikatörténet lényeges további fejleményeit, majd Drozdy Győző politikai sorsalakulását veszi röviden sorra. Végül részletesebben kitér Drozdy politikai tevékenységére, és ezzel párhuzamosan elemzi a sajtórepresentációkat.

² Drozdy Győző politikai portréjához ld. még *Paksy Zoltán*: Drozdy Győző politikai portréja. In: *Elvett illúziók. Drozdy Győző emlékiratai*. Szerk. Paksy Zoltán. H. é. n. [Budapest–Zalaegerszeg] 2007. 7–16.; Drozdy Győző szócikke. In: *Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja*. 1945. november 29.–1947. július 25. Főszerk. Vida István. Bp. 1999. 125–127.; *Eőry Áron*: *Fluctuat nec mergitur. Egy politikai argonauta, Drozdy Győző odisszeájának emlékére*. Kommentár 6. 2011. 1. sz. 108–121.

³ Előbbiekhez l. *Hubai László*: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. I–III*. H. n. [Bp.] 2001. II. 147., 161. és 163., ill. részletesebben: *Káli Csaba*: *Az 1945. évi nemzetgyűlési választások Zalában*. In: *Zalai történeti tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 42.) Zalaegerszeg. 1997. 299–340.

Drozdy Győző politikai körei 1945 után

A nevéhez méltóan kezdettől heterogén („kisgazda, földmunkás és polgári”) gyűjtőpárt parlamenti képviselőcsoportjában hamar belső törésvonalak váltak láthatóvá. A mind az elvek, mind a hangnem, mind a politizálás erélyessége szempontjából önálló politikai arculatok és irányzatok miatti különbségek hamar tovább mélyültek a Magyar Kommunista Párt intervenciójának köszönhetően. A kommunisták leginkább az FKGP „jobbszárnyábabefészkelődött” „provokálóreakciót” kívánták leválasztani, kimetszeni, elszeparálni, ezáltal rejtőzködéséből napvilágra hozni. A történeti irodalomban azóta „szalámitaktika” néven elhíresült politikájuknak a Baloldali Blokkba tömörüléssel és az 1946. márciusi nagygyűlés közéleti szállóigévé lett tételmondatával („Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!”) adtak nyomatékot.⁴ A kisgazdapárti centrum – és kivált a vezetőség – a pro forma a koalíciós társak által jegyzett éles, hangos bírálatok súlya alatt kötélnek is állt: tárgyalásokba bocsátkozott, és változó számú, illetve összetételű képviselői kör eltávolítására mutatott hajlandóságot. Végül a párt oly módon engedett az intézményes ösztökélésnek, hogy 1946. március 10-én – a miniszterelnök Nagy Ferenc érvelése szerint „a belső egység s munkaképesség biztosítása érdekében” – húsz frakciótag párttagságának megszűnését foglalta párthatározatba.⁵

A pártonkívülivé vált maroknyi csoport zöme jó ideje egyazon világnézeti platformon politizált – a világháború előtti korszakban ezt az *októbrizmus* és reformváltozatainak több-kevesebb eleme jellemezte. A társasághoz tartozott Drozdy Győző is. A kizártak csoportja mihamarabb új pártot szervezett volna, noha erre csak féléves csúszással szerezhetett majd hivatalos engedélyt.⁶ Az általuk alapított Magyar Szabadságpárt –

⁴ Palasik Mária: A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949. Bp. 2000. 142–147. A Baloldali Blokk 1946. március 5-én kelt nyilatkozatát közli pl.: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944–1948. Szerk. Rákosi Sándor és Szabó Bálint. H. n. [Bp.] 1979. 621–622. Az ismeretesen harapós mozgalmi beszédmodon kifejtett követelésekhez l. pl.: Nagy Imre: Könyörtelenül lecsapunk a reakcióra. In: *Uő: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások. I–II.* Bp. 1954. I. 183–194.

⁵ Az alkufolyamat fázisairól és háttéréről l. *Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949.* H. n. [Bp.] 1983. 100–104., Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948. Szerk. Horváth Julianna, Szabó Éva, Szűcs László és Zalai Katalin. H. n. [Bp.] 2003. 215.; *Palasik Mária: Kovács Béla 1908–1959.* Bp. 2002. 33–35.

⁶ A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) 1946 júliusában vetti tudomásul a megalakulást, a formális

amelyet működése idején pártelnökök után csak Sulyok-pártként emlegettek – elvi és programatikus alapvetéseivel bátor és kitartó antikommunista politikát folytatott; egyben a szintén politikailag sanyargatott – és ezáltal fokozatosan eredeti arcát veszítő – FKGP-t is következetesen bírálta. Demokrácia, függetlenség, békepolitika, alapvető politikai szabadságjogok, keresztény erkölcs, magántulajdon, ENSZ-pártiság tartozott főbb jelszavaik közé,⁷ és elutasították a koalíciós pártok oligopolisztikus helyzetét a közéletben. Utóbbit Drozdy Győző csak a „pártomnipotencia, pártkorrupció, pártzsákmányolás” kartellrendszereként aposztrofálta a Nemzetgyűlésben.⁸ Összességében a párt az első per definitionem ellenzéki szereplője lett az 1945–1947 közti Nemzetgyűlésnek.

Az ország bolsevizálásának céljában a Szovjetunió által támogatott és infrastrukturálisan egyre erősödő Magyar Kommunista Párt eleinte hagyta volna elszigetelődni a Szabadságpártot, és inkább a váltig a „reakció fedezékének” tartott Kisgazdapárt presszionálását folytatta, annak további osztódását, belső „tisztogatását” előmozdítva.⁹ A Szabadságpárt látszólagos jelentéktelenségét¹⁰ ellensúlyozta,

hozzájárulás azonban csak október 11-én érkezett meg. Ehhez l. Veress Géza: Vásáry István politikai pályája. Debrecen. 1999. 250–251. vö. Ságvári Ágnes: Népfront és koalíció Magyarországon 1936–1948. H. n. [Bp.] 1967. 218. Érdekes előzetes körülmény, hogy Drozdy Győző már 1946 januárjában kisgazda színekben, „demokratikus” alapon követelte volna a szabad „pártszervezési jog” alkotmányba foglalását, feloldandó a SZEB szigorú kontrollját. Ehhez l. pl. Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben 1944–1948. Szerk. Balogh Sándor. Bp. 1980. 269., vö. Föglein Gizella: Az államfői jogkör és gyakorlása. In: A magyar parlament 1944–1949. Szerk. Hubai László és Tombor László. H. n. [Bp.] 1991. 70.

⁷ Ezekhez l. pl. a párt Sulyok Dezső által 1946. július 24-én a Nemzetgyűlésben elmondott programhirdetésének következő évben kiadott változatát (újraközl: Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok i. m. 324–330.) és szervezeti szabályzatát (közli: Vass Henrik – Vida István: A koalíciós korszak pártjainak szervezeti szabályzatai 1944–1948. Dokumentumok. Bp. 1992. 257–269.).

⁸ Felszólalás a költségvetési vitában 1947. február 11-én. In: Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés Naplója. I–XII. Bp. 1946–1952. (a továbbiakban: NN) V. 310.

⁹ A vonatkozó megnyilatkozások szerint ugyanis a kívánatos *politikai purgáció* folyamata „nem ment elég messze, megállt félúton”; a fiatal és erőtlen Szabadságpárt potens „szövetségesei” pedig az FKGP „jobboldalában” maradtak, ahonnan „kétszínű játék” folytatásával „uszítanak a demokrácia ellen” L. a Baloldali Blokk 1946. május 26-i keltezésű nyilatkozata és június 23-i nyílt levele, vagy az MKP KV PB 1946. december 4-i határozata. Közli: MKP és SZDP határozatai i. m. 623–625. és 625–629., ill. 302–303.; de Rákosi Mátyás még a 1947. január 11-i KV-ülésen is a Szabadságpárttal szemben az FKGP-t preferáló „magyar reakcióról” beszél – idézi Rainer M. János: A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948. In: A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet. Szerk. Ständeisky Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor és Rainer M. János. Bp. 1998. 30.

¹⁰ Ez Rákosi Mátyás 1947. június 2-i beszámolója szerint „az amerikai, angol és magyar reakció tanácsára” bekövetkező ravaszul számító „passzivitás” és „meglapulás” volt csupán. L. Rákosi Mátyás: Szívós harcban a reakció ellen a demokrácia megerősítéséért. In: *Uő*: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1952. 148.

hogy a Nemzetgyűlésben és politikai gyűléseiken konzekvensen azzal vádolták az MKP-t, hogy elmozdulni igyekszik a pártállami berendezkedés irányába. A két párt markánsan polemikus viszonyát csak tetézte, hogy a demokrácia-pártiság terén is élénk nyelvpolitikai-értelmezési küzdelmet vívtak.¹¹ Az időközben vidéki pártszervezésbe is fogó¹² Szabadságpárt így aztán az egykorú kommunista félelmek szerint éppen elég ütőképes és komoly szavazatszerző-képességű erővé látszott nőni ahhoz, hogy 1947 elejére újra az MKP célkeresztjébe kerüljön.

A kommunista retorika szerint „a magyar reakció szélsőjobboldali, lényegében fasiszta pártját”¹³ több fronton is támadni és semlegesíteni szükséges, egyebek közt kiélezve ellentétét a Kisgazdapárttal.¹⁴ A folyamatban használt eszközök Drozdy Győző összefoglalása szerint a következők voltak: „a »tőke«, az üllő, a kalapács, a sarló – a propaganda minden attribútuma, az állam rendőrsége, közigazgatása, karhatalma.”¹⁵ Utóbbiakat be is vetették, amikor a tömegharc eszközével és hatósági visszaélésekkel fojtottak el szabadságpárti szervezkedéseket, zavarták szét pártgyűléseiket, vagy lehetetlenítették el vérszegényen induló pártsajtójukat.¹⁶

A leghatásosabb fegyvernek azután a szűkítő tendenciájú 1947-es választójogi törvénymódosítás bizonyult. Míg önmagában az ajánlási rendszer bevezetésével már a szabadságpárti indulást kívánták megnehezíteni, a konkrétan meghatározott

¹¹ Fogalomértelmezésük kizárta egymást, ahogy ők is a másikat a fogalom érvényességi köréből. A magát a „demokrácia legmegbízhatóbb támaszaként és őreként”, „az éber és következetes demokraták pártjaként” definiáló MKP a koalíció „balszárnyán” kívül eső politikai szereplőket a diszjunkció logikájával csak az *ellenfogalom*, a „reakció” által érintett erőkként tudta beazonosítani. Rákosi M.: Szívós harcban i. m. 152.

¹² Erről: Izsák L.: Polgári ellenzéki pártok i. m. 127. vö. egy érdemi hatásukat cáfoló feldolgozással: Vida István: A magyar népi demokrácia pártpolitikai struktúrája 1944–1948. Történelmi Szemle 28. (1985. 1. sz.) 41.

¹³ L. még a szovjet vezetőkhez küldött jelentéseket: pl. Rákosi Mihályét 1947. április 5-én, közli: Izsák Lajos – Nagy József: Magyar történeti dokumentumok 1944–2000. Bp. é. n. [2004.] 85.; vagy B. Szapozsnyikovét 1947. július 16-án, közli: Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948. Szerk. Izsák Lajos és Kun Miklós. Bp. 1994. 215–216.

¹⁴ L. az MKP KV 1947. április 4-i határozata, közli: MKP és SZDP határozatai i. m. 470.

¹⁵ Elvett illúziók i. m. 378.

¹⁶ Erről l. Szerencsés Károly: A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső 1897–1965. Pápa. 2009. 194. A párt ekkori „politikai, kodifikációs, finansziális és kampánytevékenységének” felfogásához l. még Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!” Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. Társadalmi Szemle 57. (1997. 8–9. sz.) 145.

korábbi politikai előéletet („aki a Nemzeti Egység Pártjának [...] országgyűlési tagja, vagy képviselőjelöltje volt”) szankcionáló kautéla kifejezetten a párt két emblemikus képviselőjére volt kihegyezve.¹⁷ Ez utóbbi változtatás tehát minden korabeli kommentár és megalkotóinak formulázása szerint is „Sulyok Dezső, Drozdy Győző és még néhány képviselő” passzív választójogának elvételével¹⁸ lényegében „lefejezte” a Szabadságpártot. A kialakuló helyzetben a párt azonmód deklarálta is önfeloszlatását és a küszöbön álló előrehozott választások jelképes bojkottját.¹⁹

Képviselőire ezt követően előbb vagy utóbb a politikai megsemmisülés várt. Drozdy Győző egy emigrációs kísérlet kis híján az életébe kerülő meghíúsulását követően²⁰ Magyarországon maradt, és belső száműzöttként, jó ideig vegetáló elvonultságban élt meg egészen magas kort. Neve mindazonáltal – az egykori németellenes ellenálló frontba tömörülő polgári politikustársaiéhoz hasonlóan – az 1950-es évek homogenizált közéleti levegőjében hosszan „izzott” még.²¹

Drozdy Győző a parlamentben és a politikai vicclapokban 1946–1947 folyamán

A szabadságpárti végkifejlethez vezető úton Drozdy Győző személyét gyakorta övezte kitüntető figyelem a kommunista párt részéről. Azon kevesek egyike volt, akiket a 421 fős Nemzetgyűlésből célbavételre, kipécézésre alkalmasnak ítélt példának okáért az MKP viccújságja, a *Ludas Matyi* is. A folyamat hogyanját és miértjeit megmagyarázandó fordulunk a továbbiakban Drozdy politikai praxisához és a korabeli humorlapok Drozdy-ábrázolásaihoz. Előzetesen azonban vázlatosan jellemezni kell a koalíciós időszak sajtóéletét.

¹⁷ A törvénymódosítás tüzetes bemutatását, a törvényt és végrehajtási rendeletét l. *Földesi Margit – Szerencsés Károly*: Halványkék választás. Magyarország 1947. Tanulmány és válogatott dokumentumok. H. n. [Bp.] 2001. 15–18., 89–98. és 101–111.

¹⁸ L. pl. Rákosi Mátyás őszinte szavait a 1947. július 12-i pártközi értekezleten, ill. egy ugyanaznap kiadott sajtóközleményt a július 15-i Szabad Szó-ból. Mindkettőt újraközzli: Pártközi értekezletek i. m. 615. ill. 634., l. még *Rákosi Mátyás*: Visszaemlékezések 1940–1956. I–II. H. n. [Bp.] 1997. I. 407.

¹⁹ L. a Nagy Vince által 1947. július 22-én napirend előtt felolvasott pártnyilatkozatot. NN VIII. 445–448.

²⁰ Az esetről és előzményeiről beszámol *Nagy Vince*: Októbertől októberig. Szerk. Antal László. H. n. [Bp.] 1991. 391–392.

²¹ Tanúság rá pl. Gergely Ágnes író, akit hihetőleg újságíró édesapjának e csoporthoz kötődő ismeretsége okán nem vehettek fel a színiakadémiára. Erről l. két regényében is szereplő, vonatkozó visszaemlékezését, benne az idézett kifejezéssel. *Gergely Ágnes*: A tolmács. Bp. 1973. 29., vö. *Uő*: Absztrakt tehén. – tárcanapló –. H. é. n. [Bp.] 1995. 43.

A laptermés látszólagos bősége ellenére az 1945-tel kezdődő néhány év tömegkommunikációját a korlátozott pluralizmus jellemezte. Lapalapítási engedély és hozzá papírkiutalás – hatályos sajtótörvény híján – a Tájékoztatásügyi Minisztériumtól volt szerezhető, politikai mérlegelés alapján. Ennek eredményeképp „a meghatározó napi- és hetilapok elsöprő többsége mögött [...] valamelyik politikai párt, illetve annak sajtóosztálya állt”, miközben a magánszemélyeket rendeletileg is kizárták az újságalapításból.²²

Drozdy Győző képviselői karrierjére mindvégig a felszólalások nagy száma és bennük a politika gyakorlati kérdéseinek favorizálása volt jellemző. Ebből nem engedett 1945 után sem, mi több – 1920-as évekbeli hagyományait megújítva – egyre kritikusabb lett, és mind gyakrabban szólt közbe.²³ Az elvesztett háború után új politikai rendszert építő Magyarországon, a négy meghatározó párt kiegyensúlyozott koalíciós egymás mellett élését kívánó helyzetben mindez hozzájárult a politikai feszültségek keletkezéséhez. Ahogy maga jellemzi ekkori megosztó szerepét: a Nemzetgyűlésben „[v]oltak, akik örömmel, megnyugvással ismertek meg közelebbről, de még többen olyanok, akik megtalálták a hernyót a káposztában.”²⁴ Drozdy parlamenti agilitásával az 1946-os év folyamán lépten-nyomon kommunista párti érdekekbe gázolt.

Még kispap képviselő volt, amikor 1946 februárjában egy, a magyar közhivatalnokokat szisztematikus „sikkasztás” hírébe keverő MKP-plakát ügyében nyújtott be interpellációt. E szerint nyomozóhatóságokkal hallgattatná ki a kiragasztókat – áttételesen a pártvezetőket –, hogy a tudomásuk szerinti felelősöket fel lehessen jelenteni, illetőleg amennyiben a vádak alaptalansága bizonyosodna be, a kommunista megfogalmazókat vetetné bűnvádi eljárás alá az „új magyar köztársaság” megrágalmazásáért.²⁵ Ezután májusban friss pártonkívüli – nem-hivatalosan már szabadságpárti – képviselőként elmondott filippikájában a tragikus kunmadarasi

²² A gyakorlat konkrét infrastrukturális és személyzeti háttéréről l. pl. Zalai K. László: Volt egyszer egy médiaháború... Sajtó és politika 1944–1948. Társadalmi Szemle 48. (1993. 6. sz.) 66–74., vö. Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: A magyar sajtó története. H. é. n. [Bp. 1994.] 195–198.

²³ L. különösen Eöry Á.: Fluctuat nec mergitur i. m. 118–120.

²⁴ A dolgozat címét is ihlető metafora Drozdy Győző visszaemlékezéseiben olvasható. Elvett illúziók i. m. 393.

²⁵ Az ominózus plakátot közli és az interpellációt is rekapitulálja: Föglein Gizella: Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949. H. n. [Bp.] 1993. 197. és 93–94.

vérvád és pogrom kapcsán nevezte meg a kommunista sajtót vétkesként, mint amely előzőleg felelőtlenül izgatott népítéletekre.²⁶ Majd július végi interpellációjában Rajk László kommunista párti belügyminiszter B-listázással kapcsolatos tevékenységét minősítette „országrombolásnak”, miközben – Kasszandra-jóslata szerint – „demokratikus pártrendszerünket hamarosan a törpe kisebbséget jelentő Magyar Kommunista Párt abszolutisztikus párturalma fenyegeti”.²⁷

Drozdy fenti támadásai kellemetlenül érinthették az MKP-t, de a hozzá közeli sajtótermékek megelégedtek azok teljes vagy részleges elhallgatásával. Végül egy emlékezetes parlamenti perpatvarral mégis tartósan magára vonta a kommunista sajtó figyelmét és átkát.

Az eseményeket döntően augusztusi képviselői beszéde váltotta ki. Ebben Drozdy először a „reakciósság” sajtónyilatkozatokból érkező vádját utasítja vissza politikai múltja – benne egykori gazdasági vállalkozásainak és Gömbös Gyula kormánypárti frakciójában megfordulásának – magyarázatával. Szavait egy szónoki fogadalommal zárja: „Ha igaz az, hogy életem során bármikor bármit loptam – még egy Gömbös-tűt is beleszámítva – [...], én holdvilágos csillagos éjnél mondok búcsút a kapufélfának, a nemzetgyűlésnek, a magyar közéletnek és itt kijelentem, hogy főbelövöm magamat.” A folytatásban pedig a Nemzetgyűlés egyik álláshalmazó – a többek között a Szakszervezeti Tanács főtitkári tisztét is, valamint a BSzKRt-ban és az Athenaeumban egyaránt vezető tisztségeket betöltő – alelnöke, Kossa István ellen intézett karaktergyilkos invektívát. Felidézte, hogy hajdanán még ő karolta fel a nélkülözések közt élő Kossát, amikor egyik ellenzéki lapjához odafogadta. Majd egyebek mellett azzal vádolta – a memoárjaiban csak „szakszervezeti széplélekként”²⁸ említett – Kossa Istvánt, hogy a háború alatt hatóságilag rekvirált ruhaneműkből, nemesfém értékekből és más vagyontárgyakból emelt el magának holmikat, állítólagosan egy zsidó polgár ingét és függönyét is. Az inget ráadásul az egykori tulajdonosa felismerni vélte a Ház

²⁶ A pogromhoz és visszhangjához l. *Pelle János*: Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció közép-európai történetéből. Bp. 1995. 151–168., ill. (*Győri Szabó Róbert*: A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon (1945–1956). H. n. [Bp.] 1995. 129–134., vö. *Major Ákos*: Népbíráskodás – forradalmi törvényesség. Egy népbíró visszaemlékezései. S. a. r.: Zinner Tibor. Bp. 1988. 279–299.

²⁷ Interpelláció a miniszterelnökhöz és a belügyminiszterhez 1946. július 31-én. NN II. 662–668.

²⁸ Elvett illúziók i. m. 375.

alelnökén, aki a jelek szerint – Drozdy gúnyos megállapítása szerint – elfelejtette a mondást: „akinek nem *inge*, ne vegye magára”. Kossát ezután haladéktalan távozásra szólította fel a közéletből, és az „ügy” miatt eseti parlamenti bizottság vizsgálatát kívánta.²⁹

A kommunistapárti Kossanem hagyhatta annyiban az elhangzottakat, szabadságáról soron kívül visszatérve a parlamentben védekezett a vádak ellen, és ellenvádakkal is élt. Szólt Drozdynak Gömbös Gyulához fűződő egykori jó viszonyáról,³⁰ valamint beláttatni igyekezett, hogy Drozdy szemérmetlen haszonélvezője volt az 1945 előtti Magyarországnak. Felemlgette Drozdy egyik 1919-es Károlyi-ellenes pamfletjét is,³¹ figyelmeztetésül pedig saját pártvezérét, Rákosi Mátyást idézte: „mi kommunisták kemény fából vagyunk faragva és nem szoktunk megijedni a békakuruttyolástól, legfeljebb félrerúgjuk utunkból a ronda, undok férgeket”. Majd retorikai fordulattal kitért Drozdy ígéretére is: „ne is várja meg a holdvilágos éjszakát, s most az egyszer az életében tényleg tartsa meg a szavát.”³²

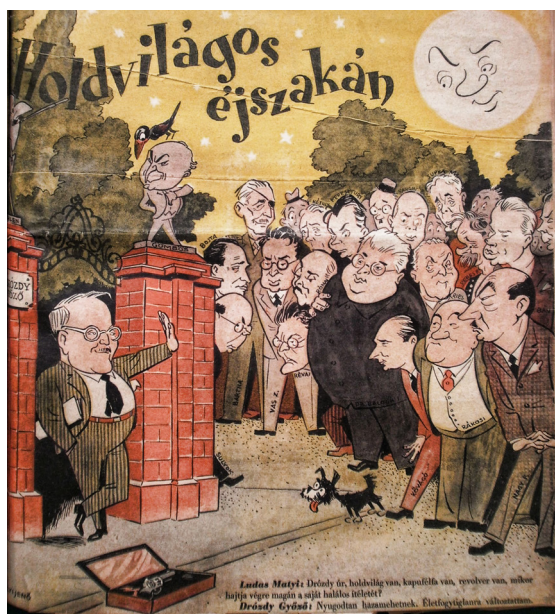
Az MKP-közeli sajtóorgánumok ezen a ponton kapcsolódtak be a Drozdy-jelenség tematizálásába, amelyhez a *Ludas Matyi* is szekundált, méghozzá szeptember 1-jei számával kezdődően. Ennek már címlaprajzát is Drozdy – legalábbis a politikai – élettől elbúcsúzása számon kérésének szentelik (lásd 1. kép), de az egész lapszámon végigvonul a Drozdyval viccelődés szándéka.

²⁹ Az interpellációban elmondani kívántakat mellesleg már a felhatalmazási törvény vitájában előadó Drozdy-hozzászólást l. NN III. 78–91. (kiem. t.); az elmondás körülményeihez l. *Baráth Magdolna*: Interpellációk. In: A magyar parlament i. m. 216.; az inkriminált cselekmény megítéléséhez l. *Ságvári Ágnes*: A zsidó közösségek vagyonának sorsa Magyarországon (1938–1968). In: *Uő*: Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből. Bp. é. n. 85–87.

³⁰ Drozdy Győző 1930-as évekbeli Gömbös-tiszteletéhez hosszú út vezetett, hiszen jó egy évtizeddel korábban még életveszélyesen megfenyegetett permanens célpontja volt Gömbös fajvédőinek, akiknek méregfogát a vezérük lakta háztömbbe költözéssel húzta ki. Erről maga is részletesen beszámol pl.: *Elvett illúziók* i. m. 193.

³¹ Amely röpiratot érintették egyébként az 1945 utáni INDEX-akciók is. Erről l. *Z. Karvalics László*: Index Magyarországon (1945–1947). Kandidátusi disszertáció. Kézirat. 193. A szerzőnek ezúton is köszönöm munkája rendelkezésemre bocsátását.

³² Ezt követően az MKP soraiból hónapokig ismétli magát a bekiabálás Drozdy felszólalásainál: „Lője főbe magát!” L. Kossa István válaszát és személyeskedő vitájukat NN III. 147–163.

1. kép. Holdvilágos éjszakán³³

Például a szabadságpárti vezető, Sulyok Dezső vonzatos elhatárolódására utalóan a két párttárs viszonyát jellemezte így a találós kérdéssel: „miért ment ki Sulyok Drózdya beszéde alatt? [/] Egyszerű. Mialatt benn Drózdya elvetette a sulykot, kint Sulyok elvetette Drózdyt.” A Győző névre célzóan „A nomen nem mindig omen” tanulságával summázták az esetet, és egy szalagkarikatúrával – egy úgynevezett *sztrippel* – nyomatékositották Drozdya „felsülését”, miután állítólagosan bumeráangként hulltak rá vissza vádjai.³⁴ Következő számukban egy majdnem egész oldalas „koalíciós dráma” paródiája olvasható Drozdya Győzőről. Ezen „politikai oktató darab” érdekessége, hogy a politikusi pálya jó néhány állomását állította görbe tükörbe, egyúttal tendenciájával elvtelen politikai átváltozó művésznek mutatta Drozdyt.³⁵

³³ Korábban közölte már: Elvett illúziók i. m. 453.

³⁴ Holdvilágos éjszakán., Beszélgetés a parlament folyosóján., L. Szegedi Emil: Egy rosszmájú ember megjegyzései., és Kossa meg a Drózdya! című közleményeket. Ludas Matyi 2. (1946. 34. sz.) 1., 3., 7., 8.

³⁵ Pl. a darab „színváltozásai” szerint hol „kimegy pihenni az Egyesült Államokba, ott sem tud megállni a lejtőn és magáévá teszi az amerikai demokráciát is”, hol idehaza akasztja szegre „[c]ifra szűrét és felfogását”. A valós tényekre alapított koncepciózus szócikkekben és metaforákban bővelkedő szöveg hangulatának érzékeltetésére a nyitóképet idéznénk még: „Játszódik az *admirális* korban. Jobboldalon szépen berendezett bethleni konszolidáció körvonalai láthatók. A háttérben Orgovány, az előtérben földesurak jöttében és mentében, gyárosok díszes kartellban, főhercegek pár koronával, továbbá miniszterek és főszolgabírák mind egységes pártban, a főrangú hölgyek egységes pártában, a pórnök közteherben.” (kiem. e.) Szegedi Emil: Temetni jöttem Győzőt, nem dicsérni. Ludas Matyi 2. (1946. 35. sz.) 7.

Azonban szigorúan véve a megjelenési időrendet, elsőnek a kisgazdapárti orientációjú³⁶ *Szabad Száj* című heti humorlap kapcsolódott be saját reflexióival a Kossa – Drozdy-konfliktusba, amikor még augusztus végi számában például az alábbi *modus vivendi* ajánlotta a feleknek: „A kibékülésnek talán az lehetne az alapja, hogy Kossa adja át Drozdynak az ezüstjeit, hogy ne irigykedjen tovább, Drozdy pedig adja át Kossának írói tehetségét, mellyel oly mélyreható sikereket ért el, miként azt Kossa ugyancsak alig leplezhető irigykedéssel említette.”³⁷ A játékos kifigurázás mindkét félnek kijárt,³⁸ és későbbi példákban is látható, hogy a kisgazdapárti lap egyiküket sem kímélte, sőt, több ízben üdvözölte szűnni nem akaróan humorforrást szolgáltató kettősüket, mint akiknek – alakításaik fejében – még „sztárgázsi” is jár.³⁹

Az egyoldalú és kíméletlen ábrázolásában azonban a *Ludas Matyi* vitte a prímet. Szeptember közepén egyik rajzuk Drozdy kommunista-ellenességét kívánta kifigurázni. Az *Elvhű ember* című kép a tanulmányozó számára kettős célzásnak is felfogható, amennyiben kommunista háttére miatt vélhetően nemcsak a Szabadsághídből nem kért volna a képen inkább a Duna átúszását választó Drozdy, hanem az azonos című kriptokommunista⁴⁰ napilapból sem, amely hosszú cikkben⁴¹ feketítette volna be politikai múltja miatt.⁴²

A *Szabad Száj* eközben a szabadságpárti képviselőket *kis állathatározó* módjára

³⁶ Buzinkay Géza: A megrajzolt vicc: a budapesti karikatúra. In: Micsoda város! Karikatúrák a 125 éves Budapestről. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének kiállítása. Bp. 1998. XVII.

³⁷ Király Dezső: Napjaink, lapjaink, hajjaink... A nagy mérkőzés. *Szabad Száj* 1. (1946. 11. sz.) 3.

³⁸ L. pl. „Miért irigyli Kossa a Drozdyt? [/] Mert 62 éves és még mindig Győző.” A T. Házból. *Szabad Száj* 1. (1946. 11. sz.) 4.; illetve a bosszút forraló Kossa így beszél magában: „Megállj Drozdy ... fogsz te még villamoson utazni!”, ami Kossa eredeti foglalkozására (villamoskalauz) tett allúzió. Édes a bosszú. *Szabad Száj* 1. (1946. 12.) sz. 4.; vö. Mi sem vagyunk rosszabbak a rendőrségnél. In: Száz magyar esztendő. „Mit csinál a szél, ha nem fúj!” Szerk. Vágó Zsuzsanna. Szekszárd. é. n. [1991.] 463.

³⁹ L. pl. Sürgős távirat. *Szabad Száj* 1. (1946. 11. sz.) 2. ill. Király Dezső: Napjaink, lapjaink, hajjaink... Levél Gerő Ernő közlekedésügyi miniszterhez. *Szabad Száj* 1. (1946. 19. sz.) 2.

⁴⁰ Kókay Gy. et al.: A magyar sajtó története. i. m. 195.

⁴¹ Mint előzőleg írta a *Ludas Matyi*: „Drozdy leltárba vette Kossa ingeit a parlamentben, a Szabadság erre kiteregette Drozdy szennyesét.” A szóban forgó napilapcikkeket l. *Rajcsányi Károly*: Szemtől-szembe Drozdyval a műkedvelő asztalossal, purifikátorral és politikai kéjgázzal. *Szabadság* 2. 1946. 188. sz. 3. A dezavualásból és megbélyegzésből nem maradt ki az MKP vagy az SZDP hivatalos sajtója sem: l. különösen Ez is DRÓZDY úr! *Szabad Nép* 4. 1946. számozatlan, augusztus 23-i sz. 2. és A nemzetgyűlés tekintélye. *Szabad Nép* 4. (1946. 189. sz.) 3., ill. Drozdy Győző. *Népszava* 74. (1946. 188. sz.) 2. és Máté Iván: Elvekről vitatkozók és személyeskedők a felhatalmazási vita során. *Népszava* 74. (1946. 190. sz.) 7.

⁴² *Elvhű ember*. *Ludas Matyi* 2. (1946. 36. sz.) 4.

mutatná be állatkerti kiállító-ketreceikben, köztük Drozdyt, az eleven és bőrébe nem férő kengurut.⁴³ (Lásd 2. kép)

2. kép. A mi kis kiállításunk

Ezt követően egy *Ludas Matyi*-beli „nagy társasjátékot” lehet érdemes citálni, amely a mindvégig Drozdyra is leselkedő, részben be is váltott kommunista fenyegetések sorába illeszkedik.

Előtte azonban egy rövid kitérőt kell tennünk. Az újságmegjelenés napjaiban került a Nemzetgyűlés napirendjére a képviselői összeférhetetlenségről szóló új törvényjavaslat, amely kiszűrni és kizárni igyekezett a képviselőségből a politikailag terhelt, „priuszos” választópolgárokat. A néhány napon belül elfogadott törvény végül az 1945 előtti kormánypártok valamelyikének színeiben politizálók közül nem állapított meg összeférhetetlenséget azoknál, akik 1941. június 22. előtt kiléptek a pártból. A törvény ezen kivételezése Drozdy Győző számára – ahogy Sulyok Dezső számára is – fontos volt, mert megmaradhatott a mandátuma.⁴⁴ A koalíció döntése azonban nem

⁴³ A mi kis kiállításunk. Az ipari kiállítás színhelyén. Szabad Száj 1. 1946. 14. sz. 1.

⁴⁴ Erről l. *Földesi Margit*: Házaszályok és összeférhetetlenség. In: *A magyar parlament i. m.* 163–164. vö. *Pölöskei Ferenc*: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikuskok és intézmények.* Bp. 2001. 229–230. Érdekesség, hogy Rákosi Mátýás a döntésselőkészítő tárgyalásokon kifejezte abbéli reményét,

kötötte a kommunista párti Farkas Mihályt, aki már az új törvény hatályba lépését követően, december 14-én tette meg összeférhetetlenségi bejelentését a Nemzetgyűlés elnökének. Farkas nem látta kellően igazoltnak Drozdy háborús évek alatti „antifasiszta magatartását”, ezért az illetékes bizottsággal elvetette volna tőle a mandátumot. Az ennek nyomán induló vizsgálat bő fél évig elhúzódott, mígnem meghallgatások és nyomós tanúbizonyságok révén meggyőzően tisztázta a németellenes és embermentő tevékenységet is kifejtő Drozdyt.⁴⁵

Mindazonáltal a *Ludas Matyi* a még formálódó törvényhez „adott” ötleteket, tulajdonképpen minden szabadságpárti képviselőre applikálva egy-egy próbakérdést. Ezek közül a harmadik így szólt: „Írt-e már könyvet a demokráciáról?”⁴⁶ Ez kifejezetten Drozdy Győzöt találta meg, aki saját kiadásban 1946-ban jelentet meg egy monumentális⁴⁷ művet *A demokrácia* címmel. Az elhunyt harcostársnak, Bajcsy-Zsilinszky Endrének ajánlott kötet – ha hihetünk szerzője visszaemlékezésének – először kiadási tiltólistára került, majd címének az utolsó pillanatban való módosításával jelenhetett meg.⁴⁸ A fogalom- és ideológiatörténetet is magában foglaló összehasonlító politikatudományi műnek akadnak *par excellence* politikai kiáltványirodalmi részei is. Ezekben Drozdy eljutott saját jelenéig is a hazai viszonyokat illetően a „pólyában nyöszörgő demokráciánk” koalíciós időszakáról szólva ugyan bizakodással írt arról, hogy az MKP „dialektikájában ezidőszereint nyugati vonalat követ”, sajnálkozott ugyanakkor a párt „ellenzéknélküli demokráciára” törekvésén. Azt pedig tarthatatlan állapotnak látta, hogy „egy terrorista kisebbség” dirigál, a kormány pedig csak „papucs-kormány” lehet.⁴⁹

hogy eljárás alá vétel esetén Drozdy „nem fog sehova se tartozni, és nem lesz szervezet, amely igazolja.” L. az 1946. szeptember 17-i minisztertanács jegyzőkönyve. Közli: Nagy Ferenc első kormányának minisztertanácsai jegyzőkönyvei 1946. február 5.–1946. november 15. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 38.) A–B. Szerk. Szűcs László. Bp. 2003. B. 1404.

⁴⁵ Ezekhez l. az 1947. július 26-án kelt bizottsági jelentést és az azt opponáló kisebbségi véleményt. In: Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlés irományai. I–III. Bp. 1946–1947. III. 297–305. p.

⁴⁶ A *Ludas Matyi* nagy társasjátéka. *Ludas Matyi* 2. (1946. 37. sz.) (2.

⁴⁷ Egy kéthasábos oldalformátumban tördelt, 625 oldalas munkáról van szó.

⁴⁸ A kereskedelmi forgalomban maradás körülményeiről l. elsősorban Drozdy memoárját: *Elvett illúziók* i. m. 340.

⁴⁹ *Drozdy Győző: A demokrácia*. H. n. [Bp.] 1946. 13., 497., 387., 538. és 541.

Drozdy Győző a továbbiakban az 1947-es év első felében is folytatólagosan „felmelegített” témája maradt a humorlapoknak. A *Ludas Matyinál* például egy újabb címlaprajzot is megért, hogy Drozdy újra elővett, 1945 előtti politikai szerepvállalásaira összpontosítsanak. A képen Drozdy figurája a „szegedi gondolat” jegyében egyaránt ganéj-eltakarítója az új korszakban szintén üldözött és besúgott Sulyok Dezső, valamint Horthy Miklós lovának.⁵⁰ Egy erre rímelő képen az óraátállítást vezénylő Drozdy retrográd, reakcionárius irányba forgattatná Sulyokkal az idő kerekét, miközben Nagy Ferenc miniszterelnök előremutató, haladó időmúlást instruálna.⁵¹ (Lásd 3. kép)

3. kép. Előreigazítják az órákat

Egy Vörösmarty-parafrázisban pedig Sulyokot verses formában figyelmeztetik: „Ne tengj tovább e szellemi nyomorban,/ Sz’ csak mosolyoghat rajtad, aki hall/ És sajnál téged, hogy ilyen zsenge korban/ Már is megvert az Ég egy Drózdyval.”⁵²

Közben a *Szabad Száj* sem akart lemaradni és egy helyen színházműsorában a *Traviata* címszerepét – a főváros fényűzően élő kurtizánját – osztotta Drozdyra, másutt kaméleonként mutatta be.⁵³ (Utóbbi lásd 4. kép)

⁵⁰ A rajzot magyarázószöveggel közli: Demeter Zsuzsanna: Ludas Miki és társai. Ellenségkép a Ludas Matyi politikai karikatúráinak tükrében 1945–1947. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos – Izsák Lajos. Bp. 2011. 172.

⁵¹ Előreigazítják az órákat. *Ludas Matyi* 3. (1947. 14. sz.) 7.

⁵² Darvas Szilárd: Merengőhöz. Vörösmarty Mihály után szabadon Sulyok Deszókémek. *Ludas Matyi* 3. (1947. 15. sz.) 7.

⁵³ A „Szabad száj” színházi műsor. Opera. *Szabad Száj* 2. (1947. 16. sz.) 3. ill. Színtiszta Ezopusz. *Szabad Száj* 2. (1947. 30. sz.) 2.

4. kép. Színtiszta Ezopusz

Szinte felelgettek egymásra a *Ludas Matyival*, amelynek újabb címlapi csoportképén a szabadságpárti képviselők egy sorozóbizottság alkalmassági vizsgáján vesznek részt, ám a demokrácia mérlegén a koalíciós zsűri szerint megmérették és könnyűnek találtattak.⁵⁴

Az MKP Drozdyt és Sulyokot is kezdettől a kommunisták beszédmódjában első számú ellenségképnek adódó „Reakció” erői között tartotta számon, amit a *Ludas Matyi* egyik „Reakció”-allegóriája is megerősít. Ezen egy fejét vesztő emberalak azon szabódik, melyik új arcát is öltse magára, miután Sulyok Dezső és Drozdy Győző fejét már bejáratottan koptatta magán.⁵⁵ A kép az 1947-es választójogi törvénymódosítás előhangjának tekinthető, amikor ugyanis a választhatóságból kizárás a levegőben lógott, akkor a lap Drozdyt egykori NEP-mandátumával stigmatizálta.⁵⁶ Ekkor tehát Rákosi Mátyás vezetésével az MKP *expressis verbis* Sulyok Dezső és Drozdy Győző

⁵⁴ Megkezdődött a demokratikus sorozás. *Ludas Matyi* 3. (1947. 16. sz.) 1.

⁵⁵ *A nagy probléma* című képet közli: Botos János: A politikai humor 1945–1948. H. n. [Bp.] 1989. 64.

⁵⁶ Hangtalan Heti Híradó. *Ludas Matyi* 3. (1947. 28. sz.) 5. Pontosabban az ábra elvéti, mert MÉP-mandátumot tulajdonítana neki, holott Drozdy – akárcsak Sulyok – az 1935-ös választáson a NEP nem hivatalos jelöltjeként, a hivatalos jelölttel szemben nyerve került a kormánypárt képviselőcsoportjába. I. Hubai László: A magyar társadalom politikai tagoltsága és az 1947-es választások. In: Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. Szerk.: Feitl István, Izsák Lajos és Székely Gábor. Bp. é. n. [2000.] 106.

személyére figyelemmel igazított a választójogi szabályozáson.⁵⁷ Az elfogadott törvény mögöttes mozgatórugóit aztán a *Szabad Száj* elmés becsületességgel illusztrálta: a rajzon a Rajk László belügyminiszter által gurított választójogi tekegolyó tarolást végez a bábuk között, amelyekből kettő érdemelt arcképes kidolgozást: épp Drozdyé és Sulyoké.⁵⁸ (Lásd 5. kép)

5. kép. Választási kugliparti

Ekkortájt a harmadik számottevő humorlap is magabiztosan foglalkozott Drozdyék ellehetetlenülésével. Az inkább kispolgári, frivol flaszterhumort képviselő – mindamellett szintén kommunista befolyás alatt álló⁵⁹ – *Pesti Izénél* is a címlapon küldték el Drozdyt és Sulyokot „a Buschba” (tudniillik egy nyugati cirkusz nevével folytatott szójáték). Majd egy másik szemléletes képükön a „Parlamenti áruházban” Kossa István üzletvezető selejtes szuveníreket („bóvlikat”) – köztük Drozdy tróféáját

⁵⁷ A törvényszöveget véglegesítő pártközi értekezleten Rákosi által előadottak szerint már az 1945-ös választójognál kegyet gyakoroltak, amikor az Sulyok és Drozdy javára volt megengedőbb. Azóta azonban a két kedvezményezett méltatlannak bizonyult a bizalomra: „Most aztán kiderült, hogy kutyából nem lesz szalonna.” L. Szerencsés K.: A nemzeti demokráciáért i. m. 195. (A személyeiket konkrétan mérgező korábbi megfontolások az őket jelölő kiscigány törvénytervezeténél is felmerültek, ehhez l. Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. H. n. [Bp.] 1975. 57.)

⁵⁸ Választási kugliparti. Szabad Száj 2. (1947. 30. sz.) 4.; Egy másik célzatosan morbid kérdezz-felelek a Szabad Szájban: „mire valók a választáson az urnák? [/] Abba teszik a Sulyok [meg a Drozdy] híre-hamvát.” — Legeslegújabb. Szabad Száj 2. (1947. 31. sz.) 1.

⁵⁹ L. Z. Karvalics László: A malacvilágosság ideje: félszáz éves sajtótanulások nyomában. A sajtószabadság korlátai: 1944–48. In: A hír értékei. Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában. Szerk. Sükösd Miklós és Csermely Ákos. H. n. [Bp.] 2001. 117. Ezzel vitatkozó, a lapot az SZDP-hez kötő álláspont: Buzinkay G.: A megrajzolt vicc i. m. XVII.

– adta ki a népfőügyésznek, lévén, hogy „megnyitásra úgylis új jóminőségű árut kapunk”.⁶⁰

Drozdy végleges politikai térdre kényszerítésének sikerét ekképpen énekelte még meg a *Ludas Matyi lelklínikája* című fiktív levelezőrovat: „a kis gyermekhős, Drózdny Győzike [...] egész nap a Parlamentben csavargott, megleste a felnőtteket és mikor nem figyeltek oda, meginterpellálta őket. ... erős akarattal leszoktatták erről, ma már olyan Drózdny, hogy ő maga is alig Győzi.”⁶¹

A sajtófelületeken folytatott politikai harcban komplementer hadszíntérnek számító, és hamar a legnagyobb példányszámban kapható *Ludas Matyi* és kiadványtársai – miközben a koalíciós miniszterekkel rokonszenvező modorban tréfálkoztak – az épp aktuálisan kikiáltott politikai ellenfelekkel szemben kezdettől sajátos eszköztáruk széles spektrumát vonultatták fel.⁶² Zárásképp a politikai humorúságokból kitetsző Drozdy-kép körülírására és műfajkritikai értelmezésére teszünk kísérletet.

Drozdy Győző 1946–1947-es sajtótoposza⁶³ a humorlapokban

Az írott és rajzolt humor a politikai kommunikáció kötetlenebb és informálisabb területének is tekinthető. Konjunkturális időszakokban a politikai véleményformálás kifejezetten népszerű műnemét jelenti, amellet „a történeti feljegyzés egyedi formájaként” (Séra László) különös történelmi forrásértékkel is bír. Képi változatként az alkalmazott sajtógrafikák rajzos viccei mellett – és idehaza részben velük átfedésben – a karikatúra emelendő ki.

⁶⁰ Útra való. Pesti Izé 2. (1947. 30. sz.) 1., ill. Üzletzárás előtt. Pesti Izé 2. (1947. 31. sz.) 5.

⁶¹ *Darvas Szilárd*: Ludas Matyi lelklínikája. Ludas Matyi 3. (1947. 30. sz.) 7.

⁶² A gazdasági erejénél fogva színezett rajzokkal és sokféle tipográfiával is dolgozó lapról l. *Demeter Zs.*: Ludas Miki és társai i. m. 167.

⁶³ A korábbi évtizedek Drozdy-sajtótoposzáinak vázlatához l. *Eőry Áron*: „Be kell meszelni őket, mind fehér lesz!” Cigányemlékek intra muros. Cigányság-tematika a Horthy-korszak parlamentjében. Korreferátum.

http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/ciganysag_tematika_a_horthy_korszak_parlamentjeben_IDEA_eory.pdf, 2013. január 22.

A pesti humor önálló sajtóműfajáról van szó, amely rendszerint negatív és kritikus üzenettel, humoros vagy gúnyos szándékkal veszi célba választott tárgyát.⁶⁴ Jellegzetessége, hogy a konvencionális műfajokénál tágabb kereteivel „nagyobb mozgásteret tesz lehetővé a gúny, a humor és a manipuláció terén”, a politikai életet merészebb hangnemben és szórakoztató formában képes előadni.⁶⁵ Önmagában a szövegillusztráció vizualitása is többlet-értelmezéseket tesz lehetővé, a rajzos kommentárok és viccek pedig már a karikatúra előszobái. Politikai változatában gyorsan reagáló, az aznapiságnak élően intenzív műfaja,⁶⁶ amely az adott kontextusokra vonatkozóan némi párhuzamos olvasottságot, napi politikai tájékozottságot kíván.⁶⁷ Megfelelő rajzoló vagy megrendelői intenció esetén tudatos, morális előjelű képi szókimondásával „az elszánt támadás fegyvere”⁶⁸ lehet.

A kommunista párt választott stratégiájából – és kivételes pénzügyi helyzetéből – adódóan a tárgyalt időszakban a rivális szereplőknél erőteljesebben hasznosította a szatirikus lapokban rejlő politikai lehetőségeket, amely gyakorlatával tartós hatalomra kerülése után sem hagyott fel.⁶⁹ A pártállami kultúrpolitika első vezetője már 1950-ben visszaigazolta, hogy a karikatúra – és a művészi plakát – bizonyítottan „nagyszerű, harcos műfajok”.⁷⁰ Visszatérve a koalíciós időszakra, a képes hetilapok zöme kétségkívül a direkt politizálás eszköze lett. A rajzokban rejlő érzelmi mozgósító erőre is alapozva, elsősorban a politikai ellenlábasként módszeresen egyoldalú arculatformálásra, ezáltal gyengítésére törekedtek. Mindemellett a rendszeres ábrázolás politikai celebritásokat

⁶⁴ Séra László: Humor, metafora, politikai karikatúra. In: A humor dimenziói. A II. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai. Szerk. T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidasi Judit. Bp. 2010. 133.

⁶⁵ Ehhez l. Módli Éva: Mit szól ehhez Bolond Miska? Karikatúra és az 1868-as oktatási reform. Első Század 11. (2012. 1. sz.) <http://elsoszazad.elte.hu/modli-eva-bolond-miska/>, 2013. január 21.

⁶⁶ Ehhez: Alexander Bernát: A politikai rajz. A Faragó-kiállítás bezárása alkalmával tartott előadásból. In: Uő: A művészet. Válogatott tanulmányok. Szerk. Szemere Samu. Bp. 1969. 305.

⁶⁷ NB: „Egy karikatúra ugyanis csak akkor mulatságos, ha tudunk valamit az ábrázoltról.” Arthur Koestler: A teremtés. Bp. 1998. 74.

⁶⁸ Koczogh Ákos: Vázlat a karikatúráról. Bp. 1981. 10.

⁶⁹ A kezdettől egyedülként színezett rajzokkal operáló, az 1950-es évektől monopolhelyzetbe kerülő Ludas Matyival megvalósított „nagy példányszámok és nyomott ár”-politikához l. pl. Takács Róbert: Politikai újságírás a Kádár-korban. Bp. 2012. 70–73.

⁷⁰ Révai József népművelési miniszter 1950-es képzőművészeti kiállítás-megnyitó beszédjéből idézi: Frank János: A magyar politikai karikatúra 1867–1875. In: A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1951. H. n. [Bp.] 1952. 90.

szült, ennyiben – akarva-akaratlan – hírnévadó szerepet is betöltött.⁷¹ Az ismertségeket csak növelhették a rajzok egyértelműsítő névaláírásai, valamint a karakterek – portrékarikaturistai érzékkel megválasztott – sematikus felismerhetőségei.⁷²

Drozdy Győzőt következetesen a bajusz–szemüveg–vasalt öltöny-összeállításban és a hegyes áll–enyhe pocakosság testi jegyeivel jelenítették meg. A rajzolókat által fontosnak vagy meghatározónak ítélt figurális attribútumok kulturális-politikai kódokként egy előkelő ruházatú, hetyke és magabiztos mosolyú, jól táplált „nagyiparos-részvénytulajdonos” alakját körvonalazták. A munkásolvasók szemében vélhetőleg már önmagában ellenszenves beállításhoz társult a szerepeltetésekből megismerhető, tendenciózus politikai személyiségprofil. A sűrítő képi és narratív utalások egyfelől egy rögeszmés, mégis szerencsétlen, akaratos, mégis lavírozó politikust mutattak be Drozdyban. Másfelől kifigurázásával sem tagadták el jelentékeny elméleti képességeit, azonban azok kamatoztatását leginkább komolytalan szájhósi és fontoskodó bajkeverői szerepekbe helyezték el.

A karikatúra Drozdy esetében is betöltötte csúfolódó és lefokozó hivatását.⁷³ A rajzolókat láthatólag az „izzó túlzás” (Füst Milán) és a névre szólóan epés megjelenítések fegyvereivel igyekeztek fájó pontokon eltalálni, hogy erkölcsileg-politikailag diszkreditálják az olvasók előtt. Az alkalmazott technikák egy része az emberi tulajdonságokra koncentrált, így különösen is az ember–állat-hibridek „vizuális fúzióira” (kenguru, kaméleon) és a metaforikus megfeleltetésekre („a kaméliás hölgy”, *enfant terrible*, kabarészínész). Másrészt politikai múltjának („Gömbös-huszár”) takargatását artikulálta volna egy sor névjáték, áthallásossá tett szólás, szituációs élcs, szerepösszevetés, fogalmi keret-váltás, valamint ikonografikus szimbolika (például

⁷¹ Azzal együtt, hogy az inkább csak már meglévő rokon- és ellenszenvek megerősítésére szolgáló rajzolt portrék és jelenetek hatása semmiképp sem eltúlzandó. Ehhez l. Willem Langeveld: A politikai karikatúra. Jel-Kép 5. (1984. 2. sz.) 68–69.

⁷² Ebből fakadt, hogy a Ludas Matyinál a rangidős (Szegő Gizi, Szűr-Szabó József, Schwott Lajos) és fiatal (Kaján Tibor, Várnai György) rajzolókat is egybevételesen ábrázolták a Drozdy-karaktert.

⁷³ Ami más megfogalmazásban: „Támadás minden nagyság ellen. [...] A tömeg fölött áll, ismert és elismert emberben, híres személyiségben, vagy nevezetes eseményben [gyökerezik]. S mindig úgy hat, mint fricska a presztízs orrára.” Kárpáti Aurél: Valami a karikatúráról. In: Újságrajzoló művészek könyve. Bp. 1930. 118–120.

bejáratí oszlopfőn díszelgő szobrocska vagy ingzsebben hordott fénykép a „vezérről”).⁷⁴

A megjelenésekből leszűrhető, hogy Drozdy az elemzett lapokban reflektorfényt leginkább aktuális szerepléseire válaszul kapott, azok – az ismertetett sajtóviszonyok közepette egyébiránt bizonyosan csekély – hatását semlegesítendő. A szerepeltetések dramaturgiájáról pedig elmondható, hogy az eleinte a Kossa István viszonyvadászaiban és a napilapcikkben foglaltakat vette alapul, majd idővel tartalmilag és időzítését tekintve is önállósult. A hamar kialakult politikai toposzokat (reakciós, fasiszta)⁷⁵ megtartva, azokat emberi gyarlóságok markírozásával körítették, visszatérően ironizáló⁷⁶ módon.

Mindent összevetve úgy tűnik, hogy Drozdy Győző „kifent tollhegyre tűzése” az egykorú humorlapokban kimerítette a politikai karikatúra műfajának azon ismervét, hogy az a kor „hőseinek vagy hősjelöltjeinek” torz vonásait mutatja be.⁷⁷

⁷⁴ Az „élcformák” lehetséges formakincséhez l. *Buzinkay Géza*: Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúráik a XIX. század második felében. H. n. [Bp.] 1983. 115–120., vö. *Nasinszky Dezső*: A humor kognitív nyelvészeti megközelítése. In: *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Szerk. Balázs Géza és Veszelszki Ágnes. Bp. 2012. 119–122.

⁷⁵ A szorosan együtt járó és fokozatosan összemosott kategóriapárral végzett ellenségkreáló és bűnbakképző gyakorlatról l. pl. *Gyarmati György*: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). In: *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Szerk. Gyarmati György és Palasik Mária. Bp. 2012. 102–103.

⁷⁶ L. Koestlert az irónia eszközéről: „Célja, hogy saját pályáján terítse le ellenfelét azzal, hogy látszólag elfogadja és magáévá teszi kiindulópontjait, értékeit és okoskodásait, majd feltárja mindezek belső abszurditásait.” *Koestler, A.*: A teremtés i. m. 78.

⁷⁷ Makszim Gorkijtől idézi *Frank J.*: A magyar politikai karikatúra i. m. 90.

Áron Eőry

POLITICAL INSTRUMENTALIZATION OF HUMOUR MAGAZINES IN HUNGARY 1946–1947 – THE CASE OF GYŐZŐ DROZDY

During an eventful political career, Győző Drozdy (1885–1970) became member of Parliament the fifth time in postwar Hungary in 1945. Consistently arguing Western democratic and liberal principles, he was soon compelled to pursue a career outside the major bourgeois party. The Hungarian Liberty Party, founded by Drozdy and his political fellows, proved particularly efficient in the Parliament, which soon made the Hungarian Communist Party apprehensive and anxious. That time the inner conflicts of the grand coalition government increased, while the new opposition party also enhanced the political turbulence. The political press intensely responded to these processes too. The satirical journals, organized mostly by political parties, were definitely participating in the political competition and maintained a limited pluralism in the public. There were about two dozens of politicians whom they continuously focused on, and Győző Drozdy was one of their targets. The study presents some related jokes and strip cartoons through Drozdy's example. The analysis conceptualizes these as practices of political communication, and also draws on the theoretical underpinnings of graphic humour.

Huhák Heléna

A SZABAD NÉP „FORRADALMI” PÁRTTAGGYŰLÉSE ÉS A PETŐFI KÖR SAJTÓVITÁJA

**Az újságírói hivatás és a szocialista sajtószabadság kérdései az 1950-es
évek Magyarországon**

Tanulmányom témája az újságírói szerepfelfogások alakulása az 1953 júniusában bekövetkezett politikai fordulatot követő és a forradalmat megelőző időszakban. Ennek két jól megragadható eseményét: a Szabad Nép háromnapos párttaggyűlését és a Petőfi Kör sajtóvitáját elemzem a fennmaradt jegyzőkönyvek és az idevonatkozó párthatározatok, visszaemlékezések alapján.

Az ideológiai és kulturális életben végrehajtott fordulat után a nyomtatott sajtó fejlődése kényszerpályára került. Az irányítás a Magyar Dolgozók Pártja kezében összpontosult, amely a kommunikációs eszközöket a propaganda és az agitáció fegyverének tekintette, emiatt a pártvezetés felé irányuló kritikát elfojtotta, nyomtatásban való megjelenését pedig tiltotta. Így az újságírók hatalomhoz való viszonyulásában beállt változások a sajtóban nem érhetők tetten. Ez hatványozottan igaz a párt szócsövére, a Szabad Népre, amely a legnagyobb figyelemmel és legnagyobb szigorral „kitüntetett” napilapnak számított. Az újságírói szerepfelfogások nagyfokú átalakulását 1953-tól figyelhetjük meg, de – az előzőekből következően – nem a lapokban, hanem más fórumokon, így a szerkesztőségi taggyűléseken és a hatalomnak az itt felvetett kérdésekre érkezett válaszaiban. (Ez utóbbi természetesen már a propagandagépezetet is igénybe véve néhány emblematikussá vált vezércikk

formájában is nyilvánosságot kapott.)¹

Kutatásaim során igyekszem a főbb problémákra kitérni, értelmezni a Rákosi Mátyás által képviselt keményvonalas irány mögé felsorakozó, ortodox kommunista vezetés és az úgynevezett reformszárny közötti ellentéteket, valamint azt, hogyan változott meg az újságírók elvárása a sajtóirányítást illetően, mit is jelentett a szocialista sajtószabadság, mennyire volt, illetve lett volna ez megvalósítható.

A Szabad Nép és az „új szakasz”

Az 1949–50-es évekre datált kulturális fordulat végrehajtása nyomán az ország szellemi élete szovjet mintára szerveződött át, megváltozott a lappiac szerkezete, a sajtótermékek tartalma, valamint az újságírók munkavégzése is. Az átalakulás meghozta a papírhiány, a szocialista realizmus, a pártzsargon, az öncenzúra, a termelési riportok és az állami tématervek világát. A tollba mondott vélemények terjesztése mellett az olvasóközönség kiszélesítése – az úgynevezett magaskultúra tömegkultúrával való összeolvasztása – is a feladatok részévé vált.²

Az ifjú újságírók igen hamar magas pozíciókat értek el, számos zszurnaliszta szerkesztőségi pályafutása előzetes szakmai tapasztalatok nélkül indult el. E „merész káderpolitikában” a megbízhatóság maga mögé utasította a tehetséget. A kompetenciák hiánya több – főként vidéki – lapnál teljességgel ellehetetlenítette a munkavégzést, az országos orgánumoknál pedig napról-napra feszültségeket szított. Az írói tehetségnél fontosabb volt a marxizmus–leninizmusban való jártasság és hit, ennek jelszavai voltak a „gyakorolj önkritikát”, a „nézz mélyen magadba” és a „szabadulj meg a kispolgári csökevényektől”.³

¹ Darvas József: A túllicitalásról. Szabad Nép, 1954. november 21., 3., illetve Horváth Márton: A sajtó feladatairól. Szabad Nép, 1954. november 17., 3.

² „Ki kell szélesíteni a lap tematikáját, hogy az újságban több olvasnivalót találjanak ne csak a politikailag fejlettebb rétegek, hanem a kevésbé politikus munkások, a dolgozó parasztok, az értelmiség különböző csoportjai, az asszonyok is” – követelte a pártvezetés. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) M-KS [276. f. 53. cs. 205. ő. e.](#) Jelentés a Szabad Népmunkájáról és feladatairól. 1954. november 24.

³ Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar. Adalékok egy korszak történetéhez. Bp., 2006. 56–61.

A demokratikus értelemben vett újságírói hivatástudat idegen volt a diktatórikus rendszer sajtójától.⁴ A magukat kommunistának valló tollforgatók lelkesedéssel fogtak neki a szocializmus építésének, a bolsevik fegyelemmel szembeni személyes, erkölcsi kétélyeik ellenére úgy érezték, hogy a párt tudja, mi a helyes, nekik nincs joguk ezt felülbírálni, így támogatták mindazt, ami közelebb hozza a „megálmodott jövőt, a kommunizmust.”⁵

Mindezzel együtt komoly tekintélyvesztéssel éltek meg ezeket az időket, „az pedig, hogy az olvasók által tapasztalt hétköznapiak és az újságokban megjelent »látványképek« között óriási volt a szakadék, több évtizedre megnehezítette az újságírók munkáját.”⁶ A népszerűség-csökkenést igazolják az '50-es évek falujáró körútjainak tapasztalatai is. A vidékiek ellenszenvét nemcsak az vívta ki, hogy ezek az emberek a messzi fővárosból jöttek, és modern autókból szálltak ki, hanem az is, hogy toll és jegyzetfüzet volt a kezükben.⁷

Ha valaki elkötelezte magát az új hatalmi struktúra mellett, annak sem volt egyszerű a dolga. A párt kívánságait kellett teljesíteni, de ha túlbuzgón igyekeztek ennek eleget tenni – ha „szolgalelkűségük nagyobb volt, mint helyzetelemző képességük” –, az épp annyira kárukra válhatott, mintha ellenszegültek volna.⁸ A kezdeti bizalmat pedig mindeközben kikezdték a kirakatpercek, a hazugságok és az értelmetlen, adminisztratív intézkedések. Egyre többen felismerték, hogy mindaz, amit a pártról gondoltak, nem felel meg a valóságnak.⁹ Kiábrándultságukban igyekeztek az általuk igazságosabbnak vélt program mellé állni. A későbbi újságírói ellenzék a mindenkori pártvezetés hű kiszolgálóival került szembe. Továbbá a reformszárny is több csoportra bomlott: egy

⁴ Újságírói hivatásról csak demokratikus viszonyok között lehet beszélni, mert mindenféle (értelmiségi) hivatás feltétele a külső, bürokratikus beavatkozástól való függetlenség. Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében. Bp., 2004. 16–18.

⁵ Vásárhelyi Miklós: Ellenzékben. Bp., 1989. 48.

⁶ Takács Róbert: A polgári sajtó, a koalíciós időszak és a személyi kultusz újságírásának reprezentációja a Kádár-korszakban. Médiakutató, 2004 tavasz. 96.

⁷ Erre emlékeztető esetet ír le Márai Sándor. Márai Sándor: Föld, Föld!... Emlékezések. Bp., 1991. 32.

⁸ Zsigány Lóránt: Nézz vissza haraggal! Bp., 1990. 12.

⁹ „[...] itt álltunk kristálytisza szívvel, de kiürített fejjel, mint a múzeum üvegszekrényében a kiszáradt amforák. S az amforák bólintottak mindenre.” Tardos Tibor: Önálló kommunista gondolkodást! Irodalmi Újság, VII. évf. 14. sz. (1956. ápr. 7.) 2.

része szigorúan ragaszkodott a pártszerűség betartásához, míg mások akkoriban teljesen eretneknek számító gondolatokat fogalmaztak meg. Igaz ez utóbbi csoport sokkal kisebb létszámú volt.¹⁰

Az államszocialista mintára felépített sajtóstruktúrában minden szovjet lapnak volt magyar megfelelője, ahogyan a Szovjetunióban a *Pravda*, úgy Magyarországon a *Szabad Nép* – a „százazrek kenyere” – volt hivatott a pártakat legfontosabb kommunikátorának és szócsövének szerepét betölteni. Szervezetileg az Agitációs és Propaganda Osztály Sajtó alosztályának fennhatósága alá tartozott, kezdetben a közel öt évig a főszerkesztői posztot is betöltő Révai József – 1949 júniusától népművelési miniszterként – irányította a lapot, majd 1954-ben az MDP Központi Vezetősége Farkas Mihályt bízta meg az operatív felügyelettel. A főszerkesztői széket ugyanebben az évben adta át Betlen Oszkár az MDP központi apparátusából visszatérő Horváth Mártonnak, aki e tisztséget a lap megszűnéséig betöltötte.

A szerkesztőbizottság jelentősebb tagjai között említhetjük meg Méray Tibort (tudósító, kulturális rovat), Lőcsei Pált (ideológiai rovat), Fekete Sándort (irodalmi rovat), Kende Pétert (párttitkár, külpolitikai rovat), Gimes Miklóst (tudósító, kulturális, külpolitikai rovat), Novobáczky Sándort (külpolitikai rovat), Kornai Jánost (gazdasági rovat) és Fazekas Györgyöt (olvasószerkesztő). A szerkesztőségben dolgozók száma 70–80 fő körül mozgott. A lapnál megtalálhatók voltak a tehetségesebb – jobbára még a '40-es évek végén odaszegődött –, fiatal újságírók és a lapkészítéshez alig, vagy egyáltalán nem értő pártmunkások is, akik bejártak ugyan a székházba, de írásuk nem, vagy alig jelent meg.

A négyoldalas, nagyméretű – ebben is a *Pravdát* követő – *Szabad Nép* belpolitikai rovata főként az időszerű párthatározatokat közölte, a külpolitikában a szovjet diplomácia irányvonala érvényesült, a kulturális rovatot pedig a szocialista realizmus művei töltötték meg. A dolgozó nép legfontosabb lapjában kitüntetett szerepet szántak

¹⁰ Ennek példája Gimes Miklós, aki 1956 nyarán Nagy Imrével különbözött össze a szabad választás kérdésében. Gimes abból indult ki, hogy az erkölcsi és gazdasági bukás a kommunizmust megfosztotta történelmi legitimációjától, ennek a helyzetnek a megoldását pedig a hagyományos demokrácia megvalósításában látta. Nagy ezt a véleményt nem tudta elfogadni. *Vásárhelyi Miklós: Ellenzékben* i. m. 100.

a levelezési rovatnak, ahová az olvasók küldték be észrevételeiket. Az éves tematikából kiemelkedtek az ünnepnapok és a különböző évfordulók. Ilyenkor ünnepelt az egész ország, és ünnepi díszbe öltözött a teljes lap is. Ezzel szemben Sztálin halálakor – legalábbis hivatalosan – minden gyászba borult.

A színfalak mögött a szovjet politikai fordulat, valamint az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata megosztotta az értelmiséget. Volt, aki készségesen sorakozott fel Nagy Imre mögött, míg mások karrierjüket féltették és a korábbi vétkeik napvilágra kerülése miatt aggódtak. A júniusi törést követően a *Szabad Nép* szerkesztőségi szobáiban megindultak a találgatások, megfogalmazódtak a kételyek a régi módszerekkel szemben, és egyre inkább jellemzővé vált a „vonalasok” irányából sokat támadott „folyosói fecsegés”. A vezetőség azonban a kispolgári ingadozás bélyegét sütötte rá az olyan témák felvetésére, mint például annak találgatása, hogyan fér össze az életszínvonal-csökkenés a júniusi programmal.¹¹

A *Szabad Nép* íróinak, szerkesztőinek ebben a politikai helyzetben nem volt könnyű feladatuk, ugyanis a reformereket a konzervatívoktól elválasztó törésvonal nem a párt és a kormány között húzódott, hanem azokon keresztül. A küzdelem többnyire a nyilvánosság kizárásával zajlott. A *Szabad Nép* 1953 nyarán az új intézkedéseket illetően hol a párt, hol a kormány interpretációit jelenítette meg.¹² A kormányprogram körüli huzavona, az egyre inkább kibontakozó harc Nagy Imre és Rákosi, illetve híveik között teljes egészében nem követhető nyomon a lap hasábjain, de néhány cikkből azért világosan látszik, hogy a zurnaliszták kezdetben igyekeztek a kritikai hangvételt a lapszerkesztés körül munkálatokba is átültetni. Írásaikban hosszasan fejtegették a bírálat fontosságát, a felfelé irányuló, valós tartalommal bíró számonkérés elengedhetetlen szükségességét: „A kommunista vezetők csak akkor végezhetnek jó munkát, csak úgy aktivizálhatják a párttagságot, ha környezetükben biztosítják a szabad véleménynyilvánítás légkörét. Nincs olyan vezető, aki mindenütt ott lehet,

¹¹ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv a „Szabad Nép” szerkesztőségi pártszervezete 1954. október 22–23–25-én megtartott taggyűléséről. 16.

¹² Szajda Szilárd: Állampárti napilap vagy kormánypárti napilap? A Szabad Nép szerepe a Nagy Imre-kormány és a desztalinizáció kezdeteinek 1953-as küzdelmeiben. In: Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések IV. Szerk. Sipos Levente, Bp., 2006. 122.

mindent észrevehet, aki egyedül megtalálja minden hiba kijavításának módját. A kommunista vezetők nem csálhatatlanok”.¹³ Ezt követően került a kormány elé a párt, mint az intézkedések fő kiindulópontja és megfogalmazója. A pozitívumok kormány általi kisajátítása az új szakasz elleni támadás részévé vált.

Tulajdonképpen milyen okok vezették Nagy Imréhez az értelmiségiek jelentős részét? Méray Tibor szerint jórészt a néphangulat felismerése és az ártatlan pályatársaik bűnösségének elfogadása nyomán támadt büntudat. Az *Irodalmi Újság* és a *Magyar Nemzet* szerkesztősége egyértelműen az „új szakasz” mellé állt, de Nagy a *Szabad Nép*nél is sok követőre talált. A belpolitikai változások után az újságírók egyrészt az új program népszerűsítését tekintették feladatuknak, másrészt a hibákra, hiányosságokra való rámutatást oly módon, hogy azokat összefüggésbe hozták, szembeállították a régi politikai gyakorlat következetlenségeivel.¹⁴ Ez így festett a kortársak szemében: „[...] voltak, akik valamiféle önkritikai vallomást emlegettek, voltak, akik újra orientálódni kezdtek »jobb« vagy »baloldali« csoportosulások után, mások szende, ártatlan nézésre igazították szemeiket”.¹⁵

Az új programot a *Szabad Nép* szerkesztőségében a „vonalas” újságírók jobbára elutasítással és visszafogott véleményezéssel fogadták. Nem csoda a határozatlanság, hiszen 1953 júniusa számos, korábban szentnek és megkérdőjelezhetetlennek tűnő alapelvet rengetett meg.¹⁶ Ráadásul – mint arra Standeisky Éva felhívja a figyelmet – „akik nem csupán elfogadták, hanem mint meggyőződéses kommunisták meg is akarták érteni a változásokat, nehéz helyzetbe kerültek. Éppen szilárd elkötelezettségük gátolta őket abban, hogy azonnal az »új szakasz« lelkes híveivé váljanak: időre volt szükségük, hogy megemésszék a történeteket”.¹⁷ A szocializmus építését elősegíteni és a pártot szolgálni – ez volt a feladat, de mindkettőnek eleget tenni 1954 őszén antagonisztikusnak mutatkozott.

¹³ Nagyobb figyelmet az alulról jövő bírálatra. *Szabad Nép*, 1953. július 4., 1.

¹⁴ Guy, Lázár: A szocialista nyilvánosság történetének alapvonala. Médiakutató, 2006 tavasz. 33.

¹⁵ Szabó Pál: Írói magatartás és felelősség. *Irodalmi Újság*, IV. évf. 15. sz. (1953. júl. 18.) 1.

¹⁶ „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti, miről van szó itten!” Vásárhelyi Miklós életének ’45 és ’56 közötti szakaszáról beszélget Hegedűs B. András és Kozák Gyula. *Beszélő*, 2001. október <http://beszelo.c3.hu/01/10/05vasarhelyi.html>, 2010. 10. 27.

¹⁷ Standeisky Éva: Hit-Viták. Az írók és az 1953-as „új szakasz”. In: *Uő: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Bp., 2005. 27.

Betlen Oszkár nem határolódott el egyértelműen az „új szakasztól”. Ennek oka valószínűleg a kommunista „nevelésben” kereshető, amely a mindenkori irányvonal támogatását és a teljes elvi elfogadást várta el. Betlen ugyanis annak a nemzedéknek volt a tagja, amely feltétlen komolyan vette az éppen aktuális kereteket és játékszabályokat. A lapot irányító Horváth Márton nagyon opportunistá ember hírében állott munkatársai körében, de – Kende Péter szerint – elődjével ellentétben vele esetenként vitába lehetett szállni, igaz jórészt nem volt érdemes.¹⁸ A „nagyimristák” közül Gimes Miklós, Losonczy Géza, Kende Péter, Méray Tibor, Lőcsei Pál, Kornai János és Fekete Sándor váltak hangadókká, míg mások kezdetben „frázisos hangulatkeltésnek” gondolták az új miniszterelnök parlamenti beszédét, számukra korábbi vezetőik bűnössége csak fokozatosan vált nyilvánvalóvá. Fazekas György a vele készített interjúban ezzel kapcsolatban fontosnak tartotta megjegyezni, hogy mielőtt megszületett bennük a felismerés, hogy Rákosi valójában milyen politikát valósított meg az országban, azelőtt ők sem kételkedtek vezérük nagyságában: „Valóban nagyon szerettük és nagyra tartottuk Rákosit, ez pontosan így van. Én semmit nem szeretnék kevésbé, mint hogy »én már akkor tudtam« dehogyan tudtam. Azt tudtam, hogy ő a vezetőnk, aki okos, bölcs és jóindulatú. Ezt tudtam”.¹⁹

Persze az újságírók nemcsak saját ténykedésüket igyekeztek újragondolni, hanem a körülöttük zajló eseményeket is revízió alá vonták. Kende maguk közül Lőcsei Pált tartotta az „egyik legtisztánlátóbb embernek”, akiben elsőként tudatosult, mennyire súlyos politikai harc folyik a szerkesztőségben, és hogy itt a helyes választás nem a mindenkori központi vonal támogatása, hanem a reformprogramok mögé való felsorakozás. Az újságírók pedig tudták, hogy ezt a vonalat a vezetésben Nagy Imre képviseli.²⁰ Az új programhoz – annak pozitív hozadéka ellenére – egy igen kellemetlen felismerés is járult: ahogy sorra megnyíltak a börtönajtók, szerencsésebb sorsú társaik úgy követték meg egytől-egyig az ártatlanul letartóztatottakat, akiknek bűnösségében

¹⁸ Kende Péter-interjú. Készítette Kozák Gyula 1987-ben. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 84. sz. 291–297.

¹⁹ Fazekas György-interjú. Készítette Hegedűs B. András 1983-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívuma, 67. sz. 140.

²⁰ Kende Péter-interjú. i. m. 314–315.

egykor ők maguk sem kételkedtek. Ez volt a „jóvátenni a jóvátehetetlent” időszaka a reformkommunista újságírók, írók életében.²¹

A Szabad Nép „forradalmi” párttaggyűlése

A Szabad Nép munkatársai közül sokan igényelték volna az országos ügyekről való értekezést mind a taggyűléseken, mind pedig a lap hasábjain. Míg az újságírók többségénél általában nagyon erősek voltak az ilyenféle törekvések, addig a szerkesztőbizottság konzervatívabb tagjai mérsékelni, visszafogni próbálták azokat, akikben nagyobb hajlam jelentkezett a reális problémák kinyomozására, mint amennyit a politikai vezetés elviselt. Így történt ez a Szabad Nép 1954. október 22–23-án és 25-én megtartott taggyűlésén is.

Az 1956-os forradalom kitörését majdnem napra pontosan két évvel megelőző tanácskozás politikai háttéréül a Központi Vezetőség 1954. október elején megtartott ülése szolgált, ahol a moszkvai instrukciónak megfelelően Nagy Imre programja került előtérbe, Rákosi pedig – a helytelen irányvonal továbbvitele miatt – megrovásban részesült.²² A KV ugyan jobbra a gazdasági hibákkal foglalkozott, de a „sajtómunkások” úgy látták, hogy a gazdaságpolitika és a pártsajtó nehézségei azonos gyengeségekből, a vezetés bizonytalanságából, a pártnak a tömegektől való elszakadásából erednek.²³ Horváth Márton kezdeményezte, hogy Nagy cikkben írja meg az ülésen elmondott beszédét (később szemére is vetették, hogy ez a Politikai Bizottság engedélye nélkül jelent meg).²⁴ A felszólalók számára ez az írás többször szolgált hivatkozási alapul. Kende szerint „[...] ez volt az a nagy kő, amely elindította a Szabad Nép belső lázadását, mert tulajdonképpen a Szabad Nép taggyűlésének az egész hangvétele az ennek a vonalában ment, ennek a belső pártharcnak a vonalában, és a

²¹ Kövér György: Losonczy Géza: 1917–1957. Bp., 1998. 235.

²² Már a tavaszi ülés is elviekben a júniusi program jegyében zajlott, de a nyár folyamán a Rákosi-klikk azzal szembenelő gazdaságpolitikai intézkedéseket fogalmazott meg, az „új szakasz” határozatait pedig szabotálni igyekezett.

²³ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ő. e. Jegyzőkönyv. 64.

²⁴ Az Szabad Nép 1954. október 20-i számában jelent meg Nagy Imre beszéde A Központi Vezetőség ülése után címmel.

Nagy Imre gondolatainak a vonalában.” De ebben magának a miniszterelnöknek nem volt szerepe, az öntevékeny kezdeményezést a „szabadnépes” reformszárny indította el.²⁵

Hogyan lehetne jellemezni az újságírók megmozdulását? Valóban lázadás volt ez, vagy csupán egy olyan felbolydulás, amely a korban ritkán ugyan, de máskor is megesett, csak éppen nem „jutalmazták” ekkora megtorlással? Maga az újságírók akciója, vagy csupán az arra érkezett kemény válasz emeli ki ezt az eseményt az 1954-es történetek közül? A szakirodalom az újságírók lázadásaként idézi fel az akciót. Ezt cáfolja visszaemlékezésében Molnár Miklós, aki szerint nem beszélhetünk lázadásról, hiszen az újságírók a kormányprogramot támogatták. Igaz – teszi hozzá – a párt pontosan ezzel ment szembe, de ez volt elméletileg érvényben. Ez így van, elméletileg. A gyakorlatban az újságírók is látták, hogy az „új szakasz” megvalósítását a pártban többséget alkotó, a hatalmat maguknál tartó funkcionáriusok egyre inkább gátolták. Méray szerint Gerő Ernő: *Készüljünk fel a télre* című – „túl jól élünk” kulcsmondatú – cikkéből világosan látszott, hogy komoly veszély fenyegeti a reformpolitikát.²⁶ A taggyűlést nevezhetjük lázadásnak, de fontos megjegyezni, hogy célja a reform volt, ugyanakkor a keretnek a megtöltése más tartalommal (vagy Turbucz Dávid kifejezésével élve: a „rendszeren belüli rendszerváltás”).²⁷

Történelmi jelentősége abban állt, hogy eddig precedens nélküli volt az újságírók ilyen nyílt szembefordulása a pártvezetéssel.²⁸ A szerkesztőségben a szabadabb felfogású, kevésbé „vonalsan” gondolkodók frontjával szembeni tábor, azaz a júniusi határozat Rákosi-féle szabotálásához csatlakozók viszálykodása megkönnyítette az ellenzékiek dolgát, akik ekkorra már befolyásuk alá vonták szinte az egész gárdát.²⁹ A hangadók túlléptek a KV-határozat megállapításain: „Felszólalásaikban már későbbi

²⁵ Kende Péter-interjú. i. m. 316–317.

²⁶ Gerő Ernő: *Készüljünk fel a télre*. Szabad Nép, 1954. augusztus 1., 1.

²⁷ Turbucz Dávid: A politikai korszak jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk*, 2007. évf. 4. sz. 232.

²⁸ „A Szabad Nép szerkesztőségében a központi vezetőség ülését követő háromnapos, októberi tanácskozásán egymás után álltak fel a lap munkatársai, kezdő riporterek és a szerkesztőbizottság tagjai. Ilyesmi még nem történt kommunista lap szerkesztőségében [...]” Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar*. i. m. 281.

²⁹ Kende Péter: *A Szabad Nép története*. (Kézirat, interjúmelléklet.) Párizs, 1958. 12–13.

szerepüket előlegezték, hiszen 1954-ben már csaknem valamennyien a Nagy Imre-csoport vonzásában éltek”.³⁰

Az újságírók nem elégedtek meg a szavakkal, tettekkel is ki akartak állni álláspontjuk mellett. Úgy határoztak, a háromnapos vita jegyzőkönyvét eljuttatják a KV tagjainak és néhány intézménynek, így a rádióknak, a Magyar Távirati Irodának, a Lapkiadó Vállalatnak, valamint íróknak és művészeknek is. Farkas Mihály a másolatokat lefoglalta, de az esemény híre kiszivárgott, és az újságírók körében lavinát indított el.³¹ A gyors ellencsapás dacára más orgánumoknál, így a *Magyar Nemzet*nél, a *Népszavánál* is hasonló hangvételű eszmecserék zajlottak le.³²

A munkahelyi párttaggyűlések során a lapkészítés helyett egyértelműen az országos ügyek kerültek előtérbe, hiszen az addig oly nagymértékben visszafogott szabad véleménynyilvánításnak ezek voltak az első lehetőségei. Ekkor végre a publicisták pártszerű keretek között szólalhattak fel, így igyekeztek a leglényegesebb problémákra összpontosítani. A „szabadnépes” vita jegyzőkönyvét átlapozva valóban szembesülhetünk azzal, hogy szakmai vonatkozású témák – a későbbi sajtóvitával ellentétben – csak elvétve fordultak elő. Megemlíttettek egy-egy konkrét esetet, cikket, de összességében inkább elvi, erkölcsi és módszertani kérdéseket igyekeztek feszegetni. Ennek fényében foglalkoztak a párt és a tagság viszonyával, amelyről úgy vélekedtek, komoly átgondolásra szorul. Maga Horváth is úgy látta, a vakfegyelmet „öntudatos kommunista fegyelemre” kell cserélni. Kritika érte a sajtó képviselőit a munkásság problémáival szembeni érzékenység terén, továbbá elhangzott az is, hogy mennyire káros, ha az olvasókat az „öntudat alacsony fokán álló” gyermekeként kezelik. Ebből is jól látszik, hogyan töltötték meg a szereplők a szakmainak tűnő kérdéseket is az

³⁰ Szalay László: Előhang 1954-ből: A Szabad Nép taggyűlése. Világosság, XXXV. évf. 10. sz. (1994. okt.) 51.

³¹ Murányi Gábor: Az átkos múlt hetek. Bp., 1996. 291. Ezt később „pátszerűtlennek minősítették, hiszen akkoriban nem volt szokás az azonos szinten lévők közötti tájékoztatás, csakis a felülről alulra irányuló” Lázadás a Szabad Népnél 40 évvel ezelőtt: beszélgetés Lócsei Pállal és Méray Tiborral. Riporter Nagy Csaba. Kritika, XXI. 10. (1994. okt.) 11.

³² Szalay László: Előhang i. m. 54. Fehér Lajos a taggyűlés jegyzőkönyvét Nagy Imrének is elvitte, aki a történeteket túlzásnak, a jegyzőkönyv KV-nak való elküldését pedig frakciózásnak minősítette. „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti, miről van szó itten!” i. m.

általánosabb kritikai észrevételek felvetésével.³³

A taggyűlés előre eltervezett forgatókönyv és előre kiosztott szerepek szerint indult, később azonban az egyre radikálisabbá váló hangok megváltoztatták a felszólalások fontolva haladó jellegét. Főképp igaz ez Kövesi Endre előadására, aki be nem avatott személyként lépte át azt az általa nem ismert határt, amelyen belül a párttal szembeni bírálatot az újságírók még vállalhatónak és ésszerűnek ítélték meg. A reformszárny egy hatékony stratégia kidolgozására törekedett. Tagjai ugyanis nem akartak a pártszerűtlenség gyanújába keveredni, illetve a „kispolgári elhajlás” hibájába esni, mert ezzel támadófelületet nyitottak volna a rákosista tábor számára. Ezért mondandójukat Lenin-idézetekkel tűzdelték tele, több SZKP-kongresszusra is hivatkoztak, de nem véletlen az sem, hogy Rákosi neve egyszer sem fordul elő a vita jegyzőkönyvében.³⁴ A felszólalók úgy törekedtek a pártszerűsége, hogy betartották „[...] a kommunista sajtófelfogás azon tételét, hogy az újságírás a párt politikájának kiszolgálója, ám felcserélik a vonatkoztatási pontokat, és a politikaformáló igénnyel fellépő újságírót teszik meg etalonnak a párt (vezetés) esetleges – és a tapasztalatok alapján nem valószínűtlen – fordulataival szemben”.³⁵

A taggyűlést egy erősen kritikus csoport irányította. Ebbe a csoportba tartozott Méray Tibor, Kende Péter, Novobáczky Sándor, Kornai János, Lőcsei Pál, Lénárt Gábor és Fehér Lajos. A munkatársak nagy része hozzájuk csatlakozott, voltak azonban olyanok, akik tartózkodóbbnak és a hatalomhoz lojálisabbnak mutatkoztak, így Horváth Márton és Komor Imre. A két tábor összeütközése a taggyűlés határozatának megszavazásakor, a felelősség kérdésének eldöntésekor bontakozott ki.³⁶

A főszerkesztő, Horváth az első nap első felszólalójaként üdvözölte az októberi KV-ülést, amely elmondása szerint lehetővé teszi majd az „új szakasz” megvalósítását. Kitért a KV által meghozott határozat főbb pontjaira, igazolva azok helyességét és szükségességét. Más felszólalóhoz képest több szót ejtett a szakmai hibákról.

³³ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 7–16.

³⁴ Murányi Gábor: *A múlt szövedéke: históriák a megbicsaklott 20. századból*. Bp., 2004. 290.

³⁵ Takács Róbert: *Újságíró szerepfelfogások 1954 és 1956 között Magyarországon*. Médiakutató, 2006 tél. 10.

³⁶ Szalay László: *Előhang* i. m. 54.

Meglehet, próbálta – nem túl sok sikerrel – inkább efelé terelni a taggyűlés menetét, sem mint hogy az jóval kényelmetlenebb kérdésekre, a vezetők bírálatára és felelősségére összpontosítson.³⁷ Erre reflektálva az őt követő Méray előre legitimálta a gyűlés felszólalásait – már amely felszólalásokra számított – és amelyeknek tartalmát hozzávetőlegesen ismerte. Elmondta, hogy sok aggodalom volt benne és társaiban, de most, június után úgy véli, hogy másképp, nyitottabb szemmel látnak. Teljesen igazoltnak érezte nézeteiket, az általuk támogatott útra úgy tekintett, mint a kommunizmus kiteljesedése felé haladó folyamatra. Hozzátette, kezdetben féltette a pártot a júniusi fordulattól, majd rájött, hogy a párt és „június” egy és ugyanaz, ugyanakkor az utóbb már „júniust” kellett féltetnie a párt bizonyos intézkedéseivel szemben.³⁸

A lelkesedés sokakat megmozgatott, a közel nyolcvan munkatársból harmincnyolcan sorra szót kértek.³⁹ A kezdeti szkepticizmus ellenére a „vitatkozó szellem, szókimondás, alapos elmélyültség, izzó szenvedély” benyomásával távoztak a felszólalók a második, harmadik taggyűlési napról. Novobáczky szintén pozitívan ítélte meg az eseményt, többek között azért, mert úgy látta, a harcos szenvedély „a kommunista meggyőződés márkáját ütötte rá a vitára”. A felszólalók bátrak voltak, mert nem spekuláltak azon, hogy kit haragítanak magukra, hogy mi lesz az állásukkal, „nem gondoltak a káderlapra és egyéb kellemetlen dolgokra”.⁴⁰ Zárszavában – ekkor még – maga Horváth Márton is úgy vélekedett, hogy a vita összességében a kommunista őszinteség és bátorság jegyében telt el.⁴¹

Mindeközben kijelölték a feladatokat is: továbbvívni a harcot a júniusi programért és felkutatni annak akadályozóit. Többen kitértek a sajtó társadalmi szerepvállalására is, azonban ezen már nem a kritika nélküli végrehajtást értették.⁴² A párt központi

³⁷ Az MDP vezetői nem tolerálták a feléjük irányuló kritikát. A négyes fogat – Rákosi, Gerő, Farkas és Révai – súlyosan megsértette a kritika és az önkritika kommunista elvét, minden bírálatot személyük elleni sértésnek vettek, az alulról jövőt pedig az ellenség hangjának tekintették. *Méray Tibor: Nagy Imre élete és halála.* Bp., 2006. 17.

³⁸ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 16–17.

³⁹ *Murányi Gábor: A múlt szövedéke* i. m. 289.

⁴⁰ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 100–101.

⁴¹ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 78–91.

⁴² Fekete Sándor azt hangsúlyozta, hogy a Szabad Nép feladatai nem korlátozódnak a szerkesztőség

lapjának egyfajta híd szerepet szántak a vezetőség és a dolgozó tömegek közötti távolság legyőzésében. Ebből is leszűrhető, hogy az igényt a sajtó demokratikus szerepvállalását illetően a marxista-leninista paradigma köntösébe bújtatva fogalmazták meg. A hatalmat támadni csak a hatalom nyelvén lehetett.

„Tisztító viharral” a cenzúra és a kritika visszafogása ellen

„Az elmúlt években nehéz lett volna jó Szabad Népet csinálni” – hangzott el Horváth Mártontól, aki a KV határozatának felmondásánál nem tett többet egészen addig, míg mondandójában el nem érkezett a felelősség kérdéséhez, azaz annak eldöntéséhez, ki tehet arról, hogy a vezető napilap teljesítményével a szakma és az olvasóközönség is elégedetlen. Ekkor leszögezte, hogy szerinte a lap készítése során elkövetett hibák magukban az újságírókban keresendők, ugyanis nekik köszönhető, hogy a harcos kommunista újságírás helyett egy kioktató hang lett úrrá, az olvasókkal való kapcsolat pedig olyanná vált, mint az üzleti levelezés. Mindez az ő hibájuk, és rajtuk is áll, hogy ezen változtassanak.⁴³ Komor Imre – nem meglepő módon – osztotta Horváth véleményét, ő is a szerkesztőség falain belül kereste a felelősöket, annyi különbséggel, hogy a bűnösök listáján az első helyre a szerkesztőbizottságot tette, de a kollektívát csak utolsóként említette, mint a tévedések forrását.

Közel sem így gondolkoztak az őt követő felszólalók, akik nem voltak elégedettek a főszerkesztő által elmondottakkal, amelyben – Lőcsei megfogalmazásával élve – túl soknak találták a diplomáciát és a „lábujjhegyen járkálást”.⁴⁴ Kornai János – sokadmagával egyetemben – úgy vélekedett, hogy a párt a vétkesek sorában az első, a szerkesztőségben belül pedig a szerkesztőbizottság munkája szorul elsőként korrekcióra, csak ezt követi a tagság felelősségre vonása, amely szerinte azért nem jelezte a hibákat felfelé, mert nem alakult ki a munkatársakat erre bízató légkör. Hogy melyik elképzelés nyert el nagyobb támogatottságot, az tükröződött a taggyűlés

falain belülre, azok országos méretű problémákhoz kapcsolódnak.

⁴³ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 10.

⁴⁴ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 52.

határozatában is: a jelenlévők több mint kétharmada, hetvenhat személy értett egyet azzal, hogy a felelősök között az első hely a pártirányítást illeti meg.⁴⁵

A vezetőség azonban saját magán nem gyakorolta a másoktól elvárt önkritikát, Komor Imre például így vonta meg a *Szabad Nép*nél töltött éveinek mérlegét: „[...] eddig is igyekeztem mindig bátran írni, attól sem riadva vissza, ha egyik vagy másik cikk után esetleg csillag alatti megjegyzést tesznek a nevem mellé”.⁴⁶ Ezt persze nem hagyták szó nélkül azok, akik tisztában voltak vele, mennyire indokolatlanul állította be magát Komor a júniusi politika úttörőjének. „Megmondom őszintén, miközben az »új szakasról« beszélt, a mennyezetet néztem, mikor fog leszakadni” – véleményezte nemes egyszerűséggel az elhangzottakat Lócsei Pál.⁴⁷ A jelenlévők a – mindaddig elenyésző számban – nyilvánosságot kapott büntetőperек találásával sem voltak elégedettek. Péter Gábor és társai elítélése kapcsán elhangzott, hogy erről a nem éppen jelentéktelen hírről csupán egy rövid közlemény erejéig számolt be a *Szabad Nép*. Humorosan meg is jegyezték, még szerencse, hogy nem az apróhirdetések között kapott helyet.⁴⁸

Horváth Márton elutasította ezt a módszert, úgy vélte, nem a személyekben van a hiba, hanem a módszerekben, a proletárdiktatúra helytelen gyakorlásában. Később hasonlót állított Déry Tibor is a Petőfi Kör ankétján, azonban ő természetesen más megközelítésből és okból vetette fel ugyanezt. A főszerkesztőnél a kínos – beleértve saját személye elleni – támadások elkerülésére, elmosására szolgált ez a felvetés. A legélesebb véleménykülönbség Horváth és Méray között alakult ki. Az előbbi felszólalása határozottságában, élességében is elütött a taggyűlés retorikájától. Ekkor hangzott el tőle a sokat idézett – és támadott – hasonlat: „Ebben az országban a megtisztulás viharára van szükség, amely alulról felfelé, felülről lefelé következetesen megtisztít a piszoktól, a szennytól, az ellenállástól és minden rossztól. Ezt a vihart nem lehet fuvallatokban adagolni.” Méray úgy ítélte meg, hogy szükség van a

⁴⁵ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 22–25.

⁴⁶ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 36. A csillag alatti megjegyzést, azaz a megrovást Komor egy operett kritikájával érte el. Persze a reformszárny felvilágosította, hogy e cselekedete még nem meríti ki a politikai bátorság fogalmát. MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 51.

⁴⁷ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 58.

⁴⁸ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 40.

megtisztulásra a funkcionáriusok között, az államapparátusban is, és le kell számolni a „kiskirálykodással”.⁴⁹

Horváth Márton igyekezett az éles támadásokat visszafogni. Nem értett egyet azzal, hogy általánosságban adják ki „a tisztító vihar” jelszavát, ehelyett úgy vélte, nevelő munkára van szükség a funkcionáriusok között: „Én nem a vihar ellen vagyok, de a célzott tűz mellett vagyok.” Továbbá azt is munkatársai szemére vetette, hogy adott volt számukra a lehetőség, hogy az ilyen jellegű kifogásaikkal a Politikai Bizottság elé járuljanak, ők mégsem tették ezt meg.⁵⁰ Valójában persze, még ha erősebb hajlam mutatkozott is volna az egyes munkatársakban kritikáik megfogalmazására, azt a szerkesztőségekből való eltávolításukkal, a közvélemény befolyásolására szolgáló fórumoktól való megfosztásukkal „honorálták” volna, így esélyük sem volt ellenvetéseik nyilvánosságra hozására.

Az újságírók hevesen kifogásolták a munkájukat erősen korlátozó és ellenőrző intézkedéseket. Ez a gyakorlatban úgy festett, hogy a rovatvezetők – vagy maga Horváth Márton – a „problémás” írásokat továbbították a szaktárcák vezetőinek, esetleg a pártközpontba, amely lépés legtöbbször a cikk közlésének megtiltását, vagy éppen annak megcsönkítést, a lényegi részeket elhagyó megjelenését eredményezte. Méray szerint tudták, mi bántja az embereket, és azt is, hogy igénylik az „igazságkereső” írásokat, de a párt „éberségén” minden igyekezetük fennakadt.⁵¹ A taggyűlés résztvevői a cenzúrát kétszeresen károsnak tartották, mert az – egy belső féket működésbe hozva – nem csak a tartalomra volt hatással, hanem az újságírók gondolkodására is. A valóságot közvetítő, azaz a hibákat is feltáró riportok nem jelentek meg, ez pedig elvette a munkatársak kedvét a kritikától, és inkább olyan cikkeket írtak, amelyek biztosan, tortúra nélkül bekerültek a lapba.⁵²

Szóba került többek között Fehér Lajos egyik szerzeménye az ipari és mezőgazdasági gépgyártásról, amelyből kihúzták a kritizált vezetők nevét, akiket mellel később le

⁴⁹ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 18.

⁵⁰ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 81–91.

⁵¹ Lázadás a Szabad Népnél 40 évvel ezelőtt i. m. 10–11.

⁵² MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 41.

is váltottak.⁵³ Kövesi Endre Szilvási Lajossal együtt megírt riportjában egy építőipari vállalat igazgatójának, Szlota Jánosnak és körének korrupt üzleteire és visszaéléseire derített fényt. A szálak egészen a miniszterelnök-helyettesig, Hegedüs Andrásig értek. A sérelem tárgyát ez esetben is az érintett vezető nevének titokban tartása képezte.⁵⁴ Emellett más ügyekben sem volt teljes az őszinteség. A békekölcsönjegyzéskor Koroknai Zsuzsa újságíró nő saját szemével látta, hogy a párttitkárok karöltve a tanácselnökökkel és népnevelőkkel elbújtak, hogy ne kelljen jegyezniük. A lapban mindennek nyoma sem volt, sőt a vonatkozó tudósításban az olvasók egy jó hangulatban eltelt eseményről értesülhettek.

Lőcsei Komor Imréről mondta el, hogy köztudomásúan „szinte minden kézirat elbírálásánál működésbe lépett az ő hírhedt szeizmográf ceruzája, amely különösen élénken reagált minden eredeti gondolatra, formulára, az »újszakasz« politikáját élesen, bátran kifejező gondolatokra”.⁵⁵ A legtöbbjük szemében az ellenőrzést és cenzúrát mozgó láncolat végénél Farkas Mihály állt. A meghozott határozatukban azzal, hogy a lapnál a Politikai Bizottság kollektív irányítását követelték, tulajdonképpen azt akarták elérni, hogy Nagy Imrének lehetősége legyen korlátozni Farkas önkényeskedő beleszólását a szerkesztésbe.⁵⁶

Visszatérő eleme volt a vitának a kritikai hozzáállás kényes kérdése. Horváth Márton felfejezőjében leszögezte, hogy elítéli azokat, akik a kritika élességén mérik le az újságírók gerincességét. Úgy vélte, lehetetlen, hogy miután éveken keresztül csak a világ fényoldalát mutatta be a *Szabad Nép*, most hirtelen csak az árnyoldalával foglalkozzon.⁵⁷ Méray szerint azonban az éles bírálat sokkal inkább mozgósít, mint a „pozitívum és a negatívum árnyait patikamérlegesen lemérő írás”.⁵⁸ Ő a főveszélyt a

⁵³ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 28.

⁵⁴ „Egyre nőtt azoknak a száma, akik tudták, hogy Szlotát nem a munkás-paraszt állam, hanem az államban megbúvó szervezetlenség, ostobaság, bürokrácia, és osztályellenesség támogatja – és ezért előbb-utóbb el kell buknia.” Kövesi Endre: A „nagyvonalú” Szlota és cinkosai. *Szabad Nép*, 1954. szeptember 30., 2.

⁵⁵ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 46–58.

⁵⁶ Révész Sándor: Egyetlen élet: Gimes Miklós története. Bp., 1999. 290.

⁵⁷ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 11–12.

⁵⁸ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 21.

visszafogásban, nem pedig a „jobboldali doktriner túllicitálásban” látta.⁵⁹

Az egyik felszólaló szerint a törekvés megvolt az újságírókban a valóságnak megfelelő tájékoztatásra, de egy valami hiányzott: „Az őszinteséghez az is kell, hogy tudja az ember, mikor őszinte.” Horváth e mögött szintén munkatársai mulasztásait vélte felfedezni: ő az információszerzést nem tartotta kielégítőnek, míg mások a tájékoztatás hiányosságaira hivatkoztak.⁶⁰ Visszatérő téma e téren a rehabilitálások ügye. Az egykor letartóztatottak már többször megjelentek a szerkesztőségben; akikről úgy tudták, hogy kémek voltak, immáron szabadon jártak-keltek, mintha mi sem történt volna. A pártszervezet ennek ellenére semmiféle felvilágosítással nem szolgált velük kapcsolatban. Ezt még Komor Imre is felhozta, akinek Horváth tüstént felhívta a figyelmét a felvilágosítást megakadályozó, általa is jól ismert párthatározatra. „Akkor helytelen volt a határozat. Az embernek így hogy lehet politikai biztonsága” – reflektált Komor.⁶¹ A jelenet jól érzékelteti, hogy a régi módszerek hívei hintapolitikába kezdtek, igyekeztek mindkét oldal felé gesztusokat tenni, így néha saját magukkal is ellentmondásba keveredtek.

Az őszinteség hiányából fakadóan a *Szabad Nép* vitakészségét alacsonynak találták, úgy látták, az olvasók megcsömörlöttek a kinyilatkoztatásszerű cikkek tömkelegétől. A pártvezetés körében közkedvelt módszer volt a polemizálás a vélemények ütköztetésének elodázására az ellenség ebből fakadó térnyerésével, a pártegység megbomlásával való riogatás.⁶² Így tett Farkas Mihály is, aki egy Borsod megyei pártaktíván kifejtette a hallgatóságnak, hogy ne bíráljanak, ne kritizáljanak, mert a párt az „új szakaszt” követi, a vitákkal csak hátráltatják ennek végrehajtását, mellesleg a PB határozata egyébként is parancs a párt számára. Lénárt Gábor élcesen jegyezte meg,

⁵⁹ Fekete Sándor megfogalmazása később Darvas József nevezetes, a túllicitálóról írott cikkében tűnt fel újra. MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ő. e. Jegyzőkönyv. 50.

⁶⁰ Demeter Imre, az Irodalmi Újság zsrnalisztája szerint a többi szerkesztőségbe jóval kevesebb információ jutott el, mint a „szabadnépesekhez”. *Demeter Imre: Az újságírás megbecsülése*. Irodalmi Újság, V. évf. 20. sz. (1954. júl. 31.) 3.

⁶¹ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ő. e. Jegyzőkönyv. 34. Nagy Sándor a Jugoszláviával való viszony megváltozását illetően hiányolta az őszinte tájékoztatást, mert a kollégáknak fogalmuk sem volt arról, „hogyan lett az imperialisták láncos kutyájából kutyuli-mutyuli”. MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ő. e. Jegyzőkönyv. 59.

⁶² MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ő. e. Jegyzőkönyv. 17.

hogy a párt nem a hadsereg, utóbbiban lehet, hogy tilos bírálni, de a pártban szabad. Nem mással, mint Leninnel mondatta ki Farkas nézeteinek károosságát.⁶³ A felszólalók összességében arra igyekeztek rámutatni, hogy nem a bíráló, hanem a bíráló tárgya árt a vezetők tekintélyének.

Kövesi Endre – aki kimaradt a forgatókönyvből

Az összehangolt támadás soraiból kilépő Kövesi Endre felszólalása legelején azt a III. kongresszust támadta meg, amelyre tulajdonképpen a „nagyimristák” forgatókönyve épült. Azt állította, hogy a májusban tartott értekezlet – és az összes többi is – a párttagság megkerülésével ült össze, a kongresszusi küldöttek megválasztásánál nem érvényesült a proletárdemokrácia. A fiatal újságíró mégsem ezzel kavarta a legnagyobb vihart, hanem azzal, hogy megfogalmazta a „független sajtó” igényét. Kövesi még mindig a szocialista rendszeren belül akart kicsit más sajtót, szavait azonban sokan szándékosan elferdítették.

Ahogy a többiek, ő is abból indult ki okfejtésében, hogy az államhatalom néhol olyan emberek kezébe került, akik a nép ellen akarták azt felhasználni. Ebből jutott arra, hogy „[...] kell olyan erőnek lenni, ami mindezt ellenőrizni tudja. Ilyen erő a párt. Azonban egy bizonyos ponton a párt és az állam szervei összefonódnak. De a társadalomnak az állami szervektől független lelkiismerete lehet a sajtó [...]”.⁶⁴ Milyen feltevést fogalmazott meg itt tulajdonképpen akarva-akaratlanul Kövesi? Úgy vélte, hogy a sajtónak a párt helyes politikáját kell képviselnie akár a pártvezetéssel szemben is, ezzel egyfajta ellenőrző funkciót ellátva. De vajon lehetett volna lazítani a pártpolitika kiszolgálásán? A diktatúra többnyire megreformálhatatlan formája a hatalomgyakorlásnak; ha az élet minden területét átpolitizáló és átideologizáló rendszeren rés támad azáltal, hogy mondjuk a sajtót (részben) szabadjára engedi a politikai vezetés, akkor az a propaganda terjesztése helyett önállósodni próbál: hozzálát az ország tényleges állapota, a visszasságok és visszaélések feltérképezéséhez. Ezáltal

⁶³ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 21–22.

⁶⁴ MNL OL M-KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 43.

pedig elindítja azt a lavinát, amelynek végeredménye nem lehet más, mint a rendszer kereteinek lebontása.

Persze az '50-es évek magukat kommunistának valló hírlapírói ezt nem így képzeltek el, a sajtó demokratizálásától a rendszer jobbá válását várták. Az „új szakasz” ugyanazon a rendszeren belüli megvalósulását kívánták, amellyel szemben kifogásaikat olyan élesen megfogalmazták. Talán ez lehetett volna a „rendszeren belüli rendszerváltás”. Tehát Kövesi elképzelése szerint a diktatúra sajtója lehet szabad, ha valamelyest függetlenedik a párttól, de akkor egyrészt már nem beszélhetünk pártajtóról, másrészt pedig szem előtt kell tartani azt is, hogy a kommunista pártnak agitátorra, propagandagépezetre volt szüksége, nem pedig élő lelkiismeretre, kritikus tömegre, azaz lojális vagy legalábbis nem ellenséges társadalmat kívánt maga mögött tudni.

Sokakat megrémített Kövesi felszólalása, követelését radikálisnak ítélték, mivel a függetlenséget egy olyan lap számára kívánta elnyerni, amely lap a párthűséget és elkötelezettséget a homlokán hirdette. Az éles elutasítás mögött az állt, hogy Kövesi ezzel az egy mondatával „leütésre alkalmas labdát talált a reformpolitikát ellenző Rákosi és Gerő táborának”.⁶⁵ A „nagyimristák” már a taggyűlésen elhatárolódtak fiatal kollégájuktól. Lőcsei megjegyezte, hogy pályatársa az „új szakasz” támogatójaként szólalt fel, mégis ellenfeleinek tett szolgálatot, mivel a júniusi út „kispolgári anarchista” értelmezését adta.⁶⁶ Kövesi később, a határozat megvitatása közben ugyan kifejtette, hogy a szerkesztőbizottságnak a párt álláspontját kell képviselnie, az a kívánatos számára, ha „a szerkesztőbizottság a párt irányvonalának megfelelően maga irányítja a lapot”, de ekkor már ezzel sem sikerült megszabadulnia a független sajtóért kiáltó, „kispolgári elhajlás” vádjától.⁶⁷

⁶⁵ Lázadás a Szabad Népnél 40 évvel ezelőtt i. m. 11.

⁶⁶ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 51–55.

⁶⁷ MNL OL M–KS 276. f. 89. cs. 206. ó. e. Jegyzőkönyv. 95.

Számonkérés és megtorlás

A *Szabad Nép* szerkesztőbizottságát november 24-én rendteremtés céljából a Politikai Bizottság elé idézték. Az előzetes várakozásoknak megfelelően Horváth Márton értékelése már közel sem volt olyan pozitív, mint korábban, aki főképp a „túlhajtásokat” kritizálta: a felfelé irányuló bírálat és a pártdemokrácia fogalmának túlhajtásait. Ehhez természetesen a pártvezetésnek az akaratán kívül is jó szolgálatot tett Kövesi Endre jelentette a legfőbb igazolási pontot.⁶⁸ Ezt követően a negatív hangok nem eléggé erőteljes visszafogásáért Horváth önkritikát gyakorolt. Komort kivéve az újságírók az elmondottakkal nem értettek egyet, de kénytelenek voltak elismerni, hogy a Horváth által felemlített, túlzásba forduló megnyilvánulások nem voltak kitalációk. Mégis a többség jóval pozitívabbnak értékelte a taggyűlést, Kövesiért pedig nem voltak hajlandóak felelősséget vállalni.⁶⁹

A PB tagjai közül Farkas Mihály bírálatának kereszttüzebe Mérayt helyezte, kettőjük között játszódott le a legélesebb szóváltás. Méray felszólalása nagyobb felháborodást keltett a Kövesi által elmondottaknál is, hiszen előbbi esetében a pártsajtó egyik prominense lépett fel ellenségesen: „Miért gondolja azt, hogy a párttagoknak elérkezett az idő, hogy az asztalra kell bátran csapniuk? [...] Miért van erre a tisztítóviharra szükség, milyen céllal, ki ellen? Kit söpörjön el a tisztító vihar?” – tájékozott Farkas.⁷⁰ Méray feleltében az asztalra csapást az októberi határozat végrehajtásával, a tisztító vihart pedig a párthatározatok szabotálóinak megfékezésével magyarázta. Ellenfelét azonban nem sikerült meggyőznie.⁷¹

A konzekvenciákat Hegedüs András fejtette ki, és hosszan bizonygatta, hogy a *Szabad Nép* miért képtelen továbbvinni a párt politikáját. Megjegyezte, hogy a munkatársak nem jól gondolkoznak az igazságról, azt valami mindenek feletti, „osztályigazságtól elvonatkoztatott” igazságként képzelik el. A kritika szükségességét Hegedüs nem vitatta, de kikötötte, hogy annak a kritikának, ami a párt központi lapjában megjelenik,

⁶⁸ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 205. ő. e. Jelentés a Szabad Nép munkájáról. 21.

⁶⁹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 205. ő. e. Jelentés a Szabad Nép munkájáról. 20–26.

⁷⁰ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 205. ő. e. Jelentés a Szabad Nép munkájáról. 28–29.

⁷¹ MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 205. ő. e. Jelentés a Szabad Nép munkájáról. 35.

építő és igazságos bírálatnak kell lennie. Aki nem a párt által jóváhagyott kritikával él, az az elhajlás ösvényére téved: „egyes szerkesztőbizottságok nem akarják elfogadni, hogy ők különböző választott pártszervek által kinevezett apparátus, hogy ők a választott pártszervek szócsövei, s hogy a választott szervek politikáját kell vinniük, hanem a saját politikájukat akarják vinni”.⁷² Ebből is látszik, mennyire meddő és a kompromisszum reményét nélkülöző volt ez a vita, hiszen a nézeteltérés nem a kritika szükségessége, illetve nem szükségessége kapcsán bontakozott ki, hanem azt illetően, ki mit is ért pontosan a kritika gyakorlati alkalmazása alatt. Márpedig Farkas Mihály és társai minden fogalmat a párt – azaz saját – érdekeik szemszögéből nézve interpretáltak. Az igazság a párt igazát (döntését) jelentette, nem pedig a publicisták igazságérzetének megfelelő állásfoglalást.

Mindemellett a pártvezetőség is tisztában volt vele, hogy a lázadás túlment a szerkesztőségi kereteken: „Recsegett-ropogott a régi építmény, világos volt, ha itt nem vetnek gátat az árnak, akkor ki tudja, hol lesz a megállás” – emlékeztek az egykori résztvevők.⁷³ Kende Péter a megindult támadásnak nagyon nagy jelentőséget tulajdonított, noha az ügyét felkaroló rebellisek mellett maga Nagy Imre sem mert kiállni.⁷⁴ A gyűlés után „elbeszélgetések” sora zajlott le. A lázadókat egy „ellengyűlés” megtartására akarták rábírni, de nem tudtak hatni rájuk, ezért a vezetőség adminisztratív eszközöket vetett be, és lélektani hadviselésbe kezdett.

A baloldali támadás előjelei már Darvas József nevezetes írását megelőzően is fellelhetőek voltak a *Szabad Nép* hasábjain.⁷⁵ Konkrétan Horváth Márton a sajtó feladatairól írt cikkében. Ebben – látszólag az „új szakaszt” propagálva – Horváth a hibák felkutatását sorvasztónak, elkedvetlenítőnek nevezte, illetve feleslegesnek is, hiszen a KV már elvégezte ezt a feladatot.⁷⁶ Mindennek tettekre váltása, a tisztogatások első hulláma 1954 novemberében, decemberében zajlott le: eltávolították a laptól

⁷² MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 205. ő. e. Jelentés a Szabad Nép munkájáról. 38–42.

⁷³ Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar i. m. 286.

⁷⁴ Kende Péter: A Szabad Nép története i. m. 15.

⁷⁵ „Ha vannak – mert vannak – ma óvatos duhajok, kétkulacosok, úgy vannak az új szakasznak konjunktúra lovagjai is.” Darvas József: A túllicitalásról. Szabad Nép, 1954. november 21., 3.

⁷⁶ Horváth Márton: A sajtó feladatairól. Szabad Nép, 1954. november 17., 3.

Kende Pétert, Kövesi Endrét, Szilvási Lajost és Lőcsei Pált. A szerkesztőbizottságot pedig megerősítették a pártvezetés két emberével, Kukucska Jánossal és Matusek Tivadarral, Mérayt pedig megfosztották szerkesztőbizottsági tagságától.⁷⁷ Egy 1954. december 13-i KV titkársági határozatban szereplő indoklás szerint Kende pártszerűtlenül cselekedett, amikor a jegyzőkönyvet felhatalmazás nélkül, illetéktelen személyeknek jutatta el. Szilvási ellen az volt a kifogás, hogy politikailag képzetlen, emellett a Központi Ellenőrző Bizottság szigorú megrovásban részesítette a párt vezetőinek rágalmozásáért. Kövesiről pedig megállapították, hogy „igen zavaros, nem érte még el a kívánt színvonalat”.⁷⁸ Az ellentaggyűlés megszervezésére 1955. március 29-én tettek újabb kísérletet, de az újságírók a – Nagy Imrét jobboldali elhajlással vádló és a párt politikájának megakadályozásáért felelőssé tévő – március 4-i határozat után sem hagytak fel a reformpolitika támogatásával: „sem a politikai és ideológiai nyomás, sem az egzisztenciális fenyegetettség nem törte meg a reformkommunista újságírók ellenállását”.⁷⁹

Egy 1955. április 28-ra keltezett PB-jegyzőkönyvben olvasható, hogy a jobboldali elhajlásban vezető szereppel bíró egyének önkritika helyett továbbra is aggályaikat hangoztatták, ezért a szerkesztőségből való eltávolításukat javasolták.⁸⁰ Erre a tisztogatások második hullámában, 1955 májusában került sor: ekkor bocsátották el a laptól többek között Fehér Lajost, Méray Tibort és Novobáczky Sándort.⁸¹ Rehabilitációjuk 1956-ban indult volna meg, Gerő ugyanis ekkor szánta rá magát a régi gárda visszahelyezésére, a forradalom kitörése azonban megakadályozta ennek végrehajtását.⁸²

⁷⁷ Szalay László: Előhang 1954-ből i. m. 54–55.

⁷⁸ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 346. ő. e. Farkas Mihály szóbeli javaslata a Szabad Nép egyes munkatársainak áthelyezésére (Kende Péter, Szilvási Lajos, Kövesi Endre). 1954. december 13. 5.

⁷⁹ Szalay László: Előhang 1954-ből i. m. 56.

⁸⁰ MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 228. ő. e. Horváth Márton javaslatai a Szabad Nép szerkesztőségében végrehajtandó szervezeti intézkedésekre. 1955. április 28. 16.

⁸¹ Szalay László: Előhang 1954-ből i. m. 56–57.

⁸² Kende Péter: A Szabad Nép története i. m. 16. Az 1956. augusztus 9-i határozatban az szerepel, hogy az 1955. márciusi döntés alapján egyes elbocsátott újságírók esetében az adminisztratív intézkedések eltűntek voltak és egy bizottság felállítását javasolják ennek felülvizsgálatára. MNL OL M–KS 276. f. 53. cs. 298. ő. e. A sajtó területéről eltávolított vagy adminisztratív úton felelősségre vont újságírók ügyének rendezése. 1956. augusztus 9. 25.

„A kongresszus szelleme” és a Petőfi Kör

A reformellenes politikai fordulatot meglovagolva Rákosi vezényletével a KV 1955. márciusi határozata alapján megfosztotta Nagy Imrét a PB-tagságától, majd április 18-án lemondatták miniszterelnöki tisztségéről. Utóda a Rákosi- és Gerő-féle politika hű végrehajtója, Hegedüs András lett. Az országban kezdetét vette a resztalinizáció, számos értelmiségit bocsátottak el állásából. Nemcsak a *Szabad Népnél*, hanem szinte az egész magyar sajtóban, főként a vezető lapoknál mentek végbe nagyarányú tisztogatások. A visszarendeződés során, egy május 9-i rendeletben feloszlatták a Tájékoztatási Hivatalt, a sajtó – és a rádió is – közvetlenül a pártközpont felügyelete alá került. Emellett beindult a Rákosi-féle propagandagépezet: kijelentették, hogy a *Szabad Nép* szerkesztőbizottsága egyetért a márciusi és áprilisi határozattal.⁸³ Horváth Márton az adminisztratív lépéseket helyesnek és a fennálló jobboldali veszély miatt indokoltnak ítélte meg. Nem mindenki volt azonban hajlandó aláírni a munkatársai elbocsátásáról szóló határozatokat. Akik nem álltak rá a feltétlen engedelmességre, azokra a pártvezetők különböző módszerekkel próbáltak meg hatást gyakorolni.⁸⁴

A visszarendeződés azonban – noha az MDP irányítói tartósan jósolták – átmenetinek bizonyult. A desztalinizációt az SZKP 1956. február 14–25. között tartott XX. kongresszusa tette visszafordíthatatlanná. A lakosság kitörő örömmel fogadta az új irányvonalat, ami azonban a jobban tájékozott újságíróknak az 1953. júniusi kormányprogramhoz képest tartalmában már nem tudott újat mondani. A kongresszus értelmezését Magyarországon a Demokratikus Ifjak Szövetsége Petőfi Köre kívánta elvégezni.

A tájékoztatás és a sajtó problémáiról című, 1956. június 27-én megrendezett vita hatezer fős részvétellel kilenc órán át egyhuzamban tartott. Az akciót a *Szabad Nép*, valamint az 1955-ben az Írószövetségben megtartott taggyűlések folytatásának tekintették. Legnagyobb jelentősége abban állt, hogy mindaz, amiről addig csak zárt termekben

⁸³ MNL OL M–KS 276. f. 54. cs. 365. ő. e. [Jelentés a Szabad Nép 1955. május 6-án megtartott taggyűléséről és a taggyűlés határozata](#). 1955. május 9.

⁸⁴ Rainer M. János: *Az író helye: Viták a magyar irodalmi sajtóban, 1953–1956*. Bp., 1990. 168.

volt szó, most végre a nyilvánosság elé került.⁸⁵ A Kör szereplői között megtaláljuk a kommunista írók prominenseit, közöttük Déry Tibort, Kuczka Pétert, a *Szabad Nép* újságíró-ellenzékét, valamint a Nagy Imre szűkebb körébe tartozó politikusokat is. A KV-tagok közül Horváth Márton, Nógrádi Sándor és Vas Zoltán voltak jelen.⁸⁶

A Petőfi Kör felszólalói – akárcsak két évvel korábban a „szabadnépesek” taggyűlésükön – direkt politikai kritikákat, azaz a pártvezetés és irányvonalának bírálatát is megfogalmazták. Kuczka Péter felvetette, hogy csak „bele kellene hallgatózni a levegőbe”, hogy világossá váljon, milyen állapotok uralkodnak az országban, és ezek az állapotok egyáltalán nem fedik a propagandában terjesztetteket. Ezt szerinte tudomásul kell venni, a népnek pedig meg kell mondani az igazságot. A Petőfi Kör résztvevői úgy vélték, hogy mindezt és a tájékoztatás elsorvasztását is az ország vezetőin kell számon kérni. Legtöbbjük a személyi felelősség alapján a sajtó élére állított funkcionáriusokat támadta meg.⁸⁷ A kritikák megfogalmazói úgy látták, a sajtó nem vállalhatja egymaga a felelősséget az elkövetett hibákért, de nem azért, mert nem önálló hatalom – nem is akar az lenni, hiszen a párt fegyvere –, hanem mert hiányosságai a politikai hibákat tükrözik. Az újságírók nem elhárítani akarták magukról a felelősséget – sőt annak egy részét magukra vállalták –, hanem a politikai vezetés tévedhetetlenségével és azon gyakorlatával kívántak leszámolni, amely szerint a vétkeket mindig „egy szinttel lejjebb” kell keresni.⁸⁸

A hibák forrásának feltárásával a legátfogóbban és legmélyebben Déry Tibor foglalkozott. Három személyt vont felelősségre: feszegette Horváth Márton gyakori véleményváltoztatását, Révainak szemére vetette, hogy működése alatt nem ismerte a magyar valóságot, a főbűnöst pedig Darvas Józsefben ismerte fel, aki, ha nem egyeztek a politika és az irodalom érdekei, akkor mindig az elsőt helyezte előtérbe. Úgy vélte, hogy Darvas minden cikke ennek a szerencsétlen kétlakiságnak a jegyében született.⁸⁹

⁸⁵ Aczél Tamás – Méray Tibor: *Tisztító vihar* i. m. 405–406.

⁸⁶ *Partizántalálkozó. Sajtóvita. A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*, 4. kötet. Szerk. Hegedűs B. András, Rainer M. János, Bp., 1991. 10–11.

⁸⁷ *Partizántalálkozó. Sajtóvita.* i. m. 148–156.

⁸⁸ *Partizántalálkozó. Sajtóvita.* i. m. 67.

⁸⁹ *Partizántalálkozó. Sajtóvita.* i. m. 100–106.

A „szabadnépes” taggyűléshez képest jelentősen bővült tehát a bűnösnek titulált funkcionáriusok és a hozzájuk „csatlakozott” sajtóvezérek száma, a bírálat pedig kifejezetten élesebbé vált. Jórészt a *Szabad Nép* szerkesztőségében is megfogalmazott kritikák hangzottak el újra: kifogásolták, hogy a lapok csak politikai határozatokat ismételgetnek, a politikusok nem válaszolnak az újságírók kérdéseire, a miniszterek nem adnak interjúkat, nincsenek szóvivők, akiket meg lehetne keresni. Összességében a megjelentek ezúttal is a tájékoztatás „vérszegény, kávéskanállal való adagolását” sérelmezték, ekkor azonban a korábbinál jóval konkrétan mutattak rá az adminisztratív irányítás és a gyenge tájékoztatás összefüggésére és egyszerre történő felszámolásának módjára.⁹⁰

Losonczy Géza szerint a sajtóirányítás nem volt helyes tartalmilag, mert nem a XX. kongresszus szellemét követte, és nem mondható helyesnek módszerében sem, mert túlságosan operatív és beavatkozó volt. Ő a megoldást az 1955-ben beindult sajtótájékoztatókban látta, ugyanis ha a vezetők rendszeresen összehívják és a valóságnak megfelelően informálják az újságírókat, akkor feleslegessé válik az agitációs osztály napi beavatkozása a sajtó életébe, mert elérhető lesz minden adat és információ ahhoz, hogy az újságíró korrekt munkát tudjon végezni.⁹¹ Ezt továbbfűzve Csátár Imre azt is megemlítette, hogy amikor a hiányos tájékoztatást maguk próbálták meg kipótolni, akkor érdeklődésük könnyen bajba juttathatta őket. Így inkább nem feszegették azt, hogy például miért alacsony az ellátás színvonala, miért nincs hús, miért drágul a kenyér, nehogy hibás következtetéseket vonjanak le. Meg kellett gondolniuk azt is, mit írnak a földrengésről, nehogy az ellenzék a népi demokrácia hibájaként tüntesse fel azt – ragadta meg humorosan egyikük a helyzet abszurditását. A pártszervek tájékoztatásának gyengeségéből fakadt, hogy a lapok sem tudták megfelelően informálni az olvasókat. Nem jelentek meg a sajtóban a lényeges, a mindenkit foglalkoztató kérdések és témák. A tájékoztatás ellaposodásából pedig az következett, hogy az olvasók más hírforrások után néztek, és egyfajta rémhírterjesztés indult be.⁹²

⁹⁰ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 77.

⁹¹ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 165–166.

⁹² Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 69.

Az újságírók szilárd politikai vonalat követeltek és az olyan képtelenségek eltüntetését a sajtóból, mint például az előre megszerkesztett tématervek. A szocialista gazdaságból a kulturális életbe is átvett tervutasításos rendszert, a magyar sajtó heti, havi, sőt negyedévi „tudományos” jövőbelátását Tábori András a keleti mesék elérhetetlen csodájának nevezte, ami sokakban ellenérzést váltott ki: „A bürokratikus sajtóból az olvasó nem tájékoztatást kap, hanem belőle azt a sorsot olvassa ki, ami reá vár.”⁹³ Egyöntetűen úgy látták, hogy amíg nem változik meg a sajtóirányítás, addig az újságírók sem tudnak „újságot írni” és színvonalas cikkeket produkálni.

A kondíciók valóban elfojtottak minden egyéni hangot, a cikkírást fizikai tevékenységként kezelték. A Körben az ilyen és minden más hibát megszüntetni kívánó javaslatokat az 1954-es kezdeményezésekhez képest azért tudták konkrétabban megfogalmazni, mert ezek megvalósulását a felszólalók jóval reálisabbnak és közelebbinek – kevésbé „szentségtörőnek” – érezték. A közel két évvel korábbi taggyűlések pedig hivatkozási alapként szolgáltak számukra.

A szocialista sajtószabadság és a „magasabb értelemben vett” igazság

A sajtószabadságot követelők kivétel nélkül mindannyian a szocialista értelemben vett sajtószabadságért emeltek szót. A Kövesi száját 1954-ben még eretnecségként elhagyó kívánságot a Petőfi Körben már jóval egzaktabbul fogalmazták meg, valamint a taggyűléssel ellentétben ekkor már sikerült egységet is kovácsolni mögéje. A vita dokumentumait tartalmazó kötet bevezetőjében Rainer M. János felveti, mi történik akkor, ha tovább gondoljuk a Körben elhangzottakat: a sajtó szocialista kötelezettségeitől való megszabadításától, a korlátozott szabadságától már nem áll messze a sajtó valódi szabadsága, amiből az emberi és a polgári szabadságjogok következnek. Ez kétség kívül igaz, ugyanakkor ne feledjük, a Petőfi Kör reformerei nem demokráciában, hanem végig szocialista demokráciában gondolkodtak.⁹⁴

Nagy Péter irodalomtörténész felszólalásában hangzott el az igény a zsdanovi

⁹³ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 82.

⁹⁴ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 15–16.

politika revideálásáról. Eszerint a gondolat- és sajtószabadságot mint általános, demokratikus követelményt a szocializmus viszonyaira kell átformálni.⁹⁵ A résztvevők a szabadság korlátozását a dogmatikus vezetésnek rótták fel, amely „megcsorbította és redukálta az önálló gondolkodást.” Igényelte a tömegek alkotó közreműködését, de azt már nem akarta, hogy ez kritikai vagy kezdeményező legyen.⁹⁶ Amikor szabad sajtót akartak, még mindig a pártért küzdő szabad sajtóra gondoltak, a „dogmatizmustól, az önkényeskedéstől, a hazugságtól, tehetetlenségtől megszabadított” sajtóra.⁹⁷ Losonczy Géza a helyes sajtóerkölcshöz való visszatérést javasolta: azt, hogy hozzá lehessen szólni a cikkekhez, lehessen helyreigazítást kérni, valamint véget lehessen vetni „a rossz értelemben vett pártos újságírásnak” és „tárgyilagos, lenini értelemben vett pártos újságírást” lehessen művelni.⁹⁸

A rendszer eltorzulásának okait nem csupán a felettük lévő szinteken keresték, hanem, „mélyen magukba néztek”. Érdekes része a vitának, amikor az újságírók az igazságról értekeztek. Vallomásaikban elmondták, hogy kezdetben az MDP-be vetett vakhitük mindent eltakart, ha bele is futottak ellentmondásokba, azt mindig meg lehetett valamivel magyarázni, rá tudták fogni az ellenség áskálódására, vagy éppen az egyéni mulasztásokra, de a hibát sosem a rendszerben keresték. Egy bizonyos szinten túl azonban elkerülhetetlen volt a valósággal való szembesülés. Ez a felismerés 1956 júniusában már nem hatott újdonságként, de a korábban csak sejtetve, ráadásul szakmai berkekben, a kollégák körében megfogalmazott helyzetleírást ekkor mélységeiben és a „másik oldal”, az olvasóközönség egy részének jelenlétében vázolták fel.

Méray Tibor így próbálta megértetni helyzetüket a hallgatósággal: „Mi elvtársak sohasem akarunk hazudni, mi mindig meg voltunk győződve arról, hogy az az igazság, amiről írunk, ha nem is naturalista igazság, de valami magasabb értelemben vett igazság.” Tehát azt állította, hogy ők nem írták le a dolgok ellenkezőjét. Eleve kifordítva látták azokat, eltorzult az észlelésük, és ezzel együtt torzult el maga az igazság is: egy helyszínre mindig úgy mentek ki, hogy onnan mindenképpen pozitív riporttal

⁹⁵ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 75–76.

⁹⁶ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 81.

⁹⁷ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 151.

⁹⁸ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 162–164.

fognak távozni.⁹⁹ Az igazságkeresés elmaradása mögött a szabadság hiányát látták, ami már akkor korlátozta őket az önálló cselekvésben, amikor még látásmódjukat nem fertőzte meg a párt abszurdabbnál abszurdabb elvárásainak való megfelelés vágya, illetve kényszere. Az ettől való szabadulásra irányuló törekvés, az újságírók bármilyen ellenszegülése durva politikai beavatkozást vont maga után. Déry megjegyezte, hogy a kötelezettségek nem álltak arányban az egyén szabadságával. Ezzel elutasította a kommunista diktatúra határtalan, az élet minden területébe beavatkozó gyakorlatát, és azt optimálisan csak olyan mértékre és azokra a területekre gondolta szorítani, amennyire és ahol az ténylegesen indokolt.¹⁰⁰

A Körben – szakmai szempontokat is figyelembe véve – a hírműfajok minőségi romlása mellett az ellaposodott publicisztikát is szóba hozták.¹⁰¹ Ezt a fent említettek mellett a szükséges jellemvonások – elvi bátorság, önálló gondolkodás, tehetség – veszélyessé válásával magyarázták. Szerkesztői oportunizmus alakult ki és egy olyanfajta munkamorál, amely szerint „ami nem jelenik meg, abból különösebb baj nem lehet” – fejtegette Csatár Imre. Így fokozatosan tűntek el az önálló gondolatok, kezdeményezések. Tábori Andás, a *Szabad Ifjúság* szerkesztője szerint a kor tipikus újságírója kizárólag irányelvek alapján dolgozott.¹⁰²

A felszólalók a publicisztikai műfajok visszaesését drasztikusnak ítélték. Bár egyéni vélemény nélkül nem lehet írni, néhányuknak ez mégis sikerült: „mi feltaláltuk azt a csoda módszert is az elmúlt években, hogyan lehet gondolatok nélkül publicisztikázni” – jegyezte meg Tábori András.¹⁰³ Nem voltak egyéni gondolatok, az írók egyszerűen csak „kiriportozták”, „kicikkeztek” a vezetők megnyilvánulásait. Olyan volt, mintha

⁹⁹ Derűtséget váltott ki, mikor Méray megjegyezte, hogy április 4-ére és május 1-jére sosem lehetett rossz időt jósolni. Szörnyűnek vélte, hogy akkoriban ezt természetesnek vették. *Partizántalálkozó*. Sajtóvita. i. m. 142.

¹⁰⁰ *Partizántalálkozó*. Sajtóvita. i. m. 97–105.

¹⁰¹ Így írt erről Örkény István 1953-ban: „Humorom elpártolt tőlem, savanyodni kezdtem, mint a káposzta. Díszítő kedvem lekonyult [...] minden hasonlatot fülön csíptem, s kidobtam az ablakon. [...] ha valami meg nem zavarja fejlődésemet, hamarosan sikerült volna oly szabatosra és unalmasra válnom, mint a távbeszélő előfizetőinek névsora.” *Örkény István: Írás közben*. Irodalmi Újság, IV. évf. 23. sz. (1953. nov. 7.) 5–6.

¹⁰² *Partizántalálkozó*. Sajtóvita. i. m. 70.

¹⁰³ *Partizántalálkozó*. Sajtóvita. i. m. 80.

a publicisztikát is elérte volna az iparosítási láz, előre gyártott elemekből összerakott irományok tárhelyei lettek a lapok, a pártsajtóból, a „jóízű kenyérből” pedig „százezrek sótalan és fűrészpör-ízű kenyere” lett. Mindezzel együtt kiszorultak az irodalmi műfajok is, aminek az említetteken kívül személyi okai is voltak. Az írók javarésze – a lukácsisták, parnasszisták, pesszimisták, jobboldali írók, szektások – szalonképtelenné vált, és alig maradt valaki, akitől közölni lehetett volna.¹⁰⁴

Az egyébként magas oldalszámú *Szabad Nép* első egy-két lapja – mint korábban utaltam rá – szinte nem is létezett az újságírók számára, ezt a helyet legtöbbször a terjengős párthatározatok, beszédek foglalták el, és a fennmaradó felület megtöltése is sablonos szövegekkel történt. Egy kis szint néhány színikritikus – köztük Mátrai Betegh Béla – sorai vittek a valóban elszürkült hasábokra. Profiljából és gárdájából adódóan valamivel jobb volt a helyzet az *Irodalmi Újságnál* és a *Magyar Nemzetnél*, de a szocialista realizmus e két orgánus arculatát is alapjaiban meghatározta. A lapokat tallózva a riportok, tudósítások valóban inkább „látványtervként” hatottak, mintsem tükröt tartottak volna az országnak, a munkásság helyzete, problémái elé. A *Szabad Népet* is jobbára a felsőbb elvárásoknak való megfelelés céljából, nem pedig a tájékozódás szándékából forgatták az olvasók, a *Szabad Nép*-félóráról elmaradozni kicsit sem vette jól ki magát a pártfunkcionáriusok szemében.

Déry Tibor: tévedés az eszmerendszerben?

Déry Tibor politikai éleslátásával a Petőfi Körben elsőként fogalmazott meg olyan gondolatokat, amelyek túlmutatottak az addig elhangzottakon, ugyanakkor meg is osztották a hallgatóságot. Ő úgy vélte, nem elég azt felismerni, hogy a jelenlegi vezetés értelmetlenül korlátozza a szabadságjogokat, és saját pozícióiba kapaszkodva, önkényesen irányítja az országot. Déry az egyes vezetők bírálatával éppen arra akart rámutatni, hogy ez a módszer nem vezet sehová. A bírálatnak nem az egyes személyek ellen kell fordulnia, hanem marxista-leninista módszerekkel azt kell megvizsgálni,

¹⁰⁴ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 117–119.

vajon nincsenek-e az eszmerendszerben tévedések.¹⁰⁵ Úgy értékelte, hogy a jelenlegi vita létrejötte valójában nem a szocialista szabadságon belüli kötelezettségek és jogok arányának a javulását mutatja, hanem éppen az 1953. előtti rendszer fenntartásának biztosítását: „Nem veszik észre, hogy csak azért vitázhatnak, merthogy úgy mondjam, felsőbb engedélyük van a vitára.”¹⁰⁶ Szerinte önkéntes protagonistái egy olyan játéknak, amit nem ők terveztek, hanem egy elgondolt program keretében engedélyezték nekik a vitát, a feszültséget levezető szelep gyanánt. Amíg ők a szólásszabadságot fékekkel ellátva kapták meg, addig összességében minden maradt a régiben: „a cselekvés elsőszülöttségi jogát eladjuk egy-egy jó szónoklat lehetőségért” – fejtegette.¹⁰⁷

Déry tehát teljesen másképp gondolkozott a szabadságjogokról – beleértve a szólás- és sajtószabadságot is –, mint például Kövesi Endre. Úgy vélte, a párttól függő sajtó nem lehet szabad, mert a hatalom hol nagyobb teret enged neki – hagyja vitázni egy kicsit –, hol szorosabbra fogja a gyeplőt, és visszafojtja a véleménynyilvánítást. Nem létezhet szabad sajtó ilyen keretek között. Ezzel a teóriával Dérynek sikerült a régi vonalú vezetés húsába vágnia. Pontosan neki, akit sosem tudtak igazán elfogadni, és akiben mindig találtak valami kivetnivalót. Déry volt az, aki rátapintott a kommunista hatalom működési mechanizmusának a lényegére.

Javaslatok és a hatalom válasza

Az újságírók javaslatai tulajdonképpen a korábban felvetett sérelmek orvoslását jelentették volna. Céljuk a szakma színvonalának, elismertségének helyreállítása, a gyakran abszurd és értelmetlen szervezeti, képzési és irányítási rendszer felülvizsgálata volt. Többen érveltek új lapok indítása mellett. Losonczy egy néplapot és egy hetilapot javasolt, ami közügyeket megvitató „szervként” funkcionált volna, valamint megjegyezte, hogy 1949-ben a „burzsoátulajdon” felszámolásának nem

¹⁰⁵ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 98.

¹⁰⁶ De például Vas Zoltán, KV-tag a rendezvényt a XX. kongresszus eredményének tekintette, mert szerinte két évvel ezelőtt nem fordulhatott volna elő ehhez hasonló. Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 138.

¹⁰⁷ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 99.

kellett volna együtt járnia több száz lap megszűnésével, mert ekkor sok kiváló újságíró vált kenyértelenné.¹⁰⁸ Helyükre viszont olyanok kerültek, akiknek nincs és soha nem is volt semmi közük a lapkészítéshez. Utóbbinak szélsőséges példája a sokak által ostromozott Matusek Tivadar volt, aki Nemes György szerint szimbólum lett az újságírók körében: ő az az ember, akinek a *Szabad Nép*ben megjelent írásában „fülbirizgáló magyartalanságok vannak”, és „akinek a cikkében megjelenik, hogy nem-e, azt az újságírók nem hajlandók újságírónak tekinteni” – adott hangot lesújtó véleményének Nemes.¹⁰⁹ A felszólalók megfogalmazták, hogy az egyetemek nem képeznek kellő tudással és képességekkel rendelkező újságírókat, az újságírást a gyakorlatban kell megtanulni. Ez is hozzájárulna a szakmai színvonal javulásához.

A hatalom gyakorlói azonban nem fontolták meg e javaslatokat. Az MDP KV határozatában pártszerűtlennek ítélte a Petőfi Körben történeteket, sőt megfogalmazták, hogy a XX. kongresszus által elindított fejlődési folyamatot demagóg fellépések veszélyeztetik. E támadások gócpontjaként pedig a Kört jelölték meg, amelynek ugyan hallgatósága egész idő alatt az „Éljen a párt!” és a „Nagy Imrét vissza a pártba!” jelszavakat hangoztatta, azonban ez nem számított enyhítő körülménynek.

Rákosi pártellenes akcióról szóló tézisét a Moszkvából Magyarországra rendelt Mikojan szovjet politikus is kétkedve fogadta, „érdekesnek” találta a pártot éljenző tömeg pártszerűtlenné nyilvánítását.¹¹⁰ A DISZ Központi Vezetősége Intéző Bizottságának határozatában a következő szerepelt: „népi demokratikus rendünkben nevelkedett értelmiségi ifjúság kibontakozott véleménynyilvánítását akarták egyesek a párttól idegen irányba befolyásolni”. A DISZ Petőfi-köre Vezetősége pedig – a termékeny vita fontosságának leszögezése mellett – július 7-i határozatában fogalmazta meg kritikáit. Többek között a politikai döntéshozatal bírálatát tartották kifejezetten károsnak, mivel úgy vélték, nem „egészséges”, hogy a legfelső pártvezetés kérdéseit is előhozták a felszólalók. Ugyan minden pártügy közügy, de vannak kérdések, amelyek kellő felkészültség és hozzáértés nélkül nem elemezhetőek.

¹⁰⁸ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 169–170.

¹⁰⁹ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 134–135.

¹¹⁰ Aczél Tamás – Méray Tibor: Tisztító vihar i. m. 412–416.

Déryt az MDP KV határozatában személy szerint megbírálták a párt és a munkásosztály vezető szerepének tagadásáért, ellenforradalmi nézetek hirdetéséért, a pártvezetők rágalmazásáért. Úgy értékelték, egyoldalúan mutatta be a népi demokrácia építkezése folyamán adódott hibákat, a forradalmi vívmányokat pedig mellőzte előadásában. Megállapították róla, hogy megszegte a pártfegyelmet, alkalmat adott a pártellenes erők mozgósítására, a demokrácia leple alatt pártellenes uszítást végezett, ezért a KV az írókat a pártból való kizárással büntette.¹¹¹

A kialakult feszültség oldására Rákosit a Központi Vezetőség 1956. július 18–21. között megtartott ülésen eltávolították a párt éléről, helyére Gerő Ernő került, ami kicsit beárnyékolta az újságírók és mindenki más felhőtlen örömét. A nyári szünidő után szeptembertől ismét felgyorsultak az események. Október 6-án újratemették Rajk Lászlót, október 13-án Nagy Imrét is rehabilitálták, de ezek a történések már a forradalom közvetlen előzményei voltak.

Befejezés és összegzés

A Nagy Imre miniszterelnök által meghirdetett kormányprogram után több csoportra oszlott újságíró-társadalomban a törésvonalakat a június előtti módszerekbe, valamint a pártvezetésbe vetett hit megmaradása, illetve megrendülése jelentették. Míg a Rákosi-féle kommunizmustól a Nagy Imre-programig vezető út lehetett taktikázás és elvi fordulat is, addig ennek fordítottja – a Nagy leváltása utáni resztalinizáció mellé való felsorakozás – már csakis önös érdekek miatt vagy esetleg félelemből következhetett be. Aki egyszer az „új szakasz” híve lett, az már nem volt képes újra hinni a dogmatikus vezetésnek.

Az újságírók tudatosan és szervezeten léptek fel a rendszer torzulásai ellen. A „szabadnépesek” 1954 őszén – megragadva azon kevés fórumot, ami megadatott nekik – elkezdtek gyakorolni hivatásukat. Az újságíróknak politikusokká kellett válniuk ahhoz, hogy rábírva a hatalmat bizonyos változtatásokra, egy számukra kívánatosabb

¹¹¹ Partizántalálkozó. Sajtóvita. i. m. 240–245.

légkörben végre újságírók lehessenek. A sajtó szakmai problémáit is feszegető akciók igazából a Rákosi-féle vezetés elleni politikai támadások voltak. Az 1953. előtti irányvonal hívei az „újságírói ellenzéket” különféle retorziókkal igyekeztek „jobb” – vagy legalábbis semleges – véleményre bírni. A tollforgatók számára világossá vált, hogy az 1955-ös resztalinizáció egyértelműen gátat szabott a kézi vezérlésű kulturális szféra megreformálására irányuló, a sajtó teljes elsorvasztását megakadályozni kívánó és a múlt hibáival szembenézni igyekvő törekvéseiknek.

A „szabadnépes” taggyűlés és a sajtóvita összevetése kapcsán elmondható, hogy az 1953-as kormányprogram sokkal nagyobb felzúdulást váltott ki a magukat kommunistának valló újságírók között, mint az – egyébként tagadhatatlanul nagy jelentőségű – XX. kongresszus. Utóbbi azon – eretnekké minősített – elképzelések hivatalos igazolását adta, amelyeknek támogatásáért a rendszerből kiábrándult újságírókat előzőleg megrótták, elbocsátották, vagy éppen ellehetetlenítették.

A párttaggyűlés szűk és speciális – a párt központi lapjának munkatársai alkotta – közegben zajlott, ám a munkahelyi kérdések helyett az országos politika került előtérbe. A jegyzőkönyv szétküldésében felfedezhető a programadás szándéka is. Ezzel szemben a sajtóvitán – mind szakmailag, mind politikailag – heterogénebb társaság gyűlt össze. Az ankét programja eleve az országos ügyek megtárgyalása volt, további célul a vita folytatását jelölték ki. Közös jellemzőként megemlíthető a reformerek számbeli fölénye és irányító szerepe. A politikai felelősségre vonás tekintetében a Petőfi Körben jóval több név hangzott el azon egyszerű oknál fogva is, hogy ez esetben a bírálat a sajtó egésze, nem pedig egyetlen orgánus szerkesztői felé fordult. Ami pedig a sajtóirányítást illeti, mindkét eseményen a napi, operatív beavatkozást és az értelmetlen módszereket szerették volna felszámolni.

Felmerül a kérdés, hogy összességében az újságírói szakmát milyen mértékben és milyen irányban változtatták volna meg a tervezett intézkedések. A követelések megvalósulása egy professzionalizálódási folyamatot indíthatott volna el, amelynek részeként előtérbe kerültek volna az elméleti tudáson alapuló képességek, az iskolázottság, a szervezeti önállósodás, valamint a szolgálati jellegű munkálkodás

követelményei (értelemszerűen az olvasóközönség és nem a pártvezetés szolgálatáról van szó). A professzionalizálódás utolsó lépése az erős szakmai szervezet megteremtése lett volna, amely képes az általa hozott, szakmai döntéseket megvédeni az egyéb külső hatásokkal, nyomásgyakorlásokkal szemben. Mint láttuk, a folyamat megakasztása miatt az eredmények meg sem közelíthették ezt a szintet.¹¹²

De vajon megközelíthették volna-e egyáltalán? Svennik Hoyer és Epp Lauk a hivatásos újságírás és a civil társadalom kapcsolatáról írott tanulmányában ezt így foglalja össze:

„Bizonyos félprofesszionális integritás még az önkényuralmi rendszerekben is elérhető, ahol a rendszerhez való hűség fontosabb, mint a hozzáértés. Ilyen körülmények között az újságírónak el kellett döntenie, hogy meddig megy el a hivatalos ideológia és a nyilvánossággal szemben saját felfogása által diktált kötelezettségei közötti kompromisszumban.”¹¹³

A kiegyezésre való törekvés helyett azonban a hatalom válasza Magyarországon mindkét esetben a javaslatok megfontolás nélküli elvetése, a résztvevők személyi felelősségre vonása, sok esetben egzisztenciális ellehetetlenítése volt.

A Petőfi Kör jelentősége abban rejlik, hogy ugyan a problémafelvetések java sok esetben nem számított újszerűnek, mégis határozottabban, szisztematikusabban fogalmazódtak meg a korábbi taggyűléseken csokorba szedett kérdések és kétségek. Bizonyos esetekben jelentősen meg is haladták a felszólalók a korábbi reformjavaslatokat. Emellett pedig ekkor adódott először alkalom mindennek a nagyobb nyilvánosság előtt, ugyanakkor pártszerű keretek között történő megtárgyalására.

Leszögezhetjük, hogy 1956 júniusának előzményeit, az itt elhangzottak csíráit a két évvel korábbi taggyűléseken, közöttük a „szabadnépesek” legnagyobb visszhangot kapott vitáiban találhatjuk meg.

¹¹² Hoyer, Svennik–Lauk, Epp: A hivatásos újságírás és a civil társadalom. Jel-kép, 1995: 1. 76.

¹¹³ Hoyer, Svennik–Lauk, Epp: A hivatásos újságírás i. m. 84.

Heléna Huhák

THE „REVOLUTIONARY” PARTY MEMBERSHIP MEETING OF THE SZABAD NÉP AND THE PRESS DISPUTE OF THE PETOFI CIRCLE

In my article I investigate a well-known but less researched episode of Hungarian press history between 1953 and 1956. The three days party membership meeting of the „Szabad Nép” and the disputes of the „Petőfi Kör” about the questions of public information were the focal points of press history in these years. I attempted to reconstruct these two episodes from the reports and memoirs that remained.

In the party membership meeting, the journalist of the „Szabad Nép” advocated the „Nagy Imre” program. The fall of this experiment – between the end of 1954 and the spring of 1956 – was the period of „Re-Stalinization”. From this moment on the journalist did not believe in the Rákosi leadership anymore, but they were not allowed to make critical political statements.

Intellectuals were shaken from passivity by the XXth congress of the Soviet Communist Party. The press dispute of the „Petőfi Kör” got the opportunity to present the criticisms with the participation of the public. In my research I attempted to present the irreconcilable conflict in this period between the communist leadership and the reform group, how journalists’ expectations changed as regards to the direction of the press and their own role, and what the socialist liberty of the press meant.

Both attempts failed because of the MDP leadership’s opposition. They could not allow that the press, instead of doing propaganda work, become independent and reflect society’s real problems.

Feitl Írisz

MÚZEUMÜGY A RÁKOSI-KORSZAKBAN

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának megszüntetése (1949–1952)

A magyar múzeumügynek sokáig nem volt meghatározó szerve, nem volt összefogója. A múzeumokat 1949-ig a korábban létrehozott intézmények irányították: a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa, Elnöki Hivatala és Gazdasági Hivatala, a költségvetésileg közvetetten a Belügyminisztériumhoz tartozó¹ vidéki múzeumokat pedig a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége és a Műemlékek Országos Bizottsága. Összesen 50 vidéki és fővárosi múzeum ügyeit intézték a Belügyminisztériumban, a városokban és megyékben.² 1946 és 1948 között működött a Köz-és Magángyűjteményekből elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztosa, 1945 és 1950 között a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosa.

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központját (MMOK) a fordulat évei hívták életre az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelettel. Mindössze három évig működhetett.

Ortutay Gyula a vallás-és közoktatásügyi miniszteri posztjáról való lemondása után került az MMOK élére, mellette Pogány Ö. Gábor volt a hivatal második embere. A hivatalvezető helyettes 35 éves bölcsészdoktor volt, aki 1945 óta dolgozott múzeumi területen mint a Szépművészeti Múzeum muzeológusa, majd a Fővárosi Képtár igazgatója.

¹ Költségvetésük a vármegyei, városi autonómiákba volt beágyazva.

² Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-I-19-c, 6. d. MMOK beszámoló az elvégzett munkáról. 1951. május 30.

Az MMOK 1949. december 15-én kezdte volna meg működését, megszervezése azonban csak az 1950. évi költségvetési előirányzat alapján, 1950 januárjában indult.

Kritika és önkritika

Alig indult meg a munka, 1951 tavaszán az MMOK-t és a nemzeti múzeumokat általános és mindenre kiterjedő vizsgálat alá vetették, amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) tudományos főosztályának megbízásából végzett ellenőrzés volt. Ennek során minden nagyobb múzeumnál találtak hiányosságokat. A Természettudományi Múzeumban kiállítások sem tartalmukban, sem kivitelezésükben nem ütötték meg a kívánt mértéket, a Történeti Múzeum kiállítási helyiségeit továbbra sem nyitotta meg, a Szépművészeti Múzeumban sok volt a feldolgozatlan anyag, a Néprajzi Múzeumban pedig „tudományos öncélúság” uralkodott. Az MMOK-ról kiderült, hogy nem támogatta, nem irányította a múzeumokat és nem adott nekik programot, csak „aktázott” és technikai feladatokat bonyolított le.³

Az MMOK szinte megalakulásától kezdve védekezésre kényszerült. Egy vezető kollégiumi ülésen, 1950. május 31-én Pogány Ö. Gábor napirend előtti felszólalásában arra utalt, hogy az intézménnyel kapcsolatban rosszindulatú intrikák és pletykák keringnek. Leszögezte, hogy az MMOK működésére szükség van, amit a szovjet példa is igazol,⁴ és a pletyka az ellenségtől ered. Az ülésen kimondták, hogy az MMOK a „szocialista múzeum megteremtését szolgálja és a proletariátus diktatúrájának műemlékvédő politikáját akarja megvalósítani.”⁵

A június 2-i vezető kollégiumi ülésen a napirendi pontok megtárgyalása után Ortutay az intézményben uralkodó hibákra hívta fel a figyelmet. Szerinte az MDP Központi Vezetőségének legutóbbi ülésén a Gerő és Révai beszédében elhangzottak az MMOK vezetésére is érvényesek, vagyis: meg kell szüntetni a terv-lazaságot és

³ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

⁴ A Szovjetunóban Pogány Ö. Gábor szerint a Minisztertanács mellett a Múzeumi Főigazgatóság irányította a múzeumügyeket.

⁵ MNL OL, XIX-I-19-b, 1. d. Vezető kollégiumi ülés (továbbiakban: Vez.koll.) 1950. május 31.

a munkafegyelem lazaságát. Hozzátette, hogy a felelősség egyéni jellegéből nem lehet engedni, mindenki a maga területén vizsgálja meg a vezetés felelősségének kérdését. Ortutay ezután kiemelte az intézmény két legsürgetőbb feladatát: el kell készíteni az intézmény 5 éves tervét,⁶ illetve az összes vidéki múzeumba ki kell szállni, és azokat közvetlenül ellenőrzés alá kell vonni.⁷ Az igazgató személyes naplóbejegyzésében is említést tett az MMOK-ban uralkodó állapotokról: „[...] ott is keserít a személyi intrikáknak a rossz káderpolitikának számtalan jelensége.”⁸

Az 1950. szeptember 11-i vezetőkollégiumi ülésen ismét „önkritikát” gyakorolt Ortutay Gyula, szerinte a dolgozók túlterheltségének oka a rossz munkaszervezés volt. Súlyos hiányosság, hogy az osztályértekezleteket nem tartották meg, a vezetőkollégiumi határozatokat pedig nem hajtották végre. A szervezetlenség felszámolására több megoldást javasolt: az osztályok közötti együttműködés szorosabbá tételét és az adminisztráció felgyorsítását. Pogány Ö. Gábor ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy az egyes osztályoktól – a köztük lévő együttműködés hiánya miatt – a múzeumok ellentmondó javaslatokat kapnak.⁹ A hibákra nemcsak a vezetőkollégium hívta fel a figyelmet, hanem az osztályértekezleten is szóba kerültek. Pogány Ö. Gábor a muzeológiai osztály értekezletén bírálta a dolgozókat, mert nem kapcsolódtak be elég intenzíven a párt- és a tömegszervezési munkába.¹⁰

1951 januárjában kritikai vizsgálatot tartottak, és értékelték az elmúlt évet. A beszámolók és a statisztikák cáfolták a vádakat, úgy tűnt az MMOK hiányosságai mellett jelentős eredményeket tudott felmutatni. Ortutay mindenekelőtt azt szögezte le, hogy az 1949. évi 13. törvényerejű rendelet forradalmi változást, fordulatot hozott a magyar múzeumügy terén. Az egyetemen megindult a muzeológusképzés, az Akadémia beszámolójában a társadalom- és történettudományokon belül az MMOK munkáját emelte ki a legpozitívabban (ásatási, régészeti, néprajzi gyűjtőmunka, műemlékvédelem,

⁶ Az MMOK 5 éves terve 1952-ben készült el.

⁷ MNL OL, XIX-I-19-b, 1. d. Vez.koll., 1950. június 2. A rendelettervezet a vidéki múzeumok szervezetéről és ügyviteléről csak 1951-ben született meg.

⁸ *Ortutay Gyula: Napló I. 1938–1954.* Bp. 2009. 377.

⁹ MNL OL, XIX-I-19-b, 1. d. Vez.koll., 1950. szeptember 11.

¹⁰ MNL OL, XIX-I-19-b, 1. d. Muzeológiai osztály értekezlete. 1950. szeptember 26.

kiállítások). A beszámolóban elhangzott, hogy a dolgozók viszonya a munkához folyamatosan javul; a nyilvántartási osztály egy év alatt 3676 ügyben járt el, ezek között 776 bejelentés érkezett, aminek 57%-át dolgozták fel. A képzőművészeti csoporthoz 2187 bejelentés érkezett, eddig 817 esetet vizsgáltak meg. A magángyűjtemények 4889, a közgyűjtemények 45 184 darabjáról 50 000 karton készült. A természettudományi csoporthoz 63 gyűjteményről érkezett jelentés, ebből 61-et vizsgáltak meg.¹¹

Az ideológiai fejlődésben is igyekeztek eredményt felmutatni a dolgozók, ami az egyhónapos bentlakásos szentendrei pártiskola és a tíznapos ideológiai tanfolyam elvégzését jelentette. Az MMOK szakmai képzéseket, fórumokat is lebonyolított, ilyen volt a két siófoki konferencia (a néprajzi és művészeti muzeológia kérdéseivel kapcsolatban) és a háromnapos pécsi vándorgyűlés. Megindult a kiállítások népszerűsítése is: a csepeli dolgozók körében múzeumbaráti kapcsolatot alakítottak ki, a pécsi üzemek dolgozói pedig szerették volna, ha megalakul az ipari fejlődés múzeuma. Megindult a szovjet muzeológiai tapasztalatok feldolgozása. A muzeológiai osztálynak sikerült elérnie, hogy az MMOK-ban a muzeológia különböző területei mint önálló módszertannal rendelkező tudományok legyenek jelen. Ortutay erőteljesen hangoztatta, hogy át kell venni azt a szovjet példát, miszerint minden múzeumnak legyen egy lelkes vezetője, és politikailag, szakmailag tájékozott fiatalok segítsék a munkáját.¹²

Az ülésen az eredmények közé sorolták a várásatást, a visegrádi és a budai várban folyó ásatás megindítását, a magángyűjtemények feldolgozásában rejlő tudományos értékek felderítését, a nyilvántartási osztály készülő szakbibliográfiáját, és a muzeológia tudományos gyűjtőterületeinek földrajzi és tematikai meghatározását. Ortutay szerint új múzeumokat teremtettek a semmiből, ezekből takarékos, egyszerű, de mégis szép és méltóságteljes intézményeket kell létrehozni. Az 1950. évi munka értékelése után Ortutay újra csak a szovjet példára hivatkozva említette meg, hogy az MMOK a jövőben a Minisztertanács alá tartozik, de ez természetesen a párt, az illetékes szervek és a VKM döntésétől függ.¹³

¹¹ MNL OL, XIX-I-19-b, 2. d. Vez.koll., 1951. január 12.

¹² MNL OL, XIX-I-19-b, 2. d. Vez.koll., 1951. január 12.

¹³ Ortutay korábban, 1950 májusában az MMOK országos jellegű budapesti székhelyű hatóságára hivatkozva kérte az I. jelzésű hivatali csoportba való besorolást. (MNL OL, XIX-I-19-c, 77/1950)

Ortutay 1951 elején pozitívan ítélte meg intézménye perspektíváját, és nem rejtette véka alá távlati céljait az MMOK önálló, minisztériumi szintre emeléséről sem. Úgy tűnt, sikerült a támadásokat visszaverni, az intézmény helyzetét stabilizálni.

Vizsgálatok a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában és a nemzeti múzeumokban

1951 tavaszán azonban a támadások újrakezdődtek. Először a VKM Tudományos Főosztályának Ellenőrzési Csoportja indított vizsgálatot, amely számos hiányosságra és hibára mutatott rá az MMOK-ban és a nemzeti múzeumokban egyaránt. Ezzel párhuzamosan az MMOK működését, a múzeum- és műemlékügy egész területét vizsgálta 1951 januárjától nyolc hónapon keresztül két tárcaközi bizottság a Közoktatásügyi Minisztérium ellenőrzési osztálya, az Állami Ellenőrzési Központ és a párt központja kiküldöttének közreműködésével. Redő Ferenc a Népművelési Minisztérium osztályvezetője jelentését a VKM vizsgálatára alapozva súlyos bírálatban részesítette az MMOK-t áprilisi jelentésében: az MMOK-nak nincs „világos és határozott elvi álláspontja a múzeumpolitikában”, „Ortutay és Pogány, valamint a munkatársak sem látják világosan a feladatokat. [...] Ortutay törekvése egy kis minisztérium felállítása”¹⁴ Az elmarasztaló vélemények ellenére ekkor még nem került napirendre az MMOK megszüntetése. Redő javaslatai az MMOK munkájának átalakítására irányultak. Kezdeményezte, hogy az MMOK elvi irányítását egy testület vegye át, és szorgalmazta, hogy az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya foglalkozzon az üggyel.¹⁵

Tolnai Gábor, a VKM tudományegyetemi főosztályának előadója és a VKM vizsgálatának irányítója összeállított egy másik, bővített tervezetet az MMOK munkájának javítására. Javaslati a propagandára, a múzeumok népszerűsítésére és a politikai jelleg erősítésére vonatkoztak: „Tudatosítani kell a múzeumok politikai nevelői jelentőségét a propaganda eszközeivel. [...] biztosítani kell a tömegek széles kapcsolatát a múzeumokkal, [...] segíteni kell a múzeumok közérthetősége érdekében a kiállítás,

¹⁴ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

¹⁵ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

tárlatvezetők képzését”. A „kiállítások politikai, ideológiai tartalmának erősítése” is szerepelt Tolnai tervei között: a készülő kiállítások forgatókönyvét egy bizottságnak kellene megvitatnia, a kész kiállításokat pedig nyilvános bírálat alá kell vetni. Tolnai Gábor javaslatai között szerepelt ugyan, hogy a Szépművészeti, Iparművészeti és a Néprajzi Múzeumot helyezték a Népművelési Minisztérium fennhatósága alá, valamint, hogy csökkentsék az MMOK személyzetének létszámát, de ezzel együtt sem célzott annak megszüntetésére.¹⁶

1951-ben az MMOK káderhelyzetéről készült jelentés. Az intézményben állítólag a régi „poshadt közhivatali szellem uralkodott”, a dolgozókat baráti kapcsolataik és a vezetőkhez való viszonyuk alapján értékelték és léptetették elő, az alacsonyabb képzettségűeket a tudományos dolgozók lenézték.¹⁷

A jelentés beszámol arról, hogy Ortutay Gyulától féltek munkatársai „hatalmaskodó magatartása” miatt, és „csak azok tudnak vele jól együtt dolgozni, akik kiszolgálják”, és „ha a fiatal kollegát nem tudja kiszolgálójává tenni, lejárhatja.” Pogány Ö. Gábor viselkedésében is hasonló vonásokat véltek felfedezni, bár enyhítő körülményként szolgált, hogy párttag volt, mivel azonban a pártszervezet munkáját nem támogatta, ez nem sokat segített. A munkafegyelem lazasága – a sok késés vagy a munkaidő alatti „eljárkálás” – nemcsak az MMOK-ra, hanem az összes múzeumra nézve jellemzőnek találta a jelentés.¹⁸

Az MMOK személyi összetétele politikailag kedvezőtlennek bizonyult, a munkatársak között ellenségesnek minősített elemeket találtak. A korábbi foglalkozás szerinti megoszlás azt mutatta, hogy kevés volt a munkásszármazású vagy korábban fizikai munkát végzett dolgozó. A vezetők közül a legtöbben nem feleltek meg a politikai vagy szakmai elvárásoknak, ezért a legsürgetőbb feladatként írták elő a vezetők kicserélését, az úgymond ellenséges elemek eltávolítását és a legrátermettebb végzős muzeológusok alkalmazását. A dolgozók szakmai és politikai felkészültségét a vizsgálat során nem tudták felmérni.¹⁹

¹⁶ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

¹⁷ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

¹⁸ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

¹⁹ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

Az MMOK hibái rávetültek a nemzeti múzeumokra is. Az Országos Magyar Történeti Múzeum (Magyar Nemzeti Múzeum) alig tartott kapcsolatot a Történettudományi Intézettel és a Magyar Történelmi Társulattal, amiért a felelősség részben – a segítségnyújtás hiánya miatt – az MMOK-ot terhelte. Az MMOK a háború során összekeveredett tárgyak rendezése helyett új nyilvántartási rendszer bevezetésére adott utasítást, amit a múzeum három osztálya nem hajtott végre. Hasonló gyengeségeket tárt fel a vizsgálat a többi országos múzeum esetében is.²⁰

A Tudományegyetemi Főosztály összegző vizsgálati jelentése szerint hiányzott az egész területet átfogó „politikai munka”, az országos múzeumok szociális összetétele általánosan rossz képet mutatott, a múzeumvezetők „politikailag fejletlenek” voltak. A politikai tartalom és a nevelő szerep a kiállításokban nem mutatkozott meg. A tömegpropaganda megszervezésére nem fordítottak elég gondot, a múzeumi területen dolgozók utánpótlása nem volt biztosítva.²¹

A Főosztály jelentésére és javaslataira az MMOK írásban reagált. Ebből elsősorban az derül ki, hogy Tolnai és akik a vizsgálatot végezték, nem ismerték eléggé a területet, megállapításaik tehát következtelenek és helytelenek. A legfontosabb problémát pedig fel sem vetették: tisztázni kellett volna, hogy mi a helyes viszony az MMOK és a három főhatóság, a VKM, a Népművelési Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia között, mi a pontos hatáskörük a múzeumügy területén.²²

A VKM Tudományos Osztályának Ellenőrzési Csoportja, majd a Közoktatásügyi Minisztérium Tudományegyetemi Főosztálya által felállított tárcaközi bizottság vizsgálata azonos mulasztásokra, hibákra hívta fel a figyelmet. A bizottság kérdésfeltevései a következők voltak: milyen munkát végez a múzeum (milyen a kapcsolata a tömegekkel, milyen munkájának ideológiai, politikai tartalma), milyen értékek vannak a múzeumban (milyen a biztonság, a felelősség), milyen a múzeum káderhelyzete és a pártszervezet munkája. A bizottság először az öt nagy pesti múzeumot vizsgálta meg, majd két-három vidéki múzeumot és legvégül az MMOK-t. A

²⁰ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

²¹ MNL OL, XIX-I-19-c, 1. tétel 6. d.

²² MNL OL, XIX-I-19-c, 6.d.

vizsgálatba szakértőket, minisztériumi előadókat és a múzeumi pártszervezet titkárát is bevonták.²³ Redő Ferenc a vizsgálatok során megállapította, hogy a múzeumpolitika gyengeségeinek oka az, hogy a régi jó szakmai káderek ideológiailag gyengék. Az MMOK-ban ráadásul sok olyan dolgozó van, aki szakmailag is gyenge. Sokak politikai magatartása gyanús, gyakran ellenséges.²⁴

A vizsgálati anyagot az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága nem tárgyalta²⁵ annak ellenére, hogy a tárcaközi bizottságban²⁶ a KV Agitációs és Propaganda Osztálya is képviseltette magát. A bírálathoz csak 1952 októberében került Rákosi Mátyás asztalára.²⁷ Az MMOK addig megtartotta szerepét a múzeumirányításban, de munkája és szervezete átalakításra kényszerült.

Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, mint „vízfej”: hibák és eredmények

A vádaskodás Ortutay intézménye ellen 1951 második felében, illetve 1952-ben sem csitult. 1952 novemberében a sok vizsgálat után az Agitációs és Propaganda Bizottság elé került egy javaslat a múzeum- és műemlékügy átszervezésére. A javaslat a következőképp értékelte az MMOK addigi, több mint kétéves tevékenységét. Még mindig burzsoá szellem uralkodott az egész múzeumi vezetésben, ennek köszönhetően ez a terület elmaradt az ország politikai, gazdasági és kulturális fejlettsége mögött. Az MMOK „nem teljesíti a népi demokrácia reá rótt kultúrpolitikai feladatokat”, sőt akadályozza ezt a tevékenységet. Mindezekon felül pedig a nemzeti kincsek őrzésének és kezelésének felügyeletét sem látta el megfelelően. (Nem telepítették ki például a „bentlakókat” múzeumokból.²⁸) A Szépművészeti Múzeumból eltűnt egy Munkácsy önarckép, az Iparművészeti múzeumból pedig római korból származó aranyérmeket loptak el.²⁹

²³ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

²⁴ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

²⁵ MNL OL, 276. f. 86/109. ő. e.

²⁶ A bizottság tagjai voltak többek közt: Orbán László, Nemes Dezső, Redő Ferenc, Ónody Miklós, Zalai Emil, Ács Erzsébet, Gárdos György

²⁷ MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

²⁸ A XIX. században kialakult gyakorlatnak megfelelően egyes muzeológusok, vagy a múzeum bizonyos alkalmazottai – egyfajta gondnoki funkciót is ellátva – a múzeum épületében laktak.

²⁹ MNL OL, M-KS-276. f. 54/220. ő. e.

Az MMOK létszámát mesterségesen megemelték, „apparátusa vízfejjé duzzadt”, 142 fő irányított 836 főt 1:6 arányban. Az országos múzeumok önállóságának felszámolása elkezdődött, működésüket megbénították, a profilozási folyamat megakadt. Mindez annak érdekében történt, hogy a központi intézményt minisztériumi rangra emeljék.³⁰

A jelentés kifogásolta az MMOK káderpolitikáját: „a múzeumi terület reakciós, kétes elemek valóságos gyülekezőhelye”. A munkáskádereket lejáratták, megfélemlítették és nem helyezték őket irányító funkcióba. A pártszervezeteket elszigetelték.³¹ Az ideológiai képzettség, a szovjet tudomány átvételének hiánya, és a nyílt elvi viták mellőzése miatt a tudományos munkát továbbra is öncélúság jellemezte. Az MMOK a múzeumi hálózat továbbfejlesztésében figyelmen kívül hagyta az ipari centrumokat (Ózd, Komló, Inota).³² Szervezetéből pedig hiányzott a propagandaszerv.

A felelősség nem csak az MMOK-t terhelte, hanem a Köznevelési és a Központi Intézmények Minisztériumát is. A Köznevelési Minisztérium elhanyagolta az irányítást és az ellenőrzést, és meg akart szabadulni a területtől. Mindkét minisztérium lebecsülte a múzeumok jelentőségét.³³ A valós vagy valótlan, de a párt számára megbocsájthatatlan hibák felsorolása után a jelentés javaslatot tett az MMOK megszüntetésére és egy új irányítási keret kialakítására.

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának hatékonyságát hátráltató tényezők

1951 januárjában, egy vezetőkollégiumi ülésen elhangzottak alapján lehet következtetni arra, hogy az intézménytől túl rövid idő alatt túl sokat vártak, az elvárások meghaladták a teljesítőképességet, ahogy az a Rákosi-korszakban gyakran előfordult. Az említett ülésen kiderült, hogy az MMOK tényleges munkáját 1950 tavaszán kezdhette meg, épülete a Bródy Sándor utca 16. szám alatt (Budapest, VIII.) csak a felújítások

³⁰ Mint a Minisztertanács mellett működő bizottságot.

³¹ MNL OL, 276. f. 86/109. ő. e.

³² MNL OL, 276. f. 86/109. ő. e.

³³ MNL OL, 276. f. 86/109. ő. e.

után, májustól állt rendelkezésre. Ráadásul kezdetben minden kis ügyel tanácsért fordultak a VKM illetékes ügyosztályához, magával a minisztériummal azonban bizalmatlan kapcsolatban álltak. A fővárosi és vidéki múzeumok és tanácsok közötti viszony ügyében, valamint a műkincsek és egyházi gyűjtemények megmentésében nem kaptak segítséget (például nem kaptak teherautót). A tervhiteleket és célhiteleket sem kapták meg 1950. május végéig, sőt az Országos Tervhivatal törölte a hitelek 80%-át, ami jelentős veszteség volt az MMOK számára. Ortutay beszámolója szerint a tudományos munkatársak túlterheltek voltak, munkafeltételeiket javítani kellett volna, a felderítő csoport lemaradását pedig az okozta, hogy mindössze 4 főből állt, köztük két gépíróból.³⁴ Az MMOK legnagyobb fogyatéka a szervezési osztály működésképtelensége volt. Papíron létezett ugyan, de valójában feladatainak lényegét sem tudta megfogalmazni. Hiányzott tehát az a szerv, amely biztosította volna a tervszerűséget, ellenőrizte és összehangolta volna a munkaterveket.³⁵

Állandó problémát okozott a létszám szűkössége. Az MMOK hatáskörébe tartozó ügyek egy részét megszervezése előtt öt szerv intézte,³⁶ a központ 1950. évi létszáma túlnyomórészt az említett szervek létszámkereteiből tevődött össze, az új állások száma pedig 20 volt. Ugyanakkor sok új feladatot kaptak, az 1951. évre azonban mindössze 5 új állás engedélyezését kérelmezték.³⁷ Ortutay a vádat, miszerint az MMOK dolgozói létszáma túl magas, az 1951. márciusi vezetőkkollégiumi ülésen a leghatározottabban cáfolta.³⁸

A takarékoság, a kiadások csökkentésének erőltetése, az amúgy is alacsony költségvetés lefaragása tovább nehezítette a helyzetet. 1950. október 16-án, egy korábbi ülésen hangzott el, hogy abban az évben a tudományos terv és a pénzügyi keret között nem volt összhang. 1949 őszén minden múzeum elkészítette munkatervét és ennek megfelelően a költségvetését is. Az elfogadott összegek csökkentek, ennek ellenére

³⁴ MNL OL, XIX-I-19-b, 2. d. Vezkoll., 1951. január 12.

³⁵ MNL OL, XIX-I-19-c, 6. d.

³⁶ Magyar Nemzeti Múzeum Elnöki Hivatala, Magyar Nemzeti Múzeum Gazdasági Hivatala, Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége, Műemlékek Országos Bizottsága, Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Bizottsága.

³⁷ MNL OL, XIX-I-19-c, 6. d.

³⁸ MNL OL, XIX-I-19-c, 6. d. Vezkoll., 1951. március 17.

a munkaterveket nem módosították, amelyeket így, az anyagi keretek hiányában természetesen nem lehetett megvalósítani.³⁹

Csipka László, a költségvetési osztály vezetője az 1950. október 30-i ülésen tett beszámolójában tudatta, hogy a fővárosi és vidéki múzeumok költségvetése az MMOK-hoz került (a dologi kiadásokat is megkapták), viszont a személyzeti létszámemelést nem engedélyezték.⁴⁰

1951-ben, a VKM által kiadott megtakarítási rendeletet – miszerint felül kellett vizsgálni a túlóra díjakat, a foglalkoztatott munkaerők kapacitásának kihasználtságát és a jutalmakat – az MMOK a tervek vizsgálata után végrehajtotta.⁴¹

Az 1951 tavaszán folytatott vizsgálatok után a népművelési munka fedezetére póthiteligénylésre került sor a Pénzügyminisztériumtól. A Köznevelési Minisztérium a propagandamunka javítására utasította az MMOK-ot, a múzeumok népszerűsítésére szánt összeget azonban még 1950-ben a Népművelési Minisztérium költségvetésének keretében irányozták elő, az MMOK-nak erre nem volt fedezete.⁴² A propagandamunka (amit a központ korábban is teljesített) megjavítására ekkor egy iránymutató feljegyzést is készítettek, amelyben Révai Józseftől és Farkas Mihálytól vett idézetek szerepeltek. Révai kongresszusi felszólalásából: „A klasszikus örökség kritikai elsajátítása nélkül hazafias nevelés nincs és nem is lehet”, majd Farkas Mihály szavai következtek: „Kell, hogy népszerű történelmi regények, elbeszélések, történelmi értekezések formájában íróink és történészeink felelevenítsék a magyar nép e nagyjainak dicső harcait, hogy az új nemzedék megtanulja mindebből hogy hogyan kell élnie, dolgoznia, harcolnia a magyar nép függetlenségéért!”.

A feladat tehát, visszaadni a dolgozó népnek a múltját, leleplezni a történelemhamisítások fondorlatait. Ennek érdekében meg kellett gyorsítani a múzeumok megnyitását, a kiállításokat „időszerűvé” kellett tenni, nevelési hatásköröket növelni. Több és jobb minőségű kiállítás kellett, vagyis: „A marxizmus-leninizmus tanításait

³⁹ MNL OL, XIX-I-19-b, 1. d. Vezkoll., 1950. okt. 16. Ortutay Gyula a hozzátette, hogy 1951-ben jobb helyzetben lesznek, mert körülbelül ismerik a teljes költségvetést.

⁴⁰ MNL OL, XIX-I-19-b, 1. d. Vezkoll., 1950. okt. 30.

⁴¹ MNL OL, XIX-I-19-a, 30. d.

⁴² MNL OL, XIX-I-19-a, 30. d. Ortutay levele Darvas József köznevelési miniszternek, 1951. július. 2.

határozottabban, szervezesebben kell érvényesítenünk a rendezőkönyvek készítésénél, a feliratok szövegezésénél.” (a színvonal rovására). Tehát az első és legfontosabb feladat az volt, hogy az MMOK népszerűsítő funkciói „politikussabbá” váljanak. A feljegyzés ugyanakkor leszögezte, hogy a közönségszervezés a hivatalos népművelési szervek dolga, nem pedig az MMOK-é.⁴³ A közművelődési funkciók ellátása az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendeletben sem szerepel, erre vonatkozóan az MMOK nem kapott jogosítványokat.

A vezetőség nemcsak a hátráltató tényezőket hangoztatta, hanem beismerte a szervezet belső hibáit is. Az 1951. szeptember 15-én tartott vezetőkollégiumi ülésen döntés született az MMOK belső szervezetének átalakításáról, az új szervezeti forma szeptember 17-én lépett életbe.⁴⁴ Az átalakítás kétségkívül a tavaszi vizsgálatok után kiszivárgott lesújtó kritika hatására történt.

Ezt megelőzően, ugyancsak 1951-ben, javasolták egy ellenőrzési csoport létrehozását, amivel egy időben a szervezési osztály megszűnt volna, feladatait részben a muzeológiai, részben a technikai osztály vette volna át. Így akarták megoldani az MMOK, az országos múzeumok, a Budapest Történeti Múzeum és a vidéki múzeumok felügyeletét.⁴⁵ Az ellenőrzési csoport (vagyis a belső ellenőrzés) 1951 őszén jött létre.⁴⁶

Fegyelmi ügyek és más szabálytalanságok

Különböző fegyelmi vizsgálatok, vétségek kezdettől fogva jelen voltak a múzeumi területen. 1950-ben 11, 1951-ben 20, 1952-ben (október 31-ig) 14 személy ellen indult eljárás, amelyeknek legsúlyosabb következménye letartóztatás volt. Az okok között szerepelhetett, hogy a dolgozó megsértette a szocialista munkaerkölcs szabályait, vagy egyéb komolyabb politikai „vétséget” követett el, de előfordult, hogy a munkatárs ellen azért indítottak eljárást, mert rendetlenül, piszkosan, fésületlenül, gyűrött ruhában járt

⁴³ MNL OL, XIX-I-19-b, 2. d. Pogány Ö. Gábor feljegyzése 1951. június.1.

⁴⁴ MNL OL, XIX-I-19-b, 2. d. Vezkoll., 1951. szept. 15.

⁴⁵ MNL OL, XIX-I-19-b, 2. d.

⁴⁶ MNL OL, XIX-I-19-c, 6. d.

be munkahelyére.⁴⁷ Amennyiben nem politikai okból indult a fegyelmi eljárás, akkor a leggyakoribb előidézője a laza munkavégzés, ellenszegülés, tiszteletlenég, a távollét igazolásának hiánya, kijárási – vagyis a laza munkafegyelem – volt. A megvádoltak köre vegyes képet mutatott, volt köztük teremőr és múzeumvezető is.

1951-ben a tárcaközi bizottság vizsgálata után, annak hatására még több dolgozó ellen indult fegyelmi eljárás, és 1952 őszéig többek elbocsátására került sor. Az ezzel kapcsolatos kimutatások, főleg politikai vétség esetén, részletes indoklást adtak (kémkedés, aranyrejtegetés, ellenséges beállítottság). Ezek közül a legkirívóbb az 1951 nyarán elhúzódó „Csipka-ügy” volt. Csipka Lászlót az 1951 májusában készült káderjelentésben járatták le: a költségvetési osztály 38 éves, jogász végzettségű vezetője 1939 és 1949 között dolgozott a VKM-ben, a Kisgazdapárt tagja volt, és ellenségnek minősítették: „simulékony, szervilis, magát leplezni akaró ellenség”, „minden pénzügyi manőverrel igyekszik Ortutayt kiszolgálni”.⁴⁸ A vele szemben a KM által indított fegyelmi vizsgálat közvetlen kiváltó oka a Gerő Ernőnek küldött 1953-as létszám-előirányzatához készített indoklása volt. Csipkát 1951. július 3-án feleségével és gyermekeivel együtt azonnali hatállyal kitiltották Budapest területéről, lakhelyéül a Borsod megyei Ináncs községet jelölték ki. Ortutay Gyula felemelte szavát ez ellen. Július 4-én az MMOK nevében kérte a határozat hatályon kívül helyezését, és egyben cáfolta is a vádak.⁴⁹

Az azonnali elbocsátás fő indokaként azt jelölték meg, hogy Csipka a tiszteletdíjak terhére éveken keresztül állandó főfoglalkozású minőségben alkalmazott személyeket. Ezt a vétséget tudatosan követte el, és veszélyeztette a „népgazdaság pénzügyi alapját”, ezáltal az ország terveinek sikerét.⁵⁰ Csipka László valóban alkalmazott szabálytalanul embereket, de ezt 1951 márciusától a költségvetési előirányzatokban feltárta és jelentette.⁵¹

⁴⁷ MNL OL, XIX-I-19-c, 6. d. F. P. W. K. ellen 1952 februárjában, aki a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán dolgozott, az a kifogás merült fel, hogy ideggyógyászati kezelés alatt állt.

⁴⁸ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

⁴⁹ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

⁵⁰ MNL OL, XIX-I-19-b, 5. d. Határozat

⁵¹ MNL OL, XIX-I-19-b, 7. d.

A fegyelmi ügyek másik csoportjába tartoztak a lopással kapcsolatos esetek. Csak 1952 elején több ilyen is történt. A Szépművészeti Múzeum egyik kiállításáról eltűnt az egyik szobor kezéből egy bronztör, a Történeti Múzeum Arcképcsarnokából ellopták IV. Pius pápa portréját, az Iparművészeti Múzeum kiállításáról eltűnt egy kerámia, Hajdúböszörményben pedig egy Kossuth kép és egy pisztoly. A pécsi természettudományi kiállításról zafírt, gyémántot, és rubintot loptak el. A tettes az összes esetben ismeretlen maradt.⁵²

A legnagyobb botrányt és felháborodást Munkácsy Mihály egyik önarcképének eltűnése okozta. A kép – Munkácsy Mihály deszkalapra festett 1881-ben készült szakállas önarcképe – 1950. december 28-án tűnt el a Szépművészeti Múzeumból. Az 1951. január 2-án felvett jegyzőkönyv szerint azon a bizonyos napon a hivatalsegének szolgálati vezetője vissza akarta helyezni a képet a képkeretezőtől érkezett javított keretébe. Azonban a képet a Ion csarnokban (ahová azt december elején tette) nem találta. Ezután értesítette Oltványi Imre főigazgatót, aki telefonon, később írásban is feljelentést tett. A helyzetet bonyolította, hogy a hónap folyamán a Ion csarnokban csőrepedést javító vízvezetékszerelők, új ablakkereteket készítő asztalosok, a kínai kiállítás világítását beszerelő villanyszerelők, és a Modern Képtár leszerelését végző két napszámos dolgozott – igaz teremőri felügyelet mellett. A nyomozás eredménytelenül zárult, de áprilisban az MMOK újabb feljelentést tett az ügyben, a múzeum egyik gyanúba keveredett dolgozója ellen. Terhelő bizonyíték hiányában a nyomozást végül 1951. június 21-én megszüntették.⁵³

A sok fegyelmi ügy és lopás az MMOK tekintélyét is csorbította, irányító munkájának hatékonyságát kérdőjelezte meg.

Ortutay Gyula Rákosi Mátyáshoz küldött feljegyzése

Ortutay 1952 októberében – a Népművelési Minisztérium megbízásából –készített feljegyzésében összegezte a múzeumügy átalakítása utáni fejlődést, és ezt közvetlenül

⁵² MNL OL, XIX-I-19-b, 7. d. 1952. évi fegyelmi ügyek. 1952. március 14.

⁵³ MNL OL, XIX-I-19-b, 4. d.

Rákosi Mátyáshoz is eljutatta. Ennek legfontosabb elemei a muzeológusképzés (beleértve a politikai és ideológiai oktatást is), a szakmai továbbképzés terén a restaurátor- és preparátorképzés elindítása, szakmai konferenciák lebonyolítása voltak.⁵⁴ A múzeumügyet érintő szovjet eredményeket szakkörökön, előadásokon ismertették.⁵⁵

Ortutay említést tett arról is, hogy ideológiailag és politikailag egyaránt „korszerű és harcos” kiállításokat rendeztek, ezáltal megvalósították a múzeumok népnevelő feladatát.⁵⁶ A másik fontos szakmai elem a nyilvántartás, vagyis a múzeumi anyag leltározása, tudományos leírócédulák készítése⁵⁷ és a tudományos fényképanyag kartonozása, illetve a múzeumi munka dokumentációjának nyilvántartása, a múzeumi adattár létrehozása volt.⁵⁸ Az MMOK összesen 32 471 db műtárgyat vett védelembe és helyezett el múzeumokban.⁵⁹

A műemlékvédelem terén látványos javulás következett be, 1950-ben jelent meg szakirodalmi adatok alapján a *Magyarország Műemlékei* című jegyzék, amelyben 7527 épület szerepel.⁶⁰

A háborús károk helyreállítása nagy erővel folyt.⁶¹ Megindultak az országos műemléktopográfia elkészítéséhez szükséges kutatások is. A műemlékvédelmi munkát nehezítette, hogy az MMOK nem állt kapcsolatban más hatóságokkal (például építési és építésrendőri szervekkel), illetve egyes minisztériumok (a műemlékek tulajdonosai) csak a saját szakmai érdeküket tartották szem előtt, nem pedig a műemlékvédelmet. Ortutay ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy a Szovjetunió – hasonló okok miatt,

⁵⁴ Rendszeresen megjelent a *Képzőművészeti és Iparművészeti Tudósító*, a *Szovjet Művészettörténet*, a *Szovjet Iparművészet*, a *Szovjet Régészet* és a *Szovjet Néprajz* című szakfolyóirat.

⁵⁵ MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

⁵⁶ MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

⁵⁷ A „leírócédula” vagy „leírókarton” a tulajdonos személyes adatai nélkül, csak a tárgy tulajdonságait, adatait tünteti fel, ezáltal a kutatónak is kiadható.

⁵⁸ Az szakszerű feldolgozást és nyilvántartást az MMOK nemcsak a meglévő múzeumi gyűjteményekben alkalmazta, hanem a magánkézben és az egyházak birtokában lévő anyagoknál is.

⁵⁹ A tételbe beletartoznak az egyházi épületek államosítása és az 1951-es kitelepítések során elkobzott tárgyak.

⁶⁰ MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

⁶¹ Ortutay megemlégtette a legkiemelkedőbbeket: Sopron belvárosa, Budapesten a királyi vár, Visegrádon Mátyás király alsó palotája, Pécsen a középkori dóm. Vizsolyban és Hidegségen falképsorozatokot tártak fel.

illetve mert a műemlékek a dolgozó nép tulajdonát képezik és pótolhatatlanok – külön központi, a minisztertanács alá tartozó főhatóság körébe utalta a műemlékügyet.⁶² A szovjet rendszerben azonban az Emlékmű Védelmi Igazgatóság a Kulturális Felvilágosító Intézmények Bizottságának alárendelve működött.⁶³

Ortutay feljegyzésének következő szakaszában – újra az ellene és az MMOK ellen később felhozott egyik legfőbb vádat – az MMOK önállósodását és közvetlen a Minisztertanács alá tartozás szükségességét hangoztatta.⁶⁴ Ortutay szerint az utóbbi évben folytatott vizsgálati eredmények is ezt mutatják, a vizsgálóbizottságok is erre tettek javaslatot a szovjet példa alapján. Szerinte a Népművelési és a Művészeti Bizottság csak az agitációs és propaganda kiállításokért felelős.⁶⁵ A Szovjetunióban járt küldöttség beszámolója szerint azonban a múzeum- és műemlékügy hasonlóan szerteágazó volt, mint Magyarországon, jelentésükben szó sincs a minisztertanácsról, és jelezték, a Múzeumi Igazgatóság a Népművelési Bizottság alá tartozott.⁶⁶ Eszerint Ortutay rosszul értesült, vagy szándékosan félre akarta vezetni a felettes szerveket.⁶⁷

Feljegyzésének másik súlyos „tévedése” volt a múzeumi propagandamunka és tömegnevelés szétválasztása a tudományos múzeumi tevékenységtől, a politika és az ideológia mellőzése a kiállításokból.⁶⁸

A múzeumi terület fejlesztése az 5 éves tervben is szerepelt. Ortutay javaslatai szerint a megvalósítandó feladatok a következők voltak: múzeumok létesítése az iparvidékeken (Sztálinváros, Kazincbarcika, Salgótarján, Ózd, Inota, Csepel, Újpest), falu-tévesz múzeumok hálózatának kiépítése, műemléki építmények gondozása. A második 5 éves terv keretén belül valósult volna meg az Országos Természettudományi Múzeum megépítése, valamint a Széchenyi Könyvtár kiköltöztetése a Nemzeti Múzeum épületéből.

⁶² MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

⁶³ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

⁶⁴ Ha az MMOK a Minisztertanács alá tartozna, és annak tekintélyére támaszkodhatna, akkor nem veszne el az egyes szaktárcák érdekei között. Ehhez kapcsolódóan Ortutay Gyula szerint a szakminisztériumokat is az MMOK felügyeletébe kell utalni.

⁶⁵ MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

⁶⁶ MNL OL, 276. f. 89/394. ő. e.

⁶⁷ Ortutay állította, hogy a Szovjetunióban a múzeum- és műemlékügy már 1918 óta egy főigazgatósághoz tartozott, amely a minisztertanács alá volt rendelve.

⁶⁸ MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

Befejezésül Ortutay újra visszatért az önállósulásra és a vizsgáló bizottság egyik javaslatára, miszerint az MMOK-ot szélesítsék ki, és váljon egyaránt a levéltár- és a könyvtárügy központjává.⁶⁹

Az átalakulás: az 1952. évi 25. törvényerejű rendelet

Ortutay Gyula feljegyzése és más megnyilvánulásai arról tanúskodtak, hogy nagyszabású tervei voltak az MMOK-kal, és bízott az MDP vezető testületeinek egyetértésében. Ugyanakkor tisztában volt mellőzésének tényével is. Naplójában a következőket írta 1951-ben:

„[...] a mi konferenciáink csöndesek, nincs sajtójuk: nem is szervezem, nem is kapnék sajtót. El vagyok én szépen temetve, úgy látszik, a pártvezetőség előtt végképp eláztattak, előttem ismeretlen hazug rágalomokkal, melyekre sohasem volt módomban válaszolnom, soha meg nem kérdeztek. [...] S minthogy a pártvezetőség elítélt, örök napraforgó-rendszer szerint el vagyok én szépen temetve.”⁷⁰

Ortutay politikai pozíciójának romlása nagyban hozzájárult az MMOK megszüntetéséhez. 1951 nyarán ki akarták telepíteni hűgát és családját.⁷¹ Egy évvel később 1952 nyarán egy másik csapás érte Ortutay Gyulát: hűgát komolyabb indok nélkül elbocsátották. (A Posta anyaghivatalának Múzeum krt. 31. szám alatti hivatalában teljesített szolgálatot). Csak a miniszterelnök, Dobi István és Katona Antal postaügyi miniszter közbenjárásának köszönhetően vették vissza állásába rövid időn belül.⁷² Az eset világosan megmutatta, hogy Ortutay családjával együtt nemkívánatossá vált.

Egy 1952. október 18-i ÁVH jelentésben is szerepel Ortutay Gyula neve. Gerő Ernő az ügrről levélben fejtette ki véleményét Rákosinak: „[...] az ÁVH jelentésben szerepel

⁶⁹ MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

⁷⁰ Ortutay Gy. i.m. 383.

⁷¹ MNL OL, 276. f. 65/381. ő. e. Ortutay Gyula Rákosi Mátyáshoz írt levele 1951. június 14.

⁷² MNL OL, XIX-I-19-c, 2. d. Ortutay levelezése Dobi Istvánnal és Katona Antallal 1952. június 16–26. között

Oltványi, Cserépfalvi, Ortutay és Varga István esete. Szerintem nem fér kétség hozzá, hogy mind a négy ellenség. Politikailag talán nem célszerű egyszerre letartóztatni valamennyit, de nyilvánvaló, hogy erre irányt kell venni [...]”.

Ortutay Gyula Rákosi Mátyáshoz írt feljegyzéséhez Ónody Miklós, az egykori bizottsági tag írt megjegyzést, amelyben az szerepelt, hogy Ortutay „hamis képet fest” a múzeumügyről. A múzeumok és az MMOK a „politikai életből kiszorult volt kiszagdapárti elemek ellenőrzése és irányítása alatt állnak”. Ez a vezetőség kétes elemeket juttatott vezető pozíciókba: nyugatos muzeológusokat, katonatiszteket, burzsoá és fasiszta elemeket. A múzeumok feletti ellenőrzést elhanyagolták, inkább a központi apparátust duzzasztották fel, a kiállításokban politikai hibákat követtek el.⁷³

Az MDP és az Agitációs- és Propaganda Bizottság ezt követően a múzeumirányítás átalakítása mellett döntött. A döntés ősszel született. Az 1952. július 3-i bizottsági ülésen ún. „Ajándék Múzeum” létesítésére tettek javaslatot, amelyet a Fővárosi Képtár épületében helyeztek volna el az MMOK felügyelete alatt.⁷⁴ Az intézmény megszüntetéséről ekkor még nem esett szó.⁷⁵

Később a Népművelési Minisztérium a Magyar Tudományos Akadémia és a Közoktatásügyi Minisztérium bevonásával,⁷⁶ a tárcaközi bizottság vizsgálatai és véleménye alapján kidolgozott egy javaslatot a múzeumügy átszervezésére. A javaslatban elsőként a területen történt fejlődést összegezték röviden, ebben a részben Ortutay adatai köszöntek vissza. Ezután általános érvényű megállapítást tettek, miszerint a múzeum- és műemlékügy helyzetét súlyos elmaradás jellemzi politikai és szakmai területen egyaránt, vagyis: „nem teljesíti a népi demokrácia reá rótt kultúrpolitikai feladatokat, [...] a nagyszerű nevelési lehetőségeknek a kihasználását, [...] a súlyos állapot elsősorban azért következett be, mert a MMOK mint felelős vezetőség rosszul látta el feladatát.”⁷⁷ Az Agitációs- és Propaganda Bizottság 1952.

⁷³ MNL OL, 276. f. 65/381. ő. e. Ortutay Gyula Rákosi Mátyáshoz írt levele 1951. június 14.

⁷⁴ A Pártnak küldött, illetve a Rákosi Mátyás 60. születésnapjára beérkezett, valamint a később beérkező ajándékokból múzeum létesítésére tett javaslatot Réti László. Ezek a „szemléltető agitáció” eszközét képezték volna.

⁷⁵ MNL OL, 276.f. 86/101. ő. e.

⁷⁶ MNL OL, M-KS-276. f. 65/337. ő. e.

⁷⁷ MNL OL, M-KS 276. f. 54/220. ő. e.

november 14-én tárgyalta az ügyet, és a javaslattal kapcsolatban csak kisebb – időpont, dátum – változtatásokat eszközöltek.⁷⁸ Eredetileg az MMOK-ot 1953. január 1-jéig fel kellett volna számolni, de a határidőt kitolták február 1-jéig. A javaslatban szerepelt az is, hogy a Budapesti Pártbizottság vizsgálja és erősítse meg a múzeumi pártszervezeteket, a Közoktatásügyi Minisztérium vizsgálja meg az egyetemi muzeológus-oktatást, és tegyen javaslatot az oktatás megjavítására, illetve a múzeumokban 1953-ig indítsák meg a szervezett tárlatvezetéseket.⁷⁹

A döntést követően az 1949. évi 13. törvényerejű rendelet módosítására volt szükség. A Révai József névvel fémjelzett előterjesztés⁸⁰ 1952. december 5-én került a Minisztertanács elé.⁸¹ Az előterjesztés indoklásában a következő szerepel:

„A Múzeumok és Műemlékek országos Központja feladatát megfelelően ellátni nem tudta, a felügyeleti jogkör megosztása a múzeum- és műemlékügy egészséges fejlődését nem biztosította; egyébként is a gyakorlat azt bizonyította, hogy a múzeum- és műemlékügy jellegénél fogva a népművelési /és nem a közoktatásügyi/ minisztérium feladatkörébe illik bele.”

Az Ortutay 1953. január 1-jei hatállyal életbe lépő felmentéséről szóló előterjesztést 1952. december 29-én tárgyalta a Minisztertanács,⁸² a határozat azonban csak 1953. január 9-én született meg.⁸³ Ortutayt már felmentése előtt 2 havi szabadságra küldték, hivatalosan 1952. december 31-ig vezette az MMOK-ot.⁸⁴ Ezalatt a Népművelési Minisztérium végrehajtotta az átszervezést.

Ortutay Gyula, Erdey-Grúz Tibor, Orbán László, Nemes Dezső és az MMOK párttitkára, Fülep Ferenc is hivatalos volt az Agitációs- és Propaganda Bizottság

⁷⁸ MNL OL, 276. f. 86/109. ő. e.

⁷⁹ MNL OL, 276. f. 86/109. ő. e.

⁸⁰ Az előterjesztést a Népművelési Minisztérium és a Közoktatásügyi Minisztérium dolgozta ki. Ehhez kapcsolódva ki kellett dolgozniuk a múzeumok megerősítésével és megtisztításával kapcsolatos káderjavaslatokat is.

⁸¹ MNL OL, XIX-A-83-a-463/14-1952

⁸² MNL OL, XIX-A-83-a-465/15-1952

⁸³ A Minisztertanács 0465/15/1953. sz. határozata Ortutay Gyula felmentéséről.

⁸⁴ MNL OL, XIX-I-19-c, 1. d.

ülésére, amelyen elfogadták a múzeumügy átszervezését.⁸⁵ Ortutay naplójában így emlékezett vissza:

„Révai örömmel, hogy ilyen gyors volt a tárgyalás, s egyben emberséges módon összefoglalta az elhangzottakat, a MMOK hibáit is futóan, teljesen elbagatellizálva említette, elismerte, hogy súlyos hiba volt a vizsgálat eredményeinek elhallgatása,⁸⁶ de humorizálva mutatott rá, hogy ez a vizsgálat annyira nyugtalanította a MMOK-ot, hogy egymás után rendezte a szebbnél-szebb kiállításokat. (Hol fordultunk el akkor a néptől? miért voltunk akkor csak szakemberek? stb., föl se érdemes tenni ezeket a kérdéseket.) Végül kimondta a határozatot az átszervezésre, amit formailag majd a Minisztertanács hirdet ki, s barátságos főbólintással elbúcsúzott tőlünk.”⁸⁷

Utolsó, az MMOK-kal kapcsolatos naplóbejegyzése 1952. december 21-i: „A MMOK-ban, ahogy hallom, bizonytalanság és rettegés, senki sem tud semmit, PÖG [Pogány Ö. Gábor] megnyit minden megnyithatót.”⁸⁸ A következő naplóbejegyzés 1953 márciusában kelt, Ortutay a múzeumügyről a továbbiakban nem tesz semmiféle említést.

Múzeumi Főosztály a Népművelési Minisztériumban

Az 1952. évi 25. számú törvényerejű rendeletet – a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet módosítása tárgyában – 1952. december 28-án hirdették ki, és 1953. február 1-jén lépett hatályba. A rendelet kimondta, hogy korábban a múzeumokra és műemlékekre vonatkozó, közoktatásügyi miniszter részére ruházott jogokat a népművelési miniszter veszi át. A Múzeumok és Műemlékek

⁸⁵ Révai József, Horváth Márton, Andics Erzsébet, Bíró Zoltán, Darvas József, Jánosi Ferenc, Nonn György, és Gimes Miklós voltak jelen az ülésen. 1952. november 14.

⁸⁶ Az 1951 tavaszán végzett vizsgálatok során Ortutayt állítása szerint semmiről nem kérdezték meg, a vizsgálati eredményeket titokban tartották. (Az igazság inkább az lehet, hogy nem látott minden egyes vizsgálati anyagot, hiszen az összegző jelentésre írtak egy észrevételt, azt biztosan olvasták.) Ortutay 1951 augusztusában kérte felmentését, majd ezt követően többször megismételte, de elutasították.

⁸⁷ Ortutay Gy. i.m. 394 – 395.

⁸⁸ Ortutay Gy. i.m. 397.

Országos Központja megszűnik, feladatainak ellátásáról a népművelési miniszter gondoskodik. Ezáltal az 1949. évi 13. tvr. 3 bekezdésének 2. és 28. paragrafusa, vagyis a múzeum- és műemlékügy külön hatóságának létrehozása és szerkezeti szabályozása hatályát veszítette.

A Népművelési Minisztériumban kialakított múzeumi főosztály szervezetének tervezete (Ónody Miklós 1952. novemberi javaslata szerint) a következő lett: a művészeti múzeumok osztályához tartozott a Fővárosi Képtár, a Szépművészeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum. A történeti múzeumok osztályához került a Történeti, a Néprajzi, a Színháztörténeti Múzeum és az emlékmúzeumok. Létrejött egy természettudományi múzeumi csoport és a vidéki múzeumok osztálya. A műemléki csoport felelőssége volt a műemlékek nyilvántartása és állagvédelme, a nyomozó-részleg és a Fővárosi Tanács emlékmű felügyelőségének irányítása és ellenőrzése. A Múzeumi Főosztály alá tartozott továbbá a személyügyi csoport, a terv-, pénzügyi és gazdasági csoport, valamint a propaganda és kiállítási csoport. Központi szervként kapcsolódott a főosztályhoz a fotólaboratórium és a rotaprint-csoport. A javaslat nemcsak a múzeumi főosztály szervezetére vonatkozott. Szerepelt benne egy tanácsadó testület, a Múzeumi Bizottság létrehozása, utasítás a múzeum- és műemlékügy fejlesztési tervének elkészítésére, a múzeumi pártszervezetek megerősítésére, az egyetemi muzeológus-képzés megjavítására, szervezett tárlatvezetések biztosítására és az értéktárgyak megfelelő őrzésére.⁸⁹ A múzeum- és műemlékügy átszervezésének határozatában a tervezet egy-két pontosítással valósult meg: a tudományos munka irányításáért a Népművelési Minisztériummal együttműködésben a Tudományos Akadémia felelt, a Fővárosi Képtárat a Szépművészeti Múzeumhoz csatolták, a Budapesti Történeti Múzeumot átadták a Budapest Városi Tanács hatáskörébe.⁹⁰

1953 elején a főosztály más beosztásban működött. A műemléki csoport megszűnt, helyette a műemléküggyel az Építészeti Tanács Titkárságának Műemléki csoportja foglalkozott, később pedig ezt a feladatot az Országos Építésügyi Hivatal műemléki csoportja vette át. Megmaradt a művészeti és a vidéki múzeumok osztálya, a

⁸⁹ MNL OL, 276. f. 86/109. ő. e.

⁹⁰ MNL OL, M-KS-276. f. 54/220. ő. e.

propaganda és személyzeti csoport, a történeti és természettudományi múzeumok osztályát összevonták. Létrejött a költségvetési osztály és az épület-fenntartó részleg. A főosztályon összesen 68 fő dolgozott.⁹¹

A múzeumi főosztály létrehozása a múzeumügy lefokozása volt. Tették ezt annak ellenére, hogy egész idő alatt azzal vádolták a VKM-et, majd a Közoktatásügyi Minisztériumot és a Népművelési Minisztériumot, hogy lebecsülték a múzeumok jelentőségét. Az új felállásban kevesebb emberrel majdnem ugyanannyi munkát kellett ellátni. Ez alól csak a műemlékügy volt kivétel. Az MMOK-ban 1952-ben 142 fő dolgozott – több mint kétszer annyi, mint a főosztályon – s még így is állandó létszámhiánnyal küszködtek. A sorozatos átszervezések is az osztály nem múló nehézségeire utaltak. A műemlékügyet felügyelő új szervek, az Építészeti Tanács, később az Országos Építésügyi Hivatal is közvetlenül a Minisztertanács alá tartozott, ezáltal elérte azt, ami Ortutay egyik leghőbb vágya volt, de elnöksége alatt nem tudott kicsikarni. A múzeumügy a korszakban és további története során sem emelkedett erre a szintre.

*

Az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet módosítása és kiegészítése végül csak 1954-ben született meg. Az 1954. évi 13. számú törvényerejű rendeletet május 12-én hirdették ki. Az új rendelkezés bevezette a „muzeális tárgy” fogalmát, mint kiemelkedő jelentőségű tárgyak megjelölését. A népművelési miniszter rendelkezhet a muzeális tárgyak közgyűjteményben való elhelyezését öt évre,⁹² amelynek letelte után a múzeum vagy megtartotta a tárgyat (ha a tulajdonos tartózkodási helye ismeretlen volt), vagy átadta azt a Bizományi Áruháznak értékesítésre (ha a tárgy muzeális értéke megszűnt!). A rendelet a továbbiakban meghatározza azokat az eseteket, amikor a tárgyat nem lehet közgyűjteményben elhelyezni. Minden átadás-átvételtől a jövőben és visszamenőleg 1954. augusztus 31-i határidőig szerződést kellett kötni. Azokat a tárgyakat, amelyek nem estek a muzeális tárgy kategóriába, el kellett szállítani a

⁹¹ MNL OL, XIX-I-3-i, 12. d.

⁹² Az őrzés legrövidebb ideje 5 év volt, de ezt több ízben meg lehetett hosszabbítani.

múzeumból, azokat a muzeális tárgyakat, amelyek tulajdonosa ismeretlen volt, vagy engedély nélkül távozott külföldre, államosították. Az állami tulajdonbavételt a népművelési miniszter csak indokolt esetben hatálytalaníthatta.⁹³

⁹³ Az 1954. évi 13. sz. törvényerejű rendelet a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. sz. törvényerejű rendelet kiegészítéséről és módosításáról

Írisz Feitl

MUSEUM MATTERS IN THE RAKOSI-ERA

The National Center of Museums and Art Relics has laid down the basics of modern museology and modern museums. It has started to implement the fundamentals into practice. Nevertheless the limits and deficiencies of the Statutory Rule No. 13 of 1949 Decree, it has made an improvement for the profession. They made a mistake when they made Gyula ORTUTAY, Minister of Religion and Education, member of the Independent Smallholders, Agrarian Workers and Civic Party to resign and they nominated him to be the head of the Center. Ortutay lived only for the science, which included ethnography, museums and art relics. He found the force the „Soviet style” on the organizational structure and interior procurement to be acceptable, but the politization of the museums and exhibitions at the expense of the science and the level of professionalism were far away from his sense of vocation. In his notes to Mátyás RÁKOSI he explains that the processes of the science focused exhibitions (excavations, collection, restoration) differ from the agitation and propaganda based exhibitions and they cannot be lump together. Gyula Ortutay’s ambitions have come to a such a pass that a proposal was made for the conference in 1952 that the National Center of Museums and Art Relics has to fall under the Cabinet Council (or Council of Ministers).

During the accusation of the Center the short existence wasn’t take into consideration and it was accused with charges that it wasn’t responsible. For example the appointment of the museum managers was not the right of the Center but the Ministry of Religion and Education, later the Ministry of Public Education. István BALASSA, Manager of the Museum of Ethnography has met the expectations mostly and he was appointed by the recommendation of the Center. He didn’t have the right to establish the number of his personnel and the highly sounded propaganda activities which should have supported by the Ministry of Popular Education through the local councils.

The achievements, activities and the self-sacrificing job of the employees in museology and art relics are supported by statistics. The National Center of Museums and Art Relics had excellent specialists. Many of them have worked in similar areas (later in the Museum Department). This is the main reason of the low numbers of employees with worker origins. The political purges were unrealistic. They were the symptoms of the hysterics enemy search of the 1950's which meant a burden to the Center. This has fit into the thing we called „political hysterics” (inspections, investigations, disciplinary cases) and „war hysterics” (production of air defence plans). From the reports we found damning expressions like „recidivism”, „gross negligence”, „enemy cells”, „cleaning”. The continuous inspections, investigations, disciplinary cases and several days long advanced political training pulled back the work.

Centralization has led the end of the Center. It had too many tasks and the museums couldn't accomplish their own objectives. Centralizations was also forced by the Center too. Museum Politics was a tool for the education of the people. In the eyes of the Communist leadership it was the tool for political education. In the eyes of the Center it was the tool for science education. The two objectives were the same: to establish the popular education as a function of the museums. The main task was to increase attendance by organized group visitings and guided tours. Science required to establish the methods of museology which wasn't achieved because of the lack of time and human resources.

In the beginning of 1953, The Ministry of Popular Education took over an existing, almost perfect system which needed minimal corrections but it couldn't achieve it's main objectives to make corrections and adjustments in scheduled time.

Megvédett disszertációk

Marchut Réka

A PEST MEGYEI NÉMETEK KITELEPÍTÉSE ÉS ANNAK ELŐZMÉNYEI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI¹

I. Témaválasztás

Választásunk a Pest megyei németekre esett. Döntő oka az, hogy a témánkat időben leginkább megközelítő, 1941. évi népszámlálás adatai szerint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében élt a hazai németek ötöde és a kitelepítés végrehajtását tekintve is a főváros környékének szimbolikus jelentősége volt. Amikor dolgozatunkban Pest megyéről beszélünk, akkor nem a korabeli vármegyére gondolunk, hanem közigazgatásilag a mostani határokra. Tesszük ezt azért, mert véleményünk szerint az egykori vármegye déli részén lévő német települések helyzetét sokkal inkább szórványjellegük határozta meg és nem a főváros közelsége. Az is indokolta választásunkat, hogy ezen nagyobb szórványtelepülések német lakosságának kitelepítése Eiler Ferencnek, Tóth Ágnesnek és T. Molnár Gizellának köszönhetően már feldolgozott. Másrészt viszont levéltári források és korabeli sajtócikkek igazolják, hogy a „pestkörnyéki sváb gyűrű” a felelősségre vonás idején bizonyos fokig külön entitásként jött szóba a politikai, társadalmi diskurzusokban. Tulajdonképpen ez a „sváb gyűrű” nem a főváros pesti, hanem a budai oldalát jelentette. Bizonyítja ezt az, hogy a budakörnyéki és a szentendrei járásokban élt az ország korabeli német anyanyelvű lakosságának a 12%-a, és egyben számszerűen a budakörnyéki járásban élt a legtöbb német anyanyelvű személy.²

¹ Marchut Réka doktori disszertációját 2013. február 20-án védte meg, a doktori cím odaítélésének dátuma: 2013. március 3.

² Budakörnyéki járás: 40 475 német anyanyelvű személy, Szentendrei járás: 12 674 német anyanyelvű személy – Lásd: Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. Bp, 1947.

Empirikus vizsgálatunk tárgyaül hat települést választottunk. Nem arra törekedtünk elsősorban, hogy minél több települést dolgozzunk fel, hanem sokkal inkább arra, hogy minél teljesebben tudjuk bemutatni az eseményeket. Ezért különböző szempontokból perdöntő községeket választottunk: így Budaörsöt, Csobánkát, Dunabogdányt, Nagykovácsit, Pilisszentivánt és Vecsést. Budaörs nemcsak a főváros környéki, hanem az egész országos kitelepítésnek is jelképe. Az első szerelvénny a kitelepítettekkel innen indult el, majd itt 1946 után 1947-ben is sort kerítettek egy újabb kitelepítési akcióra. Csobánkát abból a szempontból szerettük volna vizsgálni, hogy egy többnemzetiségű településen (német, szerb, szlovák, magyar, cigány) mennyire volt más a végrehajtás, mint másutt. Dunabogdány azért került be a mintába, mert a kitelepítésre csak 1947-ben került sor.

Az értekezés választ ad arra a lényeges kérdésre, hogy az elhúzódo bizonytalan helyzet mit jelentett a lakosság számára. Nagykovácsi nem maradhatott ki a kutatásból, hiszen itt a kitelepítés szinte a lakosság 100%-át jelentette, és a nagykovácsi plébánost, Greszl Ferencet a térségben egyedüli papként kitelepítették még a hívek előtt. A bányászfalu Pilisszentiván vizsgálatát éppen ellenkező szempont magyarázza: lakosságát mentesítették a kitelepítés alól. Vecsést azért vizsgáljuk, mert nem Buda, hanem Pest környékén fekszik, a német lakosság (szemben a többi településsel) kisebbségben volt. E hat település leképezi mind a Pest megyei, mind az országos kitelepítés tendenciáit. A hat település közül négyben 1946-ban történt meg a végrehajtás, közülük egy településen 1947-ben másodszor is, illetve egy újabb település jött még hozzá; egy községből azonban nem volt kitelepítés. Tehát a kitelepítés első nagy hulláma érintette a német lakosság többségét.

II. Szakirodalom

A magyar történettudomány eredményei jó alapot adnak a továbblépéshez. Mindenekelőtt három historiográfiai összefoglalót említünk. Kathrin Sitzler és Gerhard Seewann munkája, amely tágabb összefüggésekben vizsgálja a magyar és a német történettudomány eredményeit végig párhuzamba állítva a nemzetiségpolitika alakulásával, és így az egyes fogalmi kereteket is boncolgatja. Norbert Spannenberger

könyve szintén mindkét nemzeti történetírás eredményeit számba veszi. A harmadik lényeges kifejezetten historiográfiai tanulmány 2010-ben született Tóth Ágnes tollából. A szerző arról értekezik, milyen tematikai és módszertani fehér foltok vannak még a kitelepítés kutatásában.

A témával elsőként a német történettudomány kezdett el foglalkozni az 1950-es évek elején Konrad Adenauer kancellár megbízásából. Mivel elsősorban politikai szándék vezérelte a kötetek elkészítését, ezért a mű tendenciózus. A kutatást Theodor Schieder vezette és a magyarországi németekkel foglalkozó kötet 1956-ban jelent meg. A munka még így is a kitelepített németek egy részének a tiltakozását váltotta ki. Johann Weidlein ellendokumentációt állított össze, amelyben a források szintén tendenciózus válogatásával a magyar kormány és a magyar társadalom felelősségét emelte ki.

Magyarországon egészen az 1970-es évekig tabutémának számított nemcsak a kitelepítés, hanem a magyarországi németek (és nemzetiségek) története is. A Kádár-rendszer konszolidációja 1963-ra látványosan lezárult, a hidegháborús feszültségek ismét mérséklődtek, az NSZK tovább haladt az új keleti politikájának az útján, s szorosabbá váltak a magyar–német kapcsolatok. Nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte a nemzetiségi kutatások reneszánsza kezdődött. A történettudományra nehezedő direkt ideológiai elvárások gyengültek. Bellér Béla, Komanovics József és Tilkovszky Loránt kutatásai fektették le az alapot a Horthy-korszak nemzetiségpolitikájának realisabb megismeréséhez. Tilkovszky Loránt nagy haszonnal forgatható könyvei a Volksbundról és az SS-toborzásokról gazdag tényanyagot sorakoztatnak fel, és a magyarországi levéltári források mellett németországi levéltári forrásokat is felhasznált a szerző.

A magyarországi németek kitelepítésének kül- és belpolitikai hátterét elsőként Balogh Sándor tárta fel 1982-es munkájában, ám ugyancsak foglalkozott a kényszertelepítések kérdésével a Balogh Sándor és Izsák Lajos által írt kötet a koalíciós időszak pártjainak és pártprogramjainak ismertetése során. Korom Mihály az ideiglenes nemzeti kormány és a fegyverszüneti egyezmény vizsgálatával járult hozzá a telepítések nemzetközi dimenziójának vázolásához.

Aczél György 1983-ban elmondott – az MSZMP állásfoglalását tükröző – beszéde egyértelműen elutasította a kollektív bűnösség vádját. Szakmai szempontból pedig a mérföldkövet az 1987-es – német kollégák számára is fórumot nyújtó – történészkonferencia jelentette.

A témánk német szerzőit Norbert Spannenberger három csoportra osztotta: az események átélői (Paul Flach, Johann Weidlein), tudományos igényű szerzők (Kühl Joachim alias Hans Beyer, Friedrich-Spiegel Schmidt, Matthias Annabring), németországi német történészek (Günther Schödl, Gernot Seide, Gerhard Seewann, Johann Böhm). Mind tematikáját, mind módszertanát tekintve Gerhard Seewann munkássága emelkedik ki, hiszen az eseményeket tágabb összefüggésekben elemzi; a társadalomtörténeti, szociológiai szempontok végigkísérik munkáját. A német historiográfiából azonban még hiányzik a magyarországi németek kitelepítésének monografikus feldolgozása.

A magyarországi németek kitelepítésének első itthoni monografikus feldolgozása Fehér István munkájának köszönhető (1988). Kötetében erőteljesen érezhető az az 1980-as évektől kezdődő tendencia (az említett kedvező politikai klímában), amelynek során a kutatók figyelme a lokalitás felé fordul.

1990-ben újabb aspektussal bővült a téma feldolgozása. Erdmann Gyulának és Zielbauer Györgynek köszönhetően a Szovjetunióba való deportálás is helyet kapott a munkákban.

A politikatörténetet túllépve, de azt nem mellőzve született meg Tóth Ágnes munkája a telepítésekről 1993-ban. Elsőként ő vizsgálta a hazai németek kitelepítését az országon belül zajló telepítések viszonyrendszerében, rámutatva arra, hogy ezek a folyamatok mennyire egymás függvényei voltak.

A kitelepítés 50. évfordulójára mind a szakma, mind a kitelepítésben érintettek készültek. Ennek lett eredménye Tilkovszky Loránt több műve, Zielbauer György sajtóválogatása, Fehér István Baranya megyével foglalkozó könyve. Kiemelkedő eredménynek tekinthető a Gerhard Seewann és Dippold Péter által szerkesztett bibliográfiai kézikönyv, amely nemcsak a németekkel, hanem Délkelet-Európa összes

nemzeti kisebbségével is foglalkozik. Valamint 1999-ben jelent meg Gerhard Seewann és Norbert Spannenberger gondozásában a Basch-per iratanyaga, amely a témával foglalkozó kutatóknak nagy segítséget jelent.

2000 után újabb szemponttal bővült a kutatás: Kaltenecker Krisztinának és Rutsch Nórának köszönhetően a kitelepített németek társadalmi beilleszkedésének kérdése is előtérbe került. Közben a politikatörténet sem veszített jelentőségéből. Bellér Béla munkája nyomán az eddigi legteljesebbnek tekinthető képet kapunk a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület 1933–1938 közötti históriájáról. Hasznos Zinner Tibor 2004-ben megjelent műve a magyarországi németek kitelepítéséről, mert a nemzetközi aspektusokat szélesebb spektrumban mutatta be. Elsősorban szintén politikatörténeti Norbert Spannenberger *Volksbund*ról írt munkája, amely 2005-ben jelent meg magyarul. A témában használatos újabb módszertanról tanúskodik Tóth Ágnes *Hazatértek* c. könyve, amely az oral historyt is alkalmazza a visszatértek kapcsán.

Az utóbbi évek kutatásaiból (Eiler Ferenc, Gonda Gábor, Grósz András, Somlai Péter munkái) a korábbiaknál kiegyensúlyozottabb *Volksbund*-kép bontakozik ki. Ugyancsak az újabb, még folyamatban lévő vagy nemrég lezárt kutatások jelzik, hogy a magyarországi németek kitelepítését nem lehet csak 1945–1948 között vizsgálni. Sokkal nagyobb hangsúlyt kell kapjon az 1920–1944 közötti időszak. Ezt vallja jelen disszertáció szerzője is, ezért elengedhetetlenül fontosnak tartottuk az 1918–1944 közötti események feldolgozását is.

Az országos ívű munkák gazdagságához képest a helyi, tudományos igényű munkák száma igen csekély. Vizsgált településeink közül a témával foglalkozó valóban tudományos munka csupán három helyen született: Dunabogdányban, Vecsésen valamint – újonnan – Budaörsön. Dunabogdányból Bindorffer Györgyi kettős identitással foglalkozó munkáját és Liebhardt András OTDK dolgozatát emeljük ki. A vecsési németek deportálásának történetét, valamint kitelepítését Pável Rita dolgozta fel szakdolgozatában, illetve a deportálás története olvasható az *Ember az embertelenségben* című munkában is. A budaörsi eseményekről a *Jogfosztások Budaörsön (1944–1948)* című, kétnyelvű tanulmánykötet tájékoztat.

A helyi, tudományos igényű munkák másik csoportját azok a művek jelentik, amelyek nem kifejezetten az ottani németiséggel, hanem a község történetével foglalkoznak. Ide soroljuk Hauser József *Budaörs krónikáját*, Horváth Lajos *Csobánka története* című könyvét és a Lakatos Ernő által szerkesztett Vecsés történetét. E három kötet eltérő módon foglalkozik a magyarországi német mozgalommal és a kitelepítéssel. Hauser József munkájában mindkét téma jelen van, ám annak ellenére, hogy levéltári forrásokat is használt, elsősorban személyes visszaemlékezésekre alapozott. Horváth Lajos kötete vázlatosan, levéltári forrásokat felhasználva írt a ki- és betelepítésekről. A Lakatos Ernő szerkesztésében megjelent könyv a levéltárosra jellemző precizitással íródott, ám a vecsési németek 1945 utáni kálváriájának csupán fél oldal jutott, az azt megelőző német mozgalomnak azonban nagyobb teret szánt.

Forrásértéke okán két könyv érdemel említést. Az egyik Greszl Ferenc nagykovácsi plébános naplója és a község *Historia Domusának* vonatkozó részei, amelyek 2003-ban láttak kötet formájában napvilágot. A másik munka, amely nem forráskiadványként született, hanem Vecsés betelepítésének 150. évfordulójára: Bilkei Gorzó János 1938-ban írt munkája Vecsésről. Ebben monografikus részek és korabeli leíró részek kaptak helyet. Elsősorban a két világháború közötti társadalmi élet alakulásával kapcsolatban tudtuk a könyvet forrásként használni.

Az amatőr helytörténészek munkáinak közös jellemzője, hogy a visszaemlékezéseket a történeti rekonstrukció szintjén tárgyalják, tehát szakmailag szakszerűtlenek, viszont a helyi közösségben nagyon nagy jelentőséggel bírnak.

III. Módszertan és források

A magyarországi németek kitelepítésének politikatörténeti vonulatait a szakma már alaposan feldolgozta, ám társadalomtörténeti aspektusait tekintve bőven van még mit tenni. A témával foglalkozó több kollégával együtt valljuk, hogy a teljesebb képhez elengedhetetlenül szükséges a lokális viszonyok vizsgálata, és csak ezek után lehet egy új, társadalomtörténeti szempontokat is figyelembe vevő, országos dimenziójú monográfiát elkészíteni. Értekezésünk e munkát hivatott segíteni.

A makro- és mikrotörténelem egymástól nem elválasztható, a lokalitás,

regionalitás a globalitásnak a része, és a lokális folyamatok önmagukban nem, csak a globalitás részeként értelmezhetők. Ezért témánkat természetesen széles köztörténeti beágyazottsággal adjuk elő. Arra törekedtünk, hogy e három történetet egy egységbe foglaljuk. Nyilvánvalóan a hangsúlyok eltérőek: a köztörténetből már sok minden feltárt, míg a mikrotörténetből kevés – emiatt a köztörténetet tömören, a mikrotörténetet pedig saját kutatásaink alapján mutatjuk be. Ugyanakkor az értekezésben vannak olyan források is, amelyek révén a köztörténetről is saját hangon tudunk szólni.

Célunk a politikatörténet, társadalomtörténet és egyháztörténet együttes művelése. Az egyháztörténet és a magyarországi németek történetének összekapcsolása a már megjelent munkák ellenére még igen csak gyerekcipőben jár. Abból adódóan, hogy az általunk vizsgált települések német lakossága római katolikus vallású volt, és a hat település három egyházmegyéhez tartozott, az Esztergomi Prímási Levéltárban, a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban és a Váci Püspöki és Káptalani Levéltárban is kellett kutatnunk. Természetesen felhasználtuk az *Új Ember* című katolikus hetilap korabeli cikkeit is.

Forrásaink döntő többségét azonban a Pest Megyei Levéltár iratanyaga adja. Az 1918–1948 közötti vonatkozó iratanyagot különböző mélységekben tártuk fel, aszerint, hogy dolgozatunk témájához, a kitelepítéshez, időben távolabb vagy közelebb vagyunk. Így 1918–1940 között a főispáni, alispáni iratokat néztük át, 1940–1944 között az előbbieken kívül a járási főszolgabíró iratait (néhány esetben azonban, ahol tisztázandó kérdések merültek fel, a községi iratokat is megnéztük), 1945–1948 között pedig – szintén az előbbieken kívül – a községi iratokat, a helyi és megyei bizottságok iratait tártuk és dolgoztuk fel.

Emellett jelentős forrásokat használunk fel a Magyar Országos Levéltár iratanyagából (elsősorban a Miniszterelnökség, Belügyminisztérium, Külügyminisztérium, Földművelésügyi Minisztérium irataira támaszkodtunk), a Politikatörténeti Intézet iratai közül. Ezenkívül segítségünkre volt a Magyar Államvasutak Zrt. Irattára, a Budaörsi és Nagykovácsi Római Katolikus Egyházközség Irattára, a Budaörsi 1. számú Általános Iskola Irattára, valamint egyedülállóan értékes anyagokat őriz Fröhvirth

Mihály – a vecsési *Kulturverein* elnöke – magánlevéltára, amelybe betekintést nyerhettünk, és ezért őszinte köszönettel tartozunk.

A levéltári forrásokon kívül a korabeli sajtóra is támaszkodunk, mindenekelőtt az országos párt napilapokra, illetve a már említett *Új Emberre*. Ezeken kívül átnéztük a *Volksbund* napi- és hetilapjait, a *Deutsche Zeitung*-ot és a *Deutscher Volksbote*-t. Terjedelmi okok miatt azonban a már általunk publikált cikkeket csak nagyon korlátozottan és indokolt esetben használtuk újra.

Mindezek mellett gazdag publikált forrásanyag is rendelkezésünkre áll. A teljesség igénye nélkül: minisztertanácsi jegyzőkönyvek, pártközi értekezletek jegyzőkönyvei, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei, népszámlálási kiadványok.

IV. Szerkezet

Dolgozatunk felépítésében a kronológiai és tematikai rendezőelvet keverten használjuk. A főfejezetek természetesen kronológiailag követik egymást, az egyes nagy fejezeteken belüli alfejezetek viszont tematikusan rendezettek.

Az első fejezet a két világháború közötti időszakot öleli fel. Első alfejezete a társadalmi viszonyokról szól: a különböző demográfiai, foglalkozásstatisztikai adatok alapján próbálunk képet formálni a korabeli helyi társadalomról. A gazdasági statisztikák eligazítást nyújtanak a gazdasági potenciálról. Az egyesületekkel külön foglalkozunk, mint a civil önszerveződés formáival. Különféle demográfiai adatok alapján próbálunk az asszimiláció-disszimiláció kérdésköréhez közelebb kerülni. A fejezet második alfejezetében pedig bemutatjuk a német mozgalom alakulását, a politikai folyamatok formálódását. Vizsgáljuk, hogy a helyi német lakosoknak milyen volt a kapcsolata a saját nemzetiségi mozgalmukkal, ez az idők folyamán hogyan változott, a politika alakulásának milyen hatása volt a helyi társadalomra. Külön górcső alá vesszük az iskolakérdést mint a nemzeti azonosságtudat egyik bástyáját, ez a „német kérdés” tökéletes indikátoraként szerepelt.

A következő fejezetben a második világháború időszakát mutatjuk be. Ennek a nagy fejezetnek a felépítése tisztán kronologikus. A két nagy fejezet közötti cezúra esetünkben 1940. augusztus 31. A választóvonalat számunkra a második bécsi döntéssel

egy időben megkötött bécsi német népcsoportegyezmény jelenti. A történéseknek ekkor három alappillére volt: a népcsoportegyezmény, a népszámlálás és az SS-toborzások/sorozás, így a fejezet vezérfonalát ezek adják. Fejezetünk fő kérdése: mennyiben volt a *Volksbund* (Serédi Jusztinián hercegprímás szavaival élve) „societas necessaria” vagy „societas voluntaria”? Fejezetünk részét képezi az 1944. őszi–téli menekülés és evakuálás is, amivel a történettudomány még csak érintőlegesen foglalkozott.

A harmadik fejezet a *Felelősségre vonás* címet viseli, és tematikailag összetett, négy alfejezetből áll: malenkij robot, helyi közigazgatás alakulása, földreform és internálások. Ezzel a fejezettel az a célunk, hogy bemutassuk azokat a jogfosztó, jogkorlátozó intézkedéseket, amelyek előkészítői voltak a kitelepítésnek.

Természetesen a legterjedelmesebb fejezet a kitelepítésről szól. Tagolását a kitelepítés szakaszai határozzák meg: a potsdami határozat, a kitelepítési rendelet és annak fogadtatása, a kitelepítés első hulláma, ideiglenes megrekedése, majd a második hullám. Köztörténeti vonatkozásai alaposan feldolgozottak, ám úgy véljük, hogy a potsdami határozattal kapcsolatban felhasznált újabb források gazdagíthatják a szakmai eredményeket, és a Potsdam-legendaként ismert felfogást remélhetőleg meggyőzően cáfoltuk.

Ezen kívül dimenzióinkat a nemzetközi politika szélesebb spektrumára nyitva próbáljuk értelmezni és magyarázni a kitelepítés alakulását 1946 júniusától. Bár – mint említettük – lineáris feldolgozással, de a hasonlóságok és különbségek érzékeltetésével igyekszünk bemutatni az eseményeket.

A dolgozatunk fő gerincét jelentő fejezetet egy jóval rövidebb, de lényeges fejezet követi: a betelepítések. Ebben a részben is eseménytörténet és társadalmi aspektusok egyszerre jelennek meg. Azt vizsgáljuk, hogy mi alapján zajlottak a betelepítések, mik voltak a motivációk, és a telepítéspolitikai miértjárt a nemzetgazdaságra súlyos következményekkel.

Végül a téma tárgyalását egy újabb társadalomtörténeti fejezettel zárjuk. Célunk ezzel az, hogy lássuk, honnan indultunk, és hova jutottunk, és az eseményeket ebbe a keretbe ágyazva is tudjuk értelmezni.

Disszertációnk összegzésében pedig az eredményeinket összegezzük.

V. Eredmények

Az 1918–1948 közötti periódust egyben vizsgálva megállapítható: bár politikai és ideológiai szinten ok-okozati összefüggés volt az 1945 előtti és az azt követő események között, a végrehajtás szintjén azonban az egyes személyek, egyének politikai múltja, magyar államhoz való lojalitása vajmi keveset nyomott latban. A kitelepítéseket politikai, gazdasági és társadalmi érdekek mozgatták; a nagyhatalmi érdekek és a magyar érdekek e kérdésben találkoztak, és így lehetett az, hogy egy vesztes ország ez irányú kéréseit teljesítették. 1945 nyarán a nagyhatalmak még az egymással való megegyezésre törekedtek, és bár eltérő elképzeléseik voltak a kitelepítés mikéntjére vonatkozóan, a köztük akkor még meglévő egyensúlyt ezzel nem terhelték. 1946-tól kezdődően azonban már nyilvánvalóvá vált a Szovjetunió és a nyugati hatalmak szembefordulása, és ez megakasztotta a kitelepítést is.

A kitelepítés első nagy hulláma (1946. január–június) volt a kitelepítettek számát illetően a legintenzívebb (kb. 117 000 fő), és a legtöbb személyt épp vizsgált megyénkből telepítették ki (41 303 fő). Ennek egyrészt stratégiai jelentősége volt, másrészt pedig szimbolikus jelentése. Stratégiai azért, mert a főváros környékén elsősorban politikai szempontból potenciális veszélyforrást jelenthetett a német tömb azáltal, hogy tudvalevőleg a jobboldali pártokat erősíthették – természetesen kivételek ekkor is voltak: lásd Pilisszentivánt. A betelepített nincstelen magyar családok által a baloldali erők jelentős tömegbázisra tehetek szert. Nyilván kisebb horderejű, de nem elhanyagolható változást hozott a telepítés a települések felekezeti megoszlásában. Megszabadulhattak nagyszámú, vallását gyakorló katolikus hívőtől és így a már ekkor „reakciónak” mondott Mindszenty bíboros befolyásától ebben a térségben.

Szimbolikus jelentősége pedig abban nyilvánult meg, hogy az ország harmadik legnagyobb létszámú németiséggel rendelkező településen – Budaörsön – kezdték el a „fasiszta maradványok felszámolását.” A kormány legitimációs törekvéseinek ez egy fontos mérföldköve volt, és ezáltal a béketárgyalásokon kedvezőbb pozíciót is reméltek. A jogszabályok csak keretet adtak a végrehajtásnak, annak módját mindig maguk a végrehajtók alakították teljesen önkényesen a különféle pártérdekek mentén,

és így a ki- és betelepítések a pártok hatalmi pozícióinak erőfitogtatásai is voltak.

A kitelepítés megrekedésének és az amerikai zónába való telepítés végleges felfüggesztésének két lényeges oka volt: a nagyhatalmi politikában bekövetkező változások, amelyek a hidegháború irányába mutattak; valamint a felvevő zóna túlnépesedése és az ezzel kapcsolatos ellátási gondok és nehézségek. Meglátásunk szerint az előbbi volt a súlyosabb.

A kitelepítés második szakaszában a vagyon kérdése jóval inkább motiváló volt az éppen folyamatban lévő csehszlovák–magyar lakosságcsere miatt is, és a felelősségre vonás helyett a kommunista hatalomátvétel előkészítése is motiváló tényező volt. Nem volt véletlen, hogy 1947 augusztusában indult el az újabb kitelepítés. Az országgyűlési választások előtt akartak minél nagyobb számú némettől megszabadulni. Ezen állításunkat igazolja az is, hogy a második kitelepítési hullám legintenzívebb szakasza éppen augusztusban történt. A politikai szándék megnyilatkozott a mentesítési akciók során is, mindegyik párt a saját szavazóbázisát mentette. A pótkitelepítésre valóban nem volt jogszabályi háttér, mégis megtették. Külpolitikailag pedig döntő változás volt, hogy a szovjet zónába való kitelepítés már nem a potsdami határozat engedélyével történt, hanem egyedül a Szovjetunió állásfoglalásától függött.

A ki- és betelepítés teljesen átrajzolta az ország és azon belül az egyes települések társadalmi szerkezetét. A többség és kisebbség aránya, a vallási megoszlás, a foglalkozási szerkezet jelentős változásokon ment keresztül. Az új helyi társadalom és szokásrendszer azután majd hosszú évek nyomán alakult ki.

Részlet a disszertációból

IV.1. Potsdam – kényszer vagy lehetőség?

A potsdami határozat a kitelepítés történetének kulcsfontosságú kérdése. A felelősség kérdésében a szakma többé-kevésbé konszenzusra jutott, a széles közvéleményben ez mindmáig sem egyértelmű. A magyar történetírásban azonban eddig még nem hivatkozott források segítségével is szeretnénk álláspontunkat kifejteni.³

Ismeretes, hogy a németek kényszerszermigrációja térségünkben a háborús felelősségre vonás jegyében zajlott. A nagyhatalmak terveiben már a második világháború idejében szerepelt a kisebbségi kérdés ekképpen való megoldása, nyilván nem pontos részletekbe menően.⁴ 1943-ban a Kállay-kormány béketapogatózásainak alkalmával készült angol külügyminiszteri jelentésben Magyarország javára írták, hogy hazánk csapást mért a magyarországi német kisebbségre azáltal, hogy az SS-be önként jelentkezőket megfosztotta magyar állampolgárságától, így azok Németországhoz kerültek.⁵ A szudétánémetek és a sziléziai németek kitelepítése viszont már ekkor konkrétan is felmerült, és mind a szovjet, mind az angol fél támogatását élvezte. Ebben a kontextusban világosan látszik, hogy a háború utáni német kitelepítés független volt attól, hogy egy győztes vagy egy vesztes állam területéről történik. A fő szempont a bosszú volt és a jövőbeni problémák megelőzése. A világháború legnagyobb anyagi és emberi veszteségei a Szovjetuniót érték, és ugyancsak 1943-tól körvonalazódott, az 1944. októberi százalékegyezmény pedig konkretizálta, hogy ez a térség szovjet érdekszférába fog kerülni. Németország volt az ellenség, és a külföldi németiség éppen saját anyaszája népcsoport-politikájának lett az áldozata.

³ A következő alfejezet bővebb változata már megjelent: *Marchut Réka*: Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések. In: *Visszatekintés a 19–20. századra – Tanulmányok*. Főszerk.: Erdődy Gábor. Bp. 2011. 190–203.

⁴ Erről lásd: *Seewann, Gerhard*: Britische Quellen zum Vertreibungsprozeß vor und nach Potsdam. In: *Uő: Ungarndeutsche und Ethnopolitik. Ausgewählte Aufsätze*. Bp. 2000. 183–198.

⁵ A brit külügyminisztérium Közép-Európa osztálya vezetőjének feljegyzése a Magyarországgal szembeni brit politika alapelveiről (London, 1943. szeptember 22.) – Lásd: Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk.: Juhász Gyula. Bp. 1978. 245–248. és Sub clausula 1920–1947. Szerk.: Gecsényi Lajos – Máthé Gábor. Bp. 2008. 92.sz. irat 921–923.

Magyarországon hazai németiség megítélését döntően befolyásolt a függetlenségi–kuruc történetpolitikai gondolkodás. Ez a vonal a második világháborút követően még inkább megerősödött, ugyanis az ország veszteségei még Trianonnál is súlyosabbak voltak. Ehhez társult a hazánkat felszabadító-megszálló Szovjetunió bosszúszomja, amely a németeknek sem Magyarországon, sem másutt nem kegyelmezett. 1944 nyarán Bethlen István ekként látta a magyarországi németiség háború utáni sorsát: „a megszálló német csapatok, a Gestapo idővel tőlünk eltávoznak és eltűnnek, de a hazai németiség itt marad közöttünk és a történelem után, mint tövist fogjuk érezni testünkben”.⁶ 1944 őszén azonban, már a szovjet csapatok erőteljes előretörésével, a németiség háború utáni sorsa is körvonalazódni látszott: 1944. november 28-án a Kisgazdapárt pécsi politikai nagygyűlésén Nagy Ferenc elsőként vetette fel a németek kitelepítésének szükségét.⁷

A kérdés azonban csak 1945 tavaszán, a német csapatok országból való kiszorítása után került előtérbe. A pártok elsősorban a sajtóban követelték a német kérdés radikális megoldását, a kitelepítést. Az első sajtómegnyilvánulásokkal egy időben a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi osztálya már figyelmeztetett arra, hogy tiltsák meg az effajta sajtóközléseket, mert ezek külpolitikailag igen károsak lehetnek.

„Egy országban élő nemzetiség kitelepítésének kérdése sohasem lehet a szállásadó által egyedül megoldható kérdés. Az egyoldalú kitelepítést, vagy pláne népességcserét, aminek lehetősége magyar–német viszonylatban is fennáll, sőt az szükségszerű is, csak az érdekelt két állam konszenzusával, sőt a német kitelepítés kérdése jelenleg csak a győztes nagyhatalmak előzetes hozzájárulásával képzelhető el. Lehetséges, hogy a németeknek a Kárpát–Duna medencéjéből leendő eltávolítása a győztes nagyhatalmaknak is politikai programja. Jó lenne tehát, ha az ilyen magyar kezdeményezés előzetesen legalább is megtudná a nagyhatalmak vonatkozó szándékát és bevárná azok

⁶ Bethlen István emlékirata. 1944. Szerk.: Romsics Ignác. Bp. 1988. 147.

⁷ Ki kell telepíteni a hazai svábságot. Kis Újság 1945. április 18.. 3. Lásd Zielbauer György: A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948. Bp. 1996. 154.

kezdemenyezését, vagy legalább is ebben az igen nagy horderejű kérdésben magyar részről megkísérelnék a Duna-medencei érdekelt államokkal egyetértőleg közösen lépjenek fel hasonló kéréssel a nagyhatalmaknál.”⁸

A szakirodalom szerint a magyar kormány a május 14-i pártközi értekezlet után fordult a nagyhatalmakhoz a németek kitelepítésének kérésével, egy július 9-i brit jelentés szerint azonban Gyöngyösi János külügyminiszter már május 12-én érdeklődött Gascoigne-nál,⁹ hogy kormánya miként vélekedne 200 000 sváb kitelepítéséről. Ekkor a brit kormány még nem nyilatkozott. Ugyanezzel Gyöngyösi megkereste az Amerikai Egyesült Államok magyarországi képviselőjét, Arthur Schoenfeldet is, aki azt mondta Gyöngyösinek, hogy bár nem ismeri az amerikai kormány álláspontját, de az a tömeges kitelepítéshez biztosan nem járul hozzá, csak azok megbüntetéséhez, akik háborús bűnt követtek el.¹⁰ A magyarországi németek kitelepítésének ügye a május 14-i pártközi értekezleten került napirendre. Gyöngyösi kifejtette, hogy mindenképpen szükséges tudni azt, hogy a nagyhatalmak a németek felelősségének kérdését mint nemzetközi kérdést tekintik-e, vagy az egyes államok belügyének. Gyöngyösi a nagyhatalmak állásfoglalásától a magyar kormány felelősségének áthárítását remélte. A pártok képviselői egyetértettek abban, hogy a kitelepítésnél az egyéni felelősségre vonást kell alkalmazni, a németiséget viszont kollektíven akarták büntetni az ország különböző részeibe való széttelepítéssel.

Az értekezletet követően a *Szabad Szóban* Borsody István történész és publicista cikket írt *A sváb kitelepítés nemzetközi szempontjai* címmel, amelyben azt írta, hogy a németek kitelepítése belpolitikailag elhatározott dolog, már csak az a vita tárgya, hogy az a németek milyen kategóriájára vonatkozzon. „Feltétlenül tanácsos lenne – írta Borsody –, hogy a magyarországi svábság kitelepítését nem is mint kizárólag magyar, hanem mint általános nemzetközi ügyet kezeljék.”¹¹ Borsody a magyarországi

⁸ Magyar Országos Levéltár Nemzeti Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XIX-A-1-n 1.d. 530/1945. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai

⁹ Gascoigne, Sir Alvary Douglas Frederick (1893–1970): brit diplomata Budapesten 1945–1946-ban

¹⁰ Dokumente zur Deutschlandpolitik. II. sorozat 1. kötet/1-3. kötet. Die Konferenz von Potsdam. Bearb: Gisela Biewer. Frankfurt am Main 1992. 983–993.

¹¹ Borsody István: A sváb kitelepítés nemzetközi szempontjai. In: Szabad Szó, 1945. május 17. 1. – Borsody István az Új Látóhatárban cikket publikált *Potsdam és a magyarországi németek kitelepítése* címmel. E két

németek kitelepítésének kérdését reálisan látta, belehelyezte azon nemzetközi erőterbe – a kelet-közép-európai államok „német ügyének” globális rendezése a nagyhatalmi erőviszonyok, érdekszférák mentén –, amelybe ezt követően a potsdami konferencia során került.

Az értekezlet után Gyöngyösi János külügyminiszter szóban, majd írásban is felvetette a kitelepítés ügyét a Szövetséges Ellenőrző Bizottság előtt, és 200 000–300 000 német személy kitelepítését kérte Németország szovjet megszállási övezetébe.¹² Május 24-én Gascoigne azt jelentette, hogy a szovjet kívánsággal egyezően a magyar kormány az 540 000 svábból 340 000-et akar kitelepíteni olyan gyorsan, amint az lehetséges. A brit kormány ezzel kapcsolatban azt az álláspontját juttatta kifejezésre, hogy a németek kitelepítése Magyarországról kevésbé sürgető, mint Lengyelországból és Csehszlovákiából. Gascoigne június 14-én sürgönyben azt jelentette, hogy bár lettek volna a magyar kormányban olyanok, akik a teljes németiséget kitelepítették volna, mégis úgy áll a dolog, hogy csak a fasiszta németeket akarják kitelepíteni.¹³

Gyöngyösi az Egyesült Államok budapesti politikai missziójának vezetőjétől megkapta azt az emlékiratot, amelyet az amerikai kormány fogalmazott meg a Csehszlovákiából kitelepítendő németek kérdésében.¹⁴ Ebben az amerikaiak azt az álláspontot juttatták kifejezésre, hogy egy népcsoport áttelepítését csak nemzetközi egyezmények határozata alapján lehet végrehajtani, és helytelenítik a kollektív felelősségre vonás alapján történő kitelepítéseket. A magyar kormány az emlékiratra küldött válaszigyzékében állást foglalt a szlovákiai magyarok kollektív üldözése ellen, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy szigorúan meg kell büntetni a háborús bűnösöket.

Ezek után, július 9-én, Gyöngyösi tárgyalta Georgij Maximovics Puskin szovjet

írást egymással összevetvén elmondhatjuk, hogy Borsody nagyon következetes álláspontot képviselt e kérdésben (kollektív felelősségre vonás elutasítása, a kitelepítés elsősorban külpolitikai ügy, valamint a Szovjetunió meghatározó szerepe). A magyar történészek között elsőként írta le, hogy Magyarország a cseh Eduard Beneš közbenjárására került a németeket kitelepítendő országok közé; azt viszont tévesen látta, hogy tekintet nélkül a magyar kormány megkeresésére. – Borsody 1945-ös cikke kapcsán éles vita zajlott Koncz Lajos és Johann Till között a *Beszélő* 2002-es őszi számaiban.

¹² MNL OL, XIX-J-1-j Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai II/28. – Közli: Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp. 1982. 85.

¹³ Dokumente zur Deutschlandpolitik i.m. 983–993.

¹⁴ MNL OL, XIX-J-1-n Külügyminisztérium Gyöngyösi János irathagyatéka

követtel, aki azt mondta, hogy a németek kitelepítése nehéz feladat, mert Németország nehéz gazdasági és népességi helyzetben van. Gyöngyösit meglepte a visszakozó szovjet álláspont, mert – mint mondotta – az ellentétben állt azzal az addigi szovjet sugalmazással.¹⁵ Kertész István, a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának akkori vezetője 1953-ban írott emlékiratában¹⁶ is utalt egy erőteljes szovjet nyomásra 1945 első hónapjaiban (valószínűleg erre utalt a magyar kormány a britekkel folytatott megbeszéléseken – mint már fentebb említettük), de a potsdami konferenciát követő forrásokban nem hivatkoztak erre, holott ha lett volna kényszer, akkor az a magyar kormánynak bizonyosan hivatkozási alapja lett volna. A Kertész által említett szovjet nyomás minden bizonnyal a német származásúak deportálására utalt, a szovjet hatóságok ugyanis kifogásolták, hogy a magyar kormány akadályozta őket „munkájukban”. Ha kényszer, nyomás nem is, sugalmazás azonban valószínűsíthetően lehetett, mert számos más olyan forrásunk van, ami erre enged következtetni.¹⁷

A már említett július 9-i brit jelentésben az áll, hogy a szovjet kormány álláspontja szerint lehetőleg minél szélesebb körű kitelepítést kell végrehajtani. Harrison Geoffrey Wedgwood, a brit külügyminisztérium német osztályának munkatársa pedig azt írta egyik feljegyzésében, hogy a Szovjetunió történelmi küldetést lát a németek kitelepítésében. Az angolszász álláspont – írta Harrison – teljesen eltér ettől:

„azonban be kell látnunk, hogy nem vagyunk abban a helyzetben, hogy ezt megakadályozhassuk. A legtöbb, amit tehetünk az az, hogy megpróbáljuk biztosítani, hogy az [áttelepítés – M.R.] szervezett és humánus módon történjen, amint az lehetséges, és úgy, hogy a németországi megszálló hatóságoknak ne jelentsen elviselhetetlen megterhelést”.¹⁸

Harrison álláspontját támasztják alá többek között Veiter, Theodor, és Zayas,

¹⁵ MNL OL, XIX-J-1-j SZU Tük. 1945 – IV-100.2 – Közli: Baráth Magdolna – Cseh Gergő Bendegúz: A SZEB és Magyarország 1945 nyarán. Társadalmi Szemle 51. (1996: 5. sz.) 86., valamint Dálnoki Miklós kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23 – 1945. november 15. B. kötet, Bp. 1997. 58–74.

¹⁶ Kertész István: Die Vertreibung der deutschen aus Ungarn. Eine Studie zur Nachkriegsdiplomatie. Südost-Stimmen 3. (1953: 5.sz.) 8.

¹⁷ 1945. július 9-i brit jelentés – In: Dokumente zur Deutschlandpolitik i.m. 983–993.

¹⁸ I.m. 1003–1004. Az idézet a Szerző fordítása német nyelvből.

Alfred-Maurice történészek is. Veiter szerint a Szovjetuniónak érdeke volt a németek kitelepítése, hogy az általa megszállt területeken egy cordon sanitaire-t hozzon létre.¹⁹ Zayas is ezt erősíti meg munkáiban.²⁰

A nagyhatalmak állásfoglalásai egyértelművé tették: a németek kitelepítéséről csakis ők dönthetnek. Aztán Potsdamban valóban együtt tárgyalták a csehszlovákiai, lengyelországi és magyarországi németek kérdését. A németek kitelepítését a kilencedik ülésen vetette fel Winston Churchill. A csehszlovákiai, a lengyelországi és a magyarországi németek ügye természetesen eltérő hangsúlyt kapott. A tárgyalások súlypontját Csehszlovákia és Lengyelország jelentette, Magyarországot csak úgymond a végén hozzávették a másik két államhoz, „ahol az ügy nyilvánvalóan kevésbé sürgető”.²¹

A konferencia jegyzőkönyve szerint a magyarországi németek kitelepítését egyértelműen a magyar kormány kérésére tárgyalták. Németországban a Csehszlovákiából és Lengyelországból jövő menekültek, kitelepítettek már addig is nehéz helyzetet teremtettek, főként ellátási gondok miatt, tehát az angolszászok nem voltak érdekeltek abban, hogy Magyarországot is kitelepítésre kényszerítsék. Churchill az említett kilencedik ülésen mondta, hogy „most az a helyzet, hogy a lengyeleknek van élelmiszerük és tüzelőanyaguk, nekünk pedig csak népességünk van, s ennek a népességnek az ellátása súlyos terheket ró ránk”.²²

A szovjet delegáció jegyzőkönyve szerint Sir Alexander Cadogan, brit külügyi államtitkár ekként nyilatkozott a magyarországi németek ügyében: „Van még egy csekély jelentőségű kérdés: bizonyos számú német áttelepítésének kérdése Magyarországról. Megértem, hogy a magyar kormány a náluk élő németek bizonyos

¹⁹ Veiter, Theodor: Potsdamer Abkommen und Vertreibung. In: Das Potsdamer Abkommen und die Deutschlandfrage. II. Teil: Berliner Deklaration und Sonderfragen. Szerk.: Meissner, Boris – Veiter, Theodor. Bécs 1987. 55–76.

²⁰ Zayas, Alfred-Maurice de: Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. 2. kiadás, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz 1987., valamint Zayas, Alfred-Maurice de: Nemesis at Potsdam. The Expulsion of the Germans from the East. 3. kiadás, London 1989.

²¹ Dokumente zur Deutschlandpolitik... i.m. 979–982.

²² Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Szerk.: Szanakojev, S. P. – Cibulevskij, B. L. Ford.: Zalai Ervin. Bp. 1969. 324.

részét át kívánja telepíteni Németországba.”²³ Brit részről tehát elismerték a magyar kérés jogosságát, de maguk nem erőltették.

Július 28-án immár az amerikai küldöttség vetette fel a csehszlovákiai németek kitelepítésének ügyét. Az angol küldöttség jelezte, hogy nemcsak a csehszlovákiai németek áttelepítéséről van szó, hanem a nyugat-lengyelországi és a magyarországi németek áttelepítéséről is. A szovjet küldöttség azt javasolta: adják át a kérdést előkészítésre egy bizottságnak, s a három miniszter majd ez alapján tárgyaljon. Ennek a javaslatnak megfelelően bizottság alakult, amelyben az USA-t George F. Kennan diplomata, Nagy-Britanniát Harrison, Szovjetuniót pedig Arkadij Szoboljev és Vladimir Szemjonov képviselte.

Július 31-én Clement Attlee miniszterelnökkel és Ernest Bevin külügyminiszterrel tartották a 3. stábkonferenciát. Ennek 6. napirendi pontja volt a kitelepítés. Megegyezték, hogy a délutáni külügyminiszteri ülésen megpróbálják a szovjetekkel elfogadtatni az angol javaslatot. A dokumentum németek kitelepítéséről szóló részét tehát az angolszászok szövegezték, és azt akarták elfogadtatni a szovjetekkel. A szovjetek először visszakoztak az angol javaslattól, az ugyanis kitelepítési moratóriumot rendelt volna el mindaddig, amíg a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács a helyzetet megvizsgálja. Vjacseszlav Mihajlovics Molotov szovjet külügyminiszter arra hívta fel a figyelmet, hogy a dokumentumot az érintett kormányok könnyen félreérthetik, ezért ezt a kérdést nem lehet az érintett kormányok nélkül eldönteni. Sztálin ugyancsak fenntartását fogalmazta meg a javaslattal szemben, mert szerinte az nem betartható. Az angolszászok viszont ragaszkodtak ahhoz, hogy a kitelepítéseket mindaddig le kell állítani, amíg az Ellenőrző Tanács azt meg nem tárgyalja.²⁴ A javaslatot hosszas vita után ugyanezen nap elfogadták. Harrison másnap így írt a *Foreign Office*-nak a tárgyalásról: „A tárgyalások nem voltak egyszerűek – a tárgyalások az oroszokkal soha nem egyszerűek”.²⁵ Beszámolt továbbá arról, hogy Szoboljev a németek kiutasítását Csehszlovákiából és Lengyelországból történelmi missziónak nevezte, amit a

²³ Dokumente zur Deutschlandpolitik i.m. 1729.

²⁴ I.m. 1948–1992.

²⁵ Public Record Office London FO 371/46811 – Közli: Zayas A.M.: Anmerkungen 126–127.

Szovjetunió semmi esetre sem akar megakadályozni. Cavendish Cannon és Harrison ezt visszautasították, és elmondták, hogy mivel nem tudják megakadályozni a tömeges kitelepítéseket (német terminológia szerint: „wilde Vertreibung”), ezért gondoskodni szeretnének a szervezett és emberséges végrehajtásról.

A potsdami határozatok XIII. cikkelyének bevezető mondata ekképpen szól:

„A három kormány, miután megvizsgálta a kérdés minden oldalát, **elismeri**, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt **német lakosságot vagy annak egy részét át kell telepíteni** Németországba” [kiemelés tőlem – M.R.]. Érdekes a mondatot szövegszerűen is elemezni, ehhez nézzük meg az angol, német, francia és orosz szöveget is.

„The Three Governments [of the Soviet Union, the United States and Great Britain], having considered the question in all its aspects, **recognize** that the **transfer** to Germany of **German populations, or elements thereof**, remaining in Poland, Czechoslovakia and Hungary, **will have to be undertaken.**” [kiemelés tőlem – M.R.]

„Die drei Regierungen haben die Frage unter allen Gesichtspunkten beraten und **erkennen an**, daß die **Überführung der deutschen Bevölkerung oder Bestandteile derselben**, die in Polen, Tschechoslowakei und Ungarn zurückgeblieben sind, nach Deutschland **durchgeführt werden muß.**” [kiemelés tőlem – M.R.]

„Les trois Gouvernements, après avoir examiné la question sous tous ses aspects, **reconnaissent** qu’il y **aura lieu de** procéder au **transfert** en Allemagne **des populations allemandes restant** en Pologne, en Tchécoslovaquie et en Hongrie.”²⁶ [kiemelés tőlem – M.R.]

²⁶ A francia szöveg értelmezéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom Kovács Nórának.

„Три Правительства, рассмотрев вопрос во всех аспектах, **признают**, что **должно быть предпринято перемещение** в Германию немецкого населения или части его, оставшегося в Польше, Чехословакии и Венгрии.”²⁷

[kiemelés tőlem – M.R.]

Azért fontos, hogy lássuk mind a négy szöveget, mert azokból érzékelhető a határozatnak a kényszerű vagy megengedő volta. A magyar nyelv „kell” szava alkalmazandó mind a külső, mind a belső kényszerre. Németben a külső kényszerre, a parancsra, utasításra a „sollen” segédigét használják, míg a belső szükségszerűsége a „müssen”-t, ami ebben a német mondatban is szerepel. Az angol nyelvtani formulával tudja ezt a két jelentéstartalmat megkülönböztetni egymástól. Amennyiben a „to be” után sima főnévi igenév áll, akkor kötelezettségről van szó, amennyiben viszont – és itt ezt láthatjuk – a „to be” után szenvedő főnévi igenév áll, akkor lehetőségről van szó. A francia szövegben az „aura lieu de” ige azt jelenti, hogy szükségszerű. Az orosz szövegben a „должно быть предпринято перемещение” azt jelenti, hogy „áttelepítést kell fogantatosítani”, a „должно” kényszert jelent. Az eredeti angol szöveg hivatalos orosz fordítása tehát eltér a többi szövegtől, ezzel is kifejezve, hogy természetesen Potsdamban is eltérő érdekek ütköztek.

Ugyancsak óvatosságra int az „elimeri, recognize, anerkennen, reconnaitent, признают” szó. Tehát ha valaminek a szükségét elismerjük, az még nem jelent kötelezettséget. Erre a korabeli magyar jogászok is felhívták a figyelmet, csak már későn, 1946 februárjában, amikor Ries István igazságügyi miniszter jogi szakvéleményt kért az állampolgárság rendezése kérdésében a kötendő békeszerződésben: „A berlini jegyzőkönyv XIII. fejezetének angolul is idézett részében előforduló »elimeri« (recognize) fordulat használata mindenesetre óvatosságra int.”²⁸

Ezt a mondatot egy másik szempontból is meg kell vizsgálni, történetesen abból, hogy kötelez-e kollektív büntetésre vagy sem. Mindegyik szövegből egyértelmű, hogy a kollektív elbírálást nem írja elő ugyan, de lehetőséget ad mind az egyéni, mind a

²⁷ Az orosz szöveg értelmezéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom Siklósne Kosztricz Annának.

²⁸ MNL OL, XIX-A-1-n 6.d. 2777/1946. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai

kollektív elbírálásra. Ez a határozat nyilván azért született meg ebben a formában, mert a nagyhatalmak között sem volt egyetértés a kérdésben, a szovjet és az angolszász álláspont között nagy volt a feszültség – amint azt már fentebb jeleztük.

Továbbá érdemes megfigyelni azt is, hogy az egyes szövegek milyen fogalmat használnak a kitelepítésre. A magyar szövegekben kitelepítés, áttelepítés szerepel, az angol és francia *transfer* magyar megfelelője az elszállítás, a német *Überführung* átszállítást jelent, az orosz szövegben is átszállításról van szó. Csehszlovák szövegben az *odsun* használatos, ami ugyancsak elszállításat jelent. A többi nyelvben a szóhasználat tehát nálunknál sokkal semlegesebb jelentéstartalmú. Ennek vélhetően az lehet az oka, hogy nálunk már jóval a potsdami határozat előtt is a németek kitelepítését szorgalmazták, tehát a határozat hivatalos fordításában is ezt volt célszerű használni, már csak azért is, hogy a közvélemény számára világos legyen, hogy miről szól az egyezmény. Egy más szóhasználat zavart kelthetett volna.

A háromhatalmi egyezmény percepciójában a kényszer vagy lehetőség értelmezése kétrétű volt Magyarországon. Az egyik kérdés az volt, hogy a kitelepítés a potsdami határozatok végrehajtása-e, vagy a magyar kormány kérésének nagyhatalmi engedélyezéssel végbemenő akciója? A másik kérdés pedig, hogy kényszerít-e a határozat a kollektív megítélésre? Mindkét kérdésre adott válasz döntő fontosságú volt mind belpolitikailag, mind külpolitikailag. A határozat interpretációja szempontjából az 1945–1948 közötti időszakot három periódusra oszthatjuk:

1. 1945. augusztus–1945. december (Potsdam – kitelepítési rendelet) – dilemmák időszaka, az álláspontok ütköznek;
2. 1946. január–1946. augusztus (kitelepítés végrehajtásának megindulása – 1946. augusztus 22. amerikai–magyar megállapodás) – nagyhatalmi figyelmeztetés időszaka;
3. 1946. szeptember–1948. június – Potsdam, mint hivatkozási alap a kitelepítés folytatására.

Az egyezmény kényszerítő vagy megengedő jellegének értelmezése csupán Magyarországnak okozott problémát. Csehszlovákiában és Lengyelországban ez nem

képezte diskurzus tárgyát, ugyanis mindkét országban a németek kitelepítése már jóval a potsdami konferencia előtt megkezdődött, amint ezt már említettük. Mindkét ország a nyertes államok szerepében ítélkezhetett, míg Magyarország mint vesztes állam, amely fegyverszüneti státuszban volt, csak a nagyhatalmak beleegyezésével cselekedhetett. Lényeges kitétele volt az egyezménynek, hogy míg Csehszlovákiában és Lengyelországban az illető kormányokra bízta a kitelepítést, addig Magyarországon a SZEB-re. A SZEB-et az 1945. január 20-án kötött fegyverszüneti egyezmény hívta életre, és a kétpólusú világrend kialakításának szellemében biztosította a szovjet hegemoniát azáltal, hogy elnöke csak szovjet lehetett, így fontos politikai kérdésekben az ő szavuk volt a döntő. Ezért alakulhatott ki az a helyzet, hogy a potsdami felhatalmazás után a SZEB nem a külügyminiszterrel tárgyalta – holott a kérdés nemzetközi jellege miatt ő lett volna illetékes –, hanem a belügyminiszterrel, Erdei Ferencel.

A prágai rádió a potsdami közleményekkel kapcsolatban megállapította, hogy a három hatalom ítélete a csehszlovákiai németek átköltöztetéséről a csehszlovák politika hangos győzelme.²⁹ Magyar részről ilyen megnyilvánulás nem volt. A legradikálisabb közleményt a potsdami határozatok pozitív jellegéről Kovács Imre parasztpárti politikus adta ki *Gyönyörű elégtétel* címmel, ebből az idézet:

„Potsdamban, a Szövetséges nagyhatalmak vezető államférfiainak konferenciáján úgy döntöttek, hogy a magyarországi németeket visszatelepítik hazájukba, Németországba. Többé e kérdést nem lehet politikailag kategorizálni. Most már nem arról van szó, hogy csak a volksbundista, fasiszta németeket telepítik ki az országból, a potsdami határozat értelmében az összes németeket, tekintet nélkül arra, hogy milyen politikai nézetet vallanak, hűek voltak-e avagy sem, követték-e Hitlert vagy megpróbáltak ellentállni a Harmadik Birodalom csábításainak. [...] A Nemzeti Parasztpárt gyönyörű elégtételt kapott. Íme, a sorsdöntő kérdésben is helyes volt az állásfoglalása. Ebből is láthatja a magyar nép, hogy az érdekeit a legteljesebben védi, szolgálja, bízson tehát a Nemzeti Parasztpártban, mert

²⁹ MNL OL KÜM Békeelőkészítő Osztály, mikrofilm 12523 Potsdami konferencia 23.

sohasem fog letérni a történelmi magyar politika útjáról.”³⁰

Alapvető különbség van a csehszlovák rádióközlemény és a parasztpárti közlemény között: míg előbbi kormánya saját sikerének könyvelte el a potsdami határozatot, addig Kovács Imre csupán arra utalt, hogy pártjának az álláspontja megegyezik a nagyhatalmakéval, és ebből kifolyólag az ő pártja mutatja a helyes utat. Ezt fontos együttlátni azzal, hogy az őszi választások előtt állt Magyarország, és ez a gondolatmenet a parasztpárt kampányának egyik ütős érve volt.

A kommunista párti sajtóorgánus, a *Szabad Nép* is az egyezmény kötelező jellegére utalt, és örömmel hangsúlyozta, hogy érvényt kell szerezni a nagyhatalmi döntésnek. Nem csupán a – korabeli szóhasználatból élve – „volksbundista sváboktól” akartak megszabadulni, hanem kollektíve a sváboktól.³¹ A szociáldemokrata *Népszavában* is azt olvashatjuk, hogy a potsdami határozat kötelezi az érintett országokat a területén élő németek kitelepítésére,³² ugyanakkor egy másik cikkben azt is megjegyzik, hogy a potsdami záróközlemény megkönnyíti a magyar kormány munkáját, és

„[m]indent összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a magyar nemzet, az új magyar demokrácia mélységes örömmel üdvözölheti a potsdami értekezlet történelmi jelentőségű döntéseit. A hála érzésével fordulunk valamennyien a világ békéjének, a demokratikus haladásnak, az emberi jognak és szabadságnak nagy és bölcs előharcosai: Sztálin, Truman és Attlee felé.”³³

A Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt nem foglalt állást augusztusban a háromhatalmi döntéssel kapcsolatban.

Két nappal a potsdami határozat után a brit külügyminisztérium táviratot küldött a budapesti képviselőnek, amelyben az állt, hogy a potsdami konferencián megegyeztek abban, hogy jóllehet a németek kitelepítését Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról végre kell hajtani, azonban a csehszlovák kormányt, a lengyel ideiglenes kormányt és a magyarországi SZEB-et meg kell kérni, hogy a további

³⁰ Kovács Imre: Gyönyörű elégtétel! Szabad Szó 1945. augusztus 18. 1.

³¹ Ki a svábokkal Magyarországról! Szabad Nép 1945. augusztus 23. 3.

³² Szilágyi Lilla: Németek Magyarországon. Népszava 1945. augusztus 5. 3.

³³ A potsdami találkozó eredményei. Népszava 1945. augusztus 4. 1.

kiutasításokkal hagyjanak fel, amíg az érintett kormányok nem kapnak tájékoztatást a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanácstól. Az egyezmény szövegét hivatalosan Edgcumbe tábornok fogja átadni.³⁴

Kertész István már említett emlékiratából tudjuk, hogy a magyar külügyminisztérium a potsdami határozat szövegét csak jóval később kapta meg, azt nem tudjuk, hogy mikor.³⁵ Annyi bizonyos, hogy az augusztus 13-i minisztertanácson a záróközlemény pontos szövege még nem volt ismert, ez nyilván jelentősen megnehezítette a határozat fogadtatását. Az első hivatalos értesülést a magyar kormány augusztus 9-én kapta Vorosilov marsalltól, a SZEB elnökének, Szviridov altábornagynak a közvetítésével.³⁶ Ez is jelzésértékű, hogy az első értesülés szovjet részről érkezett, jelezte, hogy Magyarországon a szovjetek és nem az angolszászok diktálnak. Vorosilov közölte, hogy Magyarországról 400 000–450 000 németet kell kitelepíteni, és a magyar kormány 2–3 napon belül mutasson be munkatervet.³⁷ Ugyanakkor azt is közölte, hogy magától értetődően a magyar kormány saját hatáskörében dönti el, hogy kit tekint kitelepítendőnek, viszont a szovjet kormány erélyes eljárásra szólított fel. Láthatjuk, hogy ez az utasítás igencsak kétértelmű volt, és azzal együtt, hogy a kormány nem ismerte a határozat pontos szövegét, érezhetjük a minisztertanácson hozott döntések súlyát. Míg a potsdami határozatot megelőzően Gyöngyösi volt a tárgyalófél, addig a határozat után a szovjetek kizárólag csak Erdeivel tárgyaltak a kitelepítés ügyében. Augusztus 10-én Erdei meg is fogalmazta a minisztertanácsi előterjesztést, amelyben közölte:

„A potsdami értekezlet határozatainak megfelelően, közelebbről pedig Vorosilov marsall üzenete alapján gyorsabb és radikálisabb eljárásnak a lehetősége merült fel. Megnyílt a lehetősége annak, hogy Magyarország teljesebben és gyorsabban megszabaduljon attól a nemzetiségtől, amelynek nagy része van abban, hogy az ország mai állapotába jutott.”³⁸

³⁴ Dokumente zur Deutschlandpolitik i.m. 1012.

³⁵ Kertész I.: Die Vertreibung i.m. 11.

³⁶ MNL OL, XIX-A-1-n 2.d. 970/1945. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai

³⁷ Uo. Lásd még: Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései. Kecskemét 1993. 21., Zinner Tibor: A magyarországi németek kitelepítése – Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Bp. 2004. 62.

³⁸ Uo.

Erdei tehát lehetőségről beszélt. Gyöngyösi részére a szakanyagot Kertész István készítette el. Kertész feljegyzésében óvatosságra intett. Arra hívta fel a figyelmet, hogy nem egyértelmű a nagyhatalmak állásfoglalása. Ha a döntés kollektív felelősségre vonásról szól, akkor azt a nagyhatalmak írásban közöljék, amire szükség esetén hivatkozni lehet.³⁹ Kertész argumentációja nagyon hasonlít Gyöngyösi május 14-i pártközi értekezleten elhangzott érveléséhez, tudniillik hogy a felelősséget a magyar kormány nem vállalhatja. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a magyar kormány ne akarta volna a kitelepítést, csupán nem akarta azért a kizárólagos felelősséget viselni. Ezt fogalmazta meg Nagy Ferenc újjáépítési miniszter is: „Régi kívánság, hogy a svábság és németiség ártalmas tömegétől minél előbb megszabaduljunk, örülök, hogy erre nemzetközileg is mód nyílik.”⁴⁰

Rákosi Mátyás államminiszter, aki májusban még azt mondta, hogy nem lehet junktimba hozni a magyarországi németek kitelepítését a környező országokban élő magyar kisebbség sorsával, augusztusban a minisztertanácson már arra hívta fel a figyelmet, hogy el kell kerülni a junktimba hozást. Rajta kívül ezt már mindenki mondta májusban is, és megállapíthatjuk, hogy a junktim mindvégig minden magyar reálsan gondolkodó embernek nagy félelme volt, nem alaptalanul. A nagyhatalmak Potsdamban nem tárgyalták ugyan a csehszlovákiai magyarok kitelepítésének lehetőségét, de a csehszlovák kormány Potsdam után arra hivatkozott, hogy a németek Magyarországról való kitelepítése után lesz hely a felvidéki magyaroknak. Vladimír Clementis csehszlovák külügyminiszter a következőt mondta Andrej Januerjevics Visinszkijnek:

„A magyar kormány azt állítja, Magyarország technikailag képtelen helyet találni 200 000 csehszlovákiai magyar számára. Ezt az érvet mi érthetetlennek találjuk. [...] Magyarország a potsdami megállapodás szerint 400 000 németet telepíthet át Németországba anélkül, hogy jóvátételt fizetne birtokaikért.”⁴¹

³⁹ Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1945. augusztus 13. In: Dálnoki Miklós kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei i.m. 58–74.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Borsody I.: Potsdam. i.m. 104.

Visinszkij erre azt válaszolta. „Lesz-e elég hely 200 000 csehszlovákiai magyar számára Magyarországon, ha 500 000 embert kitelepítenek Németországba? Azt hiszem, lesz.”⁴²

Az augusztus 13-i minisztertanács határozata az volt, hogy a magyar kormány saját akaratából tartja szükségesnek a németek kitelepítését. Kertész István viszont azt írta feljegyzésében, hogy a magyar kormány szovjet kívánságra végrehajtja a németek kitelepítését. A Vorosilov által közölt 400 000–450 000-es létszámot ukázként értelmezték. Érzékelhetjük, hogy a sajtómegnyilvánulások és a minisztertanácsi felszólalások között jelentős különbség volt. Míg a sajtóban egyértelműen a potsdami határozat kötelező jellegét hangsúlyozták, addig minisztertanácsi körben már közel sem volt annyira egyértelmű a megítélés. Ez nyilván összefüggött azzal is, hogy a magyar közvéleményt fel kellett készíteni a kitelepítésre. Kifelé nem lehetett azt sugallni, hogy a nagyhatalmak döntése nem egyértelmű az ország vezetői számára.

Augusztus 18-án Erdei belügyminiszter és Farkas Mihály államtitkár tanácskozást folytattak Szviridovval, aki sérelmezte, hogy a magyar kabinet Vorosilovnak tulajdonította a kitelepítés szükségességét, és igyekezett a magyar félre hárítani a felelősséget. Szviridov véleménye szerint a svábok kitelepítése magyar ügy, hogyan és mennyiben hajtják végre, szintén Magyarország javát vagy kárát szolgálja. Véleménye szerint ki kell telepíteni mindazokat, akik magukat németnek vallották, tekintet nélkül arra, hogy milyen pártnak voltak vagy milyen pártnak tagjai ma. „Ennél a kérdésnél nem szabad könyörületet ismerni! Acélseprővel kell kisépíteni őket!” – mondta Szviridov.⁴³

Az altábornagy az erős kéz politikáját követelte Erdeitől, és őt tette felelőssé a végrehajtásért, valamint érzékeltette Erdeivel, hogy a továbbiakban ő lesz a tárgyalópartnerük:

„A svábok kitelepítése a belügyminiszter feladata és végeredményben a belügyminiszter sok kérdést nem oldhat meg úgy, hogy minden véleményt

⁴² Uo.

⁴³ MNL OL, XIX-B-1-n 1945 -6 - 20290 – Közli: Baráth M. – Cseh G.B.: A SZEB és Magyarország i.m. 88–92.

meghallgat, hanem igenis saját politikai vonalát kell következetesen követnie, tehát végeredményben a Belügyminisztérium nem demokratikus szerv, hanem forradalmi és diktatórikus. Szviridov altábornagy megjegyzi még, hogy a sok tanácskozás sohasem vezet eredményre, mert minél tovább tanácskoznak valamilyen kérdésen, annál kevesebbet határoznak.”⁴⁴

Az altábornagy biztosította továbbá Erdeit arról, hogy a németek kitelepítése nem fogja maga után vonni a felvidéki magyarok kitelepítését.

A közelgő választások miatt azonban átmenetileg háttérbe szorították a németek kitelepítésének ügyét. A következő jelentős állomás a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács (NSZET) 1945. november 20-i határozata volt, amely a Magyarországról kitelepítendő személyek számát 500 000-ben határozta meg, akik Németország amerikai megszállási zónájába kerülnek. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy a magyar politikusok és a magyar szakirodalom is határozatot, döntést említ, míg a német szakirodalomban terv, tervezet kifejezésről van szó. A kitelepítendő németek ilyen nagy száma azonban a kitelepítendőők felső számát jelölte, tehát a nagyhatalmak ezúttal sem foglaltak egyértelműen állást a kollektív felelősségre vonást illetően, annak lehetőségét ezúttal is nyitva hagyták. A *Népszava* már két nappal a határozat után beszámolt annak tartalmáról.⁴⁵

Ugyanezen nap Csátár Imre a *Szabad Nép*ben a svábkérdés gyökeres megoldását követelte: „A szövetségesek potsdami értekezletének határozata alapján hazánkból a német kisebbséget ki kell telepíteni. A nagyhatalmak döntése tehát kötelezővé teszi számunkra ennek a kérdésnek gyökeres megoldását, amely különleges magyar szempontból nem tűrhet halasztást.”⁴⁶

A SZEB november 30-án értesítette a magyar kormányt az NSZET döntéséről. A két nappal azelőtti SZEB-ülésein Vorosilov úgy nyilatkozott, hogy a magyarok valószínűleg 500 000 németet fognak kitelepíteni. Az angolszász hatalmak képviselői,

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ A Szövetséges Ellenőrzőtanács határozata: decemberben megkezdik az Ausztriából, Csehszlovákiából, Magyarországról és Lengyelországból kiutasított németek áttelepítését. *Népszava*, 1945. november 22. 1.

⁴⁶ Csátár Imre: Gyökeres megoldást követelünk a sváb-kérdésben! *Szabad Nép*, 1945. november 22. 3.

William Shaffer Key és Edgcumbe tábornok, egyáltalán nem tiltakoztak ez ellen.⁴⁷ Gyöngyösi külügyminiszter november 30-án a nagyhatalmakhoz intézett jegyzékében hangsúlyozta, hogy Magyarországon az egyéni elbírálás elvét fogják alkalmazni, és alig több mint 200 000 németet fognak kitelepíteni. A külügyminiszteri jegyzék leszögezte, hogy „a demokratikus Magyarország kormányának meggyőződésével ellenkeznek a magyar állampolgároknak tisztán etnikai származási ok miatti kitelepítése. Úgy ezt, mint a kollektív büntetésnek minden fajtáját helyteleníti”.⁴⁸

A külügyminiszteri álláspontot azonban nem osztották egyöntetűen a magyar döntéshozók. December 10-én a SZEB ülésezett, és a kitelepítés gyakorlati teendőit vitatta meg. Másnap Vorosilov eljuttatta a magyar kormányhoz Key levelét, amelyben 300 000–400 000-ben jelölte meg a kitelepítendőők számát.⁴⁹ Ez nagyban eltért a néhány nappal azelőtt közöltektől, de akkor is problematikus, ha konkrét számot jelölnek meg, miközben a kollektív felelősségre vonást elvileg elutasítják. A magyar kormány részéről egyesek ezt úgy ítélték meg, hogy ez a szám az amerikai övezetbe kitelepítendőők számát jelöli, a többi német más megszállási övezetbe kerül. Nyilván sántított ez az elgondolás, mert a novemberi tervezet egyértelműen tartalmazta, hogy a magyarországi németek mind Németország amerikai megszállási övezetébe kerülnek.

Az 1945. december 22-i kormányülésen a kollektív felelősségre vonást szorgalmazók álláspontja kerekedett felül, és így a kollektivitás alapján született meg a 12.330/1945. M.E. számú kitelepítési rendelet, amelynek bevezetőjében azt olvashatjuk: „A minisztérium a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. évi november hó 20-án kelt és a magyarországi német lakosság Németországba való áttelepítéséről szóló határozat végrehajtásának tárgyában az 1945:XI. tc. 15. §-ában kapott felhatalmazás alapján a következőket rendeli:”.⁵⁰ Ezzel a magyar kormány az NSZET döntésére hivatkozva hozta meg a rendeletet.

Az amerikai kormány rögtön a rendelet megjelenése után tiltakozott ez ellen. Ennek

⁴⁷ Jegyzőkönyv, 1945. november 28. – In: A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947. Szerk.: Feitl István, Bp. 2003. 111–112.

⁴⁸ MNL OL XIX-A-1-n 2.d. 970/1945. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai

⁴⁹ Jegyzőkönyv, 1945. december 10. – A SZEB jegyzőkönyvei i.m. 116–117.

⁵⁰ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 12.330/1945. M.E. sz. rendelet a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről. Magyar Közlöny, I. (1945. december 29.) 211.sz.

a tiltakozásnak Vorosilov is helyt adott, és utasították a kormányt, hogy változtassa meg a bevezetőt.

Erre azonban nem került sor. 1946. augusztus 30-án viszont a magyar kormány kénytelen volt kiadni egy kormánynyilatkozatot, amely szerint:

„A potsdami egyezmény a magyar kormánynak lehetőséget adott arra, hogy a német lakosságot Németország területére telepítse. A magyar kormány – élni akarván ezzel a lehetőséggel – az érdekelt amerikai katonai kormányzattal megegyezett, amelynek értelmében az áttelepítés rendezett és emberséges módon fog történni.”⁵¹

Összegzésként elmondhatjuk: a magyar kormánynak azon szándéka, hogy a hazai németeket kitelepítse, találkozott a nagyhatalmak akaratával, és a potsdami határozat meghozatala után a kérdés már „csak” az volt, hogy ki viselje a felelősséget. Láthattuk, hogy Potsdamban a nagyhatalmak képviselői mindig a magyar szándékra, kérésre hivatkoztak, de nyilván különbséget kell tennünk az angolszász és a szovjet álláspont között. Bár látszólag a szovjetek is a magyar kérésnek akartak eleget tenni, a valóságban sokkal inkább arról volt szó, hogy a magyarországi németek kitelepítése a Szovjetunió tervei között is szerepelt, nem csak a *cordon sanitaire* miatt, hanem azért is, mert a csehszlovák kormány ezt sugallta Moszkvának.

A magyar kormánynak kínos lett volna nyíltan magára vállalni a kitelepítést, legfőképpen azért, mert az valóban precedensül szolgálhatott a csehszlovákiai magyarság sorsának alakulásához. Az ország vezetői nem tehettek mást, mint hangsúlyozni a nagyhatalmi döntések kényszerítő jellegét. Ebbe az érvelésbe kellett kapaszkodniuk azért, hogy a határon túli magyarságot ne ítéljék meg kollektíven. Történészként, évtizedek távlatából mondhatjuk azt, hogy a potsdami határozat nem volt kötelező érvényű, de az adott szituációban mozgó magyar politikus ezt nem vállalhatta nyilvánosan.

A potsdami döntés úgy adott lehetőséget a németek kitelepítésére, hogy közben a nagyhatalmak állásfoglalásai mindvégig kétértelműek voltak.

⁵¹ Szabad Szó 1946. augusztus 30.

Recenziók, könyvismertetések

Bern Andrea

A KORMÁNYZÓ ARCÉLEI

Turbucz Dávid: Horthy Miklós. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 255 old.

Elegáns egyszerűséggel a „Horthy Miklós” címet viseli Turbucz Dávid Napvilág kiadónál megjelent tudományos-ismeretterjesztő monográfiája. Az egykori kormányzó neve a mai napig aktuálpolitikai hívószó pozitív és negatív értelemben egyaránt. Míg ez így van, nem remélhető, hogy a politikai elit a róla alkotott kép tisztázására fogékonyt mutatson, tehát az sem, hogy a politikai retorikára érzékeny tömegek nagy hányada a neki ajánlott „gonosz” vagy „jó” kormányzó egyszínű archetípusának árnyalataira kíváncsi legyen. Mit tehet ilyen légkörben a történész, aki éppen ennek a korszaknak a tisztázását választotta feladatául? Az előszóban a szerző nyilvánvalóvá teszi, hogy pontosan tudja: munkája társadalmi megbékélést nem fog eredményezni: „Horthy konszenzusos megítéléséről egészen addig nem beszélhetünk, amíg a nevét viselő korszak egésze, s annak számos problémája kapcsán nem alakul ki egyetértés a magyar társadalomban. S mint látjuk, erre még várnunk kell.” Társadalmi indulatmentességet feltehetően csak az idő adhat, az idő múlása viszont nehezíti a múlt (egészében egyébként is lehetetlen) rekonstruálását. Két lehetőség között választhat a korszak kutatója: ír és kivár, míg a huszadik század sérelmein túllép az idő, s egy későbbi generáció talán fogékonyan olvassa majd az általa kínált múlt-képet, vagy nem ír, nem kavart vihart, és megnehezíti az elkövetkező nemzedékek Horthy-kutatóinak munkáját. Szerzőnk az előbbi mellett döntött.

A kötet megírására mindenképpen szükség volt. Tudományos igényű, a szakma kritériumainak megfelelő, de népszerűsítésre is alkalmas teljes Horthy életrajz eddig

csupán a magyar származású, amerikai Thomas Sakmyster tollából jelent meg. Mennyiben más a most kiadott kötet? Az egykori kormányzó családtörténetével Sakmyster nem foglalkozott, fiatal korát pedig nagyon röviden, két oldalban foglalta össze. Turbucz könyve külön fejezetet szentel Horthy ifjúkorának, s részletesen mutatja be az osztrák-magyar haditengerészet szolgálatában töltött éveit beleértve császári és királyi szárnysegédi időszakát is. Ez nem csak azért lényeges, mert az életrajz így egész, de elmondható, hogy élete első ötven évének tapasztalatai lényegesen hozzájárultak Horthy Miklós későbbi politikai döntéseihez és ingadozásaihoz. A haditengerészet nevelte bele, hogy a „becsület és a kötelesség az életnél előrealóbb”, ekkori utazásai során alakult ki benne a Nagy-Britannia legyőzhetetlenségéről alkotott kép, s szárnysegédként szerezte első politikai tapasztalatait, illetve a neve által fémjelzett teljes korszakot végigkísérte az otrantói ütközet¹ kultusza.

Turbucz könyvének forrásbázisa nagyrészt megegyezik Sakmysterével. Némileg kevesebb benne a külföldi levéltári anyag, hiszen Sakmyster nyilvánvaló hozzáférési előnyben volt ezen a téren. Ez nem jelent színvonalbeli visszaesést, a szerző használja és idézi az amerikai történész angolszász és német levéltárakból szerzett dokumentumait. Kiemelt jelentőségű a könyv forrásai között a korszak sajtója. A szerző évek óta olvassa kultusz-kutatásaihoz a húszas-harmincas évek napilapjait, ez mindenképpen új bázis, s új oldala Horthy életrajzának. A kormányzó személyéhez fűződő propaganda változása abszolút alkalmas eszköznek bizonyul a politikai változások illusztrálására. Példának okáért Horthy 1919-ben elinduló lassú metamorfózisát radikális jobboldali parancsnokból a külpolitikai körülményekhez s a realitásokhoz alkalmazkodni kényszerülő államfővé hűen tükrözi a gazdagon idézett és hivatkozott sajtóanyag.

Sakmyster könyvének megjelenése óta több mint tíz év telt el. A korszakra és Horthy személyére vonatkozó, azóta publikált kutatási eredményeket Turbucz beemelte a monográfiába. Sakmysterhez képest így ez az életrajz tartalmazza az elmúlt tíz év újdonságait. A teljesség igénye nélkül példaként sok közül említenénk, hogy Sipos

¹ 1917. május 15-én az Osztrák-Magyar Monarchia hadiflottája az Otrantói-szorosban áttörte az antant tengerzárát. A haditervet Horthy Miklós sorhajókapitány készítette el, s parancsnoki kinevezést is ő kapott az ütközet levezénylésére.

Péter kutatásai alapján tisztázottan kerül a kötetbe Károly király szárnysegédjének – Sakmyster által elhitt – állítása, miszerint Horthy utolsó schönbrunni audienciáján kijelentette az uralkodónak: „mindent el fogok követni, hogy visszakerülhessen jogaiba”. (31.) Hasonlóan Gergely Jenő kimutatása, amely nyomán helyre került az egykori kormányzó emlékirataiban tett kijelentés, hogy ő nem kívánta Gömbös Gyulát 1932-ben miniszterelnökké kinevezni, csupán a kényszer vezette erre a döntésre. (63.)

Turbucz Dávid valamivel több magyar nyelvű szakirodalmat használ fel az amerikai történésznél az 1994-ig (tehát a Sakmyster megjelenéséig) publikált anyagból. Főképp a tudományos igényvel megírt, rövidebb kiadványínyencségekből emel többet munkájába. (Mint Szinai László *Ki lesz a kormányzó – a Somogyi-Bacsó gyilkosság háttere* című esszéje.).

Néhol meglátszik a könyvön, hogy a szerző jóval többet tud a kormányzóról és a Horthy-kor eseménytörténetéről, mint ami egy népszerűsítő munka terjedelmi kereteibe belefér. E tudás legtöbbször biztos háttérként sejlik a szöveg mögött, néhol azonban ki nem fejtettsége hiányt eredményez, ami a laikus olvasó számára nem kézenfekvően áthidalható.

Például említést tesz a könyv a nyilasok 1937-es debreceni gyűléséről, ahol a résztvevők Horthy I. Miklós néven való királlyá koronázását követelték, s kiemeli, hogy ez volt az a pont, ahol a kormányzó végképp megutálta a csoportosulást. A néhány héttel korábbi körmendi gyűlésről viszont, amelyen az ellenzéki pártok nagy része képviseltette magát, s amely találkozó koronás király szükségességéről határozott, nem szól. Laikusként enélkül elég nehéz megérteni a szélsőjobboldal lépését és a kormányzó dühét is.

Végig jellemző a narrációra, különösképp a máig indulatokat kavarázó és ellentétes megítélésű események bemutatására – mint a különítményesek 1919-es megtorlóhadjáratai, vagy a Magyarországnémetmegszállását követő kormányzói magatartás – a szinte patikamérlegen mért kiegyensúlyozottság. Ezt a szerző úgy éri el, hogy minden pozitívan elfogult állítás után odateszi a negatív ellenpontot, majd pedig bemutatja a két állítás pontatlanságait.

Mindemellett viszont talán néhol az egyes események kiegyensúlyozott értékelésén kívül lehetne több figyelmet fordítani Horthy mozgatórugóinak megértésére. Nem csorbulna tőle a munka tudományossága, viszont segítene a konszenzusos múltkép kialakításában.

Az epilógus meglehetősen bátor. 1945-től napjainkig elemzi a Horthyról alkotott, szakmai és politikai kép változásait, amivel a szerző előre láthatóan számos kritikát provokál ki maga ellen. Abban az esetben persze, ha az aktuálpolitikai érintettek egyáltalán kezükbe vesznek egy politikai retorikával és ideológiával át nem fűtött könyvet.

Galambos Péter Dezső

GONDOLATOK M. SZEZENI GÉZA: VIGYÁZÓ SZEMETEK MOSZKVÁRA VESSÉTEK...

Fejezetek a Kádár-korszak diplomáciatörténetéből című könyvről
Grotius. Tudományos Folyóirat (A Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata),
E-könyvtár, 2011.

<http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=PIBONZ>

M. Szebeni Géza (Pesterzsébet, 1945) egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karán végezte (1971). Az egyetem elvégzése után 1974-től a Külügyminisztériumban dolgozott. Diplomáciai pályafutása során huzamosabb időt töltött Franciaországban és Olaszországban. Ezek alapján érthető, hogy a szerző kutatásai hasonló területeket érintenek. Így diplomácia- és politikatörténettel foglalkozik, s kiemelt figyelmet szentel a 20. század nagy francia és olasz politikusainak, szereplőinek.

A szerző tudományos pályáivéhez szorosan kapcsolódik a *Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek... Fejezetek a Kádár-korszak diplomáciatörténetéből* című munkája. M. Szebeni ebben a könyvében rövid körképet ad a Kádár-rendszer és Kádár János diplomáciai feladatairól, kihívásairól. Többek között az 1956–1989 közötti időszakkal kapcsolatban szóba kerül az ENSZ és a magyar kérdés, Mindszenty bíboros helyzete, valamint Kádár János külföldi utazásai (Franciaország, Olaszország, Belgium). A mű röviden egyfajta összegzése a szerző régebbi kutatásainak, ugyanis korábban a Kádár-rendszer olyan diplomáciatörténeti részterületeivel foglalkozott, mint például Kádár János és VI. Pál találkozója,¹ Kádár brüsszeli látogatása² vagy a magyar diplomaták

¹ M. Szebeni Géza: A golyószórótól a pápai emlékéremig: Kádár János és VI. Pál találkozója; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=GLOMOT>

² M. Szebeni Géza: Kádár János Brüsszelben (1987. november 16–17.); <http://www.grotius.hu/publ/displ>.

disszidálása (Radványi³- és Széll-ügy⁴). Emellett a könyv bizonyos fejezeteihez szorosan kapcsolható M. Szebeni Alcide De Gasperi-ről⁵, Charles De Gaulle-ről⁷, Konrad Adenauer-ről⁸ és Robert Schuman-ról⁹ írott történelmi portrészorozata is.

Az e-könyv formátumban megjelentetett, *Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek...* című kötetben szereplő fejezetek a szerző szavaival élve „arra tesznek kísérletet, hogy hozzájáruljanak a Kádár-korszak diplomáciatörténete feldolgozásához.”¹¹

M. Szebeni a klasszikus történetírói iskolát követve munkájában többnyire levéltári, primér forrásokra hagyatkozik. Itt főként az MSZMP Politikai Bizottsága (PB) és a Magyar Népköztársaság Külügyminisztériuma (KÜM) iratanyagát kell megemlíteni. (Megjegyzendő, hogy a mások által kevésbé használt külügyminisztériumi levéltárból is érdekes adalékokkal szolgált a szerző.) Az aktuális szakirodalmat jól ismeri a kutató. Külpolitikai témákban több helyen is idéz Borhi László, Békés Csaba és Huszár Tibor munkáiból. Korábbi diplomáciai munkájának és nyelvismeretének köszönhetően ismeri az olasz és francia forrásokat és a vonatkozó fejezetekben fel is használja őket, valamint kombinálja ezeket a magyar levéltári anyaggal. A más országokkal (pl. NSZK, Belgium, Nagy-Britannia) kapcsolatos külföldi illetőségű dokumentumok azonban hiányoznak. Ezekhez a témákhoz kapcsolódó elemzések, ezért kissé egysíkúak, egy

asp?id=WTPEBO

³ M. Szebeni Géza: A Radványi-ügy; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=DBTRNE>;

⁴ M. Szebeni Géza: A sztárdiplomata disszidálása: a Száll-sztori; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=BYEXIE>

⁵ M. Szebeni Géza: De Gasperi és az olasz baloldali radikalizmus; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=OLOIJC>

⁶ M. Szebeni Géza: Alcide de Gasperi. Egy kereszténydemokrata a 20. században; <http://www.puskikiado.hu/book/1434>

⁷ M. Szebeni Géza: Charles de Gaulle: Egy konzervatív forradalmár; http://bookline.hu/product/home.action?id=119712&type=22&_v=M_Szebeni_Geza_Charles_De_Gaulle_Egy_konzervativ_forradalmar

⁸ M. Szebeni Géza: Egy kereszténydemokrata az új Németországért: Konrad Adenauer; http://www.olcsobb.hu/termek/m_szebeni_geza_egy_keresztenydemokrata_az_uj_nemetorszagert_konrad_adenauer-4fabf573c1a99fba67003482/

⁹ M. Szebeni Géza: Egy kereszténydemokrata az európai egységért - Robert Schuman; http://www.polc.hu/konyv/egy_keresztenydemokrata_az_europai_egyseget__robert_schuman/727761/

¹⁰ M. Szebeni Géza: Robert Schuman: Európában egy európai; <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=ITWOGR>

¹¹ Az idézet M. Szebeni kötetének bevezetőjéből származik.

nézőpontúak. Hiába részletesek, csak magyar forrásokra építenek, ami manapság külpolitikai témában nem kielégítő.

A könyvben szereplő témákat a szoros egymás utáni időrenden kívül két pont kapcsolja lazán össze: az akár speciálisnak is tekinthető kádári külpolitika, valamint maga Kádár János személye. Így kerülhetnek az egymástól időben, térben és tárgyban viszonylag távol levő személyekkel, országokkal vagy nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos fejezetek egymás mellé.

A könyv leíró, elbeszélő módon tájékoztat bennünket a Kádár-rendszer születéséről, virágzásáról és végóráiról diplomáciatörténeti aspektusból. A szerző ugyancsak beszámol Magyarország külpolitikai nehézségeiről és sikereiről is. Tulajdonképpen magára a rendszer működésére reflektálnak a különböző fejezetek, hiszen, ha nem is túl explicit módon, de a korszak legfontosabb kérdései folyamatosan előkerülnek a kötetben. Így az életszínvonal-növeléshez kapcsolódó gazdasági kihívások nemzetközi vetületei, a békés egymás mellett élés és a béketábor kérdésköre, valamint Kádár és a magyar rendszer nemzetközi elismertsége is az elemzés tárgyát képezi. A szerző által többször említett „fontolva haladó” külpolitika léte azonban kérdéses. Hiszen itt sokkal inkább a magyar tervek és vágyak kerülnek összeütközésbe a blokkállami lét, a feltétel nélküli elköteleződés rideg valóságával. Persze érdekes a „fontolva haladó magyar külpolitika” létének vagy nem létének felvetése, de objektív szemmel vizsgálva fölösleges. Egy politikai, katonai, gazdasági monstrum, vagyis a Szovjetunió által felülről irányított rendszerben elviekben lenne lehetőség az említett külpolitikai útra. De csak elméletben. A gyakorlat azonban mást mutat, mint ahogy azt láthatjuk is a különböző fejezetekben. Ha a „nagy testvérnek” fenntartásai voltak a magyar politikai, gazdasági koncepciókkal, tervekkel (például 1968-as új gazdasági mechanizmus leállításának folyamata, vagy a Prágai Tavaszra adott reakciók) szemben, akkor ridegen és könyörtelenül leállították őket. Ugyanígy, míg a szovjeteknek nem állt érdekében a diplomáciai kapcsolatok felújítása, javítása más államokkal, addig a Magyar Népköztársaság egyedül, saját hatáskörben nem léphetett ilyen téren. Erre kiváló példa a NSZK-val való kapcsolatok elemzése, hiszen hiába fontos magyar

érdek a német állammal való gazdasági és diplomáciai kapcsolatok mélyítése, szovjet intenciók nélkül ez lehetetlen. Sőt, a szovjetek rosszallását vonná maga után. Másrésztől igaz, hogy a kapcsolatok javítását célzó puhatolózásokat azért a szovjetek sem ellenzik. Azonban ezek többnyire nem hivatalos csatornákon keresztül történnek. A könyv címe fogalmazza meg talán a rendszer lényegét, mi szerint Moszkvára kell tekinteni, Moszkva nélkül nem lehet dönteni. Összefoglalva tehát itt a „fontolva haladás” helyett a „fontolva követés”, vagy csak egyszerűen a „követés” szavakat lenne szerencsés használni.

A könyv tagolását tekintve megállapítható, hogy annak fejezetei szorosan követik a Kádár-rendszernek és névadójának, Kádár Jánosnak a pályáivét. A legfontosabb fejezetek főként a '70-es évekre és Európára koncentrálnak. Előkerül néhány izgalmasabb, kevésbé ismert kérdés például a VI. Pál pápa és François Mitterrand találkozója Kádárral vagy éppen a spanyol-magyar diplomáciai kapcsolatok alakulása. Más részből hiába tartozik szorosan a korszak diplomáciai bonyodalmaihoz az ENSZ és a magyar kérdés (a leghosszabb fejezet), valamint a Mindszenty-ügy nemzetközi megítélése, hiszen e témák már szinte túlon túl feldolgozottak. A szerző ezekben a fejezetekben főként magyar forrásokra támaszkodva nem tud új nézőpontokat, elemzési felületeket bemutatni. Tegyük mindehhez hozzá, hogy például Borhi László, valamint Gergely Jenő és Izsák Lajos korábbi publikációi nagyrészt már jóval korábban körüljárták a fentebb említett két témakört. S mivel ezek az események népszerűek, történelmi szempontból (magyar–amerikai, magyar–vatikáni kapcsolatok) meghatározóak, így mondhatjuk, hogy ezek a korszakkal foglalkozó kutatók kedvenc célterületei. Tehát 2011-ben magyar levéltári forrásokra alapozott, hosszú és minden téren kimerítő fejezeteket szinte felesleges e két témának szentelni.

Utazástörténeti megközelítésből azonban érdemes vizsgálni Kádár nemzetközi találkozóit. A kivel, mikor és miért kérdések megfelelően árnyalják a magyar vezetőnek a nemzetközi viszonyrendszerben a '60-as, '70-es évektől kezdve betöltött szerepét. A fejezetek világosan rámutatnak arra, hogy Kádárral lehetett beszélni. Sőt, kellett is. Személye egyfajta kapocs volt Kelet és Nyugat, a Szovjetunió és a szocialista államok

illetve a piacgazdasággal rendelkező (kapitalista) országok között. Kádár népszerűségét nemcsak a szovjetek, hanem – az elemzés alapján elmondható – néhány nyugati vezető is (François Mitterrand, Margaret Thatcher) sikeresen meg tudta lovagolni. Ebből a szempontból tekintve a magyar vezető európai utazásai fontosak, sőt mélyreható elemzést igényelnek. M. Szebeni mivel diplomáciatörténeti elemzést ír, csak érinti ezt a témakört. Persze így is izgalmas részleteket tár elénk a korabeli utazások megszervezésével kapcsolatban. Megtudhatjuk például, hogyan egyezett a két ország külügyi apparátusa a kiutazókról, kik kísérik az utazókat, kivel és milyen beosztás szerint találkoznak, milyen programokon vesznek részt stb. Mivel nem az utazások, hanem a találkozók állnak a figyelem középpontjában, ezért kevésbé hangsúlyos az utak előkészületi szakasza, a fogadások protokolláris, illetve ceremoniális elemeinek sora, vagy magának az utazásnak módja és időtartama. A klasszikus történetírói iskola tulajdonképpen nem is helyezne hangsúlyt erre a témára, de valószínűleg a fejezetek bővítése érdekében az előkészületek és az utazások is részlegesen bemutatásra kerülhettek. Így a könyv érdekes aspektussal gazdagodott, de ez a szempontrendszer nem vált uralkodóvá a különböző egységekben.

A fejezetek, akár egy-egy önálló tanulmányként is megállnák a helyüket, szerkesztésük is hasonló. Megfelelő leírást kapunk a választott események nemzetközi háttéréről, az MSZMP-n és a KÜM-ön belüli tervezési folyamatokról, vitákról, továbbá magáról a találkozóról vagy a kapcsolatok alakulásáról, végül, de nem utolsósorban az események magyar és néha szovjet értékelését is olvashatjuk.

A szerző célja egyértelműen és kizárólag az események diplomáciatörténeti összegzése, bemutatása, melyet teljesít is a *Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek...* Kérdésfeltevés, elemzési szempontok nem szerepelnek a bevezetőben, s a fejezetekben is inkább csak bújtatva, amolyan útjelzőként jelenik meg egy-egy speciális aspektus (gazdasági kihívások, hírnév, keleti-nyugati diplomáciai módszerek alkalmazása). Fájó, de végül is érthető, hogy a könyv végén nem szerepel (akár utolsó fejezetként) egy rövidebb összegzés. Hiába nincs kiemelten elemzendő kérdéskör, a konklúziót nem lett volna szabad kihagyni. A fejezetek kiválasztása és sorrendje is problematikus

lehet, hiszen konkrét szempontrendszer használata nélkül csak az időrend és a laza kapcsolóelemek (Kádár-rendszer, Kádár János személye) tartják össze a könyvet.

Kiemelendő, hogy felgyorsult világunkkal is tartja a ritmust a könyv, hiszen egyre inkább a könnyen kezelhető, szinte bárhonnán elérhető online formáké a jövő. Anyagi és multimédiás szempontból igenis újtó és dicsérendő a Grotius Kiadó kísérlete. M. Szebeni könyve és tanulmányai a világhálónak köszönhetően mindenki számára elérhetőek és könnyen kezelhetőek. (Megjegyzendő azonban, hogy felelős szerkesztő, korrektor alkalmazása alól nem jelenthet kibúvót az elektronikus forma!)

Összegezve, M. Szebeni munkája a hagyományos, klasszikusan pozitivistákra helyezett történetírás egy reprezentatív darabja. Modernebb irányzatok felé, így például az *Annales*-iskola, mikrotörténetírás vagy strukturalizmus felé nem mozdul el. Ugyanígy a tájékoztató jellegű, értékmentes történetírói paradigmához képest sem mutat újat. (Kihívóan nem veti fel a mozgástér és kényszerpálya, a modernizációs vagy éppen a globalizációhoz köthető gondolati köröket.) A mű így tehát megfelelő szakértelemmel, többnyire nagy mélységben dolgozza fel a választott diplomáciai eseményeket, viszont az eseménytörténeten túl szempontrendszer felállítására, részletes elemzésre nem vállalkozik.

Kozák Péter

ARÁNYOK ÉS MÉRTÉKEK

Eiler Ferenc: Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta, 1920–1989. Argumentum, Budapest, 2011. 221 old.

Vannak, akik azt mondják, hogy recenziót írni a legegyszerűbb dolog, hiszen szinte minden megbírálandó mű – monográfia, tanulmánykötet, esszé stb. – végén vagy elején összegzés olvasható, amely röviden összefoglalja, hogy a szerző mit is kívánt előadni, mi is valójában munkájának lényege? Talán elég átvenni a mű összegző megállapításainak legfontosabb tételeit, megdicsérni a jeles alkotó levéltári búvárkodását, továbbá nagy jó- és kis rosszindulattal – meglehet, hogy inkább fordítva – találni lehet néhány pontatlan megfogalmazást, vitatható megállapítást, téves hivatkozást. Az erények mellett így a hibákra is rámutathatunk – természetesen mértékkel és arányosan.

Ezzel szemben, ha megtesszük a szükséges különbségtételt a *könyvismertetés* és a *recenzió* műfaja között, akkor már nem nehéz belátni, hogy a helyzet éppen fordított: recenziót írni talán épp a legnehezebb feladat. A recenzió szó a *recensuere* (latin) igéből származik, amelynek jelentése *számbavenni, felsorolni*, s csak később alakult ki a szó *bírálni* jelentése. A recenzornak ahhoz, hogy bírálni tudjon, tájékozottnak kell lennie, ismernie kell a megbírálandó korszakot, jóllehet a bírálók többsége maga közel sem lehet járatos annyira az adott témában, mint a művet „elkövető” monográfus. (A korszak ismerete pedig messze több mint a korszakra vonatkozó szakirodalom.)

Így tehát elég nehéz újat mondani Eiler Ferenc könyvéről, hisz a Hartához személyesen is kötődő szerző valószínűleg a létező összes forrást felkutatta, ha találnánk olyan forrást, amit mégsem ismert, az valószínűleg tudatosan maradt ki ebből a kitűnő munkából. Mielőtt röviden rátérnénk a szemre is tetszetős munkára,

sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ez a monográfia is folytatja azt az egyre inkább jellemző hagyományt, hogy a magyarországi tudományos könyvek mostanában név- és tárgymutató nélkül jelennek meg. További hiányossága, hogy a 32 táblázatot felsorakoztató impozáns kötetből hiányzik (legalább) egy térkép, amely feltétlenül segítené a földrajzban járatos, de a témában kevésbé otthonos olvasót a jobb tájékozódásban. Mivel a kötet egy német nemzetiségű falu történetét elemzi, ezért hiányolható egy német nyelvű tartalmi összefoglaló is (sőt a legjobb az lenne, ha a monográfia mielőbb német nyelven is megjelenhetne).

A munka az előszó és a bevezető fejezet után négy, nem teljesen elkülönülő nagyobb részre tagolódik: a.) a két világháború közötti korszakra, b.) a második világháborút megelőző, a nemzeti öntudatosodást elindító szakaszra, c.) a világháborút követő megpróbáltatásokat leíró részre és d.) a szocializmus időszakára. A kötetet egy közel harminc oldalas dokumentum-függelék és egy igen részletes bibliográfia egészíti ki.

Elsőként talán tekintsük át, hogy mit is tudhatunk erről a német nemzetiségű településről? Az ősidők óta lakott község a 18. századra elnéptelenedett. Gróf Ráday Pál a kiürült faluba württembergi, speyeri, pfalzi és hesseni telepeseket hívott, s ezzel megkezdődött Harta újkori története. A Hartát kutató történész, szociológus, etnográfus szerencsés helyzetben van, hisz a településről írta első monográfiáját – még mint egyetemi doktori értekezést – Fél Edit,¹ a magyar társadalomnéprajz és néprajzi muzeológia nagyasszonya, valamint mások, köztük K. Csilléry Klára² is többször foglalkozott Hartával és a helyi néprajzi sajátosságokkal.

Eiler Ferenc természetesen elsősorban a település 20. századi történetét vizsgálja, méghozzá messze nem hagyományos községtörténeti módszerrel. A falu csak keret arra, hogy ismertesse egy, a magyar települések között létező nemzetiségi község hogyan élte meg németiségét a 20. században, egészen pontosan 1920 és 1989 között. Mivel a szerző nem hagyományos településmonográfiát írt, így a község folklórja, tárgyi néprajza, valamint a helyi nyelvszokások sajátosságai kimaradtak a kötetből. A

¹ Fél Edit: Harta néprajza. Monográfia. A szegedi Ferenc József Tudományegyetemen megvédett egyetemi doktori értekezés. Karcag, 1935 és Néprajzi füzetek. 2. Bp., 1935; Ruházkodás Hartán. Népünk és nyelvünk (6) 1934. 80–89.

² K. Csilléry Klára: A hartai bútor. (10) Cumania, 1987. 375–418.

mű célja az, hogy a helység históriáján keresztül bemutassa a magyarországi németek identitását, amely természetesen nem azonos a „német identitással”. A település német lakosait a fenti időszakban igen sok külső hatás érte: az országos jelentőségű változások regionális szinten azonban eltérőek lehettek. Eiler Ferenc ezeket a helyi változásokat igyekszik Harta példáján bemutatni.

A német nemzetiségi ún. ébresztő törekvések a helyi társadalom szintjén elsősorban a nyelvhasználati kérdésekben váltak láthatóvá. A monográfiából kiderül, hogy a hartaiak német identitása csak egy volt a helyiek által vallott és vállalt értékek közül. A német identitástudatba nem épült be a német nemzeti tudat: a haza, mint tapasztalati keret, belakott és elsajátított (nem *elsajátított* – 20.) tér mind Magyarországra vonatkozott. Véleményünk szerint a szerzőnek sikerült érzékeltetnie, hogy a hartaiak helyi identitása idővel hogyan került szembe a modern nemzetállam nemzetiségi hovatartozása megvallását kikényszerítő hatalommal, hogyan vált ez súlyos összeütközések forrásává.

A két világháború közötti évtizedek népszámlálásai komoly identitászavart okoztak a hartai lakosokban, akik magukat német anyanyelvű magyarként próbálták meghatározni. A kötelező magyar nyelvű iskolai oktatás ellen kezdetben még tiltakoztak, ugyanakkor az 1924-ben létrejött Magyarországi Német Népművelődési Egylet tagságát is részben elutasították. A szerző természetesen biztos kézzel tesz különbséget a népművelődési egylet és az 1938-ban alakult *Volksbund* között, munkájának pedig kimondott erénye a *Volksbund* tagjai közötti nagy differenciák impresszionáló bemutatása. Az 1940-es években még a népművelési egyletkez képest is kevesebben léptek be a *Volksbund* helyi szervezetébe. Ezt annál is inkább alá kell húznunk, mert a község lakói ezen egyesületre is inkább mint a német nemzetiséget megtartó társaságra, semmint politikai szervezetre tekintettek.

A második világháború újabb kihívást jelentett németiségük vállalására, hisz katonaként Németország is igényt tartott szolgálataikra. A világháború után a magyar állam németként kollektíven bűnösnek nyilvánította a hartai németeket is, és a kitelepítések komoly tragédiákat okoztak. A szocializmus időszaka alatt pedig

nyomon követhetjük, hogy a létszámában jelentősen megcsappant hartai németiség hogyan próbált meg óvatosan élni a lassan bővülő kulturális lehetőségekkel.

Terjedelmi korlátok miatt nem térhetünk ki a monográfia valamennyi korszakára, önkényesen csak egy rövid ideig tartó, de annál markánsabban jelentkező kérdést vizsgálunk, mégpedig a német identitást leginkább befolyásoló tényt, a fentebb már említett *Volksbund* helyi megalakulását. A *Volksbund* hartai létrejötte ugyanis a helyi identitásképet megbolygatta, felkavarta. A munka jól érzékelteti a *Volksbund* megítélésének alakulását a magyar történettudományon belül. Korábban a hangsúly a szervezet fasiszta jellegén volt, és a hitleri Német Birodalom „ötödik hadoszlopaként” emlegették. Az újabb történészi munkák már inkább állandóan változó szervezetként mutatják be: a kulturális-emancipációs mozgalomtól az NSDAP mintájára felépített nemzeti szocialista népcsoportszervezetig.³

Annak a történésznek – jelen esetben Eilernek – aki a Harta példáján keresztül akarja a kérdést megválaszolni, ugyancsak nehéz a dolga, mert a hartai *Volksbund* belső iratai, levelezése nem maradt fenn. Vélhetően megsemmisítették azokat, esetleg a Vörös Hadsereg elől menekülő helyi vezetők vitték magukkal. Eiler Ferenc számára igazi kihívást jelentett, hogy a csekély mértékben megtalálható, a szervezetet kívülről megítélő, elsősorban az evangélikus lelkész működése kapcsán fellelhető iratokból, a gyér számú sajtóanyagból, személyes interjúkból, visszaemlékezésekből, továbbá a szervezet létszámára vonatkozó, kellő forráskritikával kezelt statisztikákból kellett dolgoznia.

Eiler Ferenc meggyőzően állapítja meg, hogy Hartán a *Volksbund* szervezetének kiépítése lényegében sikertelen volt. A felnőtt lakosság kb. 30%-a lépett be a helyi csoportba különböző motivációktól vezérelve: az anyagi jellegű haszonszerzéstől a szervezet céljaival való teljes egyetértésig. Eiler megemlíti, hogy Basch Ferenc „népcsoportvezető” mindössze egyszer járt Hartán, 1942. május 11-én. Sajnos ezt a tényt a szerző hangsúlytalanul kezeli. Nem tudjuk, hogy Basch úgy általában milyen

³ *Tilkovszky Lóránt*: Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország. 1938–1945. Monográfia. Bp. Kossuth. 1978. 420 p. 8 t. (Ungarn und die deutsche „Volksgruppenpolitik” 1938–1945. Bp.–Köln etc. Akadémiai–Böhlau, 1981. 368. p. és *Spannenberger, Norbert*: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között Bp. Lucidus, 205. 430.

sűrűn fordult meg a német nemzetiségű településeken – volt-e különösebb jelentősége annak, hogy esetleg bizonyos falvakban sokat időzött, másokat viszont feltűnően elkerült? Elképzelhető, hogy a sikertelen „toborzás” összefügg Basch Ferenc hartai távollétével. Talán érdekes lenne még megnézni, hogy más, hasonló nagyságú és jelentőségű, német nemzetiségű településeken található-e *Volksbund*-anyag, persze kérdés, hogy az esetlegesen megőrzött, megmaradt, nem hartai iratokból milyen következtetéseket lehet levonni?

Később Eiler Ferenc a hartai *Volksbund* mindössze ötéves aktivitásának elemzésekor négy témakört különít el: a.) a közösség belső életének szervezésére irányuló mozgalmakat b.) az istentiszteletek és az oktatás nyelvének megváltoztatására irányuló törekvéseket c.) a település politikai vezetőségébe bekerülni kívánó elképzeléseket és d.) a SS-toborzás sikerességét előmozdítani kívánó igényeket. A legkevésbé feldolgozott rész a c.) alpontot érinti, ahol a szerző mindössze egy 1943. március 18-i tisztújítást tud felmutatni, amelynek a részletes eredménye sem ismert. (Jellemző módon ezen mindössze hét sorban elintézett szakasz kibontásakor Eiler a *harmadik témakör* felvezető gondolatát is „elveszíti”.) A többi három szakasz viszont rendkívül alapos munka, különösen kiemelkedik az SS-toborzás igen aprólékos ismertetése, a feldühödött lakosság és a toborzók drámai összetűzésének plasztikus ábrázolása. Éppen az a.), b.) és d.) pont részletező kifejtése indokolta volna a c.) pont elmaradását, esetleg a d.) pontba való illesztését.

Végezetül e fenti hiányosságok ellenére leszögezhetjük, hogy Eiler Ferenc sikeresen oldotta meg vállalt feladatát: egy jól megírt, olvasmányos, de nem fecsegő, tudományos alapossággal adatolt, nem túlírt, impozáns dolgozattal jelentkezett. Megragadóan mutatja be egy nemzetiségi település sorsát a 20. században. Kétségtelen, hogy a monográfia még csak említés szintén is alig törekedett Harta község néprajzi (és egyéb) bemutatására. Ezt azonban talán Fél Edit⁴ – akitől bírálatunk címét kölcsönöztük – is megbocsátja valahol...

⁴ *Fél Edit*: Harta néprajza i. m. és Néprajzi füzetek. 2. Bp., 1935; Ruházkodás Hartán. Népünk és nyelvünk (6) 1934. 80–89.

Figyelő

Szilágyi Adrienn

GÉRARD NOIRIEL: A TÖRTÉNETÍRÁS „VÁLSÁGA”

Elmélet, irányzatok és viták a történelemről a tudománnyá válásától napjainkig. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. (Éditions Belin, Paris, 1996.) 382 old.

A hazai és a nemzetközi történetírás mind gyakrabban foglalkozik önmagával, jelentkezik az önreflexió iránti igényével. A professzionális történetírás problémáinak, történelemelméleti kérdéseinek napirendre kerülése egyre inkább egyfajta szellemi válság tudatosítását feltételezi. Gérard Noiriel épp ennek a tudatosított válságnak a kiváltó okait, történetét kívánja felgöngyölíteni könyvében. A párizsi *École des Hautes Études en Sciences Sociales*-on (EHESS) tevékenykedő Noiriel francia történész a francia történelemtudományban is meghonosodott *socio-histoire* legjelesebb szakértőjének tekinthető. A leginkább a bevándorlás legújabbkori történetével foglalkozó történész munkáinak nagy része is ezen irányzat gyakorlati felhasználhatóságát bizonyítja. Noirieltől – mint a *Genèse* c. tudományelméleti folyóirat szerkesztőjétől – nem áll távol, hogy a történészeket megosztó elméleti vitákban is aktív szerepet vállaljon. Nem véletlen tehát, hogy a 2001-től magyar nyelven is olvasható, *A történetírás „válsága”* címet viselő könyvében közös gondolkodásra ösztönöz a történettudomány, történetírás válságának kérdéséről, a történelemtudomány „egészségügyi állapotáról”. A francia történész nem kisebbre vállalkozik, mint hogy a történelem tudománnyá válásától kezdve kibontakozó – a francia történettudományt is formáló – főbb irányzatokat bemutassa, és ezen keresztül érzékeltesse a belső – sokszor parttalan – viták hogyan erősítették, erősítik fel a diszciplína „válságának érzetét”.

A szerző és az olvasó első kérdése is az, hogy valóban beszélhetünk-e a történelemtudomány válságáról, és ha igen, akkor tulajdonképpen minek a válsága ez: a „történeti mesterség” átalakulásának, a „szerep” bizonytalanságának vagy épp a „történeti diskurzus” állandó újrafogalmazásáról szóló dilemmáknak? Amennyiben a válság fogalmát körvonalazzuk, akkor mikortól számíthatjuk a „kétségek korát”? Egyáltalán kik azok, akik a történelemtudomány válságáról vitatkoznak: más tudományágak képviselői gerjesztik azt, vagy csupán a történész szakmán belüli vitáról van szó? Továbbá melyek azok kifejezések, amelyek használatosok a válság kifejezésére: „hanyatlás”, „zsákutca”, „szétforgácsolódás”, „részekre hullott egész”?

Gérard Noiriel ezen kérdések megválaszolásához a történelemtudomány „legfelsőbb bíróságát”, a történelemtudomány történetét hívja segítségül. Úgy véli, hogy ez nyújthat áttekintő képet a történelemtudomány „széthullásáról”, a paradigmák „elburjánzásáról”, a történeti tudás „természetéről”, „objektivitásáról”, a történeti mesterség és a történeti tudás alakulásáról, illetve a diszciplína válságáról.

A könyv első részében Noiriel azon tényezőket világítja meg (1. fejezet: *A kétségek kora*), amelyek a válság, a szétforgácsolódás érzését keltették, erősítették fel. Így elsőként az „utódlási válságról” szól. Az egyetem mind a történelem művelőinek, mind a történelem iránt érdeklődőknek széles körét alakította ki. A tudományág saját szakmai elitjének kitermelésével a kezdeti kedvező szakmai lehetőségek beszűkültek, az oktatói-kutatói státusz a megnövekedett hallgatói létszám miatt a feladatok prioritását tekintve megfordult, a társadalom és a politika által támasztott változó elvárások pedig elbizonytalanították az egyetem szerepét, feladatát.

Noiriel következő gócpontnak véli a történeti kutatások nemzetközivé válását, és a történelemtudomány iránti felfokozódott társadalmi igényt. A történelemtől elvárt ismeretterjesztési feladat ugyanis komoly belső feszültséget okoz, sőt az egységes tudományos nyelvhasználat kérdését és a „jelen” túlzott kiszolgálásának problémáját is felveti. Nem lehet elvitatni a „történeti tudás válságát”, és a szakmai közösség szereplőinek eltávolodását sem. Ezen utóbbi a kollektív munka visszaszorulását, az individualizmus előtérbe helyeződését, a szerzői és kutatói szerepkör átfordulását eredményezi.

A szerző a válságot előidéző tényezők megrajzolását követően a tudományág kialakulásától kezdve nyomon követi a főbb irányzatokat, valamint a történelem kérdéseiről gondolkodók legfőbb állításait (2. fejezet: *Egy tudományág kialakulása*). A tudományág megjelenését a 19. századig vezeti vissza, ahol a történelem fogalma egyszerűen a múlt „valóságának” feltárását és annak „reprezentációját” jelentette. Noiriél fontos állomásként tekint az August Comte nevéhez kapcsolható pozitivizmusra, ahol már a történelemfilozófiával szemben a tudományfilozófia válik hangsúlyossá. A szerző hosszan időzik Gabriel Monod *Revue Historique*-ben 1876-ben megjelent kiáltványánál, hiszen már itt úgy tűnik, hogy a történelem végképp elválni látszik a filozófiától, és a történelemtudomány lényege módszereiben, alkalmazott induktív eljárásában megragadható. Míg Monod az analízist és a szintézist az egymást követő generációk elkülönült feladataként értelmezi, addig Claude Lauglois és Charles Seignobos a szakmai közösség különböző szintje közötti viszonyokat szervező „horizontális” munkamegosztás termékének tekinti azokat. A közös munka gyümölcse, az általános szintézis megalkotásának képessége későbbi fejezetekben is nyomatékosan szerepel, hiszen valójában csak a szakmai közösség teremti meg a tudományág önállóságát, legitimitását, a történetírás „igazát”, „objektivitását”, sőt a tudás szétforgácsolódásának kiegyenlítését is jelenti.

Noiriél a következőkben Émile Durkheim, Max Weber és Marc Bloch gondolatait emeli ki. Bloch *A történelem védelmében* c. munkája kitüntető figyelmet kap, hiszen Noiriél a pragmatista út elindítójaként tekint rá, s munkáját a történész „testamentumának” véli. Maga Marc Bloch a Lauglois és Seignobos által kijelölt irányt követte, a történelemtudományi ismeretelmélet és tudományfilozófia újabb fejleményeire támaszkodva elutasította a pozitivizmust. Az „interdiszciplínaritás” alatt különböző tudományágak szaktudásának az együttműködését és nem a humántudományok egyesítésének az elősegítését értette. Épp ezért a filozófiára is úgy tekintett, mint a történelem kérdésfelvetésének segítőjére. Szerinte a történelem tudományossága saját jelrendszer, közös nyelv megteremtésén nyugszik, és társadalmi szerepe – a tudás gyarapítása, az emlékezés – nem elhanyagolható. Talán azt mondhatjuk, hogy Bloch

számára a történelem kísérlet arra, hogy megpróbálja megérteni a változásban lévő emberi valóságot. Szemben a 19. században kialakult uralkodó felfogással a történelmi adatok, források és szövegek nem maguktól értetődőek, és nem egyszerűen ezek összefűzéséről van szó.

A háború után újra fontos kérdéssé vált a tudomány lehetséges megújulása (3. fejezet: *A szerző visszatérése*). Ekkor leginkább a történelem egységét, szintézisre való képességét igyekeztek kiemelni, főképpen azért, hogy bizonyítsák, a tudományág égisze alatt a diszciplínák egyesíthetőek. Voltak, akik viszont (lásd Paul Veyne: *Hogyan írjuk történelmet* c. munkája) a történelem tudományként való elismerését újra csak megkérdőjelezték.

Noiriel a következő fejezetben a 20. század második felében kibontakozó fordulatokat, új irányokat mutatja be (4. fejezet: *A „paradigmák” válsága*). Így az 1980-as években útjára indított „nyelvi fordulatot”, mint az intellektuális történetírás újragondolását (Dominick LaCapra); a feminista történetírást (Jean Scott, Laura Down); a Németországból kiinduló *Alltagsgeschichte*-t, azaz a „mindennapok történelmét” (Clifford Geertz, Hans Medick); végül pedig a „kritikai fordulatot” ismerteti az *Annales* két szerkesztőségi cikke alapján (Bernard Lepetit, Mauricio Gribauid). Noiriel legfőbb célja az I. rész tüzetes áttekintésével, hogy ismertesse a véget nem érő belső viták hogyan súlyosbították a diszciplína megoldásra váró problémáját, miként táplálták a történelem „válságáról” folyó vitákat felgyorsítva ezzel a történelemtudomány atomizálódását.

Az első részt záró fejezetben a szerző (5. fejezet: *Tudás, emlékezet, hatalom. Adalékok a történelemtudomány „pragmatista” értelmezéséhez*) újra csak Bloch és Weber gondolataihoz nyúl vissza, és a hatalom, illetve a nagyközönség történelemtudományt szervező és befolyásoló erejére hívja fel a figyelmet, hiszen mindkettő sokban meghatározta, meghatározza a történelmi kutatások irányát. A tudományág ezen függősége azonban a diszciplína önállóságát veszélyeztetheti. Továbbá ezen áttekintés kapcsán ragadja meg Noiriel a pragmatista történész fogalmát, aki a történelemtudomány hatalmi, tudásbeli és emlékező-emlékeztető tevékenységek kombinációjában és kombinációjával él.

A második részben a szerző négy tanulmányt közöl a francia történészekről „az eljárások tisztázásának érdekében”. Az első két tanulmányban (6. és 7. fejezet) a történész mesterség születésére, a professzionizált szakmai közösség kialakulására, a tudomány belső szabályrendszerének, normáinak, kollektív értékeinek bemutatására fókuszál. A további két fejezetben (8. és 9. fejezet) az *Annales* folyóirat kapcsán a „hatalmi harc” aspektusait, illetve az *Univers Historique* történeti könyvsorozat példáján keresztül pedig a népszerűsítő tevékenység alakító folyamatát írja le. Ezen egybegyűjtött négy tanulmány igazolja, hogy a történelemtudomány története képes hozzájárulni a magyarázó munkákhoz, illetve a történészi mesterség a tudás, az emlékezet és a hatalom dimenzióin alapul.

A történelemtudomány válságáról tehát egyrészt a történész mesterség átalakulása, másrészt a történeti tudás elbizonytalanodása miatt beszélhetünk. A történelmet tudományként a 19. század végén határozták meg: tudománynak tekinthető, hiszen képes igazolható tények kidolgozására, és gyakorlati szerveződésen nyugszik. Önálló tudománnyá alakulni azonban csak kettős szakítás árán volt képes. Egyfelől a „történeti módszer” és „forráskritika” kialakításával szakított a filozófiával, másfelől a történészek intézményesült szakmai közösségbe szerveződtek az állam segítségével. Ez a szakítás azt is eredményezte, hogy a válság kérdése kapcsán már nem különböző tudományágak képviselői csaptak össze, hanem a történelemtudományon belüli kérdéssé vált.

Úgy tűnik azonban, hogy a történelemtudománynak tudományos eredményei ellenére sem sikerült igazolást nyernie, nem úgy, mint például a természettudományoknak. Sajnos az is látható, hogy a 19–20. századon átívelő belső viták kérdései alig változtak vagy oldódtak fel. Persze sokan nem is a valódi tények kimutatásának a képességét, hanem a tények használhatóságát vonják kétségbe.

Noiriel hangsúlyozza továbbá, hogy könyve leginkább a pragmatista perspektíva mellett száll síkra. A központi kérdés ugyanis nem a történelemtudomány tárgya, hanem a történész mesterségének az elemzése. Épp ezért fel kellene hagyni végre a valóságról és az arról alkotott képzetek vitájával, mert a történeti kutatás gyakorlatát

tekintve terméketlenek. A történeti mesterség két elemével kell leginkább foglalkozni. Az egyik a történeti módszer, amit minden történész ismer, és a közösen megalkotott nyelv által képesek egymás megértésére, az eredmények szakmán belüli közvetítésére. A másik fontos elem, hogy a tudományág eredményeivel a nagyközönség felé is el tudjon számolni, épp ezért fontos a befogadás kérdésével is foglalkozni, a tudáskörök elkülönítésével, továbbá a történelem és az emlékezet megkülönböztetésével. A könyv természetesen nem ad valódi lezárást, vagy a viták feloldását, sokkal inkább célja egy közös gondolkodás elindítása, amely kérdések megfontolása nemcsak a történészek kicsiny frakciójának az ügye.

Beszámolók

Kárbin Ákos

BESZÁMOLÓ A KÜLFÖLDI KUTATÁSOKRÓL

Berlini kutatásaim

Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program doktoranduszaként disszertációmát Wekerle Sándor pénzügyi államtitkári, majd pénzügyminiszteri működéséről valamint az Osztrák-Magyar Monarchia valutareformjáról készítem. Doktori tanulmányaim kezdetén tervbe vettem, hogy a Monarchia valutarendezését szeretném összehasonlítani a Német Császárság valutareformjával. Az Osztrák-Magyar Monarchia legfontosabb – elsősorban katonai, valamint diplomáciai – szövetségese a Német Császárság volt, mindezen túl meglehetősen szoros gazdasági szövetség fűzte még feszesebbé a militáns kapcsolatot. A hazai szakirodalomban nem szólnak a porosz pénzügyi reformokról, így előzetesen csak a német szakirodalomból tájékozódhattam, azonban az igazi kihívást az írott német szöveg olvasásának elsajátítása jelentette. Ehhez nagy segítséget jelentettek Dr. Géra Eleonóra tanárnő kurzusai az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékén.

2009 őszétől kapcsolatban álltam Dr. Guido Thiemeyer úrral a kasseli egyetem tanárával, aki szívesen vállalta volna, hogy témavezetőm lesz németországi kutatásaim során, ellenben a kutatásokhoz szükséges anyagot a berlini közgyűjteményekben őrzik. Ennek tükrében Thiemeyer úr segítségével új témavezetőt kerestem és meg is találtam Prof. Dr. Alexander Nützenadel professzor úr személyében, aki a berlini Humboldt Egyetem Társadalom- és Gazdaságtörténeti Tanszékének (Humboldt Universität zu Berlin Philosophische Fakultät I. Institut für Geschichtswissenschaften, Lehrstuhl für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte) vezetője. Nützenadel úr készséggel vállalta, hogy a fél év során, melyet a tanszék vendégeként szándékoztam Berlinben eltölteni,

felügyeli munkámat. Így 2010 novemberében pályáztam meg a Német Akadémiai Csereszolgálat (*Deutscher Akademischer Austauschdienst, DAAD*) Kutatói ösztöndíját doktoranduszoknak és fiatal kutatóknak (*Forschungsstipendien für Doktoranden und Nachwuchswissenschaftler*). Hosszas várakozás után 2011 áprilisában értesítettek Bonnból, hogy elnyertem az ösztöndíjat.

A *Studentenwerk Berlin* hallgatói hálózatán keresztül találtam szállást az egykori Kelet-Berlin területén. Érdekesség, hogy már a kollégium elnevezése is önmagáért beszélt, ugyanis a chilei költőről, énekesről Victor Jara-ról kapta a nevét.

Kutatásaimat előzetesen alaposan előkészítettem. A levéltárakba érkezés előtt e-mail-ben előre segítséget kértem a közgyűjtemények illetékes munkatársaitól. Ennek köszönhetően már sok esetben előre előkészített anyag várt Berlinben.

A legnagyobb közgyűjtemény, amit meglátogattam kutatásaim során, és ahol a kormányzervek anyagát őrizték, az a Szövetségi Levéltár (*Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde*) volt. A levéltár mindenki számára nyitott és a kutatás ingyenes. A világ minden tájáról érkező számos kutató részére hosszas nyitva tartás teszi lehetővé a kutatást, mert a főépület kutatóterme hétfőtől csütörtökig 8 órától 19 óráig, pénteken 8 órától 16 óráig fogadja az odalátogatókat. Másolat készítésére van lehetőség, papíralapú és digitális formában is, azonban fényképezőgép használatára nincs mód. Sajnálatosan a császárkori pénzügyminisztérium anyaga a második világháború során megsemmisült. Némi töredék anyagot mégis őriznek, melyeket mikrofilmen kutathatóvá tettek. A mikrofilmolvasóban modern, digitális gépeken keresztül elevenedik meg a múlt, ahol helyben másolatot készíthetünk az anyagról és a kutatás végeztével, azt akár a helyszínen, akár banki átutalással is fizethetjük. Szolgáltatásuk tekintetében nagy előnyt jelent, hogy az iratok előkészítésére naponta kerül sor, a délelőtti megrendelt anyag még aznap, illetve a délután megrendelt anyag már a következő napon a kutató rendelkezésére bocsátják. Az iratokat és a mikrofilmeket számítógépes rendszeren keresztül kell megrendelni és külön örömet okoz, hogy nem maximalizálták a rendelések számát.

Saját kutatásaimmal kapcsolatban nagy szerencsém volt, ugyanis a birodalmi kancellária (Reichskanzleramt, R 1401) anyagában már az egységet megelőző időkből, majd az 1866-ban létrejött Északnémet Szövetség (*Norddeutscher Bund*) időszakától kezdve szisztematikusan gyűjtötték a valutapolitikával kapcsolatos iratokat. Kutatásom egyik meghatározó állományát a *Bundesarchiv* R 901 fondjának anyaga képezte. Eredetileg ez az állag a külügyminisztériumi levéltár, vagyis a *Politischen Archiv* des Auswärtigen Amts anyagát alkotta. Pontosabban a külügyminisztérium II. osztályának, a kereskedelmi osztálynak az anyagát. Helyhiány következtében azonban a II. világháborút követően a *Bundesarchiv*-ban nyert végleges elhelyezést és mind a mai napig itt őrzik és áll a kutatók rendelkezésére ez a méreteiben is óriási anyag. A Porosz Királyság, valamint később a Német Császárság részt vett valamennyi nemzetközi érmeügyi konferencián (1867, 1878, 1881, 1889 és 1892), amelyekről a részt vevő küldöttek jelentésben számoltak be. A kancellárt a konferencia helyszínéül szolgáló államokban diplomáciai szolgálatot teljesítő nagykövetek, követek valamint konzulok informálták a valutaügyekről.

A *Bundesarchiv*-ban nagyon gazdag hagyatéki anyagot is őriznek különböző személyiségektől, főképpen a 18. század végétől egészen napjainkig. Számomra a legfontosabbat Ludwig Bamberger (1823–1899) bankár (N 2008), nemzetgazda és képviselő, valamint Eduard Lasker (1829–1884) képviselő (N 2167) hagyatékaik alkották.

Kutatásaim másik meghatározó helyszíne a Porosz Kultúrhagyatékok Titkos Állami Levéltára (*Das Geheime Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, GStAPK) volt. A levéltár hétfőn és kedden 8 órától 16 óráig, szerdán és csütörtökön 8 órától 18 óráig, végül pénteken 8 órától 15 óráig fogadja a kutatókat. Ebben a levéltárban is van lehetőség másolatok készítésére, csak digitális formában, azonban a fényképezés itt sem engedélyezett. Egyes irattípusokat van mód eredetiben is megtekinteni, de az iratok egy részéről mikrofilmmásolatot készítettek, és ebben a formában állnak a kutatók rendelkezésére. Ezeknek a felvételeknek a megtekintésére szintén van lehetőség, ugyanis ezen dokumentumokat a főépületben egy mikrofilm olvasóteremben teszik

elérhetővé a kutatók számára. Az iratokhoz helyben használható repertóriumokon, vagy eredeti mutató- illetve iktatókönyveken keresztül lehet eljutni. Az iratokat papír alapon kell megrendelni, fontos a jelzeteket precíz módon feltüntetni, az előkészítésre azonban 2–3 napot kell várni.

A *Staatsarchiv*-ban a pénzügyminisztérium egyes aktái is megtalálhatók. Nagy öröm volt számomra, amikor rátaláltam az osztrák porosz együttműködés aktáira, ugyanis Ausztria csatlakozásával a vámszövetséghez (*Zollverein*, 1853) a kereskedelmi elszámolás megkönnyítésére egy új, közös érme a *Vereinsthaler* veretésében állapodtak meg. Az úgynevezett bécsi érmekonvenció (*Wiener Münzkonvention*) jegyzőkönyveit és egyéb dokumentumait a bécsi levéltár mellett itt is őrzik. A közös érméket 1867-ig verte Ausztria-Magyarország, azonban a valutarendezés előtt Ausztriának és Magyarországnak áron felül vissza kellett vásárolni azokat a Német Császárságtól. Erről az osztrák és magyar pénzügyminisztérium képviselői megállapodást kötöttek Berlinben 1891 novemberében és decemberében, ugyanis a küszöbön álló kettős szövetség megújítása a visszavásárlás elmaradása esetén akár meg is hiúsulhatott volna. A pénzügyminisztérium aktáin túl az igazságügyi- (*Justizministerium*) és a kereskedelem, ipar és közmunkaügyi minisztérium (*Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Arbeiten*) valutapolitikát érintő anyagát is áttekintettem. A minisztériumi állagokon túl egyes személyek hagyatékát is tanulmányozhattam, úgy mint: August Freiherr von der Heydt (1801–1874) porosz bankár, majd kereskedelmi- és pénzügyminiszter, Adolf Scholz (1833–1924) a Bismarck-éra utolsó pénzügyminisztere (1882–1890), valamint Rudolf Meinecke (1817–1905) pénzügyminisztériumi titkos tanácsos, majd államtitkár hagyatékát, amelyekből meglepő adatok kerültek elő a porosz valutapolitikával kapcsolatban.

A harmadik legfontosabb színtere berlini kutatásaimnak a Külügyminisztérium Politikai Levéltára (*Das Politische Archiv des Auswärtigen Amts*) volt. Itt kerültek elhelyezésre a német külügyminisztérium anyagai, ahol csak az utolsó 30 év iratai esnek kutatási korlátozás alá. Mivel a levéltár a minisztérium épületében található, így ennek

megfelelően a belépés előtt a kutatóknak is be kell tartani a biztonsági előírásokat. Az egység óta a korábban Bonnban kialakított levéltár anyagát Berlinben újraegyesítették az 1990-es években. A levéltár állományában a tájékozódást repertóriumok segítik. Az iratokat itt is számítógépen keresztül kell megrendelni, a naponta rendelhető akták maximális számát 10 aktában határozták meg. Ebben az intézményben készítik elő az iratokat a leggyorsabban, itt a délelőtt és a délután folyamán is több alkalommal szállítanak be aktákat a kutatóterembe. Másolatok készítésére a Külügyi Levéltárban is van lehetőség költségek terhe mellett, azonban itt a saját fényképezőgép használata engedélyezett és ingyenes.

A Német Császárság valutareformjával kapcsolatosan ebben a levéltárban nem őriznek anyagot. Itt kerültek elhelyezésre a nagykövetségek és a konzulátusok anyagai. A Külügyminisztérium Politikai Levéltára anyagában elsősorban a bécsi német nagykövetségnek és a budapesti német főkonzulátusnak jelentéseit tanulmányoztam, hiszen ezek hordozták számomra a nóvumot magyar részről a Tisza-, Szapáry- és a Wekerle-kormányokkal, valamint osztrák részről a Taaffe érával kapcsolatosan. Valamint őriznek anyagot a berlini magyar nagykövetség iratállományából is. Számomra legfontosabbak Széchenyi Imre (1825–1898) és ifj. Szőgyény-Marich László (1840–1916) nagykövetek működésével kapcsolatos iratok. Egyes porosz diplomatáknak itt is van hagyatéka, amelyet bárki szabadon áttekinthet, ehhez nagy segítséget jelent az 1871-től 1990-ig összeállított diplomáciai szolgálatot ellátott személyek lexikona. Ki kell emelnem Heinrich VII. Prinz Reuß zu Köstritz (1825–1906) bécsi porosz nagykövetet (1878–1894) és Anton Graf von Monts de Mazin (1852–1930) budapesti főkonzult (1890–1894), akik hagyatéka jelentették számomra az érdekességet. Meg kell jegyeznem, hogy Reuß levelezése csak fénymásolatban lelhető fel, ugyanis az anyag korábban Sziléziába került, majd 1957-ben a Varsói Állami Levéltárba, ahol 1970-ben már nem bukkantak a nyomára.

A levéltárakon túl a berlini könyvtárak állományát is használtam. A méreteiben is legnagyobb könyvtár a Berlini Állami Könyvtár (*Staatsbibliothek zu Berlin*), amit

a berliniek egyszerűen csak *Stabi*-nak hívják. Az iratkozási díj egy hónapra 10 Euró, egész évre 25 Euró. A könyvtár állománya összesen három épületben került elhelyezésre, ellenben a kölcsönözni kívánt köteteket az olvasó igénye szerint online rendeléssel bármely épületben előkészíttetheti. A helyben használt kötetek – ami főképp a 20. század előtt kiadott kötetekre korlátozódik, valamint a folyóiratokra – az olvasó számozott szekrényébe kerül, melyet meghatározott ideig használhat, mivel a köteteket addig fenn tartják számára. A kölcsönzési idő lejártá előtt, ha nincs előjegyzés a kötetekre, akkor az olvasó meghosszabbíthatja a kölcsönzést és tovább használhatja azokat. A folyóiratok nagy része szabad polcon van, csak egy részét kell megrendelni. A helyben használt kötetekről másolatot lehet készíteni, azonban a könyvtári kiadás után a könyvtáros elhelyez egy cetlit a kötetben, hogy arról lehet-e fénymásolatot készíteni, vagy csak szkennelni szabad. A másolatokat minden esetben maga az olvasó készíti egy erre a célra kialakított helységben.

A *Stabi*-nak van kézirtára is, ami a főépületben található a *Potsdamer Platz*-on, ahol tudósok, politikusok és művészek hagyatékát őrzik. A kutatni kívánt személy hagyatékát a referens szobájában lehet behatóbban megvizsgálni. Itt is érvényes a kutathatósággal kapcsolatos 30 éves időkorlát. A kézirtárban szintén Ludwig Bamberger hagyatéka érdekelt. A főosztályvezető asszony segítségével e hagyatékot le is fényképezhettem.

A Berliini Humboldt Egyetemnek központi egyetemi könyvtára van, amit 2009-ben adtak át *Jacob-und-Wilhelm-Grimm-Zentrum* néven a hallgatók, illetve az olvasók számára. Az épület normál időben hétfőtől péntekig 8 órától éjfélig van nyitva, szombaton és vasárnap 10 órától 18 óráig. Ünnepnapokon a nyitva tartás megváltozik. A könyvek nagy része szabad polcon van, a könyvek gerincén fel van tüntetve, hogy csak helyben használható-e. A helyben használható könyvekről az épületben szkennerek segítségével másolatot lehet készíteni, papír illetve digitális formában is. A digitális másolatokat usb stick segítségével el is lehet menteni, ami így még kedvezőbb áron érhető el a papírnyomtatással ellentétben. A 19. században, vagy előtte kiadott

könyvek, nyomtatványok tanulmányozására külön kutatóterme van a könyvtárnak, ahol felügyelik az olvasókat. Egyébként az egyetem összes karának saját szakkönyvtára is van.

Kutatásaim során akadtak olyan kötetek, amelyek csak a Berliini Szabad Egyetem (*Universitätsbibliothek Freie Universität Berlin*) könyvtárában találtam meg, így ösztöndíjam ideje alatt oda is beiratkoztam. Ezek többnyire olyan külföldön kiadott munkák voltak, amelyek a szocializmus ideje alatt nem kerültek a Humboldt könyvtárába, hanem a Nyugat-Berlin területén kialakított *Freie Uni* könyvtár állományába kerültek be. Diákként az utóbbi két könyvtárba ingyenesen iratkoztam be.

A levéltáraknak (*Bundesarchiv* és *Staatsarchiv*) is van könyvtáruk és a bejelentkezés mellett a *Bundesarchiv*-ban be kell iratkozni a könyvtárba, a *Staatsarchiv*-ban a levéltári bejelentkezéssel automatikusan a könyvtárba is beiratkozik a kutató.

Első bécsi kutatásom

Első bécsi kutatásomat 2012 márciusában pályáztam meg az Osztrák-Magyar Akció Alapítvány Ösztöndíját egyetemi tanároknak (*Stipendium der AÖU für Universitätslehrer*). Témavezetőnek Prof. Dr. Friedrich Edelmayer urat kértem fel, aki az Bécsi Egyetem Újkori Tanszékének vezetője (*Universität Wien Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät Institut für Geschichte, Geschichte der Neuzeit*). Pályázatom elkészítése előtt felvettem a kapcsolatot a Magyar Nemzeti Levéltár bécsi delegáltjával Dr. Fazekas Istvánnal. Fazekas úr a kutatással kapcsolatosan minden kérdésre válaszolt. Ez alapján fel tudtam építeni pályázatomat és el tudtam tervezni kutatásomat. Pályázatomban a hangsúlyt Wekerle Sándor pénzügyminiszteri államtitkári (1887–1889) és pénzügyminiszteri (1889–1895) működése alatt keletkezett hivatalos, félhivatalos és magánleveleinek a felkutatására helyeztem. Ugyanis Budapestről a Magyar Királyi Pénzügyminisztériumból az osztrák pénzügyminisztériumba érkező levelek Bécsben maradtak és az ottani levéltárban kerültek elhelyezésre, viszont a Bécsből Budapestre

küldött osztrák pénzügyminiszteri levelek, pedig Budapesten kerültek elhelyezésre. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában folytatott kutatásaim során a hivatalban lévő osztrák pénzügyminiszterek Julian Dunajewski (1821–1907) (1880–1891), Emil Steinbach (1846–1907) (1891–1893) valamint Ernst von Plener (1840–1923) (1893–1895) leveleit megtaláltam. Ez előzetesen egy alapot biztosított számomra.

2012 júniusában értesített az Osztrák Csereszolgalat (*Oesterreichische Austausch Dienst*, OeAD), hogy elnyertem az ösztöndíjat. Az OeAD előzetesen tájékoztatott, hogy tud számomra szállást biztosítani, mely lehetőséget igénybe is vettem. Kutatásaimat 2012 szeptemberében kezdtem meg, az Osztrák Állami Levéltárban (*Österreichische Staatsarchiv*) a kutatás nem ingyenes, a kutatónak látogatójegyet kell váltania. A legolcsóbb a heti vagy 5 alkalmas jegy, amely 10 Euró, aztán a havi jegy, amely 20 alkalomra érvényes és 21 Euróba kerül, végül az éves jegy, amelynek az ára 42 Euró. A rendelhető tételek maximalizálva vannak, ami 3 darab dobozt, illetve 10 aktát, képet és tervet jelent naponta. Az erdbergi kutatóterem hétfőn és csütörtökön 9 órától 17 óráig, kedden és szerdán 9-től 18 óráig, illetve pénteken 8-tól 13 óráig várja a látogatókat. Fényképezőgépet nem lehet használni. Az 1900 előtti dokumentumokról másolatot lehet rendelni, az 1900 után keletkezett iratokról, pedig maga a kutató készíthet másolatot a kutatóteremben. Korábban fénymásolatot lehetett készíteni, 2013 májusától pedig ezt már szkennelrel lehet megtenni és a másolatokat *usb stick*-re mentheti a kutató. A főépületben könyvtár is működik, ahová a látogatójegy szintén érvényes.

A császári és királyi pénzügyminisztériumban keletkezésükkor az iratokat úgynevezett regisztratúrába sorolták. A valutapolitikával, pénzveréssel, a külföldi államok pénzügyeivel stb. kapcsolatos iratokat a 6-os, az Osztrák-Magyar Bankkal kapcsolatos iratokat pedig a 7-es regisztratúrába iktatták. Így megőrizve az eredeti irattári rendet a Staatsarchiv állományába is így kerültek az iratok elhelyezésre. A valutareformmal kapcsolatos iratok az 1875–1905 időhatár közötti regisztratúrába kerültek. Az anyagot a *Finanz- und Hofkammerarchiv*ban őrzik, a magyar pénzügyminiszterekkel folytatott levelezés az elnökség (*Präsidium*) iratai között

található. Tehát Wekerle hivatalos, félhivatalos illetve magán leveleire is itt leltem rá. Érdekesség, hogy egy-egy az akkori minisztériumban dolgozó személy leveleit is megtaláltam.

Kutattam a *Minoritenplatz*on található *Haus- Hof und Staatsarchiv*ban (HHStA) is. Számomra itt a Kancelláriai Hivatal (Kabinetskanzlei) aktáin túl Ernst von Plener hagyatéka jelentette a legérdekesebb anyagot. Plener kiterjedt levelezést folytatott rengeteg személyiséggel, többek között a fentebb említett Monts budapesti főkonzullal, vagy a híres osztrák geológussal Eduard Suess-sel (1831–1914) is.

Ösztöndíjam kezdetén beiratkoztam az Osztrák Nemzeti Könyvtárba (*Österreichische Nationalbibliothek*), ahová az éves olvasójegy ára 10 Euró. Itt a számomra legfontosabb részleget a kéziratár jelentette (*Sammlung von Handschriften und alten Drucken*). Itt olyan személyek hagyatékát tekintetem át, mint például Julian Dunajewski, Emil Steinbach és Ernst Plener osztrák pénzügyminiszterek, vagy Eduard von Taaffe (1832–1895) osztrák miniszterelnök, vagy Szapáry Gyula gróf, vagy éppen Wekerle Sándor egy levelét. Beiratkoztam továbbá az Bécsi Egyetemi Könyvtárba (*Universitätsbibliothek Wien*) egy hónapra, ahová a havi jegy díja 5 Euró volt. Itt többségében minden kötet kölcsönözhető volt, előnyt jelentett, hogy még disszertációkat is kölcsönözni lehetett.

Második bécsi kutatásom

Az Osztrák Császárságnak 1816 óta volt jegybankja. 1867. évi kiegyezéstől számítva 11 évvel később, 1878-ban szabadalmaztatott az Osztrák-Magyar Bank, a Monarchia közös jegybankja. A banknak egyéb kötelezettségein túl bankjegykibocsátó szerepe is volt. Az 1867. évi kiegyezésbe törvényileg belefoglalták az aranyvalutára való áttérést, azonban ennek megvalósítására csaknem 25 évet kellett várni. Alois Moser (1818–1892) bankkormányzó (1878–1892) nem támogatta a kormányok törekvését az aranykorona bevezetésében. Ellenben a reform legfontosabb esztendejében, 1892 márciusában első alkalommal egy magyar származású kormányzót nevezett ki az uralkodó a jegybank élére Kautz Gyula (1829–1909) személyében (1892–1900), aki köztudottan

az aranyvaluta híve volt. Ez világosan kitűnik Kautz hagyatékából, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őriznek. Így a jegybank politika megértéséhez szükségem volt újabb ösztöndíjra ugyancsak Bécsbe.

Kutatásaim során a következő kérdésekre kerestem a választ

Milyen szerepe volt Wekerle Sándornak (1887–1895), a magyar pénzügyminiszternek a bank reformmal kapcsolatos intézkedéseiben? Milyen szerepe volt Julian Dunajewski (1880–1891), Emil Steinbach (1891–1893) és Ernst von Plener (1893–1895) osztrák pénzügyminisztereknek a reform keresztülvitelében? (hivatalos, félhivatalos és magánlevelek a főkormányzók és pénzügyminiszterek között) Milyen konkrét intézkedések maradtak fent a bank közgyűlési jegyzőkönyveiben a reformmal kapcsolatban? Volt-e a banknak hivatalos nemesérc politikája? (közel 300 milliós ezüstvagyon) Milyen úton szerzett be aranyat a jegybank? Voltak-e titkos megállapodásai a kormányoknak és a banknak? Milyen szerepe volt a banknak a *hinkende Goldwährung – limping Standard*, vagyis a *sántító aranyvaluta* kialakításában?

Szakmai tevékenységem bemutatása

A *Campus Hungary* rövid tanulmányút ösztöndíját, 2013 márciusában pályáztam meg. Témavezetőmnek a jegybanki levéltár levéltárosát Walter Antonowicz urat kértem fel, aki ezt készséggel vállalta is. Azért választottam az Osztrák Nemzeti Bank (*Oesterreichische Nationalbank*) levéltárát fogadóintézményemnek, mert a bank levéltárában őrzik az egykori Osztrák–Magyar Bank anyagát, melyben disszertációm minél alaposabb kidolgozásához nélkülözhetetlen kutatásokat végezhettem. Április végén értesített a *Campus Hungary*, hogy május hónapra elnyertem az ösztöndíjat. Az Osztrák Nemzeti Banknak 11 éve van nyilvános levéltára, melyben tudományos céllal bármely magánszemély végezhet kutatásokat. A Banktörténeti Levéltár (*Bankhistorische Archiv*) kutatóterme Bécsben az *Otto Wagner Platz*-on álló főépület mellett található

a *Rotenhausgasse* 4 szám alatti épületben. A bank biztonsági előírásai a kutatókra is vonatkoznak, így csak az az egyén léphet be az épületbe, aki személyazonosságát igazolja. Majd a kutató egy látogató jeggyel egy zsilipes beléptetőrendszeren keresztül jut be az épületbe. A levéltári kutatóterem az első emeleten található, közvetlenül a levéltári alkalmazottak irodája mellett. Itt foglal helyet Antonowicz levéltáros úr és kolléganője Claudia Köpf is. A kutatóterem egyidejűleg négy kutató befogadására alkalmas. A kutatóterem hétfőtől csütörtökig 9 órától 15 óra 30 percig pénteken 9 órától 15 óráig várja a kutatókat. A megrendelhető akták, dobozok száma nincs maximalizálva, ezt a levéltárossal rugalmasan le lehet egyeztetni.

Az anyagban a tájékozódást az ELAK (*Elektronisches Aktenverwaltungssystem*) keresőrendszer is nagyban megkönnyítette. Saját fényképezőgép használata engedélyezett, valamint másolatok készítésére is van mód. A bank állományát 8 nagyobb fondban helyezték el. Számomra egyik legfontosabb, illetve leginkább kutatni kívánt anyagot a közgyűlési jegyzőkönyvek (*Generalversammlung* I/3) kötetei képezték. Ebből az állagból összesen nyolc kötetet használtam fel 1887-től 1895-ig. A bank közgyűlésein a hivatali tisztviselők vettek részt általában a főkormányzó, vagy az alkormányzó elnökletével. A közgyűléseken egyébiránt az osztrák és magyar pénzügyminisztérium egy-egy delegáltja is részt vett, akik beszámolási kötelezettséggel bírtak az osztrák és a magyar pénzügyminiszterek felé. Ezeket a jelentéseket a *Staatsarchiv*-ban, valamint a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában már korábban megtaláltam. Ezeken a közgyűléseken a bank felső vezetőihez intézett leveleket és egyéb, a pénzügypolitikával kapcsolatos intézkedéseket vitatták meg, illetve ennek nyomán válaszolták meg a beérkező leveleket. Ezekből a jegyzőkönyvekből kinyert aktaszámokat kijegyzeteltem és azokat a levéltárostól megrendeltem, aki másnapra mindig előkészítette számomra. Az aktákat dobozokban helyezték el, átlagosan 3 darab dobozban évente. Ellenben egyes aktákat az idők során már kiselejtezték. Ennek az állagnak a jelzete: II/2c *Oesterreichisch-ungarische Bank* 1878–1922. Ezekből az aktákból kerültek elő mind osztrák, mind magyar részről a két pénzügyminiszter eredeti levelei, illetve az azokra adott válaszlevelek fogalmazványai, melyek sok esetben az osztrák és magyar

levéltárban már nem voltak meg a pénzügyminisztérium levéltári anyagában. Érdekes volt számomra, hogy bár a német volt a hivatalos levelezés nyelve, ennek ellenére az 1892. évi főkormányzó váltás után, amikor is Kautz Gyulát nevezte ki az uralkodó a jegybank élére, a magyar lett az érintett felek (a főkormányzó és a pénzügyminiszter) között a levelezés nyelve.

Átnéztem továbbá a mérlegek (*Billanzen* IV/1) állag 1887–1895 közötti évek anyagát is. Ebben heti jelentések voltak a jegybank érckészletével kapcsolatban, melyből világosan kitűnik, hogy mikor kezdett hozzá a Monarchia az aranyérc szisztematikus gyűjtéséhez.

Betekintést nyertem a bank szabadalmának megújítása (*Bank-Privilegiums-Erneuerungen* VI/1) állományba is. Az 1887. és 1897. évi szabadalom megújítását mindig fontos előzetes tárgyalások készítették elő. Az 1892. évi valutareform tekintetében is szükség volt a bank szabadalmának megújítására. Ebben az állagban ezeket a dokumentumokat leltem fel.

Az egyik legérdekesebb állag a VII. fondfőcsoport volt, a képtár (*Bildarchiv*), melyben a bank tisztviselőinek portréit tanulmányozhattam (VII/1 *Bilder: Personen* (Gouverneure, Präsidenten, Direktoren usw. der priv.oest.NB, der OeUB und der OeNB 1816–). Továbbá képeket kereshettem a jegybank épületéről (VII/3 *Bilder: Bankgebäude* (Bank- und Wohngebäude in Wien, sowie die Filialen / Zweiganstalten der priv.oest.NB, der OeUB und der OeNB) 1816–). Egyébként ez az épület ma Bécsben a *Bankgasse*-én áll. A személyekről készült portrékat és a bank egykori főépületéről készült másolatokat megkaptam Antonowicz úrtól.

Egyéb

A bank levéltárán túl két alkalommal kutatásokat végeztem az Osztrák Nemzeti Könyvtár Kézirattárában, ahol osztrák politikusok hagyatékában kerestem magánleveleket.

Disszertációmban nagy hangsúlyt kívánok fektetni arra, hogy a kutatott

időszakban a tárcát vállalt pénzügyminiszterek mindegyike jogi végzettséget szerzett. Így kerültem a Bécsi Egyetem Levéltárába (*Archiv der Universität Wien*), ahol az egyetem jogi karának dokumentumait őrzik. Az egyetemi levéltár hétfőtől szerdáig 9 órától 15 óra 30 percig, csütörtökön 9 órától 19 óráig, pénteken pedig 9 órától 12 óráig várja a kutatókat. A külföldi látogatóknak érdemes a kutatás megkezdése előtt felvenni a kapcsolatot a levéltár munkatársaival, akik előzetesen tájékozódást nyújtanak az anyagról. Az iratokat, vagy mikrofilmeket akár aznapra, vagy másnapra előkészítik. Az én témámhoz az érintett három osztrák pénzügyminiszter: Julian Dunajewski, Emil Steinbach és Ernst von Plener jogi tanulmányokat folytattak a bécsi egyetemen. Julian Dunajewski, aki származását tekintve lengyel volt, a mai szóval egy „kvázi Erasmus diák” volt Bécsben, ugyanis a beiratkozás jegyzőkönyvei szerint az 1839/1840-es tanév őszi félévére iratkozott be, vagyis csak egy szemeszteren át hallgatott jogot a császárvárosban. Viszont Steinbachhal és Plenerrel kapcsolatban sok forrást találtam. Steinbachról kiderült, hogy tényleg szorgalmas és jó tanuló volt, azonban ugyanez Plenerről már nem mondható el. Az egyetemi levéltárban a jogi kar szigorlati jegyzőkönyveit és a szemeszteri beiratkozó íveit tekintettem át. Ezeket a dokumentumokat mikrofilmen tanulmányoztam és az anyagról másolatot is készíthettem, amiért természetesen fizetnem kellett.

Szilágyi Adrienn

INTERNATIONAL STUDENTS OF HISTORY ASSOCIATION (ISHA)

Leuven után újra Budapesten

„L’union fait la force” - „Az egység erőssé tesz”

Ma már talán a bölcsész berkeken belül is ismeretlenül cseng a leginkább európai országok történészhallgatóit tömörítő nemzetközi szervezet neve, pedig az ISHA (Nemzetközi Történészhallgatók Egyesülete) 1990-ben Budapesten alakult meg. A rendszerváltás idején a magyar diákok egy csoportja magához ragadta a kezdeményezést, és különböző országok diákjaival együttműködést kezdett kialakítani. Mindezt tették azzal a céllal, hogy egy olyan szervezetet hozzanak létre, amely az Európa különböző részein élő történészhallgatók találkozási pontja lehet, a történelem iránt érdeklők számára a közös eszmecsere lehetőségét teremti meg. Később sajnos az alapító budapesti szekció megszűnt, és a szervezet nemzetközi titkársága a magyar fővárosból a belgiumi Leuvenbe, majd Zürichbe költözött.

Az ISHA azóta is évente négy rendezvényt: egy egy hetes éves konferenciát, illetve három, több napos szemináriumot rendez különböző helyszíneken előre meghatározott tematika köré szervezve. A konferenciák, szemináriumok alkalmával a tematikán belül szekciókba beosztott jelentkezők kutatási eredményeiket angol nyelven adhatják elő. Az előadásokat követően a szekción belül az elhangzottakat megvitatják, majd megpróbálják közösen összefoglalni a megállapításokat, végül a szekció végkövetkeztetéseit a konferencia többi résztvevője előtt is ismertetik. A rendezvények szakmai részén túl a szervezők minden esetben gondoskodnak a tartalmas szabadidős programok, kirándulások, városi túrák megszervezéséről is.

A szervezet idén a téli szemináriumot Marburgban (*Egészség és betegség*), a tavaszi éves konferenciát Leuvenben (*Migráció*), a nyári szemináriumot Berlinben (*Történelmi terek és helyek*), az őszt pedig Vilniusban (*Történelem a gyakorlatban*) rendezte meg. A 2014-es évet Helsinki városa (*Az erőszak és a bűnözés szembeütnő aspektusai az emberi társadalomban*) fogja megnyitni.

Az elmúlt és az idei év a magyar szekció számára sem volt érdektelen, hiszen 2012-ben a – 2010-ben Fekete Bálint és Nyul Viktor által alapított – I. Tóth Zoltán Kör (<http://itoth.yolasite.com/>) felvette a kapcsolatot az ISHA vezetésével, és megkezdte a budapesti szekció újraélesztését. Ennek köszönhetően a hagyományos éves konferencián tavaly Bak Bálint Jénában (*Átalakuló identitások*), idén pedig jómagam – a híres belgiumi egyetemi városban – Leuvenben egy személyben képviselhettük a budapesti szekciót. Az idei éves konferenciát követő berlini nyári szemináriumon – a Balassi Intézet *Campus Hungary* pályázatának keretében – viszont már hét fős magyar delegáció vehetett részt.

A 2013. április 8–14 között Leuven neves Katolikus Egyetemén megrendezett éves konferencia témaköre a migráció köré szerveződött: miért költöznek az emberek; hogyan terjednek a kultúrák, a szokások; hogyan reagálnak az emberek a migrációra. A konferencia nagyjából száz résztvevőjét tíz különböző szekcióba (ókori, középkori, újkori, modernkori, kulturális, gazdasági, kényszerű migráció, intézkedések a migrációval szemben, kolonizáció, illetve az ételek terjedése) osztották be. Az előadók között nagyszámban voltak jelen osztrák, német, olasz, szerb, szlovén, horvát történészhallgatók, akik jellemzően állandó tagjai az ISHA-rendezvényeknek. Egy-egy fő képviselte Norvégiát, Angliát, Finnországot, Csehországot vagy épp Lengyelországot, és sajnos hiányoztak az előadók közül többek között a franciák, svédok, svájciak.

A migráló nemesek Magyarországon a 18–19. században c. előadásommal a modernkori csoportba soroltak be olasz, cseh, román és német hallgatók mellett. A szekción belül többséget adó olasz, illetve német náción a volt gyarmatbirodalmi területeken tapasztalt migráció kapcsán gyorsan közös témát talált, ami később a gondolkodás további irányát

is meghatározta. A konferencia térbeli és időbeli nyitottsága ez esetben hátránnyá vált, hiszen így több téma – a cseh és román kollégák, illetve az én előadásom is – perifériára szorult, így nem tudott a szekció konklúzióalkotásának részévé válni. Ennek ellenére a szekciókat, a konferenciát záró tudományos részt, illetve a szabadidős programokat is a nemzetek közötti nyitottság, a nemzetek történelmének megismerési vágya jellemezte.

A tudományos érdeklődésen túl ezt példázta az *International Cantus* esemény is, ahol a résztvevők által korábban megküldött saját – sokszor nemzetközileg is jól ismert – dalaikat énekelték az európai diákok a városban előállított belga sör kíséretében. Ráadásul a *Cantus* Leuvenben régi – napjainkban is élő – hagyományokra nyúlik vissza, hiszen az egyetemisták minden hónapban közös énekléseket szerveznek jól kitalált szabályok és ritmusos mozdulatok mellett, ami a gyakorlatlan újoncokat kifejezetten próbára teszi. Hasonlóan közösségépítő programnak számított a *National Drinks and Foods Party*, ahol minden nemzet saját jellegzetes italát és ételét mutatta be, és kóstoltatta meg a többi európai polgárral. Bizonyítva ezzel, hogy Európának nemcsak a történelme, de az alkoholföldrajza is változatos. A konferencia végül közös kirándulással zárult: az ISHA csapata ez alkalommal Gent városát, „Észak Firenzéjét” ismerhette meg.

A tudományos és szabadidős programokon túl a konferencia hivatalos részén, a szervezet alakuló ülésén is jelen lehettem a magyar szekció képviselőjeként. Bak Bálint – az ISHA Budapest vezetőjének – megbízásából ismertettem a szekció eddigi tevékenységét és jövőbeli terveit. A szervezet vezetése kifejezetten örömmel fogadta, és támogatta az újra aktivizálódó magyar szekciót, amelynek szervezői nem kisebb célt tűztek ki maguk elé, mint hogy egy budapesti ISHA-rendezvény megszervezésével tegyék teljessé a visszatérést. A Leuven-i Katolikus Egyetemen tartott alakuló ülés tagjai el is fogadták a budapesti kezdeményezést, illetve a szervezet tanácsába választották Bak Bálintot. Így 2014-ben az éves konferencia itthon kerül megrendezésre, azaz hosszú idő után az ISHA újra visszatér az „alapító” Budapestre.

A budapesti szervezők 2014. április 14–19. között Nyugat- és Kelet-Közép-Európa kapcsolatait felölelő témakörben tervezik megrendezni a konferenciát. A hazai szekció

az ISHA támogatása mellett igyekszik a konferencia anyagi háttérét is biztosítani pályázatok, szponzorok felkutatásával. A budapesti szekcióról, tevékenységéről további információ a <https://www.facebook.com/ISHABudapest> oldalon érhető el, illetve bővebb tájékoztatás az isha.budapest@gmail.com e-mail címen kérhető. Az ISHA jövőben is vár minden történelemmel foglalkozó diákot, legyen az BA-, MA- vagy PhD-hallgató. A szervezet a saját kutatási téma prezentálásán és az angol nyelvű előadás gyakorlásán túl sokat segít annak megismerésében, hogy más országok hova helyezik a hangsúlyt a történelem oktatásban, illetve a kutatásban. A konferencia praktikus tapasztalatain túl a résztvevő a magyar történelemszemléletből kilépve más európai nép történeti „szemüvegét” veteti fel.

Interjúk

„NEM VOLTAM HŐS, CSAK EGYSZERŰEN RAGASZKODTAM A SZAKMÁHOZ.”

**Interjú Izsák Lajossal, az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék
emeritus professzorával**

Az idén 70. születésnapját ünneplő Izsák Lajos professzor úrral készített interjút a Modern Magyarország szerkesztősége. Az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék *Professor Emeritus* címet kapott oktatója az idei egyetemi tanévnyitón vehette át kimagasló szakmai életútja elismeréseként az Eötvös-gyűrűt (az ELTE címerével díszített aranygyűrűt).

Modern Magyarország: Hogyan lett történész?

Izsák Lajos: Ha visszatekintek az életemre, akkor úgy gondolom, hogy a történelem következtében lettem történész. 1943-ban születtem egy Árpád-kori, Vág-parti településen, amit Negyednek hívnak, és már az 1111-es zobori apátság oklevelében is szerepel. Ez egy szintiszta magyar falu volt. Az 1947-es kitelepítések során kiderült, hogy tulajdonképpen 99%-ban magyarok lakták.

Szüleimet, nagyszüleimet s így engem is a Beneš-dekrétumok következtében távolítottak el szülőföldünkről. Ma már mindenki tudja, hogy ezek az intézkedések kimerítették az emberiség elleni bűntettek tényállását. Az ún. magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény folytán került a magyar lakosság kitelepítésre. Innen vannak az első élményeim, itt találkoztam először a történelemmel.

A másik élményem pedig az, hogy nálunk otthon esténként vagy nagyapám első világháborús élményeit, vagy édesapám második világháborús élményeit kellett hallgatni. 1947 őszén megérkeztünk Bátaszékre, és ettől kezdve az volt a beszélgetések fő tárgya, hogy mikor megyünk vissza Negyedre. Meg kell mondanom azt is, hogy néhány ládát – kettőre emlékszem egészen pontosan – amiben különböző berendezések

voltak, évekig nem csomagoltak ki, mert azt hitték, hogy haza fogunk menni. A családukat ért megpróbáltatások miatt a szülőfalumhoz való kötődés nagyon erős bennem, ezért nagy öröm volt számomra, amikor Negyed díszpolgárává választottak 1996-ban.

M.M.: Az iskolás évek alatt is voltak olyan élményei, amelyek a történész szakma felé irányították?

I.L.: Általános iskolás koromban is értek olyan élmények, amelyeknek valószínűleg szintén nagy szerepe volt abban, hogy történész lettem. Nem volt könyvtár. Nekünk a Biblián kívül más könyvünk nem volt, úgyhogy az első két könyv, amit olvastam, Gárdonyitól az *Egri csillagok* és Rákosi Viktor *Korhadttal fakesztek* című munkája.

Az iskolában végig kitűnő tanuló voltam, de ott is ért olyasmi, aminek a későbbiekben jelentősége lett. Ügybuzgó kommunisták mindenhol voltak, a párttitkár az iskolában nálunk is közéjük tartozott. 1952-ben engem kulák-padba ültettek egy másik felvidéki származású fiúval. Azt hittem, ez valami kitüntetés, hiszen ő is jó tanuló volt. Mondtuk is, hogy hát igen, mi vagyunk itt a menő gyerekek. Amikor hazamentem, és eldicsekedtem ezzel a szüleimnek, nagyapám, aki egy nagyon vallásos, református ember volt, s akit én nem hallottam káromkodni előtte és utána sem, elkezdett káromkodni: „Már a gyerekből is kulákot csinálnak.” Akkor kezdtem eszmélni, hogy miről van szó.

Zárójelben jegyezném meg, hogy talán az sem véletlen, hogy azon a kuláklistán csak felvidékiek voltak abban az időszakban. Ez nyilván annak volt a következménye, hogy sem a helyi tanácsban, sem a helyi pártban nem volt felvidéki képviselő. Szerencsére egy-másfél év után mi is lekerültünk a listáról, de addig az egy borzalmas időszak volt.

Volt még egy nagyon érdekes dolog, amit sosem felejték el. Nagyapámmal mentem ki a szőlőbe kapálni, és találtunk három kis cédulát. Az volt rájuk írva, hogy „Pusztuljon végre Rákosi!”. Rákosi hatalma csúcsán volt ebben az időszakban, mint az ismeretes, és előttem nem nagyon politizáltak otthon. Én azt a cédulát eltettem, ma is megvan.

M.M.: *Mennyire volt nehéz a továbbtanulás?*

I.L.: Annak nem volt semmi akadály, hogy felvegyenek a gimnáziumba. A bajai III. Béla Gimnáziumba kerültem 1957-ben. Ez egy nagyon kitűnő gimnázium volt. Megítélésem szerint ennek két oka volt: az egyik, hogy ez egy ciszterci gimnázium volt több mint kétszáz évig, és az államosítás után jó néhány régi tanár ott maradt. A másik ok pedig, hogy odakerültek olyan fiatal tanárok, akik 1956–1957-ben az ELTE-n, de többségében a szegedi József Attila Tudományegyetemen végeztek, és ők – gondolom – bizonyítani akartak.

A történelem- és magyartanárunk igen szigorú és kemény ember volt. Kihívott felelni, gondoltam: „Na, most aztán megmutatom neki, hogy mit tudok!” – mivel nagyon szerettem a történelmet. Rám nézett, és a következő kérdést tette fel: „Ki írta a tankönyvet?” S én ott álltam szótlanul. Azt mondta: „Menj helyre! Jegyezd meg, hogy mielőtt bármit elolvasnál, először nézd meg, hogy ki írta.” Szó sem volt a leckéről, amit én nagyon jól tudtam.

Hahn István volt az egyik szerző, s amikor már elvégeztem az egyetemet, és itt dolgoztam, ezt elmeséltem Pista bácsinak: „Tudod-e, hogy én miattad kaptam az első egyest történelemből?” – kérdeztem tőle.

A gimnáziumban mi már olvastuk a Trencsényi-Waldapfel-féle mitológiát. Sok mindent nem értettünk meg belőle, de ez a fiatal tanár megmagyarázta. Kiosztotta a *Századok* évfolyamait is, el kellett olvasni tanulmányokat, amelyeket el is magyarázott nekünk.

Ennek és az előzményeknek bizonyára szerepe volt abban, hogy az ELTE-re jelentkeztem. Édesapám otthon akkor azt mondta nekem: „Édes fiam, parasztember gyereke állatorvosnak kell, hogy menjen, mert az a normális.” Mondtam neki, hogy tanár leszek, magyar-történelem szakos tanár. Nem haragudott meg. Élete végéig mindenben támogatott, soha nem tette szóvá, hogy nem lettem állatorvos.

Viszont a sikeres felvételi vizsga után megkaptam az abban a korban szokásosnak számító levelet, hogy bár megfeleltem, mégsem nyertem felvételt. Évtizedekkel később volt alkalmam utána nézni a dolognak, és kiderült, hogy ebben is a kuláklistának volt

szerpe. Így aztán egy évig Budapesten voltam segédmunkás három műszakban. A paraszti munka után most már megismertem a munkásság életét is.

Újabb felvételi után 1962-ben felvettek az ELTE-re, ami életem vágya volt. Ezzel megkezdődött életem aranykora; talán nagyzolásnak tűnik, de ezt vallom.

M.M.: Voltak meghatározó tanáregyeniségek az egyetemen?

I.L.: Kiváló tanárok oktattak. Az ókort kezdtük Hahn Istvánnal és Dobrovits Aladárral, utóbbtól egyiptológiát tanultunk, H. Balázs Évánál, Elekes Lajosnál, Sinkovics Istvánnál a középkort hallgattam.

A legújabb kori magyar történelemről igen sikeres előadásokat tartott Balogh Sándor. Eötvös-kollegista révén ott kerültem barátságba – ez a mai napig megmaradt – Glatz Ferencsel, aki két évvel járt felettem. Esténként a kollégiumban mindig vitatkoztunk: a kitelepítésekről, nacionalizmusról, szomszédokról. Glatz megkérdezte: „Te újkorász szeretnél lenni? Összehozlak a Baloghgal.” Harmadéves koromban ismertem meg Balogh Sándort, és letáboroztam nála. Egészen a nagydoktori védésemig figyelemmel kísérte a munkámat.

M.M.: Hogyan került az ELTE kötelékébe mint oktató?

I.L.: Az Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék volt akkor az úgynevezett „professzori tanszék”. Volt ott négy vagy öt egyetemi tanár, két docens. Tíz évig nem került be fiatal. Rájöttek, hogy kellene utánpótlás. Andics Erzsébet volt a tanszékvezető, behívott, s lefolytattunk egy két és fél órás beszélgetést. Meg akart ismerni, teljesen igaza volt. Végül áldását adta arra, hogy odakerüljek. Életem másik nagy vágya ez a tanszék volt. Ez is sikerült.

Andics Erzsébet megmondta, hogy egy éven belül szeretné látni a doktori disszertációm: „Látja, hogy itt milyen szakemberek vannak, itt hajtani kell.” Megcsináltam. Utána volt egy kis probléma, mert a kandidátusi témám Balogh Sándor javaslatára a polgári ellenzéki pártok története volt. Andics erre megjegyezte: „Maga ilyen fasisztákkal akar foglalkozni?” Akkorra már némileg tájékozódtam a levéltárban,

itt-ott, s elkezdtem neki magyarázni a kutatásaimat. Hallgatott, végül azt mondta: „Na, jó. Majd meglátjuk.” Ez a dolgozat is elkészült időben. A védésen Ránki György volt az elnök, akit én nagyon tiszteltem. Ő sajnos nem tanított az egyetemen. Ránki gratulált, és biztatott, hogy remélhetőleg hamarosan elkészül a nagydoktorim is. Aztán tíz év lett belőle különböző okok miatt. A kandidátusi munkámat végül a Kossuth Kiadó adta ki 1983-ban. -

M.M.: Hogy fogadták a könyvét? Azért az mégiscsak az ellenzéki pártokkal foglalkozott.

I.L.: A recenziókban – például Mérei Gyula akadémikus is – mindenki nagyon dicsérte, ez nagyon jól esett. Azt azért elárulom, hogy a mai napig lopnak belőle, erre viszont büszke vagyok. Nem volt olyan recenzió, ami elítélte volna. Úgy látszik, nekem ebből a szempontból szerencsém volt. Írtam más dolgokat is, azokról is tulajdonképpen ez mondható el. Viszont amikor Balogh professzor úrral elkészítettük a *Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944–1948* című kötetet, az csak három évvel később került kiadásra, 1977-ben. Akkora sikere volt, hogy aztán 1979-ben ismét kiadták.

M.M.: Kit tekint mesterének a korábban felsorolt oktatók közül?

I.L.: Kizárólag Balogh Sándort. Meg kell mondjam, elfogult vagyok. Ő nagyon háttérbe van szorítva. Bármit lehet rá mondani, de az 1945 utáni magyar politikatörténet alapvetését ő készítette el. Néhány tanítványa aztán ehhez csatlakozott. Ha kronologikusan megnézzük, hogy ki rakta le az alapokat, az ő munkái kihagyhatatlanok. Ugyanakkor az embert néha szomorúsággal tölti el, hogy mindent újjá akarnak írni, amit korábban írtak. Ez nem azt jelenti, hogy mi csak jót írtunk. Mindenesetre nekünk az volt a felfogásunk, hogy először az elsődleges forrásokat kell felderíteni és leírni, már az is nagy előrelépés. Akkor másra nem is volt lehetőség. Aztán a forrásokat magyarázhatják politológusok, filozófusok, mások. Mi ezt az utat próbáltuk követni, most már más irányzatok vannak.

Nagyon sokat kaptam még az említett Hahn Istvántól, Sinkovics Istvántól, H. Balázs Évától, akik mindig figyelemmel kísérték a pályafutásomat.

M.M.: Beszélhetnénk egy kicsit az oktatói pályájáról? Hogyan értékeli azt? Ha a kezdeteket és a mosatni állapotot összeveti, milyen különbségeket lát?

I.L.: Kezdetben csak szemináriumokat lehetett tartania a tanársegédnek, illetve levelező és esti tagozaton előadásokat is. Ez nagyon helyes. Szemináriumokat csak negyvenöt utáni történelemből kezdtem tartani. Először a szakdolgozatom témájából: parasztkérdés, földreform, a pártok politikája. Nekem nagyon kedves, tehetséges, jó hallgatóim voltak. Közülük néhány már egyetemi tanár, intézetigazgató stb. Ez egyrészt azt mutatja, hogy valószínűleg nem tanítottam rosszul, másrészt azt, hogy volt érdeklődés. Ez nyilvánvalóan elsősorban a témának szólt. Később aztán az érdeklődés is kevesebb lett és mögötte a hozott tudásanyag is. Az utóbbi tíz év már egészen tragikus. Részben ez is az oka annak, hogy a BA-képzésen már nem szívesen tanítok. Mégis inkább azt akarom hangsúlyozni, hogy nagyon szerettem tanítani, nagyon sok szép és jó élménnyel gazdagodtam.

Itt említeném meg, hogy oktatásszervezéssel és igazgatással is sokat foglalkoztam, mivel 1972-től Arató Endre, majd halála (1977) után Galántai József professzor mellett én láttam el a tanszékcsoport titkári teendőit. Galántai nyugdíjba vonulása után (1991) pedig én lettem a tanszékcsoport vezetője, majd 1999-es magalakulásakor a Történeti Intézet igazgatója, 65 éves korom betöltéséig, vagyis 2008-ig. Kiváló szakemberek álltak a tanszékek élén – köztük néhány korosztályombeli, többen közülük máig közeli barátaim –, akikkel jó volt együtt dolgozni. Ritkán voltak vitáink, azokat harag nélkül rendeztük, a kölcsönös tisztelet és megértés alapján.

Hasonlóan jól mondhatok az egymást váltó ifjúsági érdekképviselőt, kezdetben a KISZ-szel, majd a HÖK-kel való kapcsolatról, együttműködésről. Tagjaik közül a hosszú évek során sokan látogatták az óráimat, rendszeresen leültünk megbeszélni a teendőket, a Kari Tanácsban való szereplést, együttműködést. Nem emlékszem olyan esetre, amikor bármiféle súrlódás lett volna a hallgatói képviselő és az Intézet vezetése között.

A sikeres együttműködés és munka szempontjából fontosnak tartom megemlíteni, s ezt jó szerencsémnek is tartom, hogy a kari vezetésben (dékán, dékánhelyettes) mindig

volt/van történész. Kapcsolatunkat és közös munkánkat illetően külön is kiemelném a Diószegi Istvánnal, Pölöskei Ferencsel, Gaál Ernővel, Szvák Gyulával, Manherz Károllyal, Borsodi Csabával és Dezső Tamással való szoros együttműködést, s ennek egyik fontos feltételét – nyugodtan mondhatom – baráti viszonyunkat.

M.M.: A doktori képzést milyennek látja?

I.L.: A doktori képzésben kezdettől fogva részt veszek. Abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy 1997-től 2006-ig, tehát kilenc évig voltam rektorhelyettes. A rektorhelyettesi funkcióból következően kilenc évig én voltam az egyetemi Doktori Tanács és a Habilitációs Bizottság elnöke is. Igen kitűnő, nemzetközileg ismert professzorokkal dolgoztam együtt. Sőt annak is nagyon örültem, hogy az Országos Doktori és Habilitációs Tanácsnak (ODHT) is tagja voltam. Ott osztották szét mindig a doktori helyeket. Az ELTE mint az ország első egyeteme – s én ezt a mai napig valom – rengeteg helyet tudott elhozni. Akkor a tanács még nem kilencven tagból állt, főiskolások még nem voltak benne. Most főiskolákon is lehet doktori iskolát indítani. Ez mosolyt fakaszt, legalábbis bennem. Az a fontos, hogy az ELTE mindig élen járt, és most is kiváló doktoranduszaink vannak.

M.M.: A kutatói és az oktatói munkát hogyan tudta összeegyeztetni egymással?

I.L.: Balogh Sándor mindig arra intett: „Vállalhatsz funkciókat, de első a kutatás.” Mindenben segített, mert abban a korszakban nem volt még olyan könnyű bejutni a különböző archívumokba és levéltárakba. Az oktatást örömmel csináltam. Ennek sokszor a családom itta meg a levét, mert hétvégenként, amikor összegezni kellett, a lányaimmal kevesebbet foglalkoztam.

Szerencsés voltam, mert elsőben latin órán megismertem a feleségemet, mai napig ő a feleségem. Két lányunk van, az egyik docens a TTK-n, a másik középiskolai tanár. Hál'Istennek mindig mellettem voltak/vannak, nekem mindig sokat jelentettek, de sokszor nagyon nehéz volt a munka mellett velük is foglalkozni. A nagydoktori könyvemet nekik ajánlottam. Így utólag visszanézve, ha három könyvvel kevesebb készült volna el, az sem lenne baj...

M.M.: *A hazai történetírás mai állapotát milyennek látja?*

I.L.: A mi korunkban még lehetett különböző iskolákról beszélni. Ma egyesek csak gondolják, hogy van iskolájuk. A legújabb kort nagyon nehéz a politikától elvonatkoztatni, de meg kell próbálni. Lehet ezt a szakmát úgy művelni, hogy az ember lehetőleg ne legyen a politika szolgárolánya. Van, amit fel lehet róni nekünk is, mi is leírtuk, hogy '56-os ellenforradalom. Ez akkor törvény volt. Most meg törvény mondja ki, hogy ötvenhatos forradalom és szabadságharc.

Az ellenforradalom kifejezés használatát egyetlen egyszer rótták fel nekem, mégpedig pont annak a könyvnek a kapcsán, amelyik óriási visszhangot váltott ki: *Magyarország a XX. században*. A kötetet Balogh Sándor, Gergely Jenő, Jakab Sándor, Pritz Pál, Romsics Ignác és jómagam írtam. Az első kiadás óriási port vert fel, nemcsak itthon, hanem Nyugaton is. Abban a kötetben úgy szerepel a téma, hogy 1956-os események, ha jól emlékszem, amiért ki is kaptunk. A vonatkozó fejezetet, én írtam.¹ Nem voltam hős, csak egyszerűen ragaszkodtam a szakmához.

Visszatérve a hazai történetíráshoz. Igen megosztott a tábor, az látszik. Szerintem komoly iskolák nincsenek. Összetartás sincs, akárcsak a politikában. És ez nem szerencsés dolog. Mindenki megy a maga útján. Kádár mondta anno: „Megyünk a szocializmus útján.” Most a történészek mennek a maguk útján. Hogy ez hová vezet, az majd később derül ki.

M.M.: *És mit gondol, mennyire van a történészeknek közvélemény-formáló ereje?*

I.L.: Ez egy nehéz kérdés. Az emberek nem olvasnak, legalábbis nem történeti műveket. Akik sokat szerepelnek a médiában, azoknak nyilvánvalóan hatása van a közvéleményre, mert sokan nézik, főleg ha ismeretterjesztő vagy politikai műsorról van szó, de szerintem olyan nagy befolyásuk nincsen. Vannak, akik elmennek politikusnak a történészek közül is.

M.M.: *Ez a kettő azért nem összeegyeztethető...*

I.L.: Én még nem láttam olyat, aki hosszú távú politizálás után visszajött volna a szakmába.

¹ Az említett könyvben a fejezet *Az 1956. októberi válság* címet viseli, melynek szerzője Izsák Lajos – szerkesztői megjegyzés – M.M.

M.M.: Melyik az a munkája vagy könyve, amire a legszívesebben emlékszik vissza, vagy amiről úgy gondolja, hogy a legnagyobb hatással volt?

I.L.: Szerintem a könyv az olyan dolog, mint egy gyerek. Az egy isteni dolog, hogyha az embernek gyerekei születnek. Egyet nem tudok kiválasztani, de azért néhányat elmondanék, ami közel áll a szívemhez. A *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949*, ez egy '83-as kötet, aztán *A koalíció évei Magyarországon 1944–1948* című kötet, amelyik a Móra Kiadónál jelent meg. Ezt a munkát az egyetemi előadásaim alapján írtam valamikor a nyolcvanas évek közepén. Azután a *Rendszerváltástól rendszerváltásig...* című, ez megjelent angolul és oroszul is, nagy sikere volt. Ott van még a Balogh Sándorral írt *Pártok és pártprogramok...*, a Gergely Jenővel írt *A huszadik század története*, ezt is többször kiadták. És amit a tanítványaimmal írtam, és aminek nagyon nagy sikere volt: *Krónika 1956*. Közös munka volt az évfordulóra. Vagy például a politikusportrék, amit együtt csináltunk Pölöskei Ferencsel és Gergely Jenővel: *Arcképek a XX. századból*. Ez is több kiadást megért. A szívemhez máig közel áll a *Pártok és politikusok Magyarországon...* című mű, ami most jelent meg nemrég. Ebben mintegy összegzésképpen a legfontosabb tanulmányaimat gyűjtöttem össze.

M.M.: Még egy utolsó kérdés: mit üzenne a mostani történészeknek?

I.L.: Mindenekelőtt tanuljanak meg minél több nyelvet! Sajnos az én korosztályomnak erre nem sok lehetősége volt. A másik: álljanak több lábon! Körül kell nézni a társtudományok területén is. Másrészt pedig, ha valaki csak a történettudománnyal akar foglalkozni és ezen a területen alkotni, akkor nagyon sokat kell dolgozni és kutatni, kutatni, kutatni.

AZ INTERJÚBAN EMLÍTETT MŰVEK BIBLIOGRÁFIAI ADATAI

Balogh Sándor – Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944–1948. Budapest, Tankönyvkiadó, 1977.

Balogh Sándor – Gergely Jenő – Izsák Lajos – Jakab Sándor – Pritz Pál – Romsics Ignác: Magyarország a XX. században. Budapest, Kossuth Könyviadó, 1985.

Baráth Magdolna – Feitl István – Izsák Lajos – Palasik Mária – Stemler Gyula – Varga Zsuzsanna: Krónika 1956. Budapest, Kossuth Kiadó, 2006.

Gergely Jenő – Izsák Lajos: A huszadik század története. Budapest, Pannonica Kiadó, 2000.

Gergely Jenő – Izsák Lajos – Pölöskei Ferenc: Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból. Budapest, Gesta Kiadó, 2002.

Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon, 1944–1949. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.

Izsák Lajos: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Magyarország története, 1944–1990. Budapest, Vince Kiadó, 1998.

Izsák Lajos: Pártok és politikusok Magyarországon, 1944–1994. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.

Izsák Lajos: A koalíció évei Magyarországon, 1944–1948. **Kossuth/Móra** Könyvkiadó, 1986. (Kozmosz Könyvek, Az én világom)

Készítette: Bern Andrea, Marchut Réka, Wirthné Diera Bernadett

(Budapest, 2013. május 15.)

HOGYAN LETT AZ „OBSCSINÁS KÖVÉR”- BŐL „ESZLÁROS KÖVÉR”?

Interjú Kövér Györggyel, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Program vezetőjével

Modern Magyarország: Jelentjük, Tanár Úr, készültünk! Újraolvastuk a Korallban a Hogyan lettem történész?-körkérdésre adott választ, és mind a ketten egyetértettünk abban, hogy onnan szeretnék kezdeni ezt az interjút, ahol ott abbahagytad. Az olvasókra tekintettel azonban kérnénk egy kis bevezetőt, egy lexikon-szócikkhez hasonlóan összefoglalnád, hogy hogyan lettél történész?

Kövér György: A családdal kapcsolatban annyi talán érdekes, hogy apám orvos volt, anyám végzettségét tekintve közgazdász, de soha egy napot nem dolgozott a szakmájában, hiszen egy középosztálybeli családban az asszony nem dolgozott. Apám amellet, hogy orvos, polihisztor is volt, hozzám képest mindenképpen. Irodalmi próbálkozásai voltak, helytörténeti és orvostörténeti kutatásokat folytatott, botanizálni járt velem a Csordalegelőre, és hazafelé a temetőben elmesélte mindegyik sírról, hogy ki nyugszik ott. Ezt szoktam úgy emlegetni, hogy ez az én történésszé válásom: elmegyek egy sírhoz, és kibontom egy család történetét.

Apám református, anyám pápista volt, és anyám csak úgy ment hozzá feleségül, hogy apám reverzálist adott. A dolog szociális háttere, hogy anyám egy falusi jegyző lánya, apám pedig egy bősörményi gazdaembernek a fia volt. A középosztályba tartozott mind a kettő, nem volt nagy különbség, de azért anyám mindig éreztette, ha akarta éreztetni. És emellet a kálomistaság és a pápistaság. Bősörményben pápistának lenni... Mindenki megbotránkozik, amikor kiderül, hogy én is pápista vagyok a reverzális jóvoltából.

A gimnázium az más szempontból volt fontos: olyan tanáregyeniségek tanítottak, akiknek nagy hatásuk volt: az igazgató, illetve a történelem tanárom, Poór János édesapja, Poór János bácsi, vagy a magyartanárom – aki költő is volt – Kertész László.

M.M.: A Korallban megjelent írásban említetted, hogy amikor odajártál, a böszörményi gimnázium jegyzett gimnázium volt az országban.

K.Gy.: Igen, akkor vezették be a fakultációs rendszert, három budapesti és három vidéki gimnáziumban próbálták ki, Böszörmény volt az egyik. Amennyire én meg tudom ítélni, a böszörményi gimnázium a jobbak közé számított, sok hendikeppel, pl. nem volt angoltanár, én egyetemista koromban kezdtem el angolt tanulni.

A böszörményi gimnáziumnak volt még egy másik fontos mozzanata – részben előny, részben hátrány –, hogy visszafogadó gimnáziumként működött. Tehát aki ott végzett, azt szívesen visszavették tanárnak. Engem is alkalmaztak egy évre.

S mind a mai napig van kapcsolatom a gimnáziummal, visszajárok rendhagyó történelemórákat tartani. Tavaly például Eszlárról tartottam egy órát. Tehát Böszörmény számon tartja, hogy én mit csinálok, és hol vagyok. Poór Jánossal beszélgettünk egyszer arról, hogy szerintem nekem is fontosabb Böszörmény, mint átlagban egy normális embernek a szülőhelye. Erre nem tudok magyarázatot adni, de valóban van egy kötődésem, pedig most már senkim nem él ott.

M.M.: A gimnázium után pedig következett az egyetem?

K.Gy.: Igen, az egyetem Debrecenben. Ami azért egy ellentmondásos viszony, mert aki Böszörményben született, az Debrecen „imperialistának” tartja, mert fölébe kerekedett. Ma már elég sokat levetkeztem hajdani kurucságomból, akkor azért erősebb volt bennem. Debrecenben én úgy kerültem történelem–orosz szakra, hogy eredetileg történelem–franciára szerettem volna menni, de csak kétévente indult, és miután engem úgyis elvittek volna katonának, két év múlva kezdhettem volna el, ezért mondták, hogy inkább válasszak valami mást. Magyar–történelem pedig nem indult, úgyhogy így lett történelem–orosz. Orosz tagozatra jártam a gimiben, technikai értelemben egy nagyon jó orosztanárom volt, aki belénk sulykolta, amit kellett. Amikor odamentem történelem–orosz szakra, nem volt világos számomra, hogy mit is akarok csinálni egyáltalán.

M.M.: Budapest fel sem merült?

K.GY.: De igen, felvételiztem a közgázra, ahova nem vettek föl. Nem közgazdásznak, hanem nemzetközi kapcsolatok szakra jelentkeztem. Azt azért még hozzá kell tenni, hogy én gimis koromban nem voltam olyan – hogy mondjam – szorgalmas, jó iskolás gyermek. Csupa ötösöm volt, inkább a magatartásra, szorgalomra kaptam rosszabb jegyet.

Gimnazista koromban leginkább sportoltam, gitároztam, verseket írtam, tehát nem készültem tudományos pályára. Persze evidens dolognak számított a családukban, hogy egyetemre kell menni, meg az is evidens volt, hogy a felvételre nagyon föl kell készülni, mert a család származási beosztása nem igazán kedvezett. Bár akkor már nem volt abban az értelemben származási kategorizálás, hogy emiatt valakit ne vettek volna föl. A nővéremet még nem vették fel az orvosi karra, mert apám révén kulákszármazásúaknak nyilvánították őt.

Nálam ez már nem számított, viszont az a szabály élt, hogy ha két ember azonos pontszámot ér el, akkor az kerül be, aki fizikai származású, de erre a család fölkészített. Azt mondták, hogy neked a lécet nem éppen csak súrolva kell átvinni, hanem magasan át kell ugrani. Nem biztos, hogy igazuk volt, de ez volt a történelmi tapasztalatuk.

M.M.: A gimnáziumi éveket ezek szerint a sport, a zene és a versírás határozta meg?

K.Gy.: Valóban, nem készültem tudományos pályára, de ugyanakkor az, hogy értelmiséginek kéne lenni, és felsőfokú oktatási intézményt kell végezni, az magától értetődő volt. Egy év katonaság után bekerültem a debreceni egyetemre, ahol egyszerűen csak úgy dőltek rám az információk és lehetőségek. A debreceni egyetemi időkből a Nagyerdőt és az épületet szerettem és szeretem mindmáig a legjobban. El kell ismernem, hogy az egy másik világ volt, amiben részben az évfolyamtársaim is szerepet játszottak, rendkívül sokféle ember vett körül. Köztük egy csomó olyan, aki már első évesen kis tudós volt. Például Barna Gábor, most Szegeden néprajzos, ő úgy is nézett ki, szakálla volt, és nagyon megfontoltan beszélt. Vagy Mohai András, aki itt, nálunk az újjörög tanszéken tanított, ő is már kész tudós volt, mindent tudott

egyetemistaként. Aztán Dövényi Zoltán, aki ma Pécsen geográfus professzor. Én nem tartoztam közéjük. Voltak nagyon agilis, ambiciózus évfolyamtársaim, akik nagyon sok mindent szerettek volna csinálni, ők ugyan még nem számítottak kis tudósoknak, de volt bennünk törekvés erre. Gyáni Gábor, Kulcsár Szabó Ernő, Krausz Tamás, ők mind évfolyamtársaim voltak. Egy ilyen társaság nem visszafelé nyomta az embert, hanem inspirálta.

M.M.: Orosz tanár úr említette egyszer, hogy neki az első szemináriumi csoportjába jártatok, és ez egy nagyon érdekes és sokszínű csapat volt. Rajtad kívül Gyáni Gábort, Krausz Tamást, Zinner Tibort és Papp Imrét emlegette.

K.Gy.: Igen, Orosz tanár úr nagyon jól véleménnyel van a mi évfolyamunkról, szerintem pozitív irányban túloz. Nem voltunk mi ilyen jók, de kétségtelenül volt valamifajta avantgárd szellemiség azon az órán.

M.M.: Ez kiből táplálkozott: Orosz tanár úrból vagy a hallgatókból?

K.Gy.: A hallgatókból. Egyrészt sok emberrel együtt voltunk katonák, és onnan már együtt jöttünk az egyetemre. Állandóan vitatkoztunk. Mindenről. Kialakult tehát egy elit társaság, amelyik már akkor a tudományos pályán érezte magát, és egy nagyon avantgárd társaság, amelyik politikai, szellemi értelemben is mindenevő volt. Én pedig jöttem innen-onnan, hoztam magammal a szellemi poggyászatot, és mindenféle dologra nyitott voltam.

Mindenesetre az első év első félévében a családom legnagyobb megdöbbenésére – mert a családom egy kicsit aggódott, hogy hogyan is fogom megállni a helyemet – kiderült, hogy mindenből jelesre vizsgáztam, és a bölcsészkaron én voltam az egyetlen. Akkor úgy éreztem, valamit kezdeni kellene ezzel. Két évvel később – azt hiszem – volt a KISZ-en belüli választás, és engem választottak meg tanulmányi felelősnek, ez valószínűleg összefüggött azzal, hogy akkor már elterjedt a jó teljesítményem híre.

M.M.: Meddig tartott és mivel járt ez a pozíció?

K.Gy.: Két évig. Akkoriban jött be, az hogy az egyetemi tanácsban helyet kaptak hallgatói

képviselők is, de fontos kérdésekben nem lehetett szavazni. Oda is megválasztottak, ugyanakkor, amikor tanulmányi felelősnek. Végre egyáltalán jelen lehettünk. Megpróbáltunk beleszólni abba, hogy mit tanítsanak nekünk. Azt nem sikerült elérni, hogy ki ne tanítson, de azt például igen, hogy milyen tematikák legyenek. Próbáltunk közéletiséget csinálni, nem azt akarom mondani, hogy ebben én voltam az élharcos, de például a tanulmányi érdekvédelem területén elég agilis voltam, és bizonyos értelemben intézményesen is kaptam lehetőséget, hogy fölszólaljak az egyetemi tanácson, semmi érdemi következménye nem lett.

M.M.: A Korallban erről nem meséltél.

K.Gy.: Nem szoktunk manapság a KISZ-es múltunkkal dicsekedni, de én azt gondolom, hogy fontos, mert egyrészt választott képviselő voltam, másrészt pedig mindez része annak, amit a debreceni egyetem jelentett.

A másik része a tanárok, két olyan tanárcsoport volt, amelyik hatott az emberre. Az egyik – mondjuk így – a Szabó István tanítványok: Orosz István, Irinyi Károly, Rácz István. Úgy volt beosztva, hogy Rácz tanár úr minden második évfolyamnak tartott előadást. Nem akartam középkorász lenni, de én harmadévesként bejártam az előadásaira. Ebből szempontból ez az iskola hatott ránk. Ráadásul ezt is alakítottuk egy kicsit. Orosz Istvánt például eleve az egyetemes történeti tanszékre rakták, nem engedték magyar történelmet tanítani. S akkor mi azzal a lehetőséggel élve, amit a tanszéki képviselet jelentett, rábeszéljük őt, hogy hirdessen nekünk speciális kollégiumot. Ennek keretében a kandidátusi disszertációja témáját tartotta a 19. század első felének agrártörténetéről, és mi eljártunk. Csak egyikünk lett agrártörténész, Papp Imre, de ha egyszer már rábeszéljük Orosz Istvánt, akkor eljártunk, és ő azzal kezdte, hogy ez az első alkalom, amikor magyar történelmet tart az egyetemen. Ebben volt összjáték. A tanár-diák meccseken is volt összjáték, de ott inkább azzal, hogy a szigorlaton bukásra állót állítottuk be akkor kapusnak, amikor Ránki gólt kellett, hogy rúgjon.

A másik tanárcoport pedig a lejáróké, vagy ahogy Debrecenben hívták őket, az idegenlégiósoké volt: Niederhauser Emil és Ránki György, akik keddenként jöttek a Szabolcs-expresszel. Ők egy másik világot hoztak. Niederhauser első előadásán „csak” két olyan nevet említett, aki mindmáig szerepet játszik, akiket tanítok, az egyik Kondratyev, a másik pedig Rostow. Utólag nagyon csodálkozom, hogy nem Ránki Györgytől hallottam róluk először. Ez a két nagyon különböző tanári társaság számomra eldöntötte, hogy itt nem is lehet mást csinálni, mint történészkedni.

Azért volt még egy versíró korszakom egyetemista koromban. Elvittem a verseimet két elég jó irodalomtörténészhez. Egyikük azt mondta, van bennük néhány jó sor, a másik pedig azt, hogy úgy hallom, maga elég jó történésznek indul, gondolja meg, érdemes-e beállni egy olyan sorba, ahol csak közepes költők vannak maga körül. Egy világ omlott össze bennem. Akkor elapadt az ihlet egy pár hétre, mi tagadás. Volt még egy próbálkozásom, újságíróskodtam, a *Hajdúböszörményi Hírlap*ba írtam, mindenféle interjúkat csináltam. Az újságírásnál rájöttem, hogy az segíti az én felületességre való hajlamomat. Nincs idő elmélyülni. Azt állapítottam meg, hogy nem jól hat rám az újságírás, s akkor ezek így le is morzsolódtak, a gitározás is abbamaradt.

M.M.: Mi volt a szakdolgozati témád?

K.Gy.: A történelem–orosz szak volt a döntő, mert úgy gondoltam, hogy olyan témát választok, amit mindkét területen lehet hasznosítani, amit mindkét helyen elfogadnak. Ez egy klasszikus történetem. Először elmentem Ránkihoz, és azt mondtam neki, hogy én a kelet-európai értelmiség történetéből szeretnék szakdolgozni. Nyilván meg lehetne fejteni, hogy miért pont a kelet-európai értelmiséggel akartam foglalkozni, de ezt ne analizáljuk. Ránki pedig rám nézett – akkor ő már tanított és ismert engem –, és azt mondta, hogy ő meg akarja írni a magyarországi politikai pártok történetét. Azt hittem rosszul hallja, hogy én mit mondok, elmondtam még egyszer, hogy a kelet-európai értelmiség történetével akarok foglalkozni, ő pedig elmondtam még egyszer, hogy meg akarja írni a magyarországi politikai pártok történetét. Akkor mondtam, hogy köszönöm szépen, és eljöttem, soha nem akartam politikai párttörténettel

foglalkozni. Utána aztán Ránki hozott fel Pestre, nem lett ebből semmi baj.

Elmentem Niederhauserhez, és elmondtam ugyanezt. Kicsit csökönyös voltam. Niederhauser rám nézett, és azt kérdezte, hány kelet-európai nyelvet tud. Mondom, egyet, az orosz, mert már akkor is úgy gondoltam, hogy Magyarország Közép-Kelet-Európa. Akkor miért nem mondja, hogy az orosz értelmiség történetével akar foglalkozni? – kérdezte a tanár úr. Gondoltam, ez mégiscsak más, mint Ránkinál, nagyobb a fogadókészség. Mondom, Oroszország Kelet-Európa, értelmiség ott is van, és tulajdonképpen Niederhauserrel megállapodtunk, hogy az orosz értelmiség történetével fogok foglalkozni.

Formailag a témavezetőm Menyhárt Lajos volt, aki egyébként szintén Bösörményben érettségizett. Ez is hozzátartozik Bösörményhez. Aki a debreceni egyetemen bösörményi érettségizett volt, azokra oda figyeltek. Formailag tehát Menyhártnál írtam a dolgozatot, mert Niederhausernek ő volt Debrecenben a szellemi gyermeke. Ennek következtében én már legfeljebb szellemi unokaként jöhettek volna szóba. Kiosztották egymás között a dolgot, ha orosz értelmiség, akkor Lajos. Hogy én ebből mit hozok ki, abban ők nagyon sokat segítettek, de én találtam ki, hogy hogyan nézzem ki.

Negyed- és ötödéven részt vettem az OTDK-n, 1972-ben az ELTE-n első díjat nyertem, 1973-ban Nyíregyházán volt, ott pedig különdíjat kaptam. Az egyik dolgozat a kelet-európai értelmiségről szólt, a másik az orosz értelmiségről a századfordulón. Ez egy mobilitás vizsgálat volt, és ez is lett a szakdolgozatom és a kisdoktorim. Itt már bejött a társadalomtörténet.

M.M.: Mi választjuk a témát, vagy a téma választ bennünket? Hogy van ez a témaelhagyás? Hogy nem lettél orosz történelemmel foglalkozó történész? Hol volt a törés?

K.Gy.: Nem volt törés. Én a kisdoktorimat is orosz témából írtam, és amikor följöttem Pestre, akkor az első újabb téma az orosz obszcina volt. Sőt én elkezdtem a Niederhauser végzésére más kelet-európai nyelveket is tanulni. Közben meg rájöttem, hogy nincs már alkalmam – közben megszületett Nóri lányom –, hogy én Moszkvában hosszabb

időt kint töltsék, nincs kedvem ahhoz, hogy harcot folytassak a szovjet levéltárosokkal, a hülye szabályaikkal. Akkor jött Berend és Ránki ajánlata, hogy írjunk Pécsi Verával egy Magyar História-kötetet. Abban maradtunk Verával, hogy Vera írja a két háború közötti, és én írom 19. századi részt. Ezt elmondtuk Berendnek, aki azt mondta, hogy akkor inkább írjunk két kötetet. Én meg is írtam. Azt hittem, hogy mehet együtt a 19. századi orosz és a 19. századi magyar téma, aztán rájöttem, hogy nem.

M.M.: Akkor a társadalomtörténet nem egy választott lehetőség, hanem egy kapott téma volt?

K.Gy.: Megadták nekem ezt a lehetőséget, és az akkori viszonyok között ezért elég takaros honoráriumot is fizettek. Albérletben laktunk egy gyerekkel, nagyon nem volt alkalmam, hogy morfondírozzak.

M.M.: Többször hallottam, hogy akkor teljesen más volt a lépték, tehát az első nagy felkérésből, komoly könyvből az egyik autót, a másik vikendtelket vett, ráadásul a tudományos népszerűsítő műfajnak is más volt a rangja. A Magyar História-sorozat minden egyetemistának megvolt a polcán, abból tanultunk.

K.Gy.: Én is sokat tanultam belőle. Azt szoktam mondani, hogy nekem ennek a megírása volt az aspirantúráim. Magánaspirantúrámat végeztem. A 1193388729 Magyar História nekem ebből a szempontból volt fontos, akkor jöttem rá arra, hogy van bank meg tőke, piac, tőkepiac, és hogy ezzel a kutya sem foglalkozik, viszont enélkül semmi nem érthető. Megtaláltam, hogy mi az a téma, ami még szűzterületnek számít. Berendék nem próbáltak rábeszélni semmire. Elmentem Ránkihoz, amikor Berend a Magyar História-kötetet felajánlotta, hogy szerintem én ezt meg tudom-e csinálni. Én tudtam, hogy erre nem vagyok felkészülve, de ő inkább azt mondta, hogy csináljam, s Niederhauser is valami ilyesmit mondott. Nem próbáltak nekem másik témát adni.

Benda Gyulával azt mondogattuk, hogy valószínűleg egy Berend – Ránki-operettváltozatot kellett volna írunk Pécsi Verával, és nem tudták, hogy én egy musicalszerző vagyok, és nem operettszerző. Aztán ez bebizonyosodott, mert írtam magyar gazdaságtörténeti musicalváltozatot.

M.M.: *Az imént említetted, hogy feljöttél Pestre. Pontosan hova?*

K.Gy.: A tanszékre [Közgazdaságtudományi Egyetem, Gazdaságtörténeti Tanszék] úgy kerültem, hogy egyetem után nem volt semmilyen állás sehol, de Böszörmény visszavett. Abban az évben, mikor végeztem, akkor Ránki nem volt itthon, azt hiszem, Amerikában volt, és állítólag nagyon pipa lett, hogy engem engedtek Böszörménybe elmenni középiskolai tanárnak. Írt nekem egy levelet, ez ma is megvan, amiben azt mondja, hogy ajánl nekem egy állást Berend tanszékén, miközben ő – Ránki – a Történettudományi Intézetbe hozott fel sok embert Debrecenből. Fölutaztam Ránkihoz, hogy ezt megbeszéljük, és kérdeztem, hogy Berend tud-e erről. A válasz az volt, hogy Berend azt vesz oda, akit én mondok neki. Mondtam, akkor jó. Elmentem Berendhez is, akivel megállapodtunk, hogy csinálhatom tovább a társadalomtörténetet, nem kell gazdaságtörténésznek lenni, de tanítani kell gazdaságtörténetet.

M.M.: *Ezzel csaltak be a gazdaságtörténetbe?*

K.Gy.: Nem csaltak be, mert vállaltam, hogy tanítom. Az, hogy oroszokkal akartam foglalkozni, az annyira nem tetszett Berendnek, de nem mondta, hogy ne csináljam. A tanszék nagy hatással volt rám, minden félévben két-három külföldi professzor megfordult. Ekkor értettem meg, ha nem beszélsz angolul, akkor nem vagy senki. Ezt már Niederhauser is sulykolta belénk. Az, hogy végül is megtanultam két olyan nyelvet, amit nem tanultam az érettségi előtt, az angolt és a németet, az ennek köszönhető. Nem mondták, hogy tegyél le egy nyelvvizsgát, csak ilyen volt a légkör. Ráadásul kiválasztottam a banktörténetet, amihez a források németül íródtak gót betűvel, a szakirodalom pedig angolul. Minden abba az irányba nyomta az embert, hogy ezt kell csinálni.

M.M.: *Hogy sikerült a beilleszkedés a tanszéki munkakörbe, társaságba?*

K.Gy.: A tanszék egy nagyon vegyes hely volt. Nem vagyok olyan nagyon asszimiláns típus, de időként éreztem, hogy az egyik csoport azt gondolja, hogy én hozzájuk tartozom, aztán a másik csoport próbál megnyerni. Hogy valaki szabadon lengedez,

az úgy nem volt rendben. Végül is úgy jöttem el onnan, hogy senki sem tudott velem összeveszni, még az se, aki akart.

M.M.: Debrecenbe nem hívtak?

K.Gy.: Igazából hívtak Debrecenbe is. Amikor megtudták, hogy Ránki elhoz ide, akkor tettek egy ajánlatot. Megbeszéltem az akkori feleségemmel, hogy a nehezebbet szeretném választani, a nagyobb kihívást. Aztán még az Irinyi is próbált engem kapacitálni a '80-as években, hogy menjek le főállásba Debrecenbe, de akkor meg azt mondtam, miért mennék. Azt válaszoltam, hogy ott van egy felnövő generáció, és őket kellene bent tartani: Velkey Ferenc, Miru György, Prepuk Anikó, Angi János. Mindegyiküket tanítottam, nagyon értelmes kölykök voltak, és az volt az érzésem, hogy csapatban vannak ők is. Úgy gondoltam, tíz múlva egyszerre fognak beérni, és ütős társaság lesz. Irinyire nem voltam olyan nagy hatással ezzel kapcsolatban, de Menyhárt, aki ekkor egyetemi párttitkár volt, a bekerülésüket személyesen támogatta. Nem azért, mert én javasoltam, de rájött, hogy nem mondok butaságot. Velem nem csináltak volna jó boltot, mert nem akartam leköltözni. Debrecenbe kétszer hívtak, és kétszer mondtam nemet.

M.M.: Hogyan kerültél az ELTE-re?

K.Gy.: Amikor megalakult a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, azt hiszem 1992-ben, akkor Bácskai Vera szeretett volna ide hozni. Akkor éppen Halmos Karcsi lába alatt forró lett a talaj, és mondtam, hogy inkább őt hozzák ide. Azt hittem, hogy egy-két éven belül én is sorra kerülök, de ez csak akkor történt meg, miután Vera mint tanszékvezető nyugdíjba ment. Akkor megállapodott Gerő Andrással, hogy neki átadja a tanszékvezetőséget, ő maga pedig csinálja tovább a doktorit. Ameddig a doktorit csinálhatja, addig Gerő idehoz engem, amit én viccesen úgy szoktam interpretálni, hogy királyságát kettéosztotta öt év elcsúszással. Fele királyságát kapta Gerő, fele királyságát én. Gerő becsületére legyen mondva, hogy a Verával kötött megállapodást be is tartotta. '98-ban jöttem ide.

M.M.: *Ott kanyarodtunk el, hogy idekerültél az ELTE-re, és azért is volt kedved ide eljönni, mert a doktori iskolában kaptál érdemi cselekvési lehetőséget. Erről szívesen hallgatnánk Téged.*

K.Gy.: Ezért jöttem át.

M.M.: *Milyen terveid voltak? Milyen elképzelések szerint kezdtél itt a munkához? Hogy látod most, mik az alappillérek? Azt gondolom, hogy nagyon jól működik a programotok, az iskolateremtés Nálatok már Bácskai Vera idején elkezdődött.*

K.Gy.: Messzebből kezdeném egy kicsit, eddig bűnös módon nem beszéltem az oktatásról. A közgázon gazdaságtörténetet kellett tartani, és az nekem annyiból nagyon hasznos volt, hogy a társadalomtörténet mellett meg kellett tanulni a gazdaságtörténetet is, és utána művelni kezdtem. A tanrend szempontjából a gazdaságtörténet a közgázon bevezető tárgy volt, tehát a középiskolából egyetemre való beszkoktatás tárgya, mind az előadás, mind a szeminárium. Alapjában véve tehát periférikus tárgy volt a képzésben, és amikor a '80-as években megcsinálták a közgázos reformot, még inkább a perifériára került. Ez engem személyesen nem érintett, mert mi kitaláltunk egy pénz- és banktörténet nevű tárgyat Búza Jánossal és Pogány Ágnessel, amit a pénzügy szakosoknak el tudtunk adni. Ott voltunk az első és a felsőbb években is ezzel a speciális tárggyal. De mindig úgy éreztem a közgázon, hogy valami mást kellene tanítani, és ebbe jött be a szociológián a társadalomtörténet. Ott 1992-től kezdtem előadni.

Azt gondolom, hogy a társadalomtörténet oktatás a szociológia szakon nekem egy olyan élmény volt, amelyikről azt gondoltam, hogy igen, valószínűleg tíz éve ezt keresem. Ott is elsősöket tanítottam elsősorban, de a társadalomtörténeten keresztül valahogy jobban megtaláltam a hangot, mint a közgázos első évesekkel. Ez ösztönzi az embert. Amikor bejött a reform, hogy doktori iskolákat lehet alapítani, akkor én elkezdtem szervezkedni, hogy kéne csinálni egy doktori iskolát a közgázon. Furcsán érintett, hogy néhányan értetlenek voltak. Én nem azt mondtam, hogy doktori iskolát akarok vezetni, csak próbáltam megszervezni. Mit akar ez a Kövér? – mondták saját kollégáim. Inkább egymás közt, mint nekem, nekem csak értetlenkedtek. A kollégák nélkül pedig nem lehet doktori iskolát szervezni.

Ekkor Vera mondta, hogy szeretné nekem átadni az ő helyét, tehát én nem alapítottam iskolát, hanem örököltem. Ennek van jelentősége.

M.M.: Iskolát alapítottál, a programot örökölted, lehet ez így mondani?

K.Gy.: Ez egy diplomatikus megfogalmazás. Volt, aki azt mondta: „Beleültem egy készbe”. Más kérdés, hogy amikor 12 éve csinálod, vagyis hivatalosan 12 éve, mert másfél évig nem írták a nevemre a doktori programot, akkor egy kicsit hozzád is kezd hasonlítani, mert mégiscsak te csinálod. A disszertációs szemináriumokat viszont továbbra is ketten csináljuk Verával, a felvételit is, tehát van kontinuitása a dolognak.

M.M.: De a váz is ugyanaz? Mert amiben nagyon különbözik a többi doktori programtól az a felépítése, a tutoriális képzés nagyobb súlya. Ez eredetileg is így volt, vagy az évek során alakult ki?

K.Gy.: Nem tulajdonítanám magamnak – de így lett, hogy erős a módszertani képzés. Hogy kinek ki a tutora, azt én nem igazán befolyásolom, de a kiválasztásába azért beleszólok. Az pedig, hogy úgy épül föl a képzés rendje, hogy első évben historiográfia és módszertani tárgyak vannak, utána másodévben pedig nagyon erősen forráscentrikus a képzés, ebben van némi szerepem, de nem én tanítok mindent, tehát azoknak is jelentős a szerepe, akik velem együtt csinálják.

Amit én hallok vissza a többi PhD-hallgatótól, akik bejárnak hozzánk, hogy ezt a módszertani képzést nagyon méltányolják. Nem tudom, hogy a többiek ilyen szempontból mit csinálnak. Ez annyiban összefügg az én értékrendemmel, hogy amikor 1995–1996-ban kint voltam Readingben, ott láttam először közelről ilyen képzést. Persze ahhoz képest, mi egy nagyon kontinentális és enyhe változat vagyunk. Néha azt is szorgalmazni szoktam, hogy két tutora legyen valakinek, pláne aki határterületen kutat. Legyen egy belső, és legyen egy külső, nehogy már úgy tegyünk, mintha mi mindenhez értenénk, másrészt, hogy ne legyenek egy embernek kiszolgáltatva.

Az, hogy a módszertani képzés alapvető, ezt a tanszéken mindenki valamilyen szempontból mindenki belátja. Ugyanakkor, nem én választottam munkatársamnak

Szijártó Istvánt, de az, hogy ő mikrotörténeti agytréninget csinál egy-egy féléven keresztül, az nekem kapóra jön. Most nem tartok itt teljes névsorolvasást.

Azt nem tudom megmondani, hogy hogyan nézett ki a képzés Vera alatt pontosan, de az biztos, hogy a módszertani irány még erőteljesebb lett.

Ami pedig a doktorin kívüli oktatást illeti, arra azt kell mondanom, hogy a bolognai rendszer, amit annyira szidnak, a mi szakmánk szempontjából messzemenően nem volt annyira kedvezőtlen, mint ahogy ezt ma értékelik.

M.M.: A történelemoktatás vagy a gazdaság- és társadalomtörténet szempontjából?

K.Gy.: A gazdaság- és társadalomtörténet szempontjából. Periférikusak voltunk az úgy nevezett kronologikus tanszékekhez képest, akkor is, meg most is azok vagyunk, de maradt egy csomó olyan szabad felület, ahol viszont szükség volt ránk. Például lett ez a *Gazdaság- és társadalomtudományok történészek számára* című tárgy, ami csak annak köszönheti a létét, hogy volt egy ilyen közismeretinek hívott tárgy: *Gazdaság*. Egyetlen magyarországi egyetemen sem tanítanak ilyen klasszikus bevezető tárgyat. Ebből a szempontból azt gondolom, hogy az alapképzésen nem lesz mindenki gazdaság- és társadalomtörténész, viszont sok hallgató találkozik velünk viszonylag korán, és vannak kollégáim, akik ambicionálják, hogy sokat foglalkozzanak a hallgatókkal. Például Szijártó Istvánnak van a Diéta-kutatócsoportja, vagy Mátay Mónikának a Tiszazuggal foglalkozó.

M.M.: Nagy a vonzerőtök. A 19-20. század vonatkozásában sokan mondják, hogy szívesen mennek hozzátok, akár MA-ra, akár esetleg doktorira is.

K.Gy.: Pedig az MA valahogy nem jön be nekünk, viszont a BA az mindenképp. Én már csak olyan tárgyat tartok, ami módszertani óra, és néha azon kapom rajta magam, hogy azt nézem, hogy ki lehetne PhD-s nálunk.

M.M.: Ha a Te karrieredet nézzük, ott már az szokott lenni, hogy minden évben illik írni egy könyvet. Egy idő után pedig úgy tűnik, hogy már nem kell kutatni, csak írni. Te ehelyett haladsz a magad tempójában, a magad mércéje szerint. Ehhez képest nagyon sok energiát fordítasz

néhány olyan szakmai közösségre mint a doktori iskola vagy a Hajnal István Kör. Ez mutatja, hogy nem önző módon építet a szakmai karrieredet, ami ritkaság a szakmában.

K.Gy.: Nem tudom, szerintem én is egy magányos harcos vagyok alapjában véve, és mind a mai napig a levéltárakban, kéziratárakban érzem magam a legjobban. Azon a héten, amikor nem jutok el ezekre a helyekre, fizikailag nem vagyok jól. Minden héten igyekszem legalább egy napot szervezni, ez a „magamat jól érezni”-hez hozzátartozik. Írni nem szeretek annyira, a bogarászás az szórakoztat. Ebben valószínűleg apám üt vissza bennem egy kicsit.

A másik dolgot nem mondanám tudományszervezésnek, inkább szervezkedésnek. Ez az egyetemi aktivistaságban is kiderült. Nem gondolom, hogy politikus alkat lettem volna vagy volnék. Én nem tudományt szervezek, valahogy embereket szervezek, és ebből a szempontból a Hajnal István Kör előzménye sokkal jellegzetesebb. Benda Gyulával elkezdtünk vitaköröket szervezni a közgáz tanszéki könyvtárába, valamikor a '80-as évek első felében. Amiből egyébként aztán később a Hajnal István Kör lett. Benda hozta a pesti ismerőseit, én hoztam az én vidéki levéltári és egyetemi társaságomat. Ez rá is nyomta a bélyegét a Hajnal István Kör eredeti arculatára: volt egy pesti, elit társaság és mellette a vidéki.

M.M.: Ebben is benne van, hogy szántatok rá időt, és kíváncsiak voltatok a többiek munkájára, az ő véleményükre, ötleteikre.

K.Gy.: Nem csak mi szerveztük. Valahogy mi gurítottuk el a labdát. Azt gondoltuk, hogy a folyosó menti közvéleményt, ahol mindenkiről pontosan tudják, hogy ki mennyit ér, ahol nem szépítik, nem diplomáciáznak, ezt be kellene terelni valamilyen szobába, ami akkor a közgáz könyvtára volt.

Egyrészt Benda Gyula hihetetlenül jól informált volt, tudta, hol készül kézirat, hogy ki mivel foglalkozik. A másik része a dolognak viszont önmagát szervezte. Például volt egy meghirdetett beszélgetés a nemességről, és megjelent valaki, összecepta a bokáját, kicsit ilyen vidékies, dzsentris módon, hallotta, hogy itt a nemességről lesz szó, ami őt érdekli, és ezért feljött a Dunántúlról. Hogy honnan hallotta? Nem tudom.

Nem kellett nekünk tudományt szervezni ebben az értelemben, bizonyos értelemben közeget csinált saját magának. A '80-as évek egyébként is a „körök kora” volt.

Amikor bejött a pártosodás a '80-as évek vége felé, akkor máshol találták meg a maguk körét az emberek. Kiderült, hogy a megalakuló Hajnal István Körnek minden pártban van képviselője, ez azt jelenti, hogy nem politikai alapon szerveződött a dolog.

1988–89-ben, amikor nem engedték meg, hogy a Történelmi Társulat társadalomtörténeti szekciójaként megalakuljunk, ezért az új egyesületi törvény jegyében csináltunk egy külön szervezetet, és a legnagyobb csoda, hogy még mindig működik. Én már csak választmányi tag vagyok az alapító atyák glóriájával a fejem fölött. Másfél éve éppen mentem egy választmányi ülésre, gondolkoztam, hogy minek is megyek oda, miért kell nekem ott lenni. Mert tulajdonképpen jól működik nélkülem. Aztán odaértem, és a második napirendi pontnál hozzászóltam, hogy azt nem úgy kellene csinálni. Valójában azért öröm nézni, hogy megy nélkülünk. Én még minden évben tartok előadást, vannak, akik meg is rónak érte, mert az én koromban már csak elnökölni kéne.

M.M.: Térjünk ki még egy témára! Hogyan lett az „obscsinás Kövérből” „eszláros Kövér”? Az Eszlár-könyvről szeretnénk még egy kicsit beszélgetni. Tudnál-e példát mondani pozitív élményekre a könyv fogadtatásával kapcsolatban, illetve esetleg negatívot? Vagy pedig ez a könyv már olyan szakmai teljesítmény, hogy akik előítélettel állnak hozzá, azok nem tudnak vele mit kezdeni?

K.Gy.: Az az igazság, hogy elég jó kritikákat kaptam. Nemcsak abban az értelemben, hogy dicsértek engem, hanem hogy jó szakemberek írtak értő kritikákat. Ebből a szempontból a fogadtatása, mint tudományos munkának jó. Kicsit úgy voltam vele, hogy mégiscsak 19. százados vagyok, és egy kicsit zavart, hogy sokkal többen ismertek a Losonczy-biográfiáról, mint örökbecsű gazdaságtörténeti munkáimról. Azt gondoltam, hogy szeretnék egy olyan 19. századi művet írni, ami a Losonczy-kötet mellé tehető.

Ebben az értelemben beletettem apait, anyait a szó szoros értelmében. Amikor

eldöntöttem, hogy csinálni akarom, akkor számoltam lehetséges negatív visszhangokkal is, és azt gondoltam, hogy engem ez nem érdekel. Nem azért, mert én fölötte állok ezeknek, hanem mert úgy döntöttem, hogy ez engem nem érdekel, erre én nem leszek tekintettel.

Utólag kiderült, hogy ha az ember egy ilyen vastag könyvet ír, azért az védettséget jelent, mert el kellene olvasni.

M.M.: Mit lehet kezdeni a hallgatók különböző politikai beállítottságával egy ilyen érzékeny téma kapcsán?

K.Gy.: Tartottam egy szemináriumot úgy öt évvel ezelőtt Eszlárról. Ifjabb kollégáim ijesztgettek, hogy az órán ott ül a diákok szélsőjobboldali és szélsőbaloldali része, itt vér fog folyni, pláne Tiszaeszlár kapcsán. Úgy zajlott le a félév, hogy igazából, ha nem akarom, akkor nem derül ki, hogy ki baloldali és ki a jobboldali. Azt mondták az ifjak, hogy ez csak azért van, mert én annyira magam alá gyűrtem őket Eszlárral, hogy nem tudtak megnyilvánulni. Nem egészen. Adtam egy Eszlár térképet, megmutattam, hogy ki hol lakott, hol volt a zsinagóga, megnéztük, hogy milyen konfliktusok és kik között feszültek, s azokból mi vezethetett antiszemitizmushoz és mi nem? A hallgatók hamar rájöttek, hogy ez egy örült társadalomtörténész, hogy ezzel nem lehet mit kezdeni.

M.M.: Van még ez az eszláros szeminárium, vagy már nincs?

K.Gy.: Egyszer csináltam. Nem szabad tartani Eszlárt, amikor már megírtam. Addig volt érdekes, amíg írtam a könyvet, mert addig magam is tanultam abból, hogy ki hogy reagál valamire. Viszont ha le van írva, akkor már nem érdekes.

M.M.: Merre tovább? A könyv megjelenése óta kipihenhatted magad, és most van egy akadémiai kutatócsoportod.

K.Gy.: Az akadémiai kutatócsoport nem miattam van, hanem azért, mert láttam, hogy a végzett PhD-seink milyen nehéz helyzetben vannak. A válságtörténet egy régi témám, és valahogy aktuális lett. Arra gondoltam, hogy ezzel fogok pályázni.

Magam is meglepetéssel vettem tudomásul, hogy a második nekifutásra megnyertük. Emiatt nekem most az a tervem, hogy mégiscsak be kell fejeznem, amit Eszlár előtt akartam igazából megcsinálni: a Rothschildok és a magyar államadósság témájának feldolgozását.

A másik irányt inkább a véletlen hozta. Kaptam egy felkérést írjam meg a magyar fejezetet *A 20. századi gazdaságtörténet-írás története* című nemzetközi, angol nyelvű kötetbe. 1974-től voltam a gazdaságtörténeti tanszéken 1998-ig, tehát a megírandó rész negyedrésze szinte csak visszaemlékezés. Összesen kellett írni kb. egy ívet, és könnyelműen azt mondtam rá, ok, ez jó lesz nekem, sőt ez érdekelt is. El kellett persze mennem az Akadémiai Kézirattárba, az Akadémiai Levéltárba, és újra elkapott a bogarászás szenvedélye, ami engem mindig is igazán vonzott. Már néhány tanulmány meg is jelent, vagy megjelenés alatt van.

Az egyik doktoranduszunk nemrég megkérdezte, újabb könyv? Eszembe nem jutott, hogy ebből én egy könyvet is csinálhatnék. Aztán átgondoltam, hogy megvan az első fejezet, sőt megvan az utolsó fejezet is. Van egy ötvenes évek, de itt most meg is áll a tudomány egyelőre. A dolog el van hintve a hátsó agyamban pihen. A téma választ bennünket. Ki írná meg, ha nem én?

Készítette: Manhercz Orsolya, Szilágyi Adrienn és Varga Zsuzsanna
(Budapest, 2013. május 30.)

„A BÖLCSESZETTUDOMÁNYOK TÁGABB PERSPEKTÍVÁJA VÉGÜL GYŐZÖTT...”

Interjú Joseph F. Patrouch-sal

Joseph F. Patrouch a kanadai University of Alberta bölcsészettudományi karán székelő Wirth Intézet (Wirth Institute for Austrian and Central European Studies) igazgatója, amely pozíciót az alapító-igazgatótól, Franz A.J. Szabo-tól vette át 2011 júliusában. 1991 és 2011 között a Florida International University-n tanított egyetemi docensként. Patrouch kitüntetéssel szerzett történelem szakos BA-diplomát a *Boston University*n 1982-ben, míg mesterszakos diplomáját 1985-ben, PhD-jét 1991-ben védte meg a University of California Berkeley egyetemen. Főbb kutatási területei a 16–17. századi Habsburg Birodalom és a Habsburg főhercegnők története, valamint az összehasonlító várostörténet. Számtalan tanulmány mellett eddig két monográfiát publikált; az elsőt 2000-ben *A Negotiated Settlement: The Counter-Reformation in Upper Austria under the Habsburgs* címmel, a másodikat 2009-ben *Queen's Apprentice: Archduchess Elizabeth, Empress Maria, the Habsburgs, and the Holy Roman Empire, 1554–1569* címmel. A bécsi egyetemen közreműködött a 2006-ban megjelent egyetemi segédkönyv, *Understanding Vienna: Pathways to the City* szerkesztésében és fordításában. Egyetemi kötelezettségei mellett Patrouch az H-Net (*Humanities & Social Sciences Online*) Habsburg-szekciójának is a szerkesztőségi tagja. Karrierjéről, közép-európai kutatási élményeiről, családjáról és a történész szakmáról kérdeztük.

Modern Magyarország: Megosztaná velünk, hogyan és mikor kezdett érdeklődni a történelem iránt, mekkora szerepet játszottak a családi hatások?

Joseph F. Patrouch: Édesapám már nyugdíjban lévő egyetemi tanár. Első emlékeim abból az időszakból származnak, amikor a *University of Wisconsin* madison-i (Wisconsin, USA) kampuszának graduális kollégiumában éltünk, ahol apám angol nyelv és irodalmat hallgatott. Miután megszerezte a doktori fokozatot, az Ohio

állambeli Dayton-ba költöztünk, ahol édesapám a helyi katolikus egyetemen oktatott végig, amíg a családommal éltem, mielőtt az egyetemi tanulmányaim megkezdése miatt Bostonba költöztem.

Nem igazán ismertem soha másfajta életet az egyetemi világon kívül. Az, hogy az érdeklődésem a történelem felé fordult, valószínűleg édesapám eredeti kutatási területéhez, a középkori angol irodalomhoz, és édesanyám családtörténeti érdeklődéséhez kötődik.

M.M.: Mindig is a bölcsészettudományokra szeretett volna specializálódni az egyetemi tanulmányai megkezdésekor, vagy egyéb alternatívákat is mérlegelt?

J.F.P.: Egy állami ösztöndíj elnyerése után úgy döntöttem, hogy európai történelmet fogok tanulni a *Boston University*-n. Eredetileg történelmet és politikatudományt kezdtem hallgatni, de a politikatudományi szakirányt hamar leadtam.

Ott, ahol felnőttem, a gépjármű- és hadi iparágak dominálták a gazdaságot, így egy ideig gondolkoztam azon is, hogy mérnök vagy pilóta legyek, sőt a katonaságot is fontolóra vettem. A nagybátyám és a nagynéném mindketten a légierőnél szolgáltak a koreai válság idején.

Emlékszem, hogy sokszor meglátogattuk a *US Air Force Museum*-ot Daytonban. Ennek nagy szerepe volt a muzeológia iránti érdeklődésem kialakulásában. A gimnáziumi éveim alatt gyakornokoskodtam egy helyi autógyárban is, ahol fékeket gyártottak. Itt azokkal a mérnökökkel dolgoztam együtt, akik a termelési folyamatot tervezték, s rendkívül megfogott a szellemi kihívás, amit a szűkös alapanyagok felhasználásának az elosztása jelent a hatékony termelés kialakításában.

A bölcsészettudományok tágabb perspektívája végül győzött a jobban behatárolt, jóllehet gyakorlatias lehetőségek felett, amit az alkalmazott és mérnöktudományok nyújtanak.

M.M.: Milyen volt az oktatás jellege az általános iskolai, gimnáziumi és egyetemi évei alatt? A tanárai mit adtak tovább, befolyásolta-e az oktatási folyamatot a saját múltjuk, neveltetésük, illetve a politikai környezet?

J.F.P.: Az óvodától kezdve a gimnáziumi tizenkettedik évfolyamig bezáróan Dayton egyik külvárosának, Kettering-nek az állami iskolájába jártam. Ez egy mérsékelten jómódú külváros, jóindulatú tanárokkal. Mindez a hidegháború időszakára esett, és az oktatás – még az állami iskolákban is – mérsékelten keresztény és anti-kommunista volt. Az amerikai középnyugat szemszögéből a világ egyéb részei meglehetősen távolinak tűntek.

M.M.: Milyenek voltak az egyetemi évei, hogyan inspirálták?

J.F.P.: A *Boston University* földrajzilag nagyon távol feküdt a világtól, ahol felnőttem. Az egyetemet a "Keleti part Berkeley-jeként" tartották számon a hallgatók körében meglévő erősháborúellenes hozzáállás miatt, amit a vietnámi háború idején tanúsítottak. Nem sokkal a háború vége után, 1978-ban költöztem Bostonba. Az Egyesült Államok ebben az időben kezdett egy konzervatívabb belpolitikai irányba tolódni, Ronald Reagan-t a bostoni tartózkodásom alatt választották meg. Az egyetem vezetése is egy konzervatívabb irányba kezdte terelni az intézményt, és izgalmas volt átélni a szellemi és politikai vitákat, amelyek az előadótermekben s talán még inkább a kollégiumban folytak. Néhány barátomra a politikatudományi szakirányon különösen hatottak a háború egyik jól ismert kritikusának, Howard Zinn professzornak az előadásai és politikai elkötelezettsége. Én is aktívan részt vettem a diákönkormányzati életben, és kari diákönkormányzati elnöknek is megválasztottak. Kétszer indultam (sikertelenül) az egyetemi diákönkormányzat elnöki posztjáért is. Mindkétszer egy konzervatívabb jelölt mögött futottam be másodikként!

Azon történészek miatt, akiket a *Boston University*n ismertem meg, döntöttem a történelmi tanulmányok folytatása mellett. Nekik tulajdonítom, hogy a történészi pálya felé indultam és különösen, hogy a koraújkori történelem területére specializálódtam. Koraújkori történelmet olyan professzoroktól tanultam, mint

Nancy Roelker és Barbara Diefendorf (mindketten az elsődleges specializációm témájában, francia történelemből tartottak kurzusokat), valamint témavezetőm és mentorom, John G. Gagliardo. Diefendorf, egy friss Berkeley-i PhD-s, ismertetett meg a társadalomtörténettel, míg Gagliardo, aki a Yale-en doktorált, egy régivágású, inkább szellem- és intézménytörténeti megközelítést képviselt. Európai történelemmel foglalkozó újkorászok, mint Fritz Ringer, Fred Leventhal és William Keylor járultak még hozzá ahhoz, hogy Franciaországnak, ennek a távoli helynek és változatos kultúrájának a tanulmányozását történelmi kontextusba helyezzem. A kutatási projektek és szemináriumi dolgozatok, amiket bostoni diákként készítettem, többre sarkalltak, s kitüntetéssel diplomáztam, miután megírtam a szakdolgozatomat Richelieu bíboros külpolitikájáról a Német-római Birodalom irányában.

M.M.: Voltak konkrét elképzelései az egyetem alatt arról, hogy hogyan tovább a diploma után? Milyen karrierlehetőségeken gondolkozott?

J.F.P.: Többször és többen figyelmeztettek, hogy ne folytassam a történelmet a mesterszakos/doktori szinten. Az álláslehetőségek túl szegényesnek tűntek, és azt tanácsolták, hogy egy realisztikusabb utat válasszak, például a jogot.

Egy évet így kihagytam. Ezalatt visszaköltöztem a szüleimhez Ohio-ba, és megírtam a jogi felvételit (LSAT) és az általános graduális felvételi tesztet (GRE).¹ Ezalatt az egy év alatt éltem azzal a lehetőséggel is, hogy elolvassam azon történelemkönyveket, amelyeket az egyetemen említettek, de nem volt időm rájuk. Egyúttal jelentkeztem a jogászképzésre és a történelem graduális képzésre is.

Mindkét képzésre felvételt nyertem, és egy nehéz döntést követően a történelmet választottam a szülővárosomban lévő jogászképző főiskola helyett. Ez utóbbi lett volna a könnyebb és jobban "megbecsült" út, de túlságosan élveztem a történelmi kutatásokat, és nem szerettem volna magamat beszorítva látni a jog formalitásaiba.

¹ Az Egyesült Államokban jogászképzésre csak egy alapszakos diploma után lehet jelentkezni, ha a jelölt elér egy bizonyos ponthatárt az említett, s központilag adminisztrált LSAT teszten (*Law School Admission Test*). Egyéb mesterszakos képzésekre – kivéve a gazdasági szakokat – a GRE (*Graduate Record Examination*) teszten elért eredmény alapján, míg gazdasági, például MBA mesterképzésre a GMAT (*Graduate Management Admission Test*) pontszámok alapján lehet bejutni. (D.Á.)

Sok bostoni barátom a jog mellett döntött, de nem számoltak be kellemes élményekről.

Abban az időben a Berkeley-i egyetem történész doktori képzését rangsorolták az országban az első helyre, és az a tény, hogy felvételt nyertem erre a programra, nagyban befolyásolta a döntésemet, hogy ejtsem a jogot, és teljesen a történelemre koncentráljak.

M.M.: Hogyan jutott el a doktori témájához?

J.F.P.: Ez egy nehéz kérdés, sok időbe telne kimerítő választ adni: a történet egyik főszereplője egy osztrák hölgy, másik mozgatórugója pedig az a tény, hogy közben az eredeti doktori témavezetőm (a kora újkori francia történelem témájában) egy másik egyetemre ment oktatni.

A hölgy miatt egy ideig Ausztriában éltem, ahol meglepett, mennyire római katolikusnak tűnik minden, holott az alapszakos tanulmányaimból tudtam, hogy a 16. században kifejezetten protestáns terület volt. Úgy döntöttem, az ellenreformáció helytörténetét fogom kutatni, hogy megértsem, lokális szinten hogyan ment végbe ez az átalakulás.

M.M.: Milyen élmény volt egy olyan témát kutatni, amit saját maga választott?

J.F.P.: Mind a *Boston University*n, mind a *Berkeley*n a mesterszak idején olyan témákat választhattam, amelyek különösen érdekeltek. Nem volt meglepő számomra, hogy doktori témavezetőm, William B. Slotman is szabadkezet adott a témaválasztásban. Ő a Harvardon szerzett doktori fokozatot, és nagyon nyitott volt minden diák felé, aki a Habsburgokat vagy a Habsburg Birodalmat szeretne volna kutatni. Ekkor már gyakorlatilag senki nem érdeklődött ezen témák iránt az Egyesült Államokban, s ő a kezdetektől lelkesen támogatta kutatási terveimet. Mivel ebben a témában az ő rendkívül népszerű előadását leszámítva nem hirdettek kurzusokat, független tanulószemináriumokat végeztem nála. A segédjeként is dolgoztam, és ezalatt beadandó dolgozatok, illetve vizsgák százain rágtam át magam a témában: ez egy intenzív

“kurzus” volt egy számomra viszonylag új területen.²

Természetesen meg kellett tanulnom németül, és amikor két évre disszertációs kutatás céljából Ausztriába költöztem, eleinte több hónapnyi frusztrációt okozott a korai német kéziratok olvasásának elsajátítása, de végül beletanultam. Az osztrák levéltárosok az 1980-as években elég gyanakvóan figyelték, hogy egy amerikai kutató náluk. Ausztriában egy Fulbright-ösztöndíj keretében kutattam, ami segített abban, hogy komolyan vegyenek. Felső-Ausztriában, ahol a kutatásaimat végeztem, valószínűleg a terület 1945–1955 közötti amerikai megszállásának emléke is közrejátszott a jóindulatban, amit irányomban tanúsítottak.

M.M.: Milyen élmények érték az utazásai alatt, különös tekintettel a keleti blokk államaira? Mely országokban járt, s mit gondol, melyek voltak a fő különbségek Észak-Amerika és Európa között ebben az időben?

J.F.P.: Közép-Európában kutatni az 1980-as években meglehetősen más volt, mint manapság. Talán nehéz mai fejjel elképzelni, de a Vasfüggöny a többség számára elképzelhetetlenné, a többiek számára pedig nagyon nehezzé tette a Habsburg Birodalom történetének kutatását Közép-Európában. Egyik nagymamám (akinek férje az amerikai hadi iparban dolgozott) aggódott, hogy a világnak erre a részére utazom, félt, hogy ez később befolyásolni fogja az álláslehetőségeimet.

A nehézségek ellenére sok élménnyel gazdagodtam. Különösen nagy hálával gondolok a néhai Josef Polisensky-re, az ő vendégszeretetét élvezhettük Prágában egy virginiai – ugyancsak Fulbright ösztöndíjas – barátommal 1988-as látogatásunkkor. A nemzetközi kapcsolatok akkoriban bonyolultak, ezért ritkák voltak!

Aztán jött 1989. Ausztriában első kézből értesülhettem a politikai széljárás változásáról, a feszült, de izgalmas őszt pedig Kelet-Németországban és

² Az Egyesült Államokban a tanársegéd (*Teaching Assistant*, vagy röviden T/A, más esetekben *Research Assistant*, vagy röviden R/A) fogalma mást jelent, mint Magyarországon. A tanársegédek mesterszakos vagy doktorandusz diákok, akiket beosztanak egy-egy tanárhoz, hogy az előadás anyagának előkészítésében vagy egy futó kutatási projektben és a tantermi viták, illetve a vizsgák levezénylésében, kijavításában segédkezzenek (a nyelvkurzusokat leszámítva kizárólag írásbeli vizsgák léteznek), heti maximum 8 órányi munkaidő keretében. A megbízott diákok a „fizetést” a tandíj fedezésére fordítják. A tanársegédek csak kivételes esetben és ritkán tartanak órát. – D.Á.

Csehszlovákiában töltöttem. Alig néhány hónappal azelőtt már jártam Kelet-Berlinben, ahol a magam bőrén tapasztaltam, mennyire másként kezeltek engem (az osztrák schillingjeimmel és az amerikai útlevellel) az NDK állampolgárok, akiket a kormányuk nem volt hajlandó képviselni.

Többször utaztam Magyarországra is a 80-as évek végén, és meg kell mondanom, ott megint egy más világ volt Kelet-Németországhoz és Csehszlovákiához képest. Az egyik legfeszültebb és legkeményebb határátkelésem a hidegháború idején nem „kelet” és „nyugat”, hanem Csehszlovákia és Magyarország között történt.

Ha az Észak-Amerika és Európa közötti fő különbségekről kérdez, egyszerűen annyit mondanék, hogy az Egyesült Államokban (Kanadáról nem tudok nyilatkozni) általában nem tettek különbséget a különböző kelet-európai országok között. Mindegyik „szovjet szatellit” államnak számított, csak az egyikükkel foglalkozni a Szovjetunió megértése nélkül nem tűnt logikusnak. Ennek köszönhetően a „köztes államok” történetét külön-külön kutatni (vagy egyáltalán gondolkozni róluk) értelmetlen, de legalábbis hatástalan volt.

M.M.: Mennyiben különböztek az Ön által megismert európai professzorok és diákok az amerikaiaktól?

J.F.P.: Nem szeretek általánosítani, de azt hiszem, némi bizonyossággal mondhatom több mint 25 évnyi európai kutatási célú utazás után, hogy az egyetemi közeg azokban az európai országokban, ahol jártam, jobban tagoltabb és hierarchikusabb, mint az Egyesült Államokban vagy Kanadában (jóllehet csak alig több mint két éve költöztem Kanadába).

Nagyon kevés oktatási tapasztalatom van Európában, így a diákokról nehezen tudok bármit is mondani. Amikor vendégelőadást tartok, az többnyire formális szituáció.

M.M.: Miben különbözik a kutatás Európában és az Egyesült Államokban?

J.F.P.: Mivel koraújkori európai történelemmel foglalkozom, nem sokat kutattam Észak-Amerikában. Általában Európába utazom a levéltári kutatások elvégzésére.

Azt viszont látom, hogy az észak-amerikai könyvtárak nyitottabbak olyan szempontból, hogy könnyebb hozzáférést biztosítanak az állományaikhoz, mint az európai könyvtárak, amelyekben kutattam. Európában, úgy tűnik, a gyakorlat inkább előnyben részesíti az állományvédelmet.

Az észak-amerikai kutatók – úgy gondolom – inkább hasonlítanak egy ejtőernyőshöz: átrepülnek Európába, beugranak, majd távoznak azzal az anyaggal, amit ezen szűkös időszak alatt (és szűkös anyagiak mellett) fel tudnak halmozni. Ennek következtében az amerikai kutatások gyakran jobbak az általános kép (*big picture*) és a források elméleti fontosságának felderítésében, mint a részletekben.

M.M.: Hogyan került végül Miami-ba?

J.F.P.: Miközben a disszertációmmal végeztem, gyakorlatilag minden amerikai egyetemi álláshirdetésre jelentkeztem, és nagy örömmel töltött el, hogy a Miami-i állami egyetem, a *Florida International University* éppen egy koraújkori európai történelemmel foglalkozó jelöltet keresett, és végül velem töltötték be a pozíciót. Úgy gondolom, az Egyesült Államokban nagyon ritka, hogy valaki egy ilyen kutatóegyetemen találjon lehetőséget, ha közép-európai koraújkori történelemmel foglalkozik, de nem Németországgal. Azt hiszem, az ottani elődöm, Howard Kaminsky érdeme, hogy egy olyan környezetet alakított ki, ahol a tanszék felismerte a Habsburg-területek fontosságát az európai történelemben. Dél-Florida nagyszámú zsidó közössége ugyancsak fontos ebből a szempontból, mert többségük valamilyen szállal kötődik Közép-Európa-hoz.

M.M.: Milyen témákban kutatott, és hogyan esett a választása ezekre a témákra?

J.F.P.: Ez egy nagyon tág kérdés egy több évtizedes karrier esetében. Fentebb már beszéltem arról, hogy miért választottam az ausztriai ellenreformációt. Azt követően összehasonlító várostörténettel foglalkoztam s hangsúlyosan Béccsel, nagyrészt azért,

mert jól illeszkedett az egyetemem oktatási céljaihoz.

Erzsébet főhercegnővel kapcsolatos érdeklődésem a felső-ausztriai kutatásból nőtt ki: az egyik németországi levéltári dokumentum a francia királynő egykori prédikátorát tárgyalta, s egy évtizedet töltöttem a szálak felderítésével. Ezt követően a hercegnő gyerekkorára koncentráltam, mert ezen életkor kutatása alá van becsülve, de jól illeszkedik a császárnők, királynők és különböző hercegnők szerepével és tevékenységével kapcsolatos érdeklődésemhez.

Jelenlegi kutatásom a Német-római Birodalommal mint elképzelt térrel foglalkozik, mert úgy látom, hogy sokan talán túl komolyan veszik a birodalom kora újkori adminisztratív struktúráját, míg a „jelenlétét” túl könnyen.

M.M.: Összességében, melyik vizsgált téma áll a legközelebb a szívéhez, és miért?

J.F.P.: A főhercegnőről és gyerekkoráról szóló könyvem egy érzelmes munka: a New Jersey-i Princeton egyik kutatóintézeténél töltött vendégidőszak alatt írtam, amikor a saját lányom ugyanabban az életkorban volt, mint amiről éppen írtam.

M.M.: Miért döntött úgy, hogy északra, Kanadába költözik?

J.F.P.: Nagyjából húsz évet éltem Miami Beach-en, de a családom és én úgy döntöttünk, a kanadai Edmontonba költözünk, mert az időjárásnál fontosabb szempontok is vannak.

Nem Kanada, hanem a *University of Alberta*-n található Wirth Intézet mellett döntöttem. Ez az egyetlen intézet Észak-Amerikában, s egyike a kevésnek a világon, ahol jelentős forrásokat biztosítanak a bonyolult és vitatott közép-európai történelem tanulmányozásához (Közép-Európa alatt nagyjából az 1900 körüli dualista Monarchiát értve).

A Wirth Intézetet hét közép-európai kormány, valamint az osztrák-kanadai filantróp, Alfred Wirth és az édesapja által tett nagyvonalú adomány támogatja, amely lehetővé teszi számunkra, hogy ösztöndíjprogramokat létesítsünk, és támogassuk a közép-európai kutatókat.

Szemtanúja voltam az 1989 előtti időszaknak, s szeretném a kutatókat abban segíteni, hogy egy jobb Közép-Európát építhessenek az 1989 utáni időszakban. Az alapító igazgató, Franz Szabo vezetésével az intézet azon dolgozott, hogy visszahozza Közép-Európát az észak-amerikai akadémiai diskurzusba, és én ezt a munkát szeretném folytatni.

M.M.: Az oktatás vagy a kutatás áll közelebb a szívéhez? Hogyan egyezteteti össze a két tevékenységet?

J.F.P.: Az intézet igazgatójaként jelenleg a munkám nagy része adminisztráció, s sajnos nem sok időm marad se a kutatásra, se az oktatásra. Ebben a félévben egy kurzust tartottam a Habsburg Birodalomról, ami emlékeztetett arra, hogy mennyire szeretek tanítani. A diákok többször említették, hogy korábban nem ismerték az európai történelmet ebből a nézőpontból (Kanadában az európai történelmet inkább a brit, de legalábbis a nyugat-európai szemszögből oktatják).

Általánosságban próbálom a kutatási érdeklődésemet összeegyeztetni a tanítással. A téli szemeszterben például a kora újkori európai birodalmakról fogok szemináriumot tartani, amiben a Habsburgok ibériai és közép-európai birodalma is kitüntetett szerepet fog kapni.

M.M.: Hogyan jellemezné az észak-amerikai történészközösséget, vannak-e élénk, megosztó, esetleg személyes viták?

J.F.P.: Az én benyomásom az, hogy az amerikai történészközösség nagy mértékben lecsillapodott a késő '80-as évek óta, amikor az úgynevezett „kulturális háborúk” domináltak. Úgy gondolom, hogy jelenleg a gazdasági válság, a 2000-es évek elejének ingatlanpiaci fellendülése, és általában az oktatás alulfinanszírozása eredőjeként a történészek arra kényszerülnek, hogy összetartsanak, és megfogalmazzák, miért fontos a szakmánk.

A hidegháború vége egy sor olyan kérdést vetett fel, amelyekre az amerikai történészek nem adtak kielégítő választ. Számomra az egyik legfontosabb ezek közül

az, hogy „miért törődjenek az emberek Észak-Amerikában Közép-Európával”?

A hidegháborúnak köszönhetően az amerikai kormány jelentős forrásokat biztosított Kelet-Európa kutatására, Magyarország például érdekes volt abból a szempontból, hogy egy megosztó jelenségnek tűnt a „keleti blokkban”. Manapság viszont Közép-Ázsia fontosabbnak tűnik, mint Közép-Európa. Persze az is lehet, hogy csak az Egyesült Államok tér vissza egy újfajta elszigeteltséghez. Ha így áll, miért kéne az amerikaiaknak bármit is tudnia a világ többi részéről?

Az általános benyomásom az, hogy az észak-amerikai (Közép-Európára specializálódott) történészek közötti viták kevésbé fűtöttek, mint az európaiak. Itt annyira kevesen kutatják ezt a régiót, s a tét annyira kicsi, hogy a légkör szívélyes tud maradni.

M.M.: Hogyan jellemezné oktatási gyakorlatát, milyen szemléletet szeretne tovább adni a diákoknak?

J.F.P.: Az oktatásfilozófiám relatíve egyszerű: „ez és ez a véleményem a tudományos irodalom és a források alapján”. Szeretném a diákoknak továbbadni, hogy a múlt konstruált, de hozzá van kötve meghatározott forrásbizonyítékokhoz. Nem találhatunk ki csak úgy dolgokat, és nem szeretném, hogy a diákok azt gondolják, csak egyféleképpen látható a múlt.

M.M.: Mi a benyomása, különböznek a kanadai diákok az amerikaiaktól, más-e az egyetemi élet?

J.F.P.: Eddig csak egy kurzust oktattam a *University of Alberta*-n, így nem szeretnék általánosítani, de az volt a benyomásom, hogy a diákok Miami-ban inkább vitába szálltak az én interpretációmmal (bár hozzá kell tennem, hogy ott anglofón fehéreként oktattam egy nagyrészt spanyolajkú diákságnak, amit figyelembe kell venni).

M.M.: Min dolgozik most, s mik a tervei a jövőre?

J.F.P.: Szeretnék lezárni egy könyvvázlatot, ami a Német-római Birodalmat mutatja be 1570-ben, és ugyancsak jó lenne befejezni az annotált bibliográfiát a koraújkori

Habsburgokról, amit a *Cambridge University Press* számára készíték. Rengeteg főherceg és főhercegnő van!

M.M.: Ha össze kellene foglalnia, mi egy történész feladata napjainkban, mit válaszolna? Menedzsment, oktatás, kutatás, ezek mindegyike, vagy valami más?

J.F.P.: Több mint húszévnnyi történészi tapasztalat után az Egyesült Államokban az a benyomásom, hogy minden korábbinál több oktatást várnak el tőlünk a kutatás rovására. A munkánk manapság a tudás átadása, s nem a tudásteremtés. Ezt szomorúnak találom.

M.M.: Mit gondol a szakma jelenlegi helyzetéről?

J.F.P.: Az az érzésem, hogy a szakma védekezésre rendezkedett be. Kanadában például úgy tűnik, hogy a történelmet állami szinten elsődlegesen egy az Egyesült Államok ellenében megfogalmazott nemzeti érzelmegteremtésére próbálják használni.

Hogy valami pozitívabbat is említsek, az internet által megkönnyített hozzáférést az elsődleges forrásokhoz kifejezetten pozitívnak gondolom, mert ennek révén egyre több embernek van lehetősége a források alapján a saját véleményét kialakítani.

Másfelől viszont, az internet gyakorlatilag ezeket a forrásokat mindenki számára elérhetővé teszi, s ezért aggódom a múlt heterogenitásának elvesztéséért.

M.M.: Mit gondol, hogyan kell egy történésznek a jelenéhez viszonyulnia?

J.F.P.: Bár csábító, mégis úgy gondolom, a történésznek el kell kerülnie, hogy a múltba meneküljön.

Hogy hogyan értik a kérdéseket, amiket felteszünk, és a válaszokat, amiket rájuk adunk azok, akik hallják vagy olvassák őket, a kérdések aktuális kontextusától függenek. Fontos, hogy ezek relevánsak, de ne politikailag vezéreltek legyenek.

M.M.: Az Ön véleménye szerint mitől jó történész valaki?

J.F.P.: Úgy vélem, a legtöbb történész alapvetően jó. Osztozunk a múlt

tanulmányozásához való olyan elhivatottságban, ami talán egyedi. A szakmában töltött éveim alatt nagy ritkán támadt csak erősen negatív benyomásom, illetve találtam okot arra, hogy az optimizmusomat megkérdőjelezzem.

A jó történész optimista. Hisz abban, hogy a forrásokra alapozott és a megtorlás félelme nélkül elővezetett érvek érvényesülnek, ha őszintén és teljességükben kerülnek bemutatásra.

M.M.: Hogyan látja, van más módja egy történésznek befolyásolnia a korát és a közvéleményt a politikán kívül?

J.F.P.: A történészeket sokszor felszólítják, hogy játsszanak szerepet a jelenségeikben, aminek nem sok értelmét látom. A 16. századról szóló régi dokumentumok nem sokat mondanak az ügyek jelenlegi állapotáról.

A dokumentumok elemzésének és a történeti kontextualizálásnak a képességét kellene előtérbe helyezni.

M.M.: Mit üzen a fiatal történészeknek?

J.F.P.: Sok emberrel találkoztam az évek alatt, akik megbánták, hogy nem követték a történelem iránti érdeklődésüket. Nem találkoztam soha senkivel, aki megbánta, hogy követte a múlt iránti érdeklődését.

Számomra ez sokat mond: mindannyian kalandorokként kezdünk ebbe a vállalkozásba. A múlt egy hullámozó tenger, és időnként vagy akár véglegesen is elveszhetünk benne, miközben navigálni próbálunk. De sokakkal együtt hiszem, hogy a jutalom megéri a kockázatot. Ez egyben amellet is érv, hogy a nők életét is komolyabban kéne vennünk a történeti vizsgálódásokban.

Készítette és magyar nyelvre fordította: Dombovári Ádám

Edmonton, 2013. augusztus 8.

SZÁMUNK SZERZŐI

Bern Andrea – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza.

Csik Tamás – Győr Megyei Jogú Város Levéltárának levéltárosa.

Divinyi Zsombor – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza.

Eőry Áron – A Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola *Társadalmi, politikai és katonai konfliktusok* című doktori programjának doktorandusza.

Feitl Írisz – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza, az Országgyűlés Hivatala (Országgyűlési Múzeum Előkészítő Iroda) történész-muzeológusa.

Galambos Péter – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza.

Huhák Heléna – A Holokauszt Emlékközpont történész-muzeológusa.

Kárbin Ákos – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza, a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltárának (Eger) levéltárosa.

Klestenitz Tibor – Az MTA tudományos segédmunkatársa.

Kozák Péter – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Marchut Réka – Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontja Kisebbségtörténeti és Etnopolitikai Osztályának tudományos segédmunkatársa.

Sárándi Tamás – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza, a Szatmár Megyei Múzeum (Szatmárnémeti, Románia) muzeológusa.

Simon Bernadett – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza, az Országos Széchényi Könyvtár tájékoztató könyvtárosa.

Szilágyi Adrienn – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorjelöltje, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Vágvölgyiné Bene Orsolya – A Nógrád Megyei Intézményfenntartó Központ munkatársa.

Zádorvölgyi Zita – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza.